

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**Науковий вісник
Національного музею історії України**

Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції
Національного музею історії України:

статті
публікації
повідомлення

Збірник наукових праць

Видається з 2016 року

**Випуск 1
Частина перша**

**Київ
2016**

УДК 069:94+902(477)(082)

Наукове видання

Затверджено до друку Вченою радою Національного музею історії України.
Протокол № 1 від 5 липня 2016 р.

Редакційна колегія:

Т. В. Сосновська (голова), к. і. н. Б. В. Бернадський, А. Г. Богдалов, к. і. н. А. С. Бойко-Гагарін,
к. і. н. Я. О. Вовк, д. і. н. Л. В. Вакуленко, к. і. н. В. М. В'ятрович, к. і. н. Б. М. Галайко, д. і. н. В. Ф. Деревінський,
к. і. н. К. Л. Диса, к. і. н. Я. В. Затилюк, к. і. н. О. С. Іщук, к. і. н. Л. С. Клочко, к. і. н. Л. В. Кулаковська,
І. М. Кулик, к. і. н. С. А. Купрієнко, О. С. Кучерук, к. і. н. О. В. Оногда, Ю. В. Осташевська, к. і. н. Б. К. Патриляк
(відп. ред.), д. і. н. І. К. Патриляк, к. і. н. Ю. Б. Полідович, к. і. н. О. О. Попельницька (відп. секретар),
к. і. н. О. Б. Походяща, О. О. Пукліна, к. і. н. А. О. Руккас, М. І. Савчук, д. і. н. О. В. Симоненко,
к. і. н. О. Г. Сокирко, к. і. н. М. А. Срібна, М. О. Стрельник, Л. В. Строкова, к. і. н. О. Г. Тараненко,
к. і. н. О. Н. Фрасинюк, д. і. н. Т. В. Чухліб, д. і. н. М. В. Яременко.

Усі матеріали рецензовано.

Науковий вісник Національного музею історії України. Зб. наук. пр.: у двох частинах. Випуск 1. Частина перша.
/ Відп. ред. Б.К. Патриляк. – К.: Національний музей історії України, 2016. – 316 с.

ISBN 978-617-7193-90-5

Збірка наукових праць матеріалів щорічної науково-практичної міжнародної конференції Національного музею історії України у 2015 р.

Розрахована на фахівців у галузі музеєзнавства, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю.

УДК 069:94+902(477)(082)

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів.

Усі права застережено. Передрук можливий зі згоди редакції та авторів статей.

ISBN 978-617-7193-90-5

© Автори статей, 2016

© Національний музей історії України, 2016

ЗМІСТ

Від упорядників	7
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ МУЗЕЄЗНАВСТВА: МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО	
Давня історія та археологія	
Тетяна Радієвська	9
Нові надходження доби каменю в археологічному зібранні НМІУ	
Олена Якубенко	18
Антропоморфна пластика з трипільського поселення Коломийщина II	
Андрій Дубяга	32
Колекція кам'яних сокир катакомбної спільноти з фондів Слов'янського краєзнавчого музею	
Сергій Діденко, Олександр Шелехань	34
Нові знахідки скіфських архаїчних кинджалів у зібранні НМІУ	
Юрій Грицик	42
До питання реконструкції кінської вузди із кістяними елементами зі скіфських курганів біля села Будки Сумської області	
Ольга Пукліна	50
Скляний парфумерний посуд з Ольвії із зібрання Національного музею історії України	
Ірина Мезенцева	55
Теракоти з розкопок Ольвії у колекції НМІУ (за матеріалами експозиції)	
Марина Хомчик, Юрій Бут	61
Кам'яні вироби античного часу у зібранні НМІУ	
Ольга Стрельник	68
Привіски з радимичських курганів поблизу с. Антонівка Чернігівської губернії в колекції НМІУ	
Марина Стрельник, Юлія Безкоровайна	76
Давньоруські підвіски-амулету заклиальної магії (X–XIII ст.): їхнє місце в костюмі та семантика (за матеріалами НМІУ)	
Олексій Дудко	83
Давньоруське поселення в селі Смяч за археологічними знахідками з колекції Щорського історичного музею Чернігівської області	
Вивчення музейних зібрань нового та новітнього часу	
Олена Родіонова, Тамара Мироненко	88
Київське акціонерне товариство шоколадно-цукеркової фабрики «Валентин Єфімов» за матеріалами НМІУ	

CONTENTS

From the editors	7
CURRENT ISSUES OF MUSEOLOGY: MUSEUM COLLECTIONS AS A HISTORICAL SOURCE	
Ancient History and Archaeology	
Tetiana Radiievska	9
New Stone Age Acquisitions for the NMUH Archaeological Collection	
Olena Yakubenko	18
Anthropomorphic Figurines from the Trypillian Settlement of Kolomyishchyna II	
Andrii Dubiaha	32
Stone Axes Collection of Catacomb Cultures from Sloviansk Regional Natural History Museum Collection	
Serhii Didenko, Oleksandr Shelehan	34
New Finds of the Archaic Scythian Daggers from the NMUH Collection	
Yurii Hrytsyk	42
On the Question of Reconstructing the Bridle with Bone Elements from Scythian Burial Mounds near Budky Village (Sumy Region)	
Olga Puklina	50
Olbia Perfume Glassware from the National Museum of Ukrainian History Collection	
Iryna Mezentseva	55
Terracotta Sculptures from Olbia Excavations in the NMUH Collection (Based on Exposition Materials)	
Maryna Khomchik, Yurii But	61
Stone Artefacts of Antique Period in the NMUH Collection	
Olga Strelnyk	68
Pendants from Radymychi Burial Mounds near Antonovka Village (Chernihiv Region) from the NMUH Collection	
Maryna Strelnyk, Yuliia Bezkorovaina	76
Ancient Rus Pendants-Amulets of Spell Magic (10–13th Centuries): Position in the Costume and Semantics (Based on the NMUH Materials)	
Oleksii Dudko	83
Ancient Rus Settlement in Smiach Village by the Archaeological Materials of Shchors Historical Museum of Chernihiv Region Collection	
Museum studies of Modern and Contemporary History	
Olena Rodionova, Tamara Myronenko	88
Kyiv Joint-Stock Company of 'Valentyn Yefimov' Chocolate Candy Factory Based on the NMUH Materials	

- Ганна Рафальська** 95 **Hanna Rafalska**
З історії одного експоната (перехідний кубок м. Києва з футболу кін. 1940–1950 рр.)
On the History of One Exhibit (Late 1940s – 1950s Kyiv Football Challenge Cup)
- Марія Срібна** 100 **Mariia Sribna**
Нарукавні емблеми добровольчих батальйонів з фондової колекції НМІУ
Sleeve Emblems of Volunteer Battalions from the NMUH Collection
- Ірина Пуля** 106 **Iryna Pulia**
Морське судноплавство у транспортній системі України (за матеріалами Одеського, Іллічівського та Маріупольського морських торговельних портів у зібранні НМІУ)
Maritime Shipping in Ukrainian Transport System (Based on Odesa, Illichivsk and Mariupol Seaports Materials of the NMUH Collection)
- Олександр Лук'янов** 111 **Oleksandr Lukianov**
Батальйони територіальної оборони під час проведення антитерористичної операції на Сході України (на основі матеріалів, переданих бійцями 11-го батальйону «Київська Русь»)
Territorial Defence Battalions during the Anti-terrorist Operation in the East of Ukraine (Upon the Materials Handed over by 11th Battalion 'Kyivan Rus' Fighters)
- Аліна Романік** 117 **Alina Romanik**
Феномен військового капеланства в зоні бойових дій на Сході України (за матеріалами фондової колекції НМІУ)
Military Chaplaincy Phenomenon in the Eastern Ukraine Combat Zone (Based on the NMUH Collection Materials)
- Філателістичні та філокартичні музейні зібрання**
Philately and Deltiology Museum Collections
- Вікторія Гуртова** 121 **Viktoria Hurtova**
Марки поштові 1923 р. як засіб благодійної допомоги голодуючим в Україні (за матеріалами НМІУ)
1923 Postal Stamps as a Resource for Famine Charity in Ukraine (Based on the NMUH Materials)
- Тетяна Форманюк** 126 **Tetiana Formaniuk**
Релігійні свята українців на поштових картках та марках у колекції НМІУ
Ukrainians' Religious Holidays on Postal Stamps and Postcards from the NMUH Collection
- Тетяна Форманюк** 132 **Tetiana Formaniuk**
Шевченкіана на поштових марках та картках з колекції НМІУ
Shevchenkiana on Postal Stamps and Postcards from the NMUH Collection
- Сфрагістичні музейні колекції**
Sphragistics Museum Collections
- Олена Родіонова** 138 **Olena Rodionova**
Особисті печатки видатних діячів України середини XIX – початку XX ст. зі сфрагістичної колекції НМІУ
Personal Seals of Outstanding Kyiv Artists and Scientists of Mid-19th – Early 20th Centuries from the NMUH Sphragistics Collection
- Вексилологічні музейні колекції**
Vexillology Museum Collections
- Антон Богдалов** 144 **Anton Bohdalov**
Прапори з колекції Музею визвольної боротьби України (м. Прага) в колекції НМІУ
Flags from the Liberation Struggle of Ukraine Museum (Prague) in the NMUH Collection
- Нумізматичні музейні колекції**
Numismatics Museum Collections
- Ліана Вакуленко, Зінаїда Зразюк** 153 **Liana Vakulenko, Zinaida Zraziuk**
Монети античних міст Тіри та Ніконія в нумізматичному зібранні НМІУ. Колекція В. Грінковського
Ancient Cities of Tyras and Nikonion Coins in the NMUH Numismatics Collection. V. Grinkovskyi Collection
- Андрій Бойко-Гагарін** 161 **Andrii Boiko-Gagarin**
Монети середньовічної Болгарії в колекції НМІУ
Middle Ages Bulgaria Coins in the NMUH Collection

- Валентина Дубицька** 166 **Valentyna Dubitska**
Грошовий обіг в українських землях XIV–XVI ст. (за результатами аналізу складу скарбів з нумізматичного зібрання НМІУ)
Money Circulation in the Lands of Ukraine During 14th – 16th Centuries (According to Analysis of the Treasuries from the NMUH Collection)
- Олексій Комар** 173 **Oleksii Komar**
До проблеми датування грошових злитків київського типу
Notes to the Problem of Kyiv Type Monetary Ingots Dating
- ІСТОРИЯ УКРАЇНИ**
HISTORY OF UKRAINE
- Володимир Омельчук** 179 **Volodymyr Omelchuk**
Участь козацької старшини в обранні архімандрита Києво-Печерської лаври за правління К. Розумовського
Participation of Cossack Starshyna Governance in the Elections of Kyiv-Pechersk Lavra Archimandrite during K. Rozumovskiy Regency
- Марина Бардік** 184 **Maryna Bardik**
До історії оновлення Успенського собору Києво-Печерської лаври у 20–30-х рр. XIX ст.
To the History of Kyiv-Pechersk Lavra Assumption Cathedral Renewal in 1820–1830s
- Олександр Кучерук** 187 **Oleksandr Kucheruk**
Питання функціонування української мови в діяльності Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918)
The Question of Ukrainian Language Functioning in the Central Council of Ukraine Activities (March, 1917 – April, 1918)
- Олена Буняк** 192 **Olena Buniak**
Генеральний план реконструкції міста Києва 1935 р. (за матеріалами періодичних видань)
General Plan of Kyiv Reconstruction in 1935 (Based on Periodical Publications Materials)
- Павло Боровець** 197 **Pavlo Borovets**
Німецькі археологічні альбоми кінця XIX – першої половини XX ст. у фондах кафедри археології КНУ імені Тараса Шевченка
German Archaeological Albums of the Late 19th – First Half 20th Centuries from Taras Shevchenko National University of Kyiv Department of Archaeology Collection
- ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО: ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ**
HISTORICAL SOURCES CRITICISM: PUBLICATION OF SOURCES
- Ірина Ходак** 199 **Iryna Khodak**
Ікона «Св. Юрій-змієборець» XVI ст. з колекції НМІУ: історія придбання
'St. George the Dragon Slayer' Icon of 16th Century from the NMUH Collection: The Story of Acquisition
- Володимир Іванченко** 206 **Volodymyr Ivanchenko**
Сильвестр Сильвестрович Магура: доля археолога у часи Великого терору
Sylvestr Sylvestrovych Magura: Archaeologist's Fate in the Great Terror Times
- Світлана Сорокіна, Оксана Завальна, Тетяна Радієвська** 210 **Svitlana Sorokina, Oksana Zavalna, Tetiana Radiievska**
Музей до- і ранньої історії у Києві (1942–1943): структура та персональний склад
The Prehistory and Protohistory Museum in Kyiv (1942–1943): Structure and Staff
- Анна Яненко** 230 **Anna Ianenko**
Святогірський філіал Державного історико-культурного заповідника «Всеукраїнський музейний городок»
Sviatohirsk Branch of 'All-Ukrainian Museum Town' State Historical and Cultural Preserve
- Олександр Каряка** 235 **Oleksandr Kariaka**
М. О. Макаренко та перші спроби перетворень в Ольвійській експедиції
M. O. Makarenko and the First Attempts of Transformations in Olbia Expedition
- Ганна Філіпова** 240 **Hanna Filipova**
Роль О. Меншикова у розбудові Києва в першій чверті XVIII століття (на прикладі пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника)
O. Menshikov's Role in Kyiv Development during the First Quarter 18th Century (Based on the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve Monuments Example)

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Дмитро Пефтіць
Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з розкопок на г. Юрковиці

Андрій Оленич, Дмитро Бібіков
Керамічний комплекс гончарного горна з посаду давньоруського Вишгорода (за матеріалами 2013 р.)

Всеволод Івакін, Дмитро Бібіков, Іван Зоценко
Колекція металевих виробів з розкопок вишгородського гончарного посаду 2013–2015 рр.

В'ячеслав Крижановський
Залишки давньоруських будівель, знайдені під час розкопок по вул. Михайлівській, 10–12 у м. Києві

Василь Чекурков, Олексій Войтюк
Археологічні джерела литовсько-польської доби за результатами розкопок Є. Пламеницької на території Кременецького замку в 1973–1975 рр.

Леся Чміль
До питання про гончарне виробництво на Старокиївській горі у XVI–XVII ст. (за матеріалами розкопок 1936 р.)

Федір Юхно
Козацькі люльки з Батурина

Список скорочень
Відомості про авторів

Анотації

UKRAINIAN ARCHAEOLOGY

244 Dmytro Pefbits
Bronze and Early Iron Age Materials from Yurkovytsia Hill Excavations

250 Andrii Olenych, Dmytro Bibikov
Ceramic Complex of the Pottery Kiln from Ancient Vyshghorod Posad (Based on 2013 Excavations Materials)

256 Vsevolod Ivakin, Dmytro Bibikov, Ivan Zotsenko
Metal Artefacts Collection from the Excavations of Vyshghorod Potters' Posad in 2013–2015

265 Viacheslav Kryzhanovskyi
Ancient Buildings Remains Found during Excavations at 10–12 Mykhailivska Street in Kyiv

271 Vasyl Chekurkov, Oleksii Voitiuk
Archaeological Sources for the Lithuanian-Polish Period, Based on the Results of Kremenets Castle Territory Excavations by E. Plamenytska in 1973–1975

276 Lesia Chmil
Pottery Production on Starokyivska Hill in 16–17th Centuries (Based on Excavation Materials from 1936)

282 Fedir Yukhno
Cossack Pipes from Baturyn

288 List of Abbreviations

290 About the Authors

293 Summaries

Від упорядників

Національний музей історії України має досить давню традицію видання збірників наукових праць, започатковану першим випуском «Праць Київського державного історичного музею», що побачив світ у 1958 році.

З 1993 року виходять друком матеріали щорічних науково-практичних конференцій філіалу НМІУ – Музею історичних коштовностей України «Музейні читання».

Від 1994 р. публікуються матеріали щорічних науково-практичних конференцій НМІУ – тематичні збірники наукових праць, серед яких – збірники «Шляхи становлення Національного музею історії України: від першовитоків до сьогодення» (1994), «До 100-річчя Національного музею історії України. З історії музею та його раритетів» (1998), «Національний музей історії України – скарбниця історичної пам'яті українського народу» (1999), «Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження)» (2000), «Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття» (2004), «Музей та його зібранні (до 110-річчя заснування)» (2009), «Національному музею історії України – 110» (у 2-х част., 2009), тематичні збірники наукових праць (2010, 2011).

Публікації цих збірників присвячені широкому колу питань: історії формування фондowego зібрання НМІУ і становлення музею, новим надходженням до музею, атрибуції окремих експонатів та фондкових колекцій, персоналіям музейних працівників, практичним та теоретичним питанням вітчизняної історії.

Через об'єктивні причини у 2012–2014 рр. тематичні збірники наукових праць та матеріали підсумкових щорічних наукових конференцій НМІУ не видавались.

Багаторічну традицію оприлюднення результатів щорічної наукової роботи НМІУ продовжує запропонований широкому читацькому загалу збірник матеріалів підсумкової науково-практичної конференції НМІУ за 2015 р. Це видання є спеціальним випуском «Наукового вісника Національного музею історії України».

Особливістю означеного збірника є оновлений формат, що відповідає сучасним вимогам до фахових наукових видань.

Новацією збірника стане і широкий спектр розглянутих питань. Окрім суто музейної проблематики, автори статей, публікацій та повідомлень розглядають актуальні питання історії України, публікують виявлені археологічні та архівні джерела, досліджують мистецтвознавчі питання.

Особливістю цього щорічного збірника є широка авторська аудиторія, представлена як музейними працівниками, так і викладачами вишів, науковцями академічних інституцій, студентами та аспірантами.

Збірник вміщує статті, повідомлення та публікації дослідників з Батурина, Глухова, Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Києва, Луцька, Чернігова, Харкова та Жешува (Польща).

Матеріали структуровані за рубриками: «Актуальні питання археології України», «Актуальні питання музейної реставрації», «Вивчення археологічних колекцій», «Вивчення музейних зібрань нового та новітнього часу», «Вексиліологічні музейні колекції», «Історія України», «Історична біографістика», «Історичне джерелознавство: публікації джерел», «Мистецтвознавство, іконографія», «Музейна науково-фондова робота, здобутки і перспективи», «Музейна педагогіка та освіта в музеї», «Музейна справа в Україні», «Новітні методи роботи із музейними зібраннями», «Нумізматичні музейні колекції», «Сфрагістичні музейні колекції», «Філателістичні та філокартичні музейні зібрання».

Сподіваємось, що вихід у світ збірника матеріалів Щорічної міжнародної науково-практичної конференції Національного музею історії України сприятиме плідній співпраці науковців НМІУ із колегами з українських та зарубіжних музеїв, науковцями та освітянами у спільній справі дослідження української історії та проблем музеєзнавства.

Також сподіваємось, що наукові публікації збірника стануть у пригоді дослідникам української історії та фахівцям зі спеціальних історичних дисциплін.

Статті, відгуки та побажання просимо надсилати на поштову адресу:

01001, Київ, вул. Володимирська, 2, відділ науково-видавничої діяльності
Телефон для довідок (+380-44)2786545, факс: (+380-44)2784323,
e-mail: nmiu.conference@gmail.com

Редакційна колегія

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДОБИ КАМЕНЮ В АРХЕОЛОГІЧНОМУ ЗІБРАННІ НМІУ

Фондова група «Доба каменю» є складовою частиною археологічною збірки НМІУ. Це понад 80 колекцій пам'яток кам'яного віку з території України та Західної Європи. Наукове значення матеріалів фондової групи важко переоцінити. Її колекції, які вивчають дослідники, стали основою для висвітлення матеріальної і духовної культури давнього населення України в наукових та науково-популярних виданнях [9, 5, 25, 36–39; 10, 83, 95; 23, 57, 59]. Знахідки з таких верхньопалеолітичних пам'яток як Пушкарі та Новгород-Сіверська стоянка, Мізин, Києво-Кирилівська стоянка, Добранічівка, Гінці, Чулатів II мають особливе значення для реконструкції давнього суспільства мисливців на мамонтів [6, 2–31]. Матеріали окремих колекцій фондової групи «Доба каменю», наприклад «Франція», є яскравою ілюстрацією до історії світового палеолітознавства кінця XIX ст., коли встановлювались наукові зв'язки між музеями і археологія з простого збирання та колекціонування перетворилась в науку [21, 238–241].

Колекції групи «Доба каменю» походять з 17 областей України і представляють доволі широкий хронологічний період кам'яного віку. Безперечно, якщо виходити з того факту, що музейне зібрання – це архів речових матеріалів, інформацію якого можна досліджувати безмежно і який може слугувати необмежено багатоманітній діяльності [4, 284], то достатньо численна фондова група «Доба каменю»¹ нібито і не потребує поповнення. Проте аналіз колекцій, здійснений під час прийому-передачі колекцій та роботи над науковою концепцією та розширеною тематичною структурою експозиційного залу №1 «Кам'яна доба», показав, що такі теми як «Середній палеоліт», «Фінальний палеоліт», «Неоліт» потребують доповнення. Так, в експозиції, побудованій 1977 р. (за концепцією канд. іст. наук Т.Г. Мовші), краще були представлені матеріали верхньопалеолітичних пам'яток середньодніпровської групи, які власне і склали основу джерельної бази експозиції, і це зумовило певний її дисбаланс. І, звісно, для створення нової експозиції планувалось поповнення фондової групи «Доба каменю» новими матеріалами [20, 7–8], які дали б змогу представити найдавніший культурно-історичний період в історії нашої країни, по можливості враховуючи і доволі швидкий темп змін джерельної бази і теоретичного переосмислення принаймні деяких із періодів кам'яної доби.

Мета даної роботи – проаналізувати процес наукового комплектування фондової групи «Доба каменю» за останні роки².

Комплектуванню, який у музеєзнавстві розглядається як цілеспрямований, планомірний процес виявлення та збору предметів музейного значення [12, 68] належить важлива роль у формуванні музейного зібрання. Водночас комплектування фондів – одна з складних та найменш розроблених проблем сучасної теорії та практики музейної справи³. Наукова концепція комплектування музейних фондів є складовою частиною наукової концепції музею: складаються плани комплектування (перспективні, поточні). Розрізняють різні способи комплектування (систематичне, тематичне, комплексне), різноманітні також і форми комплектування (закупки, дар, обмін, передача тощо) [27, 385–388]. На сучасному етапі розвитку музеології комплектування музейних фондів розглядається як процес, що відбувається через свідоме долучення вибраних об'єктів до фондів, систематизованих за певними класифікаційними принципами [4, 272]. На думку Ф. Вайдахера, зростання кількості музейних об'єктів необхідно контролювати, воно залежить безпосередньо від консерваційно-реставраційних можливостей і від зберігальної спроможності. Для планування максимального річного зростання музейних фондів розраховані навіть формули обчислення [4, 276–277].

1 Фондова група «Доба каменю» нараховує 51.236 од. зб. основного фонду та 81.026 науково-допоміжного фонду.

2 Буде розглянуто надходження з 1997 р., з цього часу авторка обіймає посаду с. н. с. з обов'язками хранителя фондової групи «Доба каменю».

3 Словосполучення «комплектування музейних фондів» у вітчизняному музеєзнавстві з'явилося в кінці 1940-х рр. і тривалий час ототожнювалось з терміном «збиральницька робота». З кінця 1970-х рр. поняття «комплектування фондів» відображало концептуальний рівень роботи з музейним зібранням [27, 385].

Таблиця 1.

Нові надходження доби каменю в археологічній збірці НМІУ

Назва колекції	Джерело, спосіб надходження	Кількість	Датування
Семенівка 1 Баришівського р-ну Київської обл.	1997 р. Передано Д.Ю. Нужним Розкопки експедиції ІА АН УРСР п/к Д. Я. Телегіна 1984 р.	36	верхній палеоліт, 13.600±160 років тому
виріб з бивня слона	1998 р. Передано з сім'ї В. І. Бібікової	1	
Слобода Бушанська V Ямпільського р-ну Вінницької обл.	2000 р. Передано автором розвідок В. А. Товкачевським (роз. 1954–1956 рр.)	103	верхній палеоліт, 35–10 тис. років тому
палеонтологія (зуби мамонтів)	2000 р. Випадкові знахідки з алювіальних відкладень	2	верхній палеоліт, 40–14 тис. років тому
Веливальська балка Каховського р-ну Херсонської обл.	2001 р. Передано співр. Херсонської інспекції охорони пам'яток М. П. Оленковським Розвідка В. Н. Станко 1968 р	113	верхній палеоліт, нижньодніпров- ський регіон, 18–13 тис. років тому
Кабазі II (II к/ш) с. Малинівка Бахчисарайського р-ну АР Крим	2001 р. Передано В. П. Чабаєм Розкопки Кримської палеолітичної експедиції п/к В. П. Чабая	72	середній палеоліт, 40–32 тис. років тому
палеонтологія (окам'янілість)	2002 р. дарча АЕ № 024682 від 9.07.2001 р. (з колекції Платонова)	1	кайнозой, кін. неогенового – поч. антропогено- вого періоду (2–1 млн. років тому)
Велика Бугаївка Васильківського р-ну Київської обл.	2003 р. Передано Д. Ю. Нужним Розкопки експедиції ІА НАНУ п/к О. В. Петраускаса	44	верхній палеоліт, епігравет 15–13 тис. років тому
Кабазі V с. Малинівка Бахчисарайського р-ну АР Крим	2003 р. Передано автором розкопок, зав. відділу Первісної археології Кримської філії ІА НАНУ В. П. Чабаєм	25	середній палеоліт, 40–32 тис. років тому
муляжі виробів з бивня мамонта а1, а10	2004–2005 рр. Отримано за умовами Контракту між НМІУ та НМПП	7	
палеонтологія (різне)	2006 р. Конфіскація Передано Київською регіональною митницею	6	крейда-верхній плейстоцен
Велика Бугаївка Васильківського р-ну Київської обл.	2006 р. Передано автором розкопок, експедиція ІА НАНУ п/к О. В. Петраускаса	47	верхній палеоліт, епігравет, 15–13 тис. років тому
муляжі виробів з бивня мамонта а1, а10	2010 р. Муляжі виготовлені в реставраційній майстерні НМІУ п/к О. І. Мінжуліна	7	
Бітйон-5, озеро Нобель с. Бітйон Зарічнен- ського р-ну Рівненської обл.	2013 р. Передано автором розкопок Л. Л. Залізником, дослідження 1989 р.	174	фінальний палео- літ, свідерська к-ра. 11 тис. років тому

Назва колекції	Джерело, спосіб надходження	Кількість	Датування
Заскельна V біля с. Біла Скеля Білогірського р-ну АР Крим	2013 р. Розкопки Кримської палеолітичної експедиції ІА НАНУ п/к В. П. Чабая 2012 р.	1413	середній палеоліт, 80–30 тис. років тому
Грот Скелястий	2013 р. Розкопки Кримської палеолітичної експедиції ІА НАНУ п/к В. О. Манька 2007 р.	340	фінальний палео- літ, 12–11 тис. років тому
Реконструкції знарядь та зброї	2013 р. Надійшло від Д. Ю. Нужного та Д. В. Ступака	9	
ВСЬОГО: 2400 од. зб. ОСНОВНИЙ ФОНД 460 од. зб., НАУКОВО-ДОПОМІЖНИЙ ФОНД 1591 од. зб. ТКВ 349 од. зб.			

Форми комплектування фондової групи «Доба каменю» як складової частини археологічної збірки музею різні (передача, дар, конфіскація тощо). Нові матеріали в хронологічній послідовності надходження та кількість предметів в колекціях представлені в табл. 1.

Як бачимо, значно переважає така форма комплектування як передача. Більшість матеріалів надійшла від краєзнавців та співробітників ІА НАНУ, авторів археологічних розвідок і розкопок.

Значно поповнили фондову групу «Доба каменю» матеріали з пам'яток Криму, які надійшли з Кримської палеолітичної експедиції ІА НАНУ. Це, насамперед, колекція знахідок з багатощарової палеолітичної стоянки Кабазі II, розташованої на південному схилі скелястого масиву Кабазі в с. Малинівка Бахчисарайського р-ну АР Крим. Серед матеріалів колекції – пренуклеуси, нуклеуси, скребла, гостроконечники, відщепи та пластини ретушовані (з зачистки II культурного шару та південно-східної стінки, 2000 р.). На думку автора розкопок В. Чабая, 13 горизонтів II культурного шару представляють тип ефемерних стоянок, де проводився розтин туш тварин. Матеріали колекції відносяться до фінального середнього палеоліту західно-кримської індустрії і датуються приблизно 40–32 тис. років тому [24, 36–42].

Рис. 1. Матеріали стоянки Заскельна V, дослідження В. П. Чабая 2012 р.

Ще одна колекція матеріалів походить з багатощарової палеолітичної стоянки Кабазі V, розташованої в урочищі Калинова балка, безпосередньо під скельними виходами Кабазинського плато, на висоті 120 м над рівнем долини р. Альма, біля с. Малинівка Бахчисарайського р-ну АР Крим (дослідження В. Чабая та О. Євтушенка, 2002 р). Гостроконечники, скребла, двобічні знаряддя та заготовки датуються 73–64 тис. років тому. На думку дослідників, культурні горизонти стоянки являють собою залишки мисливських таборів [25, 35–39].

В 2013 р. фондову групу «Доба каменю» поповнилась матеріалами з багатощарової палеолітичної стоянки Заскельна V, яка розташована в 7 км на північ від райцентру Білогірськ, на правому березі р. Біюк-Карасу, біля устя балки Червоної. Пам'ятка була відкрита у 1964 р. В. Петрунем і досліджувалась в 1969–1972 рр. Кримською палеолітичною експедицією ІА АН УРСР, яку очолював Ю. Колосов [5, 97–101]. Стоянка розташовувалась під великим гротом чи навісом, що обвалився в давнину. Великі уламки скель, які були карнизами навісів, обвалились та лежать на різних рівнях схилу. В 2012 р. стоянка Заскельна V була досліджена експедицією Кримського філіалу ІА НАНУ. Зібрані знахідки – нуклеуси, преформи, вістря, гостроконечники, скребла, двобічні знаряддя (датується 80–40 тис. років тому), які в значній кількості зустрічаються на задернованій поверхні валоподібного насипу, поповнили археологічну збірку музею (Рис. 1).

Надходження середньопалеолітичних комплексів особливо важливі для археологічної збірки НМІУ. Колекцій з середньопалеолітичними знахідками в фондовій групі «Доба каменю» мало, вони нечисленні, і розкриття теми «Середній палеоліт» в експозиції залу «Кам'яний вік» потребувало залучення нових матеріалів.

Фондову групу «Доба каменю» поповнили також матеріалами з верхньопалеолітичних пам'яток. Серед них – знахідки з розвідок у Подністров'ї, здійснених у 1950-і рр. археологом-аматором, інженером-гідротехніком за фахом В. Товкачевським, який займався проектуванням малих ГЕС та гідротехнічних споруд, здійснював розвідки по обстеженню водних об'єктів і одночасно досліджував археологічні пам'ятки. Серед переданих в 2000 р. В. Товкачевським матеріалів в НМІУ – комплекси з трипільських поселень Писарівка, Ямпіль, Слобода-Бушанська I, Скалопіль, які доповнили карту пам'яток Лівобережжя Середнього Дністра [28, 35–44]. Найбільш ранні за часом матеріали колекції – з місцезнаходження біля с. Слобода Бушанська Ямпільського р-ну Вінницької обл. Пам'ятка розташована на правому березі р. Мурафи (за 500 м на схід від шосе Ямпіль – Могилів-Подільський). Колекція складається з крем'яних виробів, вкритих глибокою патиною.⁴ Це – нуклеуси, платівки, відщепи та знаряддя (кінцеві скребачки на відщепі, різці серединні багатofасеткові та бокові на платівках). Загалом місцезнаходження Слобода Бушанська V відноситься до пам'яток дністровської групи, датується 35–10 тис. років тому.

До пізньої пори верхнього палеоліту відноситься комплекс матеріалів з місцезнаходження Веливальська балка (знаходиться 4 км на схід від с. Любимівка Каховського р-ну Херсонської обл.) з розвідкових зборів д-р іст. наук В. Станко. Підйомний матеріал був зібраний в розмиві лівого берега балки, підтопленої Каховським водосховищем [22, 261–262]. Пам'ятку пізніше досліджував співробітник Херсонського краєзнавчого музею, канд. іст. наук М. Оленковський, який і передав колекцію у 2001 р. Археологічний матеріал нараховує 113 крем'яних виробів невеликих розмірів, що є специфічним для даного регіону. Крім заготовок та таких знарядь як різці різних типів, кінцеві скребачки на уламках пластин та відщепі, у колекції представлені долотоподібні знаряддя, негеометричні мікроліти (базові частини ланцетоподібного вістря та вістер типу мікрогравет). Комплекс приблизно датується 18–13 тис. років тому і відноситься до другого хронологічного етапу періодизації, запропонованої М. Оленковським для верхньопалеолітичних пам'яток Нижньодніпровського регіону [18, 16–17; 19, 64–66], який до надходження вказаної колекції не був представлений в археологічній збірці НМІУ.

4 Матеріали колекції визначені канд. іст. наук Д. Нужним. В. Товкачевський припускає, що місцезнаходження Слобода Бушанська V було виявлене раніше, але ввійшло у науковий обіг під іншою назвою, з прив'язкою до іншого населеного пункту (с. Яруга, урочище Веків) [1, 106–107; 3, 215; 26, 130 (№ 307 – Яруга, ур. Веків)].

Ще один верхньопалеолітичний комплекс був переданий з ІА НАНУ в 2003 та 2006 рр. Це матеріали з місцезнаходження Велика Бугаївка Васильківського р-ну Київської обл., яке було відкрите експедицією ІА НАНУ, очолюваною О. Петраускасом під час досліджень ранньосередньовічного могильника біля однойменного села у 1995 р. З метою з'ясування топографічних умов місцезнаходження та стратиграфії залягання кременів пам'ятку відвідав і прошурфував Д. Нужний, який і передав матеріали. Місцезнаходження розташовується на плато у верхів'ях балки, яка належить до басейну р. Стугна, правої притоки Дніпра. Серед знярядь комплексу досить велика кількість стамесок, так званих «*pieces esquillees*», що є унікальним для пам'яток епіграветської культурної традиції Середнього Подніпров'я, де вони представлені поодинокими екземплярами. На думку Д. Нужного, комплекс з Великої Бугаївки (15–13 тис. років тому) та його основні типолого-статистичні показники є настільки специфічними, що їх неможливо зіставляти з аналогічними даними інших епіграветських пам'яток регіону, він має виразну господарську специфіку тимчасового табору невеликої групи мисливців, які, можливо займались інтенсивною обробкою деревини та інших міцних органічних матеріалів. Наведені дані свідчать про пластичну модель господарської адаптації і суспільної організації епіграветських мисливців на мамонтів протягом теплого весняно-літнього сезону [16, 353–357, рис. 188–189].

Цікавою є колекція знахідок з місцезнаходження епіграветського часу Семенівка I Барішівського р-ну Київської обл. (розкопки Ю. Колосова, Д. Телегіна 1984 р.), що надійшла з ІА НАНУ в 1997 р. За складом ця колекція дещо відрізняється, бо більша її частина складається не з виробів з кременю, а з діагностичних кісток ведмежого скелету, фрагментів лопаток, тазових, стегнових кісток мамонтів. Загалом у скупченні щільно укладених кісток (на площі 59 м²) були зібрані рештки щонайменше 6 особин мамонтів. Серед решток ведмежого кістяка, розташованих поруч, було зафіксовано 4 крем'яних вироби, серед них – бойова частина вістря до стріли типу мікрогравет з діагностичним макрозносом. За колагеном із стегнової кістки бурого ведмеда комплекс має абсолютну радіокарбонovu дату 13600 ± 160 років тому [13, 4–5]. Так, Семенівка I була короткотерміновим мисливським табором, типовим kill-site, тобто місцем забою і первинного розчленування бурого ведмеда, здійсненим невеликою групою палеолітичних мисливців на значній відстані від основного табору. Протягом короткої зупинки вони не розкладали багаття, але збрали десь поблизу, відсортували і ретельно склали у купу певні великі кістки мамонтів. Група, напевно, мала намір використати ці кістки як паливо або будівельний матеріал у майбутньому, але не зробила цього. Описана пам'ятка яскраво ілюструє гіпотезу про існування кількох типів поселень мисливців на мамонтів, які різняться як за топографією, так і за структурою крем'яних комплексів. Знахідка вістря до стріли серед ведмежого кістяка є одним з найдавніших свідчень використання луку й стріл у Східній Європі [14, 61–62].

Серед нових надходжень фондової групи «Доба каменю» є матеріали фінальнопалеолітичного часу. Це, насамперед, колекція знахідок з місцезнаходження Бітьон 5, озеро Нобель (біля с. Нобель Зарічненського р-ну Рівненської обл.), яке досліджувалось Поліською експедицією ІА НАНУ в 1989 р. Між сс. Нобель, Омит та Сенчинці на півночі Рівненщини, біля кордону з Білоруссю, розташований найбільший з відомих в Україні осередків свідерських пам'яток. Ці стоянки утворюють кілька компактних скупчень, серед найбільших з них – біля с. Нобель, в урочищі Бітьон [7, 101–116]. Колекція свідерських крем'яних виробів, що надійшла від автора розвідок д-ра іст. наук Л. Залізняка в 2013 р., досить однорідна, складається з призматичних нуклеусів, пластин та їх уламків, сокир трапецієвидних, кінцевих скребачок на пластинах, різців різних типів, проколок та розверток. Колекція також містить вістря до стріл на пластинах у формі вербового листка з пласкою підтескою кінців з черевця, які є культурно-визначальною ознакою свідерських пам'яток. Колекція кременю з місцезнаходження Бітьон 5 датується 11 тис. років тому і є типовою для свідерських пам'яток – найчисленніших серед пам'яток фінального палеоліту, залишених мисливцями на північних оленів. Населення свідерської культури відіграло провідну роль у первинному заселенні півночі Східної Європи від Східної Балтії до Північного Уралу [8, 14–16].

Ще одна колекція матеріалів фінальнопалеолітичного часу походить із стоянки Грот Скелястий (с. Скалисте Бахчисарайського р-ну АР Крим), матеріали якої надійшли в 2013 р. від ав-

тора розкопок канд. іст. наук В. Манька. Стоянка знаходиться у другій гряді Кримських гір, на висоті 8 м над правим берегом р. Бодрак під високим навісом, а також на частково відкритому просторі. Дослідження 2004–2007 рр. дали змогу датувати пачку шарів III фінальним палеолітом (12–11 тис. років тому). На думку автора розкопок, Грот Скелястий був базовим табором під час сезонних полювань. Площа стоянки використовувалась як місце для вистежування об'єкта полювання, для тимчасового проживання мисливців, поповнення запасів сировини та арсеналу мисливського озброєння [11, 16–18, 52–54].

Рис. 2. Вітрина експозиції НМІУ з науковими реконструкціями дистанційної зброї.

Крім такої форми комплектування як передача, в фондovій групі «Доба каменю» є надходження за умовами Контракту між НМІУ і Національним музеєм природничої історії (Париж) від 26.01.2004 р. Це копії виробів з бивня мамонта Києво-Кирилівської та Мізинської стоянок, виготовлені в Майстерні муляжів Лувра (керівник Ж. Лоран) під час експонування 7 оригіналів з археологічної збірки НМІУ на виставці «Час мамутів» (17.03.2004 – 10.01.2005). У 2009 р. в формах, виготовлених французькими майстрами, в реставраційній майстерні НМІУ (керівник О. Мінжулін) було відлито ще 7 реплік для археологічної збірки музею. Копії виробів палеолітичного мистецтва брали участь у кількох виставках: «Екпо–2005» (Японія, Нагойя), «Мізинська палеолітична стоянка у контексті вивчення старожитностей Подесення» (Чернівці, 2008), «Палеолітичне мистецтво України» (Археологічний музей ІА НАНУ, 2014).

За останній час новими знахідками поповнилась також і палеонтологічна частина фондової групи «Доба каменю». Серед них – випадкові знахідки зубів мамонтів (*Mammuthus primigenius*) з алювіальних відкладень⁵. Цікавий виріб з бивня слона, виготовлений в 1960-ті рр. на замовлення автора досліджень мізинського орнаменту В. Бібікової, був переданий їй сином А. Бібіковим. Виріб (з поперечного зрізу бивня) має неправильно-пірамідальну форму, на зашліфованих гранях добре простежується ромбічна та зигзагова текстура. В. Бібікова переконливо довела, що звідси і веде своє походження всесвітньовідомий орнамент на виробах Мізинської стоянки [2, 3–8].

Зростаючий інтерес приватних осіб до колекціонування археологічних знахідок за останній час знайшов відображення і на джерелах поповнення музейних збірок. В 2001 р. частину своєї колекції в дар НМІУ передав колекціонер – киянин С. Платонов. Серед матеріалів колекції – окам'янілість риби сімейства *Chiasmodontidae* в частині кальцитної конкреції (близько 2–1 млн. років тому)⁶. Кілька окам'янілостей надійшли як конфіскації з Київської регіональної митниці⁷. На жаль, визначення деяких конфіскованих предметів непрофесійне. За консультацією довелось звертатись до співробітників Геологічного музею Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Наукове визначення матеріалів здійснено канд. геолого-мінералог. наук В. Нестеровським. Серед них – корінні зуби мамонта молодого віку (верхній плейстоцен, зразки доброї збереженості), викопний корал підкласу *Rugosa* (вік – крейда, гшельський ярус, місце відбору – вірогідно Підмосков'я)⁸, невідпрепарована скам'яніла мушля двостулкового моллюску *Lorpha* sp. (вік – крейда – палеоген, розповсюджені в багатьох місцях морських басейнів Європи і Азії), фрагмент псевдоморфози заміщення мушлі амоніту піритом і арагонітом (вік – крейда, точка відбору – Поволжя)⁹, галька алевриту з отвором природного походження¹⁰.

Серед нових надходжень фондової групи «Доба каменю» особливе місце належить науковим реконструкціям. Їх важлива роль у музеальному контексті і необхідність застосування в новій експозиції була розглянута в науковій концепції розділу «Кам'яна доба» [20, 8]. Реконструкції належать до так званих субститутів, функція яких – заміна, заміщення, доповнення, нагадування тощо [4, 151–152]. Серед реконструкцій – палеолітичні знаряддя праці (різець та скребачка з дерев'яним руків'ям)¹¹, роговий серп каранівського типу, берестяний колчан та дистанційна зброя (лук та стріли з крем'яними наконечниками, характерними для мікрогравету, шан-кобинської, коморницької культури)¹². Лук простого типу (вирізаний з одного суцільного шматка дерева) є копією відомих знахідок подібної зброї з мезолітичної стоянки Холмегард 4 (Данія, 9 тис. років тому) [17, 260]. Характерно, що луки західноєвропейських мезолітичних і неолітичних мисливців виготовлені виключно з тису, тоді як аналогічні вироби з теренів Східної Європи зроблені з ялини й сосни. Їхня довжина коливалась в межах 150–180 см, хоча трапляються й цілі вироби від 57 до 350 см завдовжки [15, 93]. Стріли з наконечниками оформлені трьома пір'яними стабілізаторами в хвостовій частині. Копії (репліки) крем'яних елементів давніх наконечників були виготовлені з відтискних платівок. Крем'яні вкладки закріплені в пазах бойових частин древків стріл за допомогою суміші соснової живиці і воску.

5 Час та місце однієї знахідки невідомі, друга – з о. Хортиця (1960), надійшла через с. н. с. НМІУ С. Семенчук. Виявлені як незаінвентаризовані під час звірки фонду «Доба каменю» 1999 р. Визначення знахідок здійснено канд. біолог. наук Н. Корнієць.

6 Визначення с. н. с. Зоологічного музею НАНУ О. Манили, Ю. Мовчана та д-ра геолого-мінералог. наук, провід. н. с. Геологічного музею НАНУ Г. Паталахи

7 Акт № 5 (опису, оцінки та передачі товарно-матеріальних цінностей від 20.11.2005 р. про рішення міжвідомчої ради № 3 від 22.06.04 та листа ДМСУ від 17.06.04.

8 За актом митниці – палеонтологія (ріг).

9 За актом митниці – мозаїчний фрагмент на камені.

10 За актом митниці – пряслице.

11 Автори реконструкцій: м. н. с. ІА НАНУ Д. Ступак, с. н. с. НМІУ М. Беленко.

12 Автор реконструкцій: канд. іст. наук, с. н. с. ІА НАНУ Д. Нужний.

Експериментальні дослідження дистанційної зброї були здійснені автором реконструкцій в 1990-х рр. в Росії та Бельгії, в 2006 р. в Ізраїлі [17, 259–260]. В результаті експериментів з'ясувалось, що мікролітичні наконечники могли використовуватись декілька разів, лишаючись цілими після 3–4 попадань у тіло тварини або землю, а в разі руйнування швидко і дійове відновлення відбувалось завдяки простоті і ефективності масового виготовлення стандартизованих мікролітичних вкладенів з таких же стандартизованих платівок [17, 274]. Дистанційна зброя давніх мисливців була досить досконалою, пристосованою для ефективного ураження будь-якої за розмірами дичини, принагідно вона могла застосовуватись і у збройних сутичках фінальнопалеолітичного та мезолітичного населення кам'яного віку України. Наукові реконструкції давніх знарядь праці та дистанційної зброї з нових надходжень групи «Доба каменю», на нашу думку, відіграють важливу роль у дизайні експозиції музею як всі додаткові засоби, що підтримують і доповнюють комунікативний зміст музейних предметів (Рис. 2).

Таким чином, нові надходження доби каменю поповнили археологічну збірку на 2.400 од. зб., урізноманітнили склад її колекцій та надали можливість глибше розкрити теми «Середній палеоліт», «Верхній палеоліт», «Фінальний палеоліт» експозиційного залу № 1 «Кам'яна доба на території України».

Джерела і література

1. *Береговая Н.* Палеолитические местонахождения СССР // **МИА.** № 81. 1960.
2. *Бибикова В. О.* происхождения мезинского палеолитического орнамента // **СА.** 1965. № 1.
3. *Борисковський П.* Деякі доповнення до археологічної карти Середньої Наддністрянщини // **Археологія.** Т. IV. 1950.
4. *Вайдакер Ф.* **Загальна музеологія: Посібник.** Львів, 2005.
5. *Евтушенко А.* Исследования мустьерской стоянки Кабази V в полевом сезоне 1993 г. // **Археологические исследования в Крыму, 1993 г.** Симферополь, 1994.
6. *Залізняк Л.* **Найдавніше минуле України.** Київ, 1997.
7. *Залізняк Л.* **Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи.** Київ, 1999.
8. *Залізняк Л.* Фінальний палеоліт – доба кардинальних змін // **Археологія.** 2015. № 2.
9. **Історія українського мистецтва.** Т. 1. Київ, 2008.
10. **Історія культури давнього населення України.** Т. 1. Київ, 2001.
11. *Манько В.* **Фінальний палеоліт – неоліт Криму: культурно-історичний процес.** Київ, 2013.
12. **Музейные термины. Терминологические проблемы музееведения.** Москва, 1986.
13. *Нужний Д.* Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветські пам'ятки у басейні Трубежу // **Археологія.** 1997. № 2.
14. *Нужний Д., Радієвська Т.* Комплекси Семенівських пізньопалеолітичних стоянок та особливості весняно-літніх пам'яток епіграветських мисливців // **Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи.** Київ, 1999.
15. *Нужний Д.* Дистанційна зброя і свідчення про збройні сутички за кам'яного віку // **Військово-історичний альманах.** 2001. №1(2).
16. *Нужний Д.* **Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація).** Київ, 2015.
17. *Нужний Д.* **Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців.** Київ, 2008.

18. *Оленковський М.* Пам'ятки доби палеоліту // **Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. Перший випуск.** Херсон, 1992.
19. *Оленковский М.* **Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра.** Херсон, 1992.
20. *Радієвська Т.* Наукова концепція та розширена тематична структура експозиційного залу №1 «Кам'яна доба» // **НА НМІУ**, ф. Р.-1260, оп. 2, спр. 4314а.
21. *Радієвська Т., Беленко М.* Палеолітичні матеріали з території Франції в археологічній збірці Національного музею історії України // **Кам'яна доба України.** Вип. 16. Київ, 2015.
22. *Станко В.* Следы палеолита на нижнем Днестре // **АО 1968 года.** Москва, 1969.
23. **Україна: хронологія розвитку.** Т. 1. Київ, 2007.
24. *Чабай В., Маркс Э., Отт М.* Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма (предварительные итоги международного археологического проекта) // **Археологія.** 1998. № 4.
25. *Чабай В.* **Средний палеолит Крыма: стратиграфия, хронология, типологическая вариабельность, восточно-европейский контекст.** Симферополь, 2004.
26. *Черниш О.* **Матеріали і дослідження по археології УРСР.** Київ, 1954.
27. *Юрєнева Т.* **Музееведение.** Москва, 2006.
28. *Якубенко О.* Матеріали з нових трипільських пам'яток у Подністров'ї // **Музей та його колекції. Темат. зб. наук. пр.** Київ, 2003.

Олена Якубенко

АНТРОПОМОРФНА ПЛАСТИКА З ТРИПІЛЬСЬКОГО
ПОСЕЛЕННЯ КОЛОМИЙЩИНА ІІ

Поселення Коломийщина ІІ знаходиться за 1–1,5 км на південний схід від с. Халеп'я Обухівського р-ну Київської обл., розташоване на краю плато по обидва боки шосе, в напрямку до с. Стайки; з півдня обмежене схилом, що переходить в глибокий яр, котрий утворює урочище «Коломийщина» [25, 55–56]. Пам'ятка належить до середнього етапу В/ІІ трипільської культури (коломийщинська група) і датується кінцем V–початком IV тис. до н. е. [9, 96].

У 1939 р. поселення досліджувалося Трипільською експедицією під керівництвом Т. Пассек [27, 186; 25, 55–79]. Було зафіксовано 12 наземних споруд: дев'ять з них були розташовані по колу, а три – в центрі. Розкопано залишки п'яти жител: у центрі кола – три, у південно-західній частині поселення – два і т. зв. «кухонна купа». Оpubліковане житло № 2 (6 x 27 м), план поселення з розташованими по колу житлами, визначений розмір пам'ятки – 250 x 350 м [25, 56–75, рис. 21]. Серед знахідок 1939 р. – 57 одиниць антропоморфної пластики.

У 1984 р. під час роботи Київсько-Трипільської експедиції ІА АН УРСР при обстеженні території поселення північніше дороги на с. Стайки було виявлено залишки одного наземного житла-«площадки» [22, 18].

У 1992 р. археологічна експедиція Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника (тепер Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав») під керівництвом Г. Бузян, за участю автора здійснила розкопки наземного житла [1, 24–25; 2, 134–143; 3, 17–26].

У 1993 р. В.П. Дудкін здійснив архео-магнітометричні дослідження на південь від дороги, на площі бл. 5,5 га, яка охоплює всі місця розкопок на поселенні. Було зафіксовано майже 100 аномалій, що відповідають будівлям трипільського часу. Виявилось, що в плані поселення являє собою не коло, а складається з двох вписаних одна в одну овальних зон. Розмір зовнішнього овалу дорівнює 240 x 180 м, внутрішнього – 100 x 60 м. Житла в рядах орієнтовані довгою стороною до центру поселення й розташовані в декількох метрах одне від одного [12, 240; 13, 20–23; 14, 310].

У НМІУ зберігаються матеріали з розкопок Т. Пассек 1939 р. на Коломийщині ІІ, серед них – 56 одиниць антропоморфної пластики. З них були опубліковані дев'ять статуеток [25, рис. 30, 31, 1–5; 32, рис. 10, 23; 10, 241–242], одна з опублікованих – в колекції відсутня [25, рис. 31,6].

Опубліковані статуетки слугували матеріалом для багатьох дослідників щодо висновків про антропоморфну пластику коломийщинської групи [8, 61–146; 10, 240–242; 28; 31, 149–152]. Тому їхні висновки дещо обмежені. Найбільш вичерпні характеристики антропоморфній пластичі Коломийщини ІІ знаходимо в працях Т.Г. Мовші, яка працювала в музеї понад 30 років і добре знала його трипільські колекції [17, 85–87; 18, 15–34; 19, 38–41; 20, 174–177; 21, 206–263]. Отже, є сенс розглянути всі висновки після опису статуеток.

Метою даної статті є введення у науковий обіг повного комплексу антропоморфної пластики з цієї пам'ятки.

Антропоморфні статуетки з поселення Коломийщина ІІ виготовлені здебільшого за місцевою технологією з глини сіро-чорного або коричневого кольору (після випалу), в тісті – домішка дрібного піску; маса відповідає поширеній групі столового посуду [3, 22; 10, 242]. Поверхня ретельно заглажена, іноді вкрита щільним шаром коричневатого ангобу й підлощена. Деякі відмінності у технології й декорі будуть подані у індивідуальних описах. Комплекс із 57 од. представлений чотирма цілими фігурками та фрагментами. Нижче подаємо стислий опис статуеток, згрупованих по житлах.

Житло № 1, в центрі поселення, знайдено 11 статуеток.

1) Жіноча стояча статуетка, струнких пропорцій. Голова невелика, сплюснена, зі щипковим носом та двома очима-отворами. Довга шия відділена спереду виїмкою від тулуба. В закруглених плечових та надстегнових виступах – по наскрізному отвору. Живіт ледь опуклий, груди позначені двома горбиками. Ніжка веретеноподібна, вгорі розділена рисою, з виділеними гомілками та мініатюрною ступнею (кінчик відбитий). Тулуб трохи нахилений вперед. Висота 165 мм (рис. 1,1). Інв. № а66/1623. Опублікована [10, 241].

2) Нижня половинка жіночої (?) статуетки, стоячої, на суцільній конічній ніжці з потовщеною литкою і мініатюрною виділеною ступнею та гомілковими кісточками. Тулуб сплюснений, надстегнові виступи овальні, без проколів. Живіт плаский, стать не позначено. Сідниці опуклі, розділені легенькою заглибиною. Висота 88 мм (рис. 1,2). Інв. № а66/1624.

3) Нижня половинка чоловічої статуетки, стоячої, на суцільній веретеноподібній ніжці з мініатюрною виділеною ступнею. Внизу плаского живота позначено стать овальним наліпом, що трохи звисає. Спина пряма, надстегнові виступи овальні, без проколів. Сідниці опуклі, розділені виїмкою, відділені від спини заглибленою рисою. Поверхня добре заглажена, суцільно вкрита червоною фарбою. Висота 79 мм (рис. 1,3). Інв. № а66/1622.

4) Ніжка (нижня половинка) антропоморфної статуетки, суцільна, з ледь виділеною мініатюрною ступнею. Висота 54 мм (рис. 1,4). Інв. № а66/1656.

5) Нижня половинка торсу чоловічої статуетки, стоячої, на конічній ніжці. Надстегнові виступи слабо виділені, без проколів. Живіт плаский, стать позначено конічним наліпом. Сідниці у вигляді поперечного пружка. Висота 37 мм (рис. 1,5). Інв. № а66/1655.

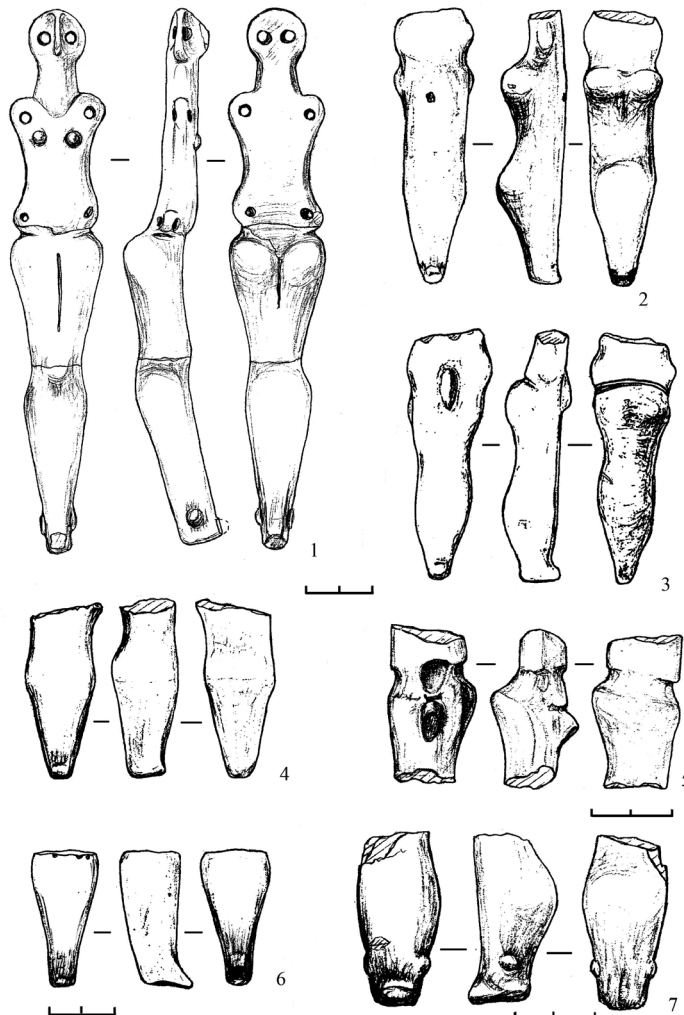

Рис. 1.

6) Ніжка (нижня половинка) антропоморфної статуетки, суцільна, в литці потовщена, з виділеною вузькою увігнутою ступнею. Висота 42 мм (рис. 1,6). Інв. № а66/1654.

7) Ніжка суцільна (нижня половинка) антропоморфної статуетки, досить масивна, з виділеною мініатюрною ступнею та гомілковими кісточками. Висота 41 мм (рис. 1,7). Інв. № а66/1657.

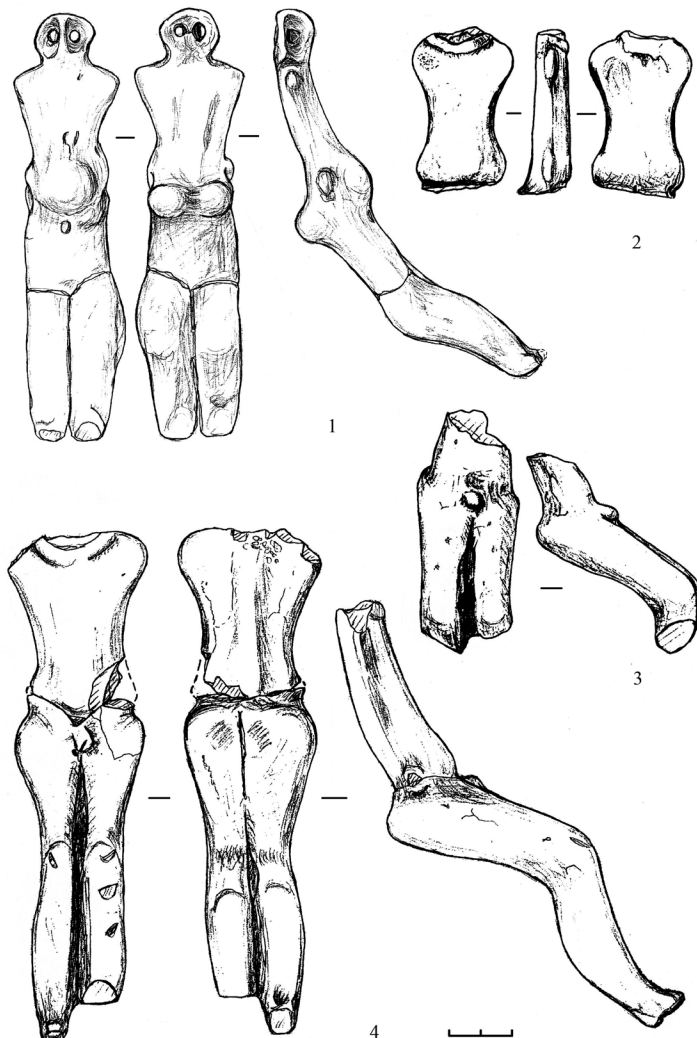

Рис. 2.

8) Статуетка жіноча сидяча, що зображує вагітну жінку. Голова на короткій шії, сплюснена, зі щипковим носом та двома очима-отворами. Плечові виступи трикутні, надстегнові – невиразні, без проколів; груди пласкі, талія ледь намічена, стегна вузькі. Збільшений опуклий живіт передає стан вагітності, під ним, в місці лона, проглядає мідна пластинка, що була схована під тонким шаром обмазки, котра злуцилася в цьому місці. Торс відхилений назад, дві зімкнуті ніжки з вислими литками та мініатюрними ступнями (кінчики відбиті) простягнуті вперед-вниз. Поверхня заглажена, була *вкрита червоною вохрою*. Висота 140 мм (рис. 2,1). Інв. № а66/2140. Оpubлікована [25, 75, рис. 30; 28, 69, рис. 17, 3; 34, 192, Abb. 575 (помилково подана, як з Андріївки)]. На думку Т.Г. Мовші, ця статуетка, «вагітна міддю», втілює моління про достаток металу [18, 32].

9) Верхня половина торсу (від плечей до стегон) чоловічої (?) стоячої статуетки. Тулуб сплющений, в талії звужений, спина рівна, груди пласкі, живіт ледь опуклий. Плечові та надстегнові виступи овальні, без проколів. Спереду під шиєю – дугастий пружок-потовщення,

що зображує прикрасу або деталь одягу. Поверхня заглажена, була вкрита червоною вохрою. Висота 53 мм (рис. 2,2). Інв. № а66/1652.

10) Нижня половинка торсу сидячої чоловічої статуетки (від талії до колін). Тулуб відхилений назад, живіт ледь опуклий, під ним округлим наліпом позначено чоловічу стать. Дві ніжки, простягнені вперед-вниз, зігнуті в колінах і спущені додолу, модельовані як щільно стулені, розділені глибокими борозенками. Сідниці знизу сплюснені, суцільні, розділені рисою. Надстегнові виступи відсутні. Поверхня червоного кольору, заглажена, місцями підлощена (по щільному ангобу?). Довжина 77 мм (рис. 2,3). Інв. № а66/1621.

11) Статуетка чоловіча сидяча з відхиленим тулубом та зігнутими в колінах і спущеними додолу двома ніжками. Плечові овальні виступи без проколів, спереду під шиєю – дугастий пружок. Груди пласкі, нижче живота невеликим наліпом передано чоловічу стать. Спина зігнута, пружком позначено хребет. Надстегнові виступи маленькі, стегна розширені, сідниці знизу сплюснені, розділені рисою. Ніжки щільно стулені, розділені борозенками, на кінці – відокремлені, з виділеними мініатюрними ступнями (ліва відбита). Довжина 162 мм (рис. 2,4). Інв. № а66/1620.

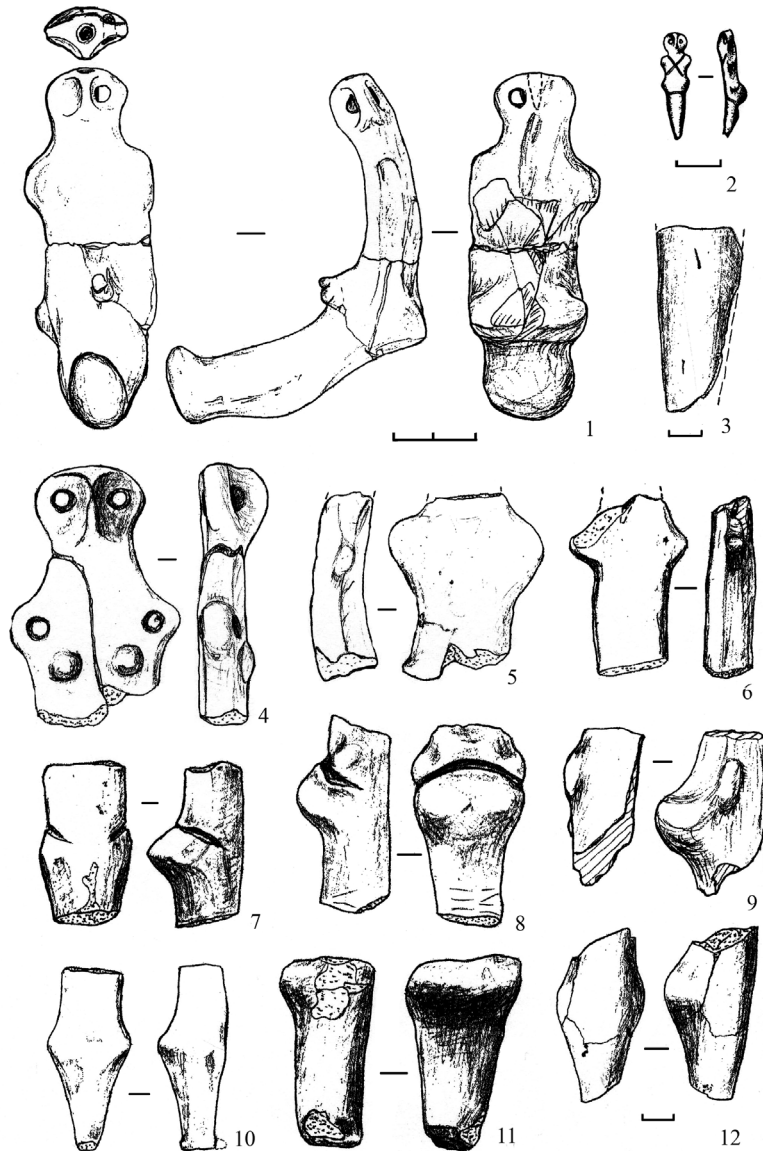

Рис. 3.

Житло № 2, в центрі поселення, знайдено 11 статуеток.

12) Статуетка чоловіча сидяча. Голова сплюснена, зі щипковим носом та одним (лівим) оком-отвором. Згори в центрі голови – вертикальний отвір (глибина 9 мм). Плечові виступи овальні, без проколів. Груді пласкі, внизу увігнутого живота подвійним наліпом позначено чоловічу стать. Спина зігнута, тулуб нахилений вперед (без надстегнових виступів). Сідниці знизу сплюснені, з позначеним ребром перегину. Суцільна конічна ніжка зі звисаючою литкою та виділеною ступнею простягнута вперед. Висота 67–78 мм (рис. 3,1). Інв. № а66/1619. Опублікована [25, 70, рис. 31,1; 26, 71, рис. 44; 20, 176, рис. 46,8; 21, 241, рис. 65, 20; 30, 36, рис. 5/II, 6; 8, 75, рис. 23,8; 10, 241; 6, 394; 7, 96, рис. 3; 11, 3, №7]. Аналог – статуетка з поселення в урочищі Грушова поблизу Халеп'я, з одним лівим оком і отвором на маківці голови [16, 44, рис. X, 5–6].

13) Ніжка конічна від антропоморфної статуетки (середня частина). Висота 58 мм (рис. 3,3). Інв. № а66/1632.

14) Верхня половина жіночої стоячої статуетки. Голова сплюснена: ніс щипковий, на місці очей – по наскрізному отвору. Шия висока, розширена до напівкруглих плечових виступів з наскрізним отвором. Тулуб сплюснений, спина пряма, груди позначені двома опуклинами. Висота 65 мм (рис. 3,4). Інв. № а66/1629. Опублікована [25, 76, рис. 31,3].

15) Верхня половина тулуба чоловічої (?) статуетки. Плечові виступи овальні, без проколів. До талії фігурка звужена, у профіль – дугаста. Висота 50 мм (рис. 3,5). Інв. № а66/1630.

16) Верхня половина тулуба чоловічої (?) статуетки. Плечові виступи конічні, без проколів. Тулуб видовжений, сплюснений, талію не позначено. Згори, на зламі ший – залишок навскісного отвору (глибиною 4 мм), який, ймовірно, починався на маківці голови фігурки. Аналог подібного отвору – у цій самій колекції (інв. № а66/1619). Висота 42 мм (рис. 3,6). Інв. № а66/1650.

17) Нижня половина торсу жіночої (?) статуетки, стоячої, на конічній ніжці. Тулуб сплюснений, овального перерізу, без надстегнових виступів, стать не позначено. Сідниці оформлені горизонтальним гострокутним пружком, внизу спини – заглиблений пояс, кінці якого заходять на перед і звисають навскіс. Висота 38 мм (рис. 3,7). Інв. № а66/1651.

18) Нижня половина торсу жіночої (?) статуетки, стоячої, на конічній ніжці. Надстегнові виступи напівовальні, без проколів. Спереду фігурка рівна, стать не позначено. Спина відділена від опуклих сідниць заглибленою смугою, кінці якої звисають спереду. Висота 48 мм (рис. 3,8). Інв. № а66/1628.

19) Права половина тулуба антропоморфної статуетки (від пояса до стегон). Спереду фігурка рівна, надстегновий виступ овальний, без проколу, сідниці вузькі, опуклі. Висота 41 мм (рис. 3,9). Інв. № а66/1925.

20) Ніжка антропоморфної стоячої статуетки, суцільна, типу веретеноподібних, з мініатюрною виділеною ступнею (кінчик відбитий). У литці розширена та потовщена ззаду у вигляді поперечного гострореберного пружка. Висота 45 мм (рис. 3,10). Інв. № а66/1631.

21) Ніжка антропоморфної статуетки (нижня половина) – суцільна, конічна, досить масивна. В литці розширена, ззаду – потовщена у вигляді горизонтального пружка, закінчується ледь виділеною ступнею з позначеними гомілковими кісточками. Висота 48 мм (рис. 3,11). Інв. № а66/1649.

22) Ніжка антропоморфної статуетки, типу веретеноподібних (нижня половина, кінчик відбитий). Висота 55 мм (рис. 3,12). Інв. № а66/1648.

Житло № 3, у південно-західній частині поселення, знайдено 12 статуеток, з них 11 – у колекції НМІУ та 1 – відома з публікацій.

23) Статуетка жіноча мініатюрна, схематизована, стояча, на конічній ніжці. Плечові та надстегнові виступи півкруглі, без проколів. Груді та стать не позначено. Спереду від ший спущені дві заглиблені риски, перехрещені на грудях навскіс, ніжка відділена поперечною рисою. Ви-

сота 25 мм [27, 189] (рис. 3,2). Відома з публікацій [25, 76, рис. 31,6; 21, 241, рис. 65,19; 30, 36, рис. 5/II,5].

24) Верхня половинка антропоморфної схематизованої статуетки. Голова сплюснена, зі щипковим носом та двома очима-отворами. Плечові виступи конічні, з проколом, груди плоскі. Поверхня заглажена, у глиняній масі – домішка подрібненої черепашки. Висота 48 мм (рис. 4,1). Инв. № а66/1642. Оpubлікована [25, 70, 76, Рис. 31,2 (помилково вказ. житло 2)].

25) Нижня половинка торсу жіночої (?) статуетки, стоячої, на суцільній конічній ніжці. Надстегнові виступи слабо виділені, без проколів, стать не позначено. Сідниці опуклі, розділені мілкою виїмкою. Ліплення недбале, поверхня нерівна, шорстка, оранжевого кольору. Висота 30 мм (рис. 4,2). Инв. № а66/1641.

26) Нижня половинка торсу жіночої (?) статуетки, стоячої, на конічній ніжці. Надстегнові

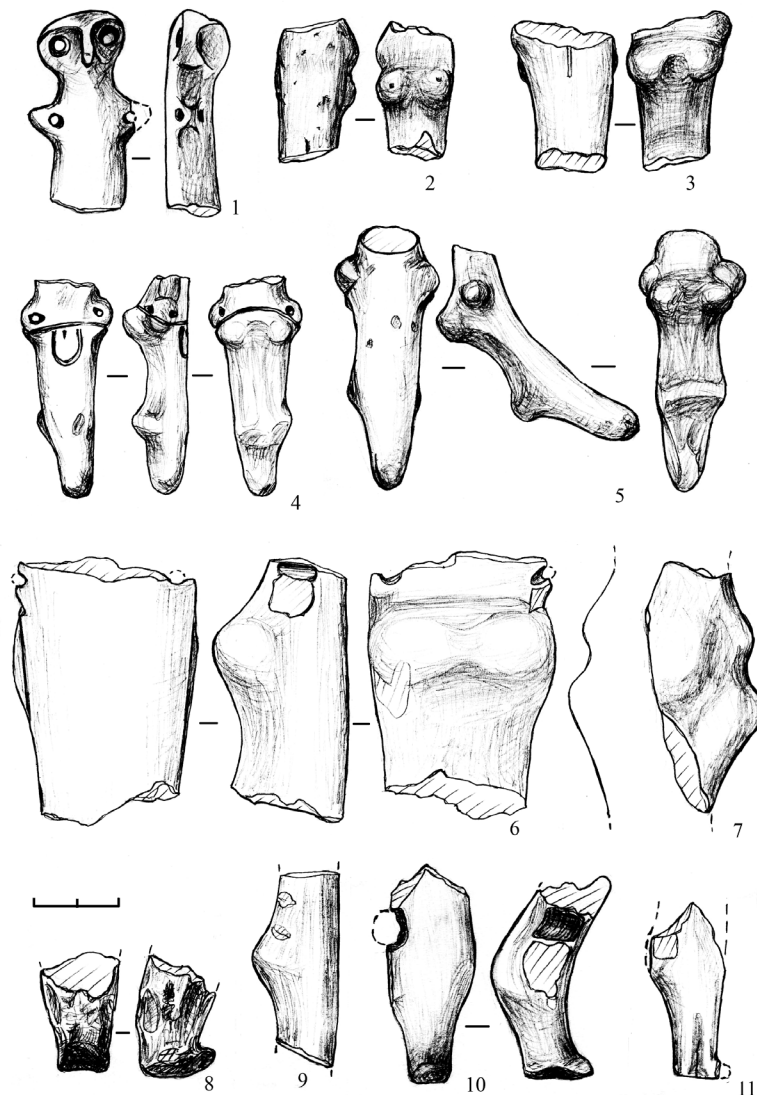

Рис. 4.

виступи овальні, без проколів, стать не позначено. Сідниці вузькі, опуклі, із западинкою по середині. Поверхня гладенька, ймовірно, ангобована, рудого кольору з червонястим відтінком. Висота 35 мм (рис. 4,3). Инв. № а66/1640.

27) Нижня половинка жіночої статуетки, стоячої, на конічній нозі із закругленим кінчиком, литка – у вигляді поперечного пружка. Півкруглі надстегнові виступи мають по наскрізному отвору. Стегна обведені заглибленою рисою, спереду від неї спущений окреслений напівовал

з вертикальною рисою вгорі (ознака жіночої статі). Сідниці невеликі, розділені виїмкою. Поверхня заглажена досить недбало. Висота 51 мм (рис. 4,4). Інв. № а66/1626. Оpubлікована [25, 76, рис. 31,5 (помилково вказ. житло 2)].

28) Нижня половина сидячої жіночої (?) статуетки. Надстегнові виступи півкруглі, без проколів. Сідниці невеликі конусоподібні, розділені виїмкою. Стать не позначено. Ніжка суцільна конічна, простягнута вперед-вниз, з литкою у вигляді поперечного пружка та закругленим кінчиком. Довжина 61 мм (рис. 4,5). Інв. № а66/1625. Оpubлікована [25, 70, 76, рис. 31,4 (помилково вказ. житло 2)].

29) Нижня частина торсу жіночої (?) схематизованої статуетки, стоячої, на суцільній конічній ніжці. Надстегнові виступи з наскрізним отвором, стать не позначено. Сідниці – у вигляді горизонтального пружка, ледь увігнутого посередині. Фігурка була велика, масивна. Висота 59 мм (рис. 4,6). Інв. № а66/1638.

30) Ліва половина нижньої частини тулуба антропоморфної стоячої статуетки, яка мала овальні надстегнові виступи без проколів, опуклий живіт, пряму спину та широкі стегна й суцільну ніжку, типу конічних. Висота 57 мм (рис. 4,7). Інв. № а66/1637.

31) Нижня частина ніжки антропоморфної статуетки з виділеною ступнею. Ліплена недбало: поверхня нерівна, бугриста. Ступня широка, коротка, звужена до кінчика і закруглена, навскісно піднята вперед. Висота 28 мм (рис. 4,8). Інв. № а66/1636.

32) Середня частина суцільної веретеноподібної ніжки від стоячої антропоморфної статуетки. Висота 45 мм (рис. 4,9). Інв. № а66/1633.

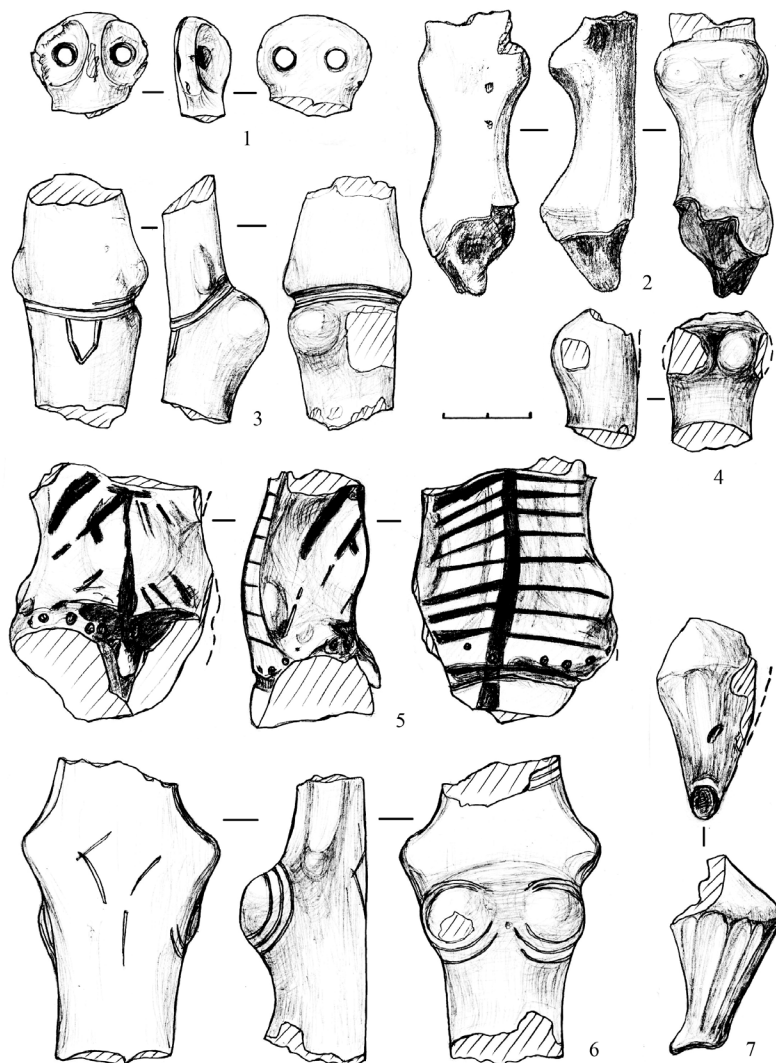

Рис. 5

33) Ліва ніжка (нижня половинка, відбита від коліна) двоногій сидячої антропоморфної статуетки. У профіль ніжка прогнута назад, закінчується мініатюрною ступнею з овальною, трохи увігнутою посередині підшвою. На внутрішній поверхні – сліди змикання з другою, правою, ніжкою (в литці та в коліні). В литці ніжки були «зрошені», а під коліном їх роз'єднував округлий наскрізний отвір. Висота 47 мм (рис. 4,10). Інв. № а66/1635.

34) Нижня половинка суцільної ніжки від антропоморфної стоячої статуетки; в литці – розширена й потовщена, закінчується мініатюрною ступнею (кінчик відбитий). Висота 40 мм (рис. 4,11). Інв. № а66/1634.

Житло № 4, в центрі поселення, знайдено 7 статуеток.

35) Голова антропоморфної статуетки зі щипковим носом та двома наскрізними отворами на місці очей. Висота 24 мм (рис. 5,1). Інв. № а66/1667.

36) Нижня половинка жіночої (?) статуетки, стоячої, на суцільній веретеноподібній ніжці. Спереду – рівна, ознака статі відсутня, сідниці опуклі, розділені виїмкою. Ніжка дуже потовщена в литці, донизу конічно звужена, товстий шар облицювання збитий на кінці. Висота 65 мм (рис. 5,2). Інв. № а66/1653.

37) Нижня половинка торсу жіночої статуетки, стоячої, на суцільній конічній ніжці. Надстегнові виступи напівовальні, без проколів, сідниці вузькі, опуклі. Стегна обведені поясом із 2-х рисок, спереду від нього звисає прокреслений трикутник, що позначає стать. Висота 58 мм (рис. 5,3). Інв. № а66/1659.

38) Нижня половина торсу антропоморфної статуетки, стоячої, на суцільній конічній ніжці, ознака статі не виділена. Сідниці опуклі, розділені виїмкою. Висота 32 мм (рис. 5,4). Інв. № а66/1666.

39) Нижня частина тулуба чоловічої сидячої розписної статуетки: у профіль спина зігнута, низ живота запалий, з наліпним зображенням статі. Над стегнами, по низу живота й спини – пояс із ямкових наколів. Поверхня вкрита рідким коричнюватим ангобом і розписом брунатою фарбою у вигляді «древа»: на спині його «стовбур» іде по рельєфному хребту, від нього обабіч відходять паралельні смужки, трохи нахилені вниз; спереду збереглася смуга-стовбур посередині живота та частково – «гілки» (решта розпису втрачена). Ноги (відбиті), ймовірно, були модельовані як дві окремі (ознака статі у вигляді довгастого наліпу вміщена в заглибину між ними). Висота 58 мм (рис. 5,5). Інв. № а66/1627. Оpubлікована [32, 129, 133, рис. 10]. Статуетка є **імпортом з регіону Південного Бугу**. Аналоги наявні у Володимирівці: пояс із наколів [33, рис. 32]; «древо» на тулубі [25, 94, рис. 49,2; 33, рис. 55 та 58]. Відоме також зображення «древа» на спині чоловічої статуетки (андрогіна?) з поселення Крутуха-Жолоб на Лівобережжі Дніпра [4, 60, рис. 3,1].

40) Нижня половинка торсу жіночої статуетки, стоячої, на суцільній конічній ніжці. Спереду фігурка рівна, нижче живота тонкими рисками окреслено трикутник – ознаку жіночої статі. Надстегнові виступи конічні, без отворів. Сідниці – у вигляді опуклин, розділених виїмкою; кожна опуклина обведена трьома концентричними колами із заглиблених тонких ліній. Поверхня заглажена, місцями збереглася *червоно-коричнева фарба*. Висота 68 мм (рис. 5,6). Інв. № а66/2007. Аналогами оздоблення у вигляді концентричних кіл на сідницях є розпис володимирівських статуеток [25, 94, рис. 49,2; 33, рис. 58, 61, 67].

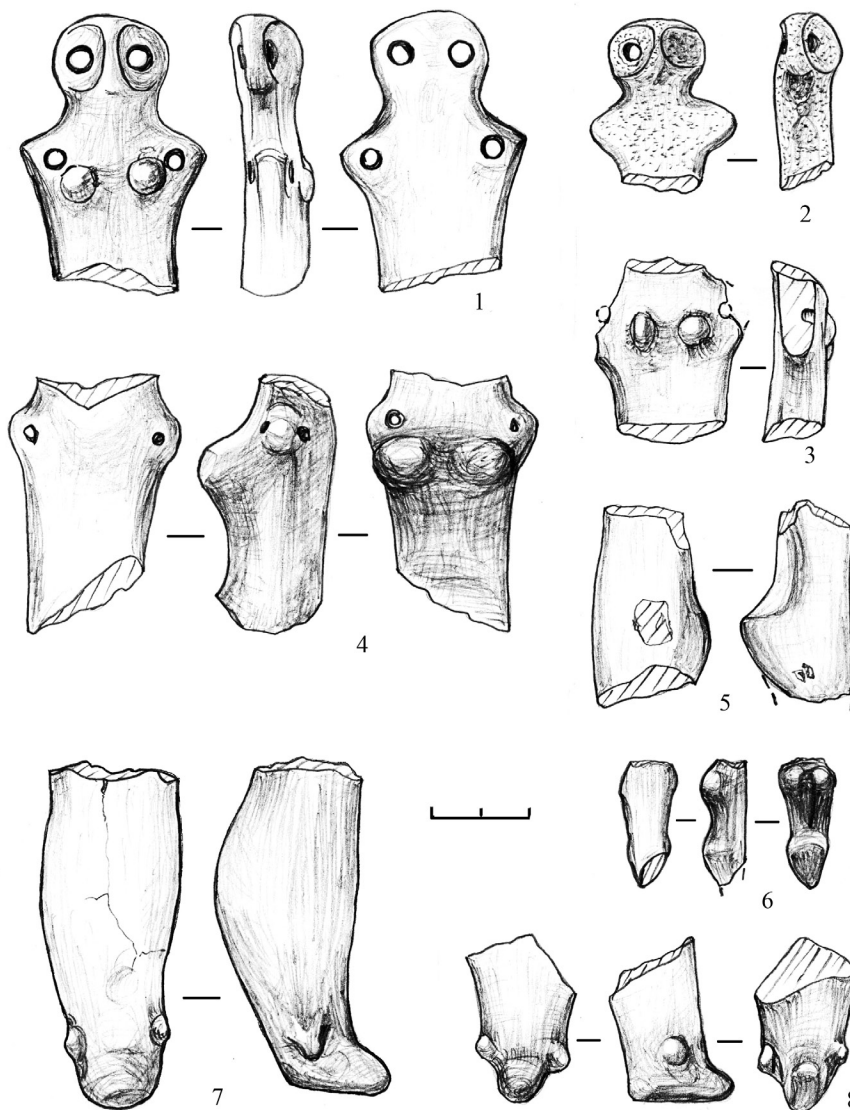
41) Нижня половинка ніжки від антропоморфної статуетки. В литці дуже потовщена, масивна, донизу звужена, закінчується мініатюрною ступнею зі звисаючим носком та увігнутою підшвою. Поверхня вкрита щільним коричнюватим ангобом, з проглаженими вертикальними смугами. У бічному сколі на литці можна спостерігати технологію ліплення: у місці найбільшої товщини литки на заготовку наліплено конусоподібний у профіль шматок глини, після чого було нанесено чистовий шар обмазки. Висота 46 мм (рис. 5,7). Інв. № а66/1665.

Житло № 5, у південно-західній частині поселення, знайдено 8 статуєток.

42) Верхня половинка жіночої стоячої статуєтки. Голова сплюснена, зі щипковим носом, та двома очима-отворами. Шия коротка, плечові виступи конічні, з проколом. Груди позначені двома опуклинами, спина та живіт пласкі, тулуб у перерізі овальний. Висота 57 мм (рис. 6,1). Інв. № а66/1662.

43) Верхня половинка чоловічої стоячої статуєтки. Голова сплюснена, ніс щипковий, наскрізним отвором позначене одне праве око. Шия коротка, плечові відростки конічні, без отворів. Груди та спина пласкі, тулуб у перерізі підпрямокутний. У глиняній масі, крім піску та слюди, є домішка товченої мушлі. Поверхня загладжена, суцільно вкрита темно-червоною фарбою. Висота 35 мм (рис. 6,2). Інв. № а66/1664.

Рис. 6

44) Верхня половинка торсу жіночої стоячої статуєтки. Плечові відростки з наскрізним отвором. Груди позначені двома опуклинами, тулуб сплюснений, у перерізі – овальний. Спина пряма, у верхній частині (під шиєю) – слабкі вертикальні риси (волосся?). Висота 37 мм (рис. 6,3). Інв. № а66/2010.

45) Нижня половинка торсу жіночої (?) статуєтки, стоячої, на суцільній конічній ніжці. Стать не позначено. Надстегнові виступи округлі, з наскрізним проколом. Сідниці вузькі, опуклі, розділені неглибокою виїмкою. Висота 48 мм (рис. 6,4). Інв. № а66/1661.

46) Середня частина суцільної веретеноподібної ніжки від антропоморфної статуетки. Ніжка у литці дуже потовщена, має перегин з поперечним ребром. Висота 40 мм (рис. 6,5). Інв. № а66/1663.

47) Нижня половинка жіночої (?) мініатюрної статуетки, стоячої, на суцільній конічній ніжці. Фігурка спереду рівна, сідниці опуклі, роз'єднані легкою виїмкою. Ніжка в литці потовщена, донизу звужена (кінчик відбитий). Висота 26 мм (рис. 6,6). Інв. № а66/2009.

48) Нижня половинка ніжки від антропоморфної статуетки. Ніжка суцільна веретеноподібна, масивна, з модельованою ступнею та позначеними гомілковими кісточками. Висота 67 мм (рис. 6,7). Інв. № а66/1658.

49) Нижня частина суцільної ніжки від антропоморфної статуетки, з мініатюрною вузькою ступнею із закругленим носком. Підшва овальна, трохи прогнута, опуклинами позначені гомілкові кісточки. Висота 32 мм (рис. 6,8). Інв. № а66/1660.

Кухонна купа на периферії, у південно-західній частині поселення, знайдено 8 статуєток. Являла собою скупчення кухонних покидьків площею 8 кв. м, потужністю до 0,5 м, що складалося зі стулок річкових черепашок *Unio*, уламків кісток тварин та риб, фрагментів кераміки, зламаних у давнину знарядь, глиняної обмазки, статуєток тощо [25, 56; 27, 190].

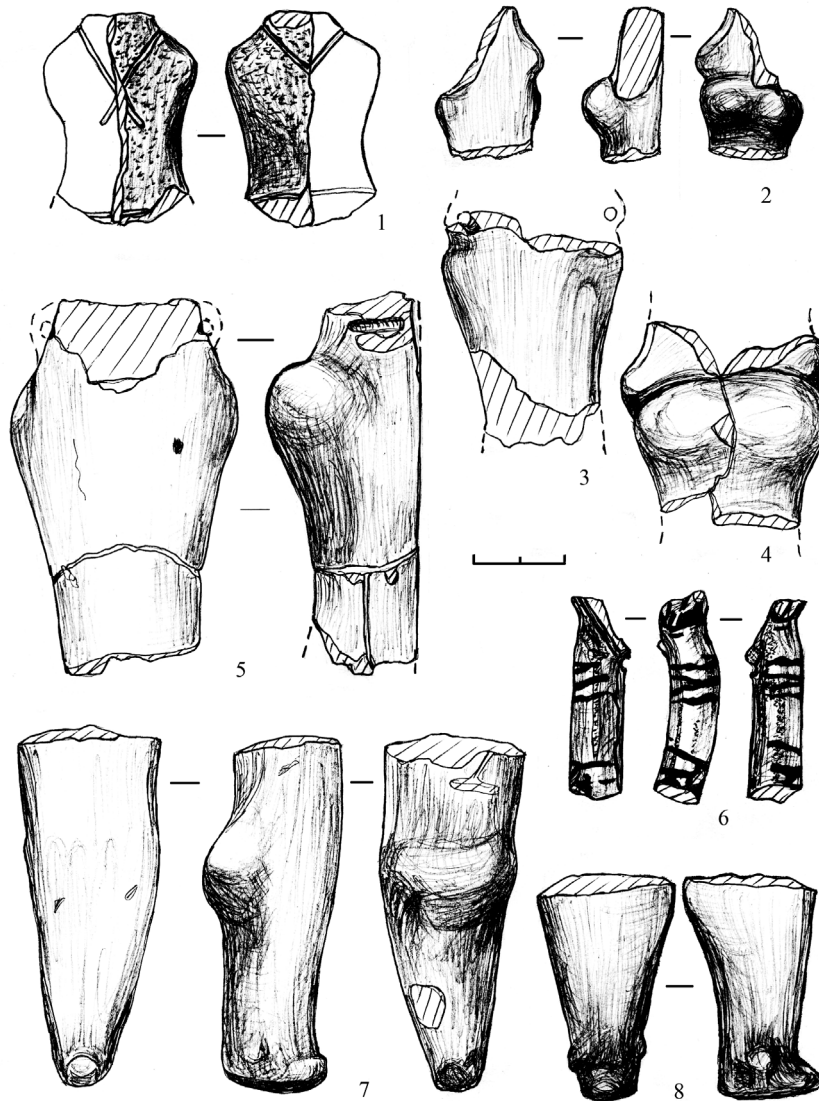

Рис. 7

50) Ліва частина верхньої половинки тулуба від чоловічої (?) статуетки. Тулуб сплющений, плечові виступи овальні, без проколів. Стегна обведені заглибленою рисою, також окреслено шию: спереду та ззаду риска звисає кутом, причому на пласких грудях кінці риски перетинаються. Поверхня добре заглажена, була *суцільно пофарбована у червоний колір*. Висота 47 мм (рис. 7,1). Інв. № а66/1647.

*51) Нижня половинка тулуба від антропоморфної (жіночої?) статуетки, стоячої, на суцільній ніжці. Стать не позначено, надстегнові виступи овальні, без проколів. Спина пряма, сідниці опуклі, розділені заглибиною. Висота 34 мм (рис. 7,2). Інв. № а66/2069.

52) Нижня половинка торсу (жіночої?) стоячої статуетки на суцільній конічній ніжці. Спереду фігурка рівна, надстегнові виступи (збиті) мали по наскрізному отвору. Стегна широкі, сідниці позначені округлим пружком, ледь увігнутим посередині. Висота 51 мм (рис. 7,3). Інв. № а66/1644.

53) Нижня половинка тулуба антропоморфної статуетки на суцільній ніжці. Надстегнові виступи округлі, без отворів. Спереду фігурка рівна. Сідниці масивні, опуклі, згори мають приплюснуті площинки. Висота 42 мм (рис. 7,4). Інв. № а66/1646.

54) Нижня половинка торсу антропоморфної (жіночої?) стоячої статуетки. В стегнах розширена, сідниці опуклі, розділені виїмкою, плавно перетікають у суцільну конічну ніжку. Надстегнові виступи (відбиті) мали по наскрізному отвору. Висота фрагмента 81 мм (рис. 7,5). Інв. № а66/1639. Статуетка була досить масивною, великою (висота 220–240 мм).

55) Права ніжка (верхня половинка – від стегна до коліна) жіночої розписної статуетки. Кругла в перерізі, дугоподібно вигнута. У місці прикріплення до тулуба збереглася навскісна заглиблена риска (від окресленого внизу живота трикутника – ознаки жіночої статі). Належала сидячій статуетці з двома окремо виліпленими ніжками. Глина червона тонкоструктурна, поверхня вкрита ангобом жовтогарячого кольору та розписом темно-коричневою фарбою у вигляді горизонтальних смужок. Крім того, наявні *залишки червоного пофарбування*. Висота 45 мм (рис. 7,6). Інв. № а66/1643. Оpubлікована [32, 143, рис. 23]. Ймовірно, є **імпортом з канівської групи**.

56) Ніжка суцільна конічна від антропоморфної статуетки. В литці розширена й потовщена, донизу звужена; виділена ступня закруглена на кінці й має опуклу овальну підощву та ледь помітні гомілкові кісточки. Висота 76 мм (рис. 7,7). Інв. № а66/1645.

57) Ніжка суцільна конічна (нижня половинка). Належала досить великій антропоморфній статуетці, масивна, в литці розширена і потовщена, в перерізі кругла, донизу конічно звужена, закінчується ступнею зі звуженим носком та гомілковими кісточками, позначеними нігтьовими защипами. Висота 48 мм (рис. 7,8). Інв. № а66/2008.

Ми мали намір висвітлити питання щодо планіграфії знахідок. Н. Бурдо справедливо висловлює обурення з приводу того, що при публікації антропоморфної пластики часто відсутня інформація про конкретний археологічний контекст знахідок [5, 48]. У першій публікації Т. С. Пасек зазначала: «В 1939 г. раскопки жил. № 1 проведены под наблюдением Е. Ю. Кричевского, № 2 – Т. С. Пасек, № 3 – М. Л. Макаревича, № 4 – Н. Л. Кордыш, № 5 – Б. П. Безвенглинского, ракушечной кучи – М. Л. Макаревича» [27, 186, виноска 2]. Звернувшись до НА ІА НАНУ для ознайомлення зі звітами про розкопки, ми не виявили ні звітів, ні щоденників, ні креслень розкопаних жител. Замість них в папці лежали **розписки**, що креслення та щоденники були взяті відповідними дослідниками для написання звітів [23, 1–4]. Потім почалася війна, ці матеріали так і не були повернені до архіву. На статуетках є польові шифри, де вказано житло і квадрат розкопу, але без планів та щоденників ця інформація не діє. Зрозуміло тепер, чому 1949 р. було опубліковане житло № 2, розкопками якого керувала Т. С. Пасек [25, 57–76]. Єдина статуетка, точне місце знахідки якої відоме – сидяча чоловіча з простягнутою ногою та одним оком (рис. 3,1). Вона докладно описана, і вказано, що вона знайдена в камері № 1 житла 2, квадраті 6/п, біля печі, ближче до поперечної перегородки [25, 70, рис. 31,1].

Спробуємо зробити деякі статистичні підрахунки (однак із застереженням фрагментованого матеріалу).

Технологія: про 1 мініатюрну (рис. 3,2) немає даних, з решти 56-ти більшість – 52 од. виготовлені з глиняної маси за традиційною місцевою технологією, причому 47 – сіро-коричневого кольору, а 5 – наближені до червоного; 2 од. (рис. 4,1; 6,2) мають домішку товченої мушлі; 2 од. (рис. 5,5; 7,6) – з тонкоструктурної маси без візуально помітних домішок, вкриті жовтогарячим ангобом та монохромним розписом (імпорти); заглиблений декор мають 4 од. (рис. 3,2; 5,5,6; 7,1); наліпний декор – 2 од. (рис. 2,2,4); суцільне покриття червоною фарбою – 7 од. (рис. 1,3; 2,1,2; 5,6; 6,2; 7,1,6).

Стиль: – всі схематизовані, за винятком, можливо, імпортних.

Стать: якщо від загальної кількості 57 відрахувати уламки ніжок (17) та стегон (2), отримуємо 38 од. Серед них є цілі та фрагментовані статуетки, беззаперечно 9 жіночих (рис. 1,1; 2,1; 3,2,4; 4,4; 5,3,6; 6,1; 7,6), а також 7 чоловічих (рис. 1,3,5; 2,3,4; 3,1; 5,5; 6,2). Вони мають позначені первинні статеві ознаки або являють цільний образ – наприклад, жіночий (рис. 2, 1), не зважаючи на відсутність згаданих ознак. Крім того, наявні 15 уламків нижніх частин торсів без позначення статевих ознак (рис. 1,2; 3,7,8; 4,2,3,5,6; 5,2,4; 6,4,6; 7,2–5), які можна віднести до жіночих (з огляду на те, що є характерним для антропоморфної пластики коломиїщинської групи: первинні статеві ознаки у жіночих фігурок здебільшого не позначені). В даному випадку ми не згодні з Н.Б. Бурдо, яка пропонує статуетки без позначення статевих ознак вважати просто антропоморфними [7, 98]. До чоловічих також можуть належати 5 торсів з плоскими грудьми (рис. 2,2; 3,5,6; 4,1; 7,1). Таким чином, жіночих фігурок – 24, а чоловічих – 12.

Поза: *стояча, на одній ніжці* (конічний, або веретеноподібній) – 36; до них можна долучити 8 торсів з прямою поставою (рис. 2,2; 3,4,6; 4,1; 6,1–3; 7,1), отже, всього 44 стоячих фігурки; *сидяча, з однією злитною ногою, простягнутою вперед* – 1 (рис. 3,1); з ногою, *простягнутою вперед-вниз* – 1 (рис. 4,5); з двома *стуленими ніжками, простягнутими вперед-вниз* – 1 (рис. 2,1); з двома *стуленими, зігнутими в коліні й опущеними додолю* – 2 (рис. 2,3,4); з двома *стуленими, простягнутими вперед* – 1 (рис. 4,10); з двома *окремими, зігнутими й спущеними вниз* – 1 (рис. 7,6). До сидячих також належать 2 «чоловічі» торси із зігнутою спиною (рис. 3,5; 5,5). Таким чином, сидяча поза зафіксована у 9 фігурок, з них з однією ногою – 2, з двома – 5. **Ніжки** мають виділену ступню – 19, з позначеними гомілковими кісточками – 9, та 2 – закруглені на кінці. **Плечові виступи** мають наскрізний прокол – 5, не мають – 9. **Надстегнові виступи** не виділені – 3, мають наскрізний прокол – 6, не мають – 18. У наявних цілих статуеток плечові та надстегнові виступи співпадають у оформленні: з проколом (рис. 1,1), без проколу (рис. 2,1,2,4; 3,1,2). **Голови** – всього 9: з двома очима-отворами – 7, з одним оком – 2 (з лівим – 1, з правим – 1). У двох статуеток наявні вертикальні отвори у маківці голови (рис. 3,1,6). Н.Б. Бурдо подає підбірку таких фігурок з отвором [5, 186, рис. 57], але без пояснень. **Розміри:** висота – переважно середня: 140–165 мм; дві мініатюрні фігурки: 25 мм (рис. 3,2) та близько 50 мм (рис. 6,6). Найбільші могли досягати у висоту 200–250 мм (рис. 4,6; 5,5,6; 6,7; 7,5,7).

Таким чином, ми пересвідчилися, що набір статуеток в кожному житлі більш-менш тотожний, це говорить на користь того, що склався вже певний стиль (схематизовані стоячі неорнаментовані фігурки), який, за класифікацією А. П. Погожевої віднесено до підтипу с 2. Проте ми категорично не згодні з її тезою про «деградацію», яка визначає цей стиль [28, 74]: наприклад, виділені ступні у більшості ніжок не «грубо модельовані», а досить тендітні; надмірно масивні литки – лише у п'яти із 26-ти; гранчастий тулуб має тільки одна фігурка (рис. 6,2), решта в перерізі овальні. Тим більше, що у своїх працях А. П. Погожева використала з Коломиїщини II єдину «вагітну» фігурку [28, рис. 17,3; 34, Abb. 575]. Н. Б. Бурдо виділяє у цій пам'ятці два типи пластики: схематичні, стоячі на одній нозі і сидячі – тип «II 3 с» та підтип «I 1 с 1». Цінним є спостереження М. Ю. Відейка про те, що глиняне тісто коломиїщинської пластики співпадає технологічно з найпоширенішою групою столового посуду цього поселення [10, 42]. В. О. Шумова зауважує, що простежується тенденція до певної стандартизації антропоморфної пластики коломиїщинської групи [31, 150]. Найбільш точну, коротку і виразну характеристику пластиці Коломиїщини II дає Т. Г. Мовша: «Досить своєрідною є також глиняна пластика –

жіночі фігурки, сидячі або стоячі, майже позбавлені орнаменту. Вони є показником місцевих племінних особливостей» [20, 176]. Більш детальний опис присутній в інших її працях [17, 86; 18, 32; 19, 40]. Вона також відмітила, що лише деякі жіночі фігурки мають позначену стать [21, 222–223], зробила важливий висновок про те, що антропоморфна пластика Коломийщини I продовжує традиції статуєток Коломийщини II [21, 243]. Це підтверджується опублікованими матеріалами з Коломийщини I [24, 86–87, фото 41, 43, 44; 15, 211–212, фото 13/а,б]; а також – матеріалами із Жуківців – пам'ятки того ж кола [29, 770, Табл. XXII, рис. 4, 6, 8].

Ми можемо додати невідомі раніше деталі: струнка постава та тендітність частини статуєток (рис. 1, 1–4; 6, б); суцільне пофарбування у червоний колір (рис. 1,3; 2,1,2; 5,6; 6,2; 7,1, б); а також наявність розписних статуєток з тонкоструктурної глиняної маси, що фіксують зв'язки з володимирівською та канівською групами трипільського населення.

Джерела та література

1. Бузян Г. М. Розкопки на поселенні трипільської культури Коломийщина II поблизу с. Халеп'я // АДУ 1992. – К., 1993. – С. 24–25.
2. Бузян Г.М., Якубенко О.О. Дослідження на поселенні Коломийщина II 1992 р. // Ранньоземлеробські культури Буго-Дніпровського межиріччя: проблеми дослідження / Колективна монографія. – Умань, 2009. – С. 134–143.
3. Бузян Г.М., Якубенко О.О. Дослідження трипільського поселення Коломийщина II 1992 р. // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. До 160-річчя від дня народження. Матеріали науково-практичної конференції: с. Халеп'я, 19 лютого 2010 року. – Трипілля, 2010. – С. 17–26.
4. Бузян Г.М., Якубенко О.О. Дослідження трипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава-Хмельницького // АБУ 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 59–60.
5. Бурдо Н. Реалистическая пластика культурного комплекса Триполье-Кукутень. Систематизация, типология, интерпретация. – LAP LAMBERT Academic Publishing. – Saarbrücken, 2013.
6. Бурдо Н.Б. Сакральний світ трипільської цивілізації // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. I. – С. 344–419.
7. Бурдо Н.Б. Сакральний світ трипільської цивілізації. – К., 2008.
8. Бурдо Н.Б. Теракота трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001. – Ч. I. – С. 61–146.
9. Відейко М.Ю. Абсолютне датування трипільської культури // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. I. – С. 87–97.
10. Відейко М.Ю. Коломийщинська група // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II – С. 240–242.
11. Дивосвіт Трипілля. Фотобуклет. – К., 2008.
12. Дудкін В.П. Коломийщина II // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 240.
13. Дудкін В.П., Відейко М.Ю. Археометричні дослідження трипільської цивілізації // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 20–23.
14. Дудкін В.П., Відейко М.Ю. Планування поселень трипільської культури // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. I. – С. 303–314.
15. Кричевський Є.Ю. Звіт про розкопки житла (площадки) № 13 [поселення Коломийщина Київ. обл.] // Трипільська культура. – К., 1940. – Т. 1. – С. 179–227.
16. Макаренко М.О. Халеп'є // КЗ ВУАК за археологічні дослідження року 1925. – К., 1926. – С. 33–50.

17. *Мовша Т.Г.* К вопросу о развитии трипольской антропоморфной пластики // КСИА АН УССР. – К., 1953. – Вып. 2. – С. 85–87.
18. *Мовша Т.Г.* Об антропоморфной пластике трипольской культуры // СА. – 1969. – №2. – С. 15–34.
19. *Мовша Т.* Пластика трипільсько-кукутенської спільності (аспект культуурогенезу) // Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття). Тези доповідей і повідомлень міжнародної наукової конференції. – Львів, 1993. – С. 38–41.
20. *Мовша Т.Г.* Середній етап трипільської культури // Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. I. – С. 174–177.
21. *Мовша Т.Г.* Средний этап трипольской культуры. Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. I. – С. 206–263.
22. *Мовша Т.Г., Бузян Г.Н., Колесников А.Г.* Отчет о работе Киевско-трипольской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1984 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. 1984/1г. – 19 арк.
23. НА ІА НАНУ. – ІА/Тр. – Ф. 15. – Спр. № 22. – Арк. 1–4. Опись полевых материалов трипольской экспедиции 1939 г. Раскопки поселения Коломийщина II. (с. Халепье Обуховского р-на Киевской обл. Начальник экспедиции Т.С. Пассек).
24. *Пассек Т.С.* Звіти про розкопки жител (площадок) №№ 1, 2, 4, 11 [поселення Коломийщина Київ. обл.] // Трипільська культура. – К., 1940. – Т. 1. – С. 43–177.
25. *Пассек Т.С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. – 1949. – №10.
26. *Пассек Т.С.* Трипільська культура. Науково-популярний нарис. – К., 1941.
27. *Пассек Т. и Безвенглинский Б.* Новые открытия Трипольской археологической экспедиции в 1939 г. // ВДИ. – 1939. – № 4. – С. 186–192.
28. *Погожева А.П.* Антропоморфная пластика Триполья. – Новосибирск, 1983.
29. *Хвойка В.* Каменный век Среднего Приднепровья // Труды. XI АС в Киеве в 1899 году. – М., 1901. – Т. 1. – С. 730–812.
30. *Цвек О.В.* Структура східнотрипільської культури // Археологія. – 1999. – № 3. – С. 28–40.
31. *Шумова В.О.* Характерні ознаки та тенденції розвитку антропоморфної пластики трипільських племен межиріччя Південного Бугу і Дніпра // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). Тем. зб. наук. пр. – К., 2000. – С. 149–152.
32. *Якубенко О.О.* Трипільська розписна пластика з розкопок В.В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). Тем. збірник науков. праць. – К., 2000. – С. 125–148.
33. *Якубенко О.О.* Антропоморфна пластика трипільського поселення Володимирівка // Національний музей історії України. Тем. збірник науков. праць (20 років незалежності України). – К., 2011. – С. 56–80.
34. *Pogoševa A.P.* Die Statuetten der Tripolje-Kultur // Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. – München. 1985. – Band 7. – P. 95–242.

Андрій Дубяга

КОЛЕКЦІЯ КАМ'ЯНИХ СОКИР КАТАКОМБНОЇ СПІЛЬНОТИ З ФОНДІВ СЛОВ'ЯНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

В сучасній археологічній науці немає консолідованого погляду на тлумачення поховально-го реманенту. В. Циміданов наголошує, що є два основних підходи до тлумачення супроводжувальних предметів. Перший розглядає інвентар як маркер майнового стану небіжчика, другий тлумачить поховальний інвентар з позицій соціального статусу похованого [6, 29]. Такий підхід не можна вважати вичерпними, адже поняття «соціальний статус» має доволі широкий зміст: розглядає професійну діяльність, приналежність до військової, світської чи сакральної знаті тощо. З огляду на те, що смислове значення кам'яних сокир досі є невизначеним, розгляд цієї проблематики лишається актуальним.

Ґрунтуючись на тому, що кам'яні сокири дослідники визначають як інсигнії влади, доцільно розглянути колекцію артефактів з каменю катакомбної спільноти зі Слов'янського краєзнавчого музею, що походять зі Слов'янського р-ну Донецької обл. і представлені цілим та фрагментованим молотами, заготовкою та 4-ма фрагментами сокир.

1. Фрагмент (лезова частина) сокири з червоного граніту. 56 × 49 × 43 мм. Діаметр просвердленого отвору 10 мм. Сокира дуже ретельно відшліфована, прокреслено кілька граней, що є нетиповим для більшості сокир. Виражених слідів використання не визначено. Слід зазначити, що, оскільки обробка граніту – складний процес, використання в побуті таких виробів недоцільне тому, що на їх виготовлення витрачається багато часу та зусиль, а вірогідність пошкодити подібну сокиру висока. Тому можна припустити, що така сокира могла бути інсигнією військової(?) влади. Як наголошують С. Іванова та В. Циміданов, кам'яні провушні сокири почали входити в ужиток в той час, коли зникають зооморфні скіпетри [2, 142].

2. Фрагмент сокири, обушкова частина втрачена в давнину. 90 × 50 × 66 мм. Збереглась ударна частина з клиноподібним лезом зі слідами використання.

3. Фрагмент сокири, обушкова частина втрачена. 92 × 52 × 57 мм. Збереглась масивна висока частина з клиноподібним лезом з багатьма сколами та вибоїнами, що може свідчити про тривале використання.

4. Фрагмент сокири з зеленого граніту. 42 × 45 × 24 мм, діаметр отвору 10 мм. Збереглась обушкова частина, слідів вживання не виявлено. Знайдена на висоті № 199 військовослужбовцями під час облаштування оборонних споруд біля с. Богородичне Слов'янського р-ну.

5. Заготовка сокири молотоподібної форми без каналу свердлення. 93 × 52 × 44 мм. Приземкуватих пропорцій, з пласкою нижньою та ограненою верхньою поверхнею. Торець обуху овальний. За твердженням А. Шамрая, не можна виключати атрибуцію цього виробу як розтиральника сокировидної форми [1, 25].

6. Фрагмент молота (сокира(?)). 43 × 49 × 39 мм, діаметр отвору 14 мм. Частина предмета втрачена в давнину, округла форма обушкової частини свідчить про те, що цей виріб є молотом, проте він може бути також фрагментом сокири.

7. Молот. 97 × 52 × 39 мм. Діаметр отвору з одного боку 14 мм, з іншого 8 мм. Обидві робочі поверхні мають сліди тривалого практичного вживання.

У Слов'янському р-ні, з якого походять означені знахідки, немає виходів граніту. Найближчі його поклади є на півдні Донецької області у Приазов'ї. Вироби з привізних матеріалів завжди цінуються більше, та й на них немає слідів практичного вживання, тому можна припустити, що вони мають символічне значення. Як вже зазначалося, досі немає загальноприйнятої версії трактування призначення сокир та молотів катакомбної культурної спільноти. Сокири та молоти, швидше за все, мали кілька призначень: практично-господарське, військове та символу влади. Наприклад, Д. Кравець зазначає, що поховання зі зброєю, досліджене на Сіверському Дінці, дало підставу деяким науковцям вважати поховання зі зброєю приналежними

соціально значимим особам. Проте, цей дослідник вказує, що більшість подібних поховань не мають виражених соціальних ознак, а знахідки зброї швидше свідчать про приналежність похованого до військового стану [4, 38].

С. Пустовалов доводить, що зброю в катакомбній спільноті використовували як символ належності до групи воїнів, а її кількість та якість є соціальною ранговою ознакою [5, 20]. Отже, предмети озброєння з привізного матеріалу, що важко піддається обробці, могли слугували символом високого соціального статусу. З розглянутих матеріалів під цю категорію підпадають два ретельно оброблені фрагменти з червоного та зеленого граніту, без слідів використання.

Щодо цього слід згадати дослідження Е. Кайзер, яка спробувала відтворити соціальну структуру ямного та катакомбного суспільств. Як ознаку високого соціального статусу небіжчика вона пропонує розглядати наявність у похованні сокир-молотів, кількість яких у катакомбній культурі, порівняно з ямною культурою, збільшується до 7%. Водночас, як зазначає дослідниця, булави та сокири-молоти не зустрічаються одночасно в одному похованні. Водночас кожен з артефактів може перебувати у комплексі з керамічними, кам'яними та бронзовими виробами [3, 116–117].

Отже, сокири-молоти з колекції Слов'янського краєзнавчого музею можна розглядати як атрибутивно-символічні компоненти високого соціального статусу представників катакомбної спільноти. Про це свідчать: відсутність на них ознак практичного використання, складність обробки матеріалу та його дефіцит в цій місцевості. Проте однозначно стверджувати про символічність сокир, молотів та булав не можна, бо соціальні реконструкції минулого є досить дискусійними.

Джерела та література

1. Археологический альманах №1. Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. Донецк, 1993.
2. Иванова С., В. Цимиданов. Погребения с топорами в ямной культуре Северо-западного Причерноморья // **Наукові праці історичного факультету ЗДУ**. Вип. IV. Запоріжжя, 1998.
3. Кайзер Э. Эгалитарное пастушеское общество versus воины-кочевники? Попытка реконструкции социальной структуры ямной и катакомбной культур // **Stratum plus**. 2010, № 2.
4. Кравец Д. К вопросу о раннекатакомбных воинских погребениях Донбасса // **Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тезисы докладов Всесоюзного семинара**. Запорожье, 1990.
5. Пустовалов С. Проблема археологічних корелятивів соціальних феноменів // **Магістеріум. Археологічні студії** / Нац. ун-т «Кієво-Могилянська академія». № 45. Київ, 2001.
6. Цимиданов В. **Социальная структура срубного общества**. Донецк, 2004.

**Сергій Діденко,
Олександр Шелехань**

НОВІ ЗНАХІДКИ СКІФСЬКИХ АРХАЇЧНИХ КИНДЖАЛІВ У ЗІБРАННІ НМІУ

НМІУ є одним з найбільших зберігачів археологічних колекцій. До його матеріалів неодноразово звертались дослідники при вивченні загальних та окремих питань археології скіфського часу. Зокрема, мечі й кинджали з колекції музею лягли в основу Зводу археологічних джерел А. І. Мелюкової, присвяченого скіфському озброєнню [19, 46–64]. Б. А. Шрамко для аналізу скіфського зброярства використовував головним чином музейні депаспортизовані екземпляри [33, 40–59]. Окрему увагу привертала давно відомі кинджали з орнаментованим руків'ям [16, 100]. Крім того, час від часу публікувались нові надходження [3, 285].

Дана стаття присвячена введенню у науковий обіг раніше неопублікованих екземплярів клинкової зброї ранньоскіфського часу. З вісімнадцяти¹ архаїчних знахідок із зібрання НМІУ, три кинджали до цього часу лишались поза увагою вчених. Розглянемо докладно кожну знахідку. Метричні параметри кинджалів подано у зведеній таблиці.

Таблиця 1. Метричні параметри розглянутих екземплярів.

№	Шифр	Навершя			Рукоятка			Перехрестя			Клинок			довж. заг.
		Ш	Д/В	Т	Ш	Д/В	Т	Ш	Д/В	Т	Ш	Д/В	Т	
1	Б49–27	5,4	1,8	1,8	3,1	7,8	1,3	5,7	3,5	1,1	3,5	10,5*	0,5	23,1*
2	Б28–1997	5,6	1,6	1,5	2,3	8,2	1,2	5,8	4,2	1,8	3,6	15	1,1	28,5
3	Б28–1996	4,2	1,3	1,5	1,9	7,5	0,6	5,1	2,9	1	2,4	13,5	0,6	25,3*

Опис розглянутих знахідок

Б 49–27 (рис. 1, 1). Двосічний кинджал. Руків'я з масивним брускоподібним навершям, овальним в перетині, та аморфним (можливо фрагментованим) перехрестям. Рукоятка прямокутна, тритаврова з виразними округлими валиками. Клинок з паралельними лезами, лінзоподібний в перетині. Більша його частина втрачена. Привертає увагу різна форма платівок перехрестя – якщо одна з них лише дещо подібна до виробів келермеського типу, то інша має форму неправильної заокругленої трапеції. Втім інші характерні риси даної знахідки дозволяють впевнено відносити її до кола виробів келермеського горизонту [29, 135; 31, 13].

Кинджал походить з Київської губернії, з колекції О. О. Бобринського. Судячи з цього, він міг бути здобутий в ході масових розкопок курганів Середнього Подніпров'я. Знаходить низку аналогій серед виразних воїнських поховань Лісостепу.

Можливо, найбільш раннім похованням з мечем аналогічного вигляду є поховання 1 в кургані 6 біля с. Яснозір'я (рис. 1, 2). Автори розкопок датували цей комплекс серединою – другою половиною VII ст. до н. е. [14, 61; 25, 35]. Втім, своєрідні псалії з муфтоподібними отворами можуть вказувати на більш ранній час. Форма їх отворів притаманна для передскіфських екземплярів, хоча оздоблення у звіриному стилі впевнено вказує на їх належність до скіфського часу [1, 58–59; 20, 98]. Напевно, змішення цих рис на одному виробі відбувалось в період формування скіфської культури, що наводить на думку про датування всього комплексу близько середини VII ст. до н. е.

Неподалік від попередньої пам'ятки розташований архаїчний могильник біля с. Медвин (рис. 1, 3). З кургану, розкопаного у 1906 р., походить схожий короткий меч келермеського

¹ До вказаного числа не включено бронзовий кинджал з Кам'янки (№ Б 1029), оскільки його належність до скіфської культури видається сумнівною.

типу [13, 47]. Разом з ним у похованні зафіксовано небагатий, але виразний інвентар. Особливо привертає увагу бронзове дзеркало з центральною ручкою. Подібні вироби традиційно відносять до найбільш ранніх періодів скіфської історії, як привнесені з «центральноазійської прабатьківщини».

На думку низки дослідників, дзеркала з центральною ручкою впроваджуються раніше, ніж вироби з бічною ручкою, хоча деякий час можуть співіснувати. І.М. Медведська вважала їх

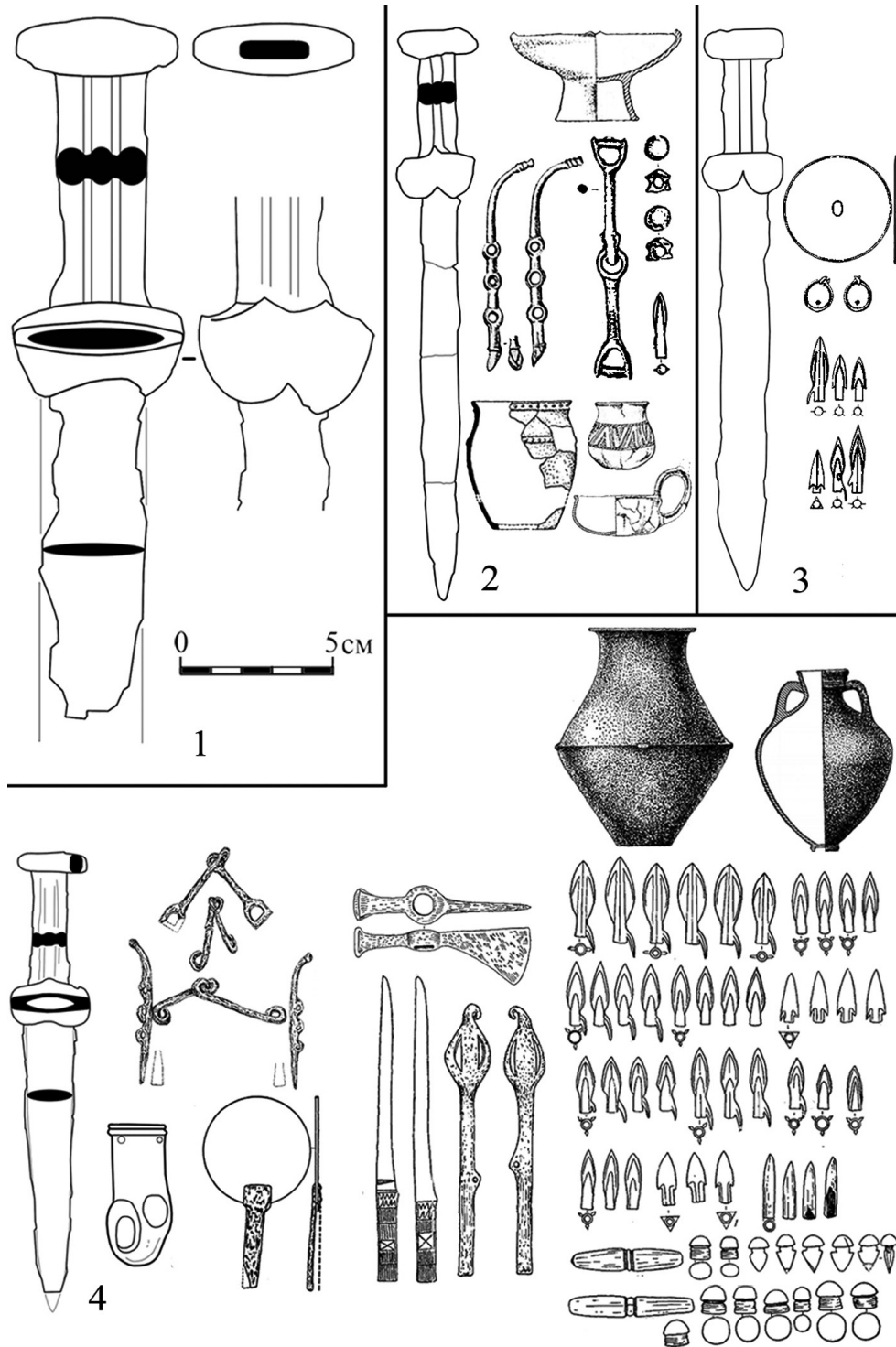

Рис. 1. Кинджал із зібрання НМІУ (Київська губернія, колекція О. Бобринського) та комплекси з аналогіями: 1 – НМІУ, інв. № Б 49–27; 2 – Яснозір'я, курган 6, поховання 1; 3 – Медвин, курган 1906 р.; 4 – Реп'яхувата Могила, поховання 2.

притаманними виключно для етапу РСК–2, що на думку дослідниці вказувало на першу половину VII ст. до н. е. [17, 87]. Згідно хронологічним пошукам В.Є. Єременка, ці дзеркала побутували ширший проміжок часу і притаманні майже усьому VII ст. до н. е. [10, табл. 3]. І.В. Бруяко обмежує період їх вжитку серединою – кінцем VII ст. до н. е. Основою для цього припущення стала дата кургану Переп'ятиха (з посиланням на С. А. Скорого) у рамках останньої чверті вказаного сторіччя [5, 244–246].

Скромний сагайдачний набір кургану 1906 р. співвідноситься з ранніми наконечниками стріл Келермеського могильника – змішаними з курганів 1/Ш, 4/Ш і з к. 24 [7, рис. 3, I]. Разом з тим, опускати дату цього набору нижче середини VII ст. до н. е. не дозволяє відсутність ромбічних наконечників [23, 21].

Напевно, одним з найбільш пізніх комплексів, що містив подібні кинджали, є поховання 2 Реп'яхуватой Могили (рис. 1, 4)². На відміну від попередніх, цей комплекс вигідно відрізняється наявністю у складі античного імпорту [12, 41]. Дата імпортного посуду з цього поховання (мілетської амфори та іонійського глека) є приводом до дискусій [17, 86; 9, 175; протилежну точку зору див.: 8, 77]. Ми схилиємось до більш традиційної думки дослідників, котрі поміщають час побутування таких виробів у рамки кінця VII – першої половини VI ст. до н. е. [22, 31–32; 23, 26–27]. Тож, з оглядом на сукупність матеріалів, спорудження другої гробниці Реп'яхуватой Могили найкраще відносити до першої чверті VI ст. до н. е.

Цей висновок дозволяє розширити межі існування кинджалів келермеського типу. Адже раніше вважалось що такі екземпляри побутували лише у рамках VII ст. до н. е. [6, 92]. Наведене спостереження узгоджується з думками дослідників, котрі оперуючи іншими матеріалами, проводять верхню межу келермеського горизонту у VI ст. до н. е. [8, табл. 1; 20, 100; 21, 52; 23, 26; 24, 204].

Разом з тим, ми не можемо підтримати вчених, котрі поділяють виробу келермеського часу на ті, що мають петлю для темляка, і ті, що її не мають [29, 135]. Річ у тім, що Є.В. Черненком було зроблено спостереження, згідно якому петелька притаманна саме архаїчним виробам [31, 11]. Але ця думка не має зворотної логіки – наявність чи відсутність петельки сама по собі не є хронологічною ознакою. Адже ранньоскіфські мечі у рівній мірі можуть бути як оздоблені, так і не оздоблені нею. Тому в хронологічному вимірі ця риса не є показовою. Як приклад, можна навести хронологічний розподіл поховань Тлійського могильника. Згідно цьому, біметалевий меч з поховання 85 та суцільнозалізний з поховання 68 не мають петлі, але є більш ранніми, ніж меч з петелькою з поховання 164 [15, 99]. Так само, для класифікації ця риса не є визначальною, адже ймовірний темляк може кріпитись як до петельки, так і безпосередньо до руків'я, що вказує на функціональну вторинність цієї риси.

Б 28–1996 (рис. 2, 1). Двосічний кинджал, досить подібний до попереднього, хоча й відрізняється більш грацильним обрисом. Руків'я з брускоподібним, овальним в перетині наверхшам та серцеподібним перехрестям. Рукоятка прямокутна, тритаврова в перетині, але на відміну від вище описаного кинджалу, бічні валики більш вузчі, а центральний валик лише незначною мірою виступає над поверхнею хвостовика. Клинок плавно звужений до вістря, ромбічний в перетині, з втраченим вістрям.

Походження кинджалу наразі невідоме. В цілому, наведені вище аналогії до кинджалу № Б 49–27 можуть стосуватися і даного екземпляру. Разом з тим, грацильний обрис кинджалу також поширений серед архаїчних знахідок. Зокрема, подібний кинджал виявлено у кургані біля Ленківців (рис. 2, 4). У спеціальній роботі, присвяченій хронології Середнього Подністров'я, Г.І. Смірнова датувала цей комплекс другою чвертю – серединою VII ст. до н. е. Підставою для цього були склад сагайдачного набору, орнаментация посуду та знахідка дзеркала [18, 64; 27, 107].

2 Варто зазначити, що кинджал з цього непересічного поховання у першій публікації було зображено доволі схематично з овальним перехрестям. Згодом спрощене зображення було розтиражовано в літературі. Втім, безпосереднє знайомство з цим виробом дало змогу встановити, що він цілком вписується у рамки так званого келермеського типу.

Відома також точка зору, згідно якій це поховання варто відносити до першої чверті VII ст. до н. е. Вона ґрунтується передусім на характеристиці черпака, оздобленого канелюрами [2, 83–86; 34, 167]. Проте ми вважаємо металеві вироби більш показовими для хронологічних побудов [8, 79; 25, 35].

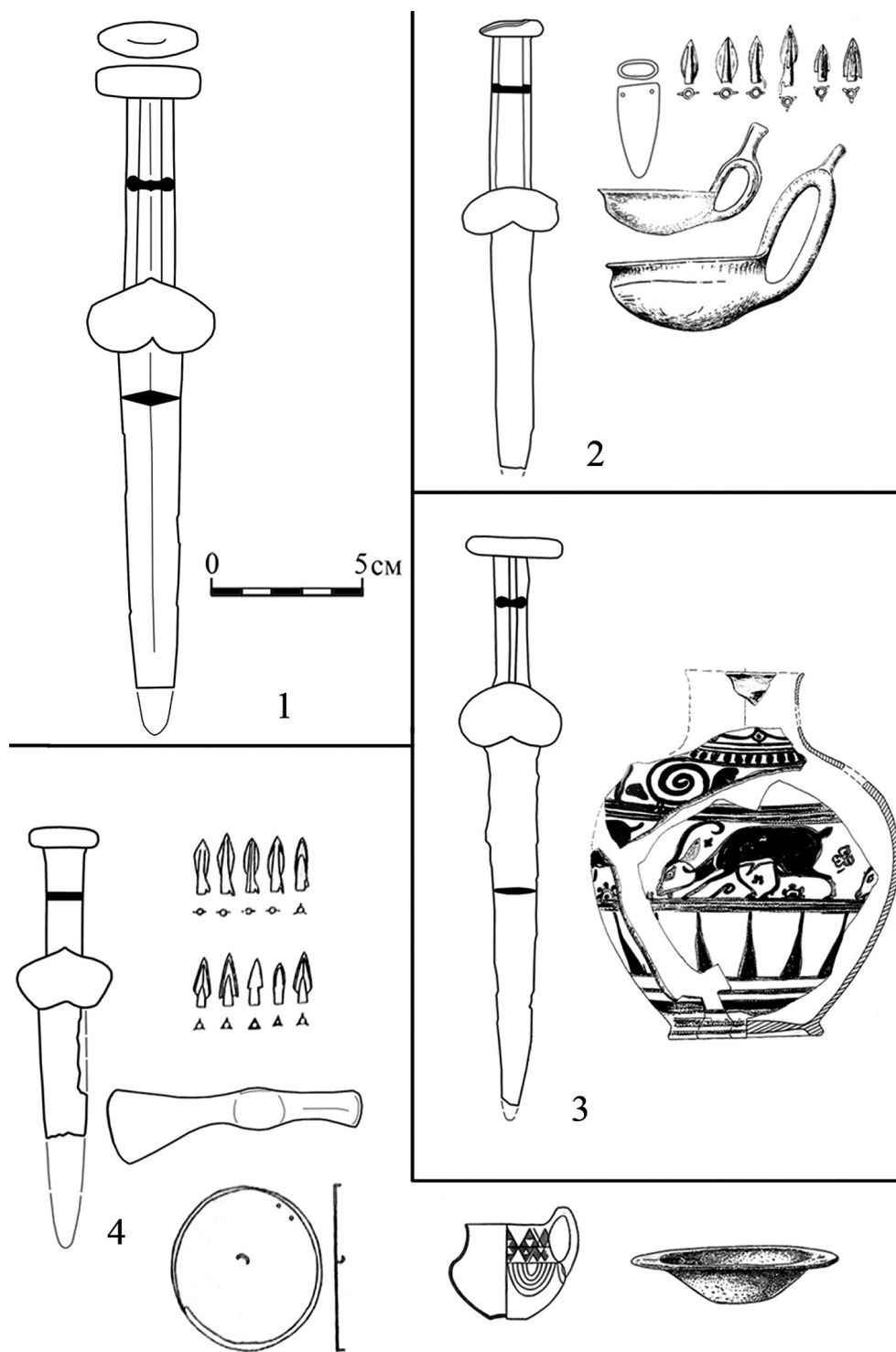

Рис. 2. Депортизований кинджал із зібрання НМІУ та комплекси з аналогіями: 1 – НМІУ, інв. № Б 28–1996; 2 – Рижанівка, курган 5; 3 – Трахтемирівське городище; 4 – Ленківці.

У той же час, присутність у похованні залізних петельчастих вудил вказує на близькість цього поховання до класичних келермеських поховань [20, 98–99], що схиляє нас до незначного підвищення дати. Тож, сумарно, вона може вкладатись у проміжок середини – третьої чверті VII ст. до н. е.

Поховання під курганом 5 біля с. Рижанівка (рис. 2, 2) також містило схожий кинджал [28, 211]. Це поховання В.А. Іллінська віднесла до перехідного етапу між жаботинськими та старшежуравськими похованнями [11, 57]. Підставою для цього стала форма черпаків – вони мають низьку мілку чашку і високу ручку. Але, разом з тим, на ньому вже нема рельєфної орнаментациї, характерної для жаботинського часу. Перехідне положення пам'ятки підкреслював О. І. Тереножкін, спираючись на збіг пізньожаботинського черпака з набором озброєння келермеського вигляду [28, 214]. В цілому погоджуючись з дослідниками, зазначимо, що дату кургану 5 біля с. Рижанівка найкраще обмежити серединою – третьою чвертю VII ст. до н. е.

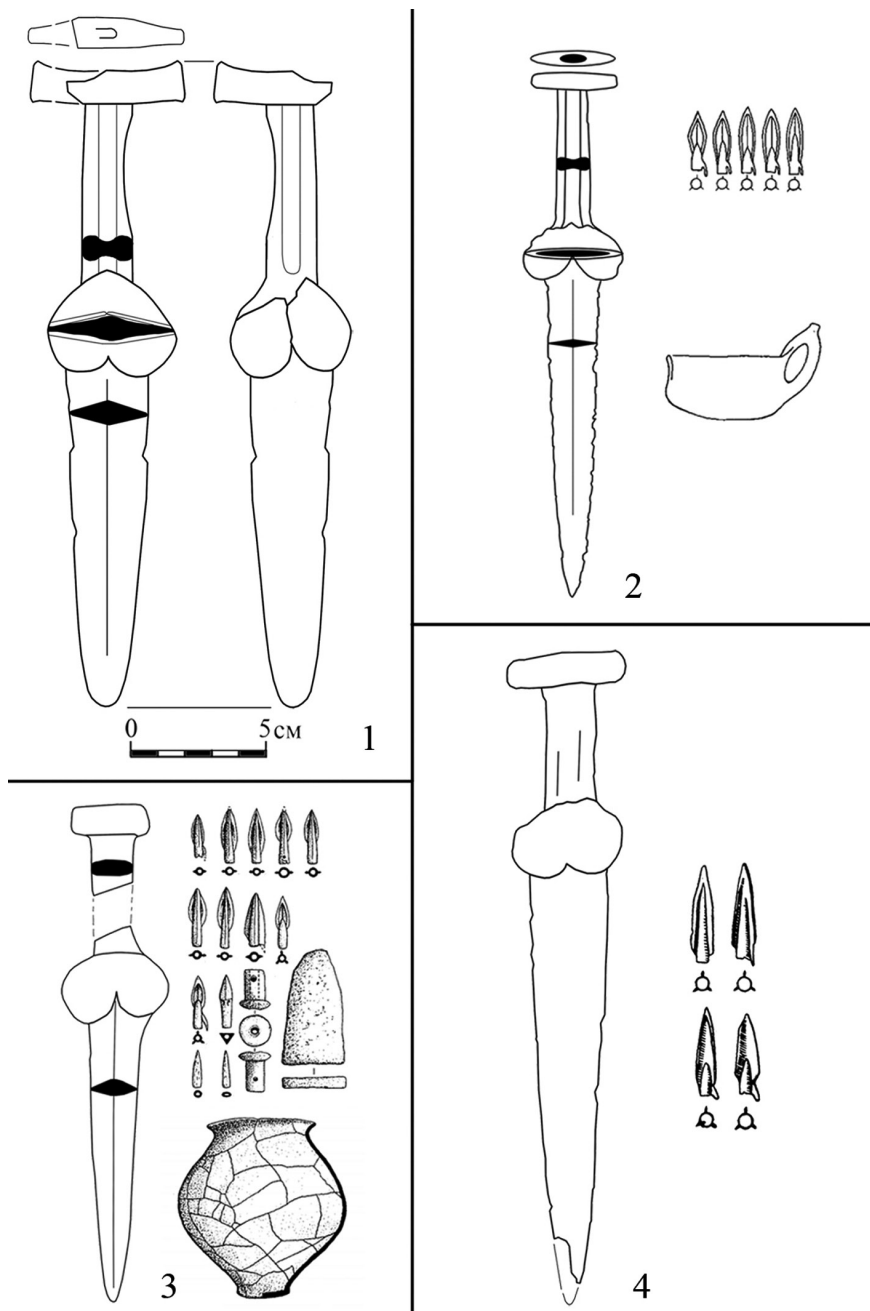

Рис. 3. Депаспортизований кинджал із зібрання НМІУ та комплекси з аналогіями: 1 – НМІУ, інв. № Б 28–1997; 2 – Курилівка, курган 77; 3 – Куп’єваха, курган 15, поховання 2; 4 – Ольвія, поховання 6 1909 р.

Таким чином, наведений екземпляр також може датуватись починаючи від середини VII ст. до н. е. Верхню межу поширення подібних виробів можна провести приблизно у межах VI ст. до н. е. Зокрема, про це свідчить знахідка на Трахтемирівському городищі (рис. 2, 3). В його південній частині, на бермі між валом та ровом знайдено схожий архаїчний кинджал. Неподалік від нього зафіксовано археологічно цілу іонійську ойнохою, розписану в стилі Wild Goat та шість десятків розрізнених наконечників стріл. Обставини знахідки привели дослідників до висновку про те, що ці речі «осіли» внаслідок нападу кочовиків на городище і таким чином вони маркують його таq [30, 77]. Особливо цінною знахідкою тут виступає вказана ойнохою, датована 80-ми роками VI ст. до н. е. [30, 67]. Напевно, що ця посудина потрапила у Лісостеп не одразу після виготовлення. Тому час її осідання, а отже й дату кинджалу, уявляється можливим помістити близько кінця першої – другої чверті VI ст. до н. е.

Б 28–1997 (рис. 3, 1). Двосічний кинджал. Руків'я з брускоподібним фрагментованим, дещо увігнутим наверхшам та серцеподібним перехрестям. Останнє деформоване з однієї сторони – його пластина тріснула навпіл та відшарувалась від полоси клинка. Завдяки цьому помітно, що під пластинами клинок розклепаний по формі перехрестя. Асиметрична, дещо вигнута форма наверхшя, ймовірно, була набута при закріпленні наверхшя на рукоятці. Рукоятка прямокутна, двотаврова з півкруглим жолобком, деформована з однієї сторони. Клинок широкий і масивний, плавно звужений до вістря, ромбічний в перетині.

Походження кинджалу невідоме. Його аналогії знаходимо у низці поховань VII–VI ст. до н. е. Напевно, одним з найбільш ранніх лісостепових кинджалів з ниркоподібним перехрестям може бути знахідка з поховання 2 кургану 15 біля с. Куп'єваха (рис. 3, 3). Автори публікації датували поховання першою половиною VII ст. до н. е. ґрунтуючись на особливостях сагайдачного набору. Останній складався переважно з дволопатевої наконечників стріл, також були зустрінуті кістяні кулеподібні наконечники [4, 33].

Втім, знахідка рідкісного наконечника з лопаттю-шипом може вказувати на дещо вищу дату. Подібні екземпляри зустрічаються у пам'ятках більш пізнього часу, таких як Старша Могила та Цукур-Лиман. Поодинокі знахідка тригранного наконечника з виступаючою втулкою також свідчить про неможливість віднесення к. 15 п. 2 Куп'євахи до першої половини VII ст. до н. е. Адже такі вироби характерні і для класичного келермеського часу (Реп'яхувата Могила, Гладківщина, к. 4). Сказане стосується і кістяних наконечників, котрі зустрічаються протягом всього ранньоскіфського часу і їх наявність не може бути надійною підставою для дати у рамках VII ст. до н. е. В цілому ж, судячи з абсолютного переважання у комплексі дволопатевої наконечників, варто віднести його до середини VII ст. до н. е.

Прикладом рядового поховання з аналогічною зброєю є курган 77 біля с. Курилівка (рис. 3, 2). З цієї пам'ятки походить класичний кинджал з брускоподібним наверхшам, округлим перехрестям та двотавровою рукояткою. Також знайдено нечисельний сагайдачний набір, укладений з трилопатевої лавролистих наконечників стріл та черпак з округлим денцем та S- подібним профілем [13, 34]. Такі уривчасті дані дозволяють розглядати цей комплекс у межах кінця VII – початку VI ст. до н. е.

Втім подібні вироби могли бути у вжитку досить довгий час. Так, схожий масивний кинджал у 1909 р. було зафіксовано у похованні 6 архаїчного некрополю Ольвії (рис. 3, 4). Разом з ним містились трилопатевої гостролисті наконечники стріл з шипом [26, 61]. Подібні вироби притаманні пам'яткам доволі широкого діапазону кінця VII – середини VI ст. до н. е. [8, 93]. Тож, даний екземпляр за відсутності контексту знахідки також може бути віднесений в цілому до ранньоскіфського часу.

Таким чином ми бачимо, що скіфські архаїчні кинджали без археологічного контексту не можуть бути датовані вужче ніж три чверті сторіччя. Тобто, аналогічні вироби могли побутувати протягом життя принаймні трьох поколінь. Дане спостереження ще раз демонструє, що при побудові хронологічної шкали скіфської клинкової зброї, мечі й кинджали самі по собі не можуть бути надійним хроноіндикатором [32, 486]. З певною мірою ймовірності проаналізовані зразки можна вважати спадком часів масових досліджень курганних могильників Подніпров'я у дореволюційний час.

Джерела та література

1. Алексеев А. Ю. **Хронография Европейской Скифии**. Санкт-Петербург, 2003.
2. Бандрівський М. Пам'ятки Середньодністровської (західноподільської) групи ранньозалізного віку в центральноевропейській хронологічній шкалі та проблеми періодизації // **МДАПВ**. 2010. Вип. 14.
3. Белозор В.П., Скорый С.А. Архаический скифский меч из Киева // **СА**. 1985, № 1.
4. Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. **Погребения VII–IV вв. до н. э. у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени)**. Харьков, 2001.
5. Бруяко И.В. **Ранние кочевники в Европе**. Кишинев, 2005.
6. Ворошилов А.Н. Об одном типе клинкового оружия ранних скифов // **Новые материалы и методы археологического исследования**. Москва, 2013.
7. Галанина Л.К. К проблеме хронологии Келермесских курганов // **РА**. 1994, № 1.
8. Гречко Д.С. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории // **Stratum plus**. Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса – Бухарест, 2012, № 3.
9. Дараган М. Памятники раннескифского времени и гальштатт: поиск хронологических реперов // **Revista Arheologica, serie noua**. 2010. Vol. VI. Nr. 2.
10. Еременко В.Е. Относительная и абсолютная хронология Европейской Скифии: взгляд со стороны // **Stratum + Петербургский археологический вестник**. Санкт-Петербург – Кишинев, 1997.
11. Ильинская В.А. **Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин**. Киев, 1975.
12. Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. **Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ**. Киев, 1980.
13. Ковпаненко Г.Т. **Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось**. Киев, 1981.
14. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. **Памятники скифской эпохи Днепро-Лесостепного правобережья (Киево-Черкасский регион)**. Киев, 1989.
15. Козубова А., Скаков А.Ю. К вопросу о датировке акинаков типа Rosmuç на основании кавказских параллелей // **Новейшие открытия в археологии Северного Кавказа: Исследования и интерпретации. XXVII Крупновские чтения**. Махачкала, 2012.
16. Махортых С.В., Иевлев С.М. Скифские мечи и кинжалы из собрания Национального музея истории Украины // **Древности Северского Донца**. Луганск, 2001.
17. Медведская И.Н. Периодизация скифской архаики и Древний Восток // **РА**. 1992, № 3.
18. Мелюкова А.И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре // **КСИИМК**. 1953. Вып. 51.
19. Мелюкова А.И. Вооружение скифов // **САИ**. Вып. Д1–4. 1964.
20. Могилев О.Д. **Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи**. Київ–Кам'янець-Подільський, 2008.
21. Могилев О.Д., Діденко С.В. Скіфський курган 448 біля с. Журавка – пам'ятка перехідного часу в Потясминні // **Археологія**. 2009, № 3.
22. Монахов С.Ю. **Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII–II веков до н. э.** Саратов, 1999.
23. Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // **Археологія**. 1987, № 59.

24. Скаков А.Ю., Эрлих Э.Р. О хронологи «киммерийских» и раннескифских древностей // **Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья**. Москва, 2005.
25. Скорый С.А. **Скифы в Днепроградской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента)**. Киев, 2003.
26. Скуднова В.М. Погребения с оружием из архаического некрополя Ольвии // **ЗОО**. Т. 1 (34). 1960.
27. Смирнова Г.И. Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры // **РА**. 1993, № 2.
28. Тереножкин А.И. Погребения раннего скифского времени у с. Рыжановки // **МИА**. № 130. 1965.
29. Топал Д.А., Бруяко И.В. Находки клинкового оружия ранних кочевников из Оргеевского района (Республика Молдова) // **Stratum plus**. 2012, № 3.
30. Фіалко О.Є., Болтрик Ю.В. **Напад скифів на Трахтемирівське городище**. Київ, 2003.
31. Черненко Е.В. Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермес) // **Скифия и Кавказ**. Киев, 1980.
32. Шелехань О.В. Хронологія клинкової зброї ранньоскифського часу // **XV Боспорські читання**. Керч, 2014.
33. Шрамко Б.А., Фомін Л.Д., Солнцев Л.А. Техніка виготовлення наступальної зброї із заліза й сталі // **Археологія**. Т. XXIII. 1970.
34. Kowalski-Bilokryly J. Chronologia grupy zachodniopodolskiej scytyjskiego kregu kulturowego // **Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині**. Вип. 16. 2012.

Юрій Грицик

**ДО ПИТАННЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ КІНСЬКОЇ ВУЗДИ
ІЗ КІСТЯНИМИ ЕЛЕМЕНТАМИ ЗІ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ
БІЛЯ С. БУДКИ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Походження та класифікація кінської упряжі цікавить як дослідників раннескіфського періоду, так і спеціалістів з номадизму та вершництва. Інколи ледь помітна межа між видами псалій чи вудил ранньозалізного віку дає змогу зарахувати той чи інший комплекс до кімерійського чи скіфського часу [12, 137; 17, 5; 1, 41–44; 22, 17–18]. Хоча нині це питання висвітлено в історіографії [20, 195], його вирішення лишається дискусійним. Історію дослідження та класифікацію спорядження коня раннього залізного віку Східної Європи подають у своїх монографіях О. Могилов та С. Вальчак [21; 4].

Складнішою є ситуація з реконструкцією вузди періоду фінальної бронзи. Знахідки псаліїв для цього часу відомі, розроблена їх детальна класифікація. Та крім декількох розробок [10, рис. 2–3; 4, 195, рис. 7.1], реконструкція загального вигляду вузди досі лишалася поза увагою дослідників [28, 16]. Панівна гіпотеза ремінних або волосяних вудил [11, 44; 4, 11] дає привід для роздуму [10, 42]. Такі вудила зафіксовані на пам'ятках раннього залізного віку Алтаю: Усть-Куюм та Курту II [16, 5]. Оскільки ремінні вудила недовговічні, тому припускалося побутування кістяних вудил [26, 147–148, рис. 54.3, 85.2; 6, 89, рис. 62.1; 4, 208, рис. 21], що теж не є переконливим. Ця тема наближена до нашої, оскільки раннескіфська вузда бере свої початки саме в цей час.

Рис. 1. Карта скіфських некрополів біля м. Ромни: 1-Будки, 2-Малі Будки, 3-Коровинці, 4-Вовківці, 5-Великі Будки, 6-Аксютинці (Стайкин Верх), 7-Аксютинці (ур. Солodka).

Скіфологи окреслили комплекс вуздечного набору архаїчного скіфського часу Надчорномор'я. Передусім це – елементи, представлені у матеріалах келермеської курганної групи [5, 118–122, табл. 18–25]: бронзові вудила (двокільчасті та стременоподібні, з рифленням чи без), залізні вудила (петельчасті та стременоподібні), стержневі залізні трипетельчасті псалії, кістяні триотвірні псалії та двоотвірні залізні й кістяні, які, швидше за все, з'являються на фінальному етапі архаїчного часу та існують протягом середньоскіфського часу [21, 101]. За

допомогою перелічених функціональних елементів та системи шкіряних ременів вершник чи колісничний керував конем. Майже в первісному вигляді до нас дійшла вузда з хут. Шумейко та курганів біля с. Вовківці [11, рис.1; 21, рис. 169–171]. Відповідно до потреб, вузда зазнавала трансформацій та вдосконалень.

Перші спроби реконструкції скіфської вузди наприкінці XIX ст. здійснив О. Бобринський [3, 47], який інтерпретував кістяні псалії як частину кінської збруї [2, 164, табл. XI]. Перша наукова реконструкція кінської упряжі на основі матеріалів з розкопок курганів Алтаю та Маємірських степів належить М. Грязнову [8, 10, рис. 3.1–3.3]. Проривом у вивченні упряжі коня стало відкриття Першого Пазирикського кургану із збереженою у вічній мерзлоті кінською упряжжю [9, 26–40, рис. 6–17]. Пазирикська збруя має суто парадне призначення та, ймовірно, є більш пізньою (V–IV ст. до н. е.) [7, 166–167, табл. 66.3,4] і демонструє принципи закріплення оголів'я і приєднання псалій до вудил.

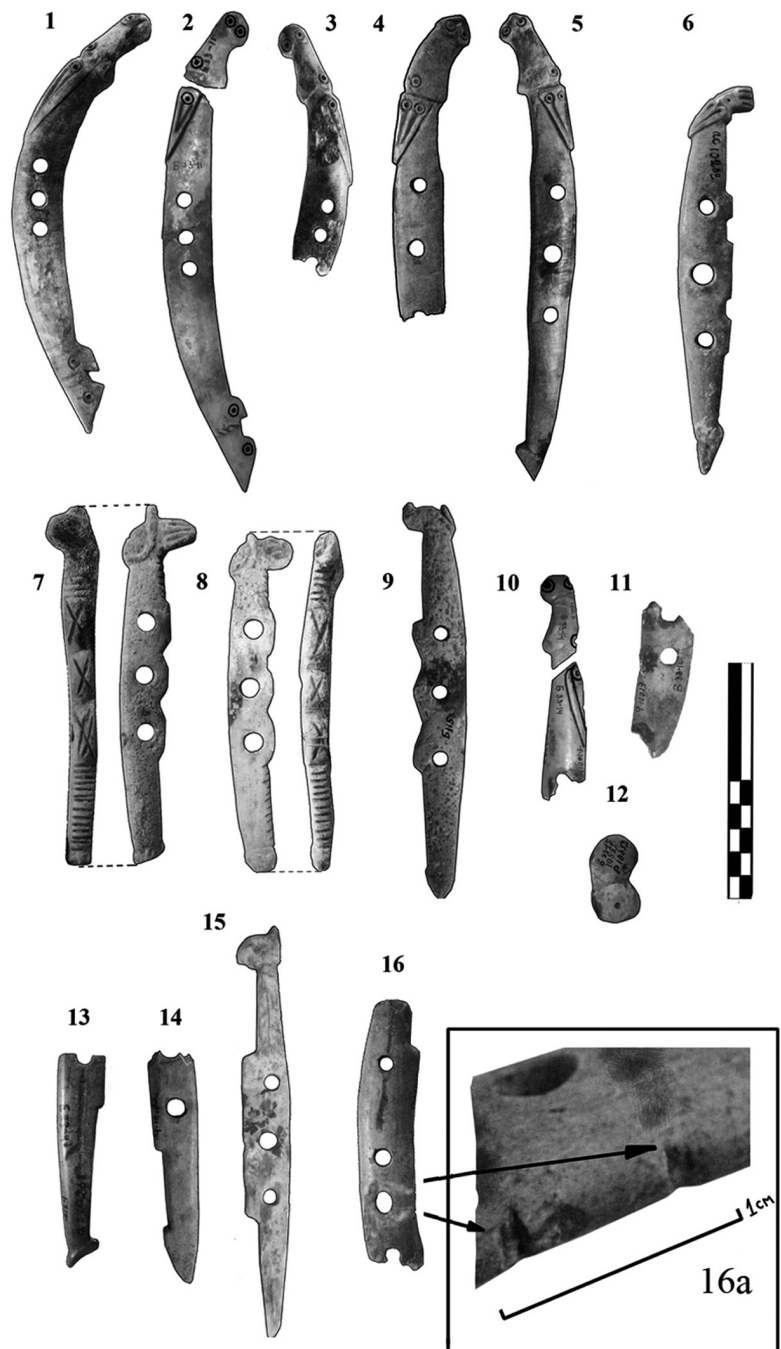

Рис. 2. Кістяні псалії з Будок.

Наступним етапом досліджень цього напрямку є праці В. Іллінської, присвячені кінській вузді Посулля [11, 38–61; 15; 14, 42–63], що стали основою реконструкцій вузди.

На початок ХХІ ст. розгляду різних аспектів історичного розвитку вершництва Євразії присвячують наукові конференції, що видають спеціалізовані збірники [25].

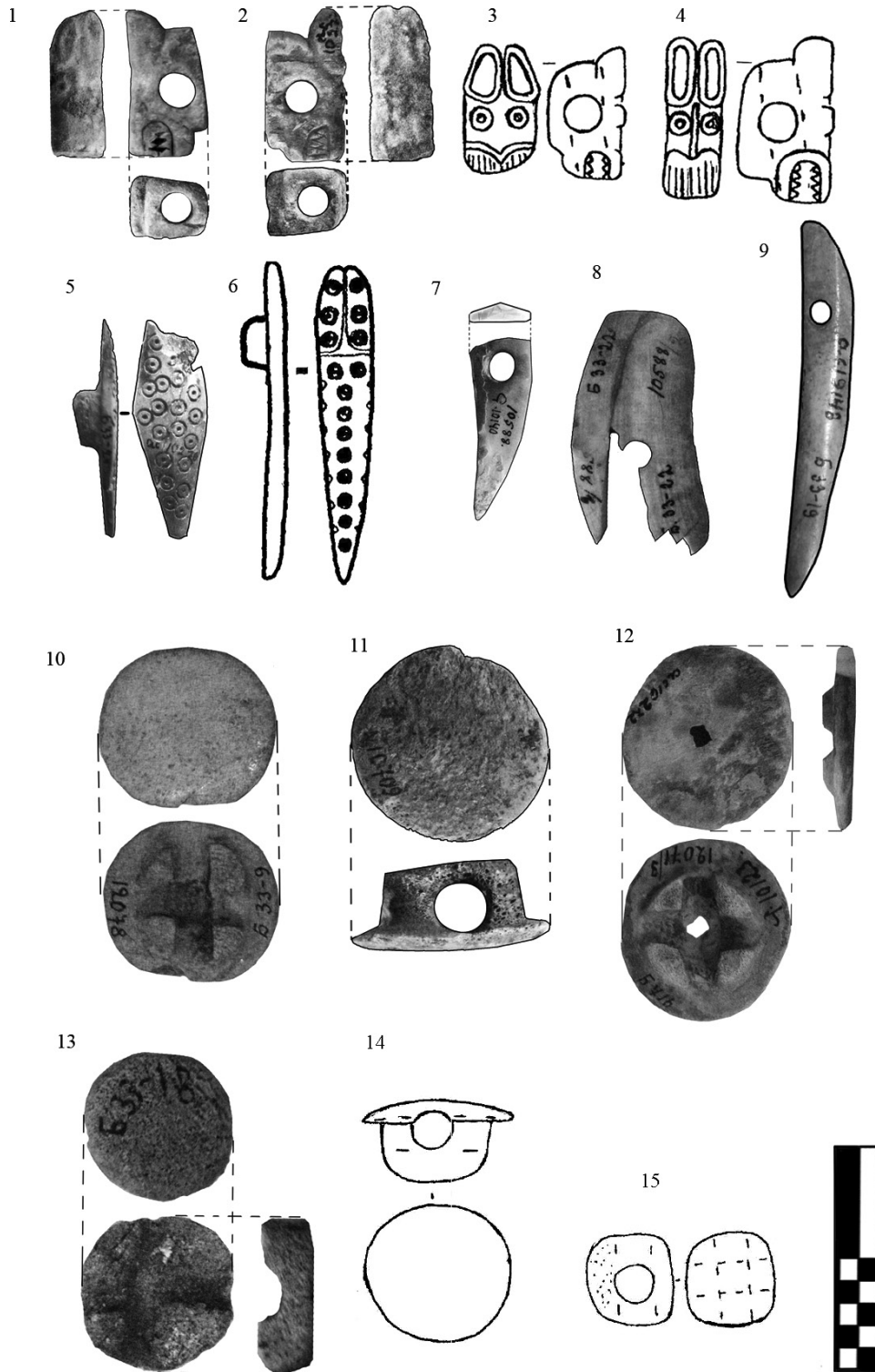

Рис. 3. Кістяні функціональні елементи вузди з Будок (3, 4, 6, 14-15 за О. Могиловим, 2008, рис. 135.7, 111.5 130.44, 133.31).

Це дослідження розглядає функціональні особливості кістяних елементів вузди з курганів біля с. Будки Роменського р-ну Сумської обл. (рис. 1). У лісостепу Східної Європи Посулля лідирує за концентрацією кістяних псаліїв (близько 80%) з усього масиву знахідок [19, 225]. Частина документації досліджень другої пол. XIX ст. втрачена [15, 41], тому це викликає певні труднощі щодо локалізації будківських курганів (рис. 1), оскільки в околицях м. Ромни є кілька сіл з подібною назвою [27, 252]. Розглянуті артефакти походять із курганної групи біля с. Будки, розташованої 7-ма км вище м. Ромни, у місці впадання в р. Сулу р. Хмелівки, навпроти сіл Вовківці та Пустовойтівка (Аксютинці). На полях між селами Аксютинці, Вовківці та Будки сконцентровані кілька сотень курганів [15, 7; 29, 5].

У колекції НМІУ зберігається 16 цілих та фрагментованих псаліїв (рис. 2), 4 зооморфні розподільники-пронизки (рис. 3.1–3.4), 5 розподільників-пронизок щиткових (рис. 3.10–3.14), 1 циліндричний розподільник (рис. 3.15) та 2 декоративних налобника (рис. 3.5, 3.6).

Псалії – наймасовіша категорія елементів вузди з кістки. Основним функціональним призначенням псалія є запобігання зміщення вудил у порожнині рота коня. Серед будківських псаліїв переважають триотвірні екземпляри¹, верхня частина яких прикрашена зооморфними голівками, нижня – копитами. За структурними відмінностями їх варто поділити на кілька груп. З огляду на незначну чисельність підбірки, ми не можемо стверджувати, що групи відображають більш детальну хронологію.

Група 1. Три псалія ледь вигнутих пропорцій (рис. 2.1–2.3). Функціональні отвори розміщені в центральній частині (діаметр 6 мм), мають незначну відстань між собою (5–8 мм). Навколо отворів сліди від використання та залишки окиснення металу.

Група 2. Два псалія (парні ?), прямих пропорцій, з потовщенням у середній частині (рис. 2.4, 2.5). Центральний отвір (діаметр 8–8,5 мм) більший, ніж бокові (діаметр 6–7 мм). Відстань між отворами – 18–21 мм. Навколо отворів сліди від використання та залишки окиснення металу.

Група 3. Три псалія з трьома підовальними виступами-петлями навпроти отворів (рис. 2.7–2.9). Діаметри отворів 6–7,5 мм. Відстань між отворами – 13–18 мм. Навколо отворів сліди від використання та залишки окиснення металу.

Група 4. Чотири псалія з одним прямокутним виступом (рис. 2.13–2.16). Два з них збереглися фрагментарно (нижня частина – з копитом). Діаметри отворів 6–7 мм. Варто окремо згадати псалій зі слідами ремонту та вторинного використання (рис. 2.16). 4 отвори (діаметр 6–7 мм), один з яких зберігся частково, а наступний від нього – підовальний (5,5–8 мм). На торці навпроти овального отвору перпендикулярні порізи (рис. 2.16а). Зазначений псалій, на нашу думку, зазнав ремонту: один з кінців з отвором обламався і вершник просвердлив отвір та обмотав псалій ремінцями. Не зрозумілим лишається питання, чому був обрізаний інший край псалія та для чого його поклали в могилу?

Група 5. Один псалій (рис. 2.6). Його особливістю є 3 підпрямокутні виступи-петлі навпроти отворів. Центральний – ширший, ніж бокові. Діаметри отворів 6–7 мм, а центрального – 9 мм. Навколо нього значна потертість від тривалого використання.

Ще 3 псалія збереглися фрагментарно (рис. 2.10–2.12). Припускаємо, що один з них є заготовкою з незавершеним зображенням голівки птаха (рис. 2.12). Схожі обриси мають закінчення кістяних псаліїв з кургану № 14 Нартанського могильника на Кавказі [18, 66, рис. 26.4–9].

Перелічені псалії враховані у роботі О. Могилова [21, 23–29], введені в класифікацію та віднесені до групи I.1 – кістяні псалії. Вони поділені на трьохдірчасті або трьохпетельчасті, хронологічно віднесені до VII–VI ст. до н. е.

Розподільники-пронизки або пряжки-пронизки слугували для фіксації перехрестя ременів завдяки перпендикулярним отворами. Частина з них має округлий щиток із зовнішньої сторони (рис. 3.10–3.14). Діаметр щитка до 7 см. Серед кістяних пронизок виділяють 4 екземпляри,

¹ Деякі псалії збереглися фрагментарно.

виконані у скіфському звіриному стилі [30, табл. LI.531] (рис. 3.1–3.4), аналогії яким невідомі. Вони кістяні і мають форму паралелепіпеда, в середині якого просвердлено два перпендикулярні отвори (діаметр 8 мм), що перетинаються. Лицьова сторона має зображення двох продовгуватих вух та двох випуклих очей. Під очима кілька паралельних заглиблень, інтерпретованих О. Могиловим як лапи ведмедя [21, 71, рис. 135.5–7]. З двох прилеглих профільних сторін чітко прорізна паша хижої тварини з трикутними зубами. І лише один з них циліндричний розподільник (рис. 3.15). Вони можуть бути віднесені до архаїчного скіфського часу.

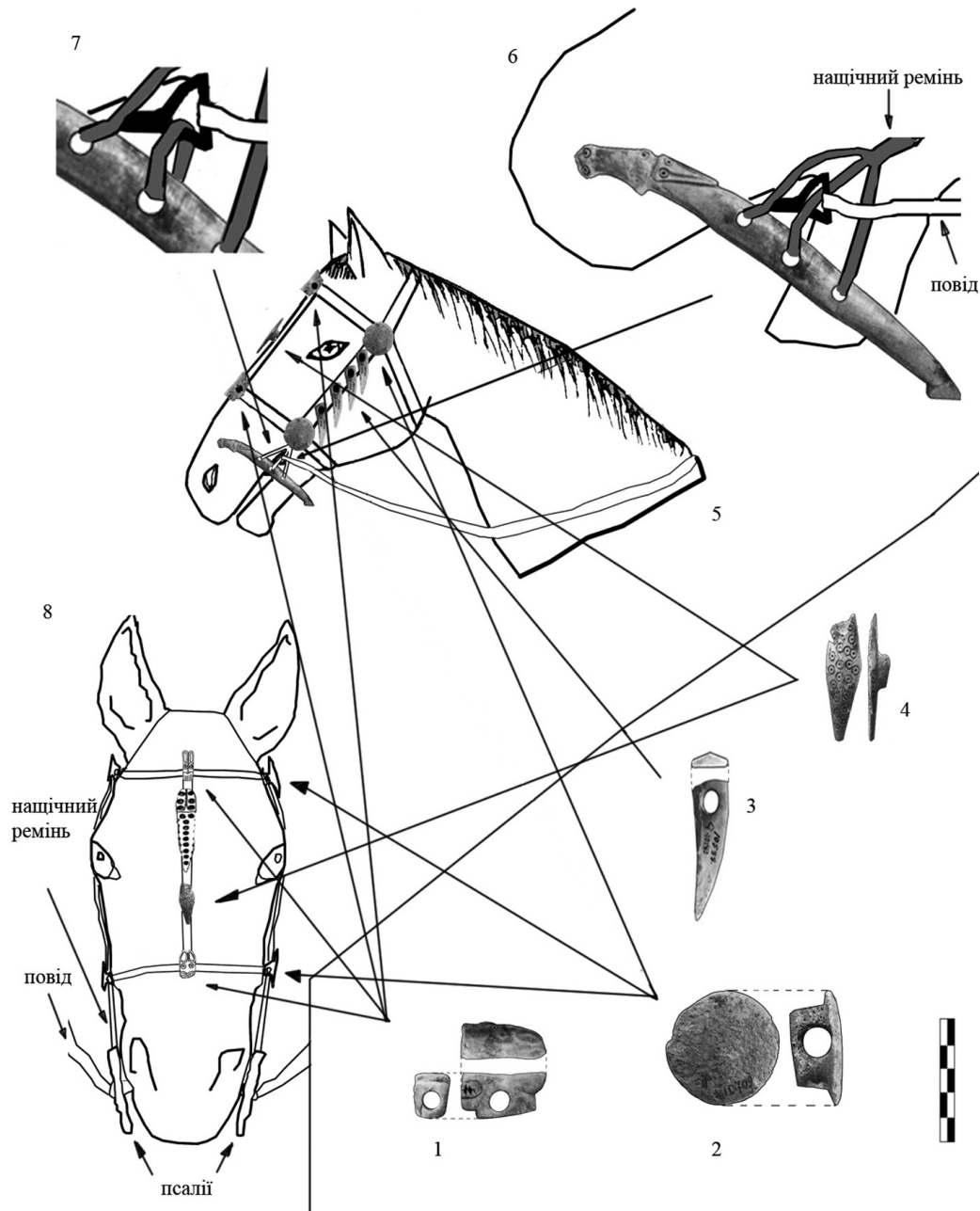

Рис. 4 Реконструкція вузди з кістяними елементами.

Налобники – декоративний елемент спорядження коня – асиметрично-ромбічні та ромбічні з петлею на звороті (рис. 3.5, 3.6). На лицьовій стороні – циркульний орнамент.

Підвіски декоративні. Кістяні, різних розмірів та пропорцій. Їх використовували для перекриття місць сполучення ремнів (рис. 3.8, 3.9) чи як амулети (рис. 3.7).

Ми не ставили завдання розробити хронологію, яку, на нашу думку, вже створив О. Могилов [21, 94–116]. Зазначимо, що при вивченні кістяних псалій, у більшості пласких з лощеною поверхнею (рис. 2), потрібно вводити поняття «правосторонній» чи «лівосторонній» (див. про це нижче).

Що ж до реконструкції вузди (рис. 4), крім кістяних елементів та шкіряного оголів'я використовували, зокрема, металеві вудила (рис. 4.6). Система ременів, описана за матеріалами Пазирика, Башадара, Туекти [23, 150–151] та поховань на р. Чариш на Алтаї [31, 25–32]. У цих публікаціях зазначено, що вуздечка складається з нащічного, налобного, нахрапного, підганашного та підбородного ременів.

Отже, довжину ременів підганяли під розміри голови коня. Вершник заздалегідь продумував розміщення пронизок (рис. 4.2). Важливо було розрахувати перехрещування налобного з нащічним та нахрапного з нащічним ременів (рис. 4.5). Тому одночасно потрібно було маніпулювати 4-ма пронизками – по дві з кожного боку (рис. 4.8). Надівши недоузок на голову коня, остаточно підтягували та фіксували ремінці за допомогою вузлів, застібок, підвісок (рис. 4.3), яких могло бути кілька, як це було у Реп'яхуватій Могилі [13, рис. 19], чи бронзових ворворок для запобігання зміщенню і перекосу оголів'я під час руху. Варто зазначити, що псалії приєднували раз і назавжди за допомогою вузлів із розстроєним з одного боку (правим) та роздвоєним з іншого (лівим) нащічними ременями (рис. 4.6, 4.7). На важливість сторони, з якої вершник підходив до коня, згідно з сучасними етнографічними матеріалами, вказує С. Вальчак [4, 15]. Ми припускаємо, що це залежить від праворукості чи ліворукості вершника, чи правоногості / лівоногості – від того, яку ногу легше закидати на спину коня. Більшість людей правоногі, тому за матеріалами розкопок зустрічаємо більше функціональних елементів вузди з лівого боку коня.

Середній нащічний ремінь проходить через петлю вудил, приєднується вузлом до середнього отвору псалія, тому багато екземплярів псаліїв мають сліди потертості (рис. 2.1–2.9, 2.15, 2.16). Цей же ремінь мав бути довшим за інші для можливості люфту вудил і забезпечення розслабленості губ та кутів рота коня. Адже, якщо задати алюр (темп), не потрібно їх стимулювати, особливо якщо вершники рухаються групою [24, 362]. До петлі вудила також прив'язувався повід.

З іншого боку морди коня схема кріплення є дещо іншою. Вершнику потрібно відпочивати, а коню – їсти і пити. Тому необхідно було швидко і легко виймати та вставляти до рота гризла, не знімаючи недоузок. Тому сполучення псалія і петлі вудил має бути роз'ємним. Це вирішується за допомогою ременя, який їх з'єднує, але не залежить від всієї вузди (рис. 4.7). Металевих кілець чи інших сполучень разом з кістяними псаліями в колекції з Будок не виявлено. Такий додатковий ремінь міг лишати потертості, які часто зустрічаються на псаліях. Розв'язавши вузол, вудила з одного боку можна з легкістю завести в позицію «під бороду» і зав'язати ззовні.

Петля вудил в робочому стані мала бути розміщена в позиції натиску на спинку псалія: поперше, на це вказує наявність окиснення в деяких випадках саме на спинках псаліїв (рис. 2.5, 2.8, 2.9); по-друге, таким чином збільшується площа опору порівняно з позицією «під псалієм», коли натиск рота коня передається лише на вузьку частину в місці центрального отвору [11, рис. 4]. Ми не випадково у своїй реконструкції використали псалій (рис. 2.5), біля центрального отвору та на спинці якого виявлено масивні залишки окиснів заліза. Це свідчить про використання вудил з петлею «в позиції на спинці». Сам псалій в робочому положенні розміщений перпендикулярно до нащічного ременя і не дає випадати вудилам з рота.

Остаточно фіксували систему за допомогою лиски – ремінця між нахрапним та налобним (рис. 4.8), який фіксувався зооморфними пронизками (рис. 4.1). Сама лиска мала декоративні прикраси – бляхи з циркульним орнаментом (рис. 4.4). Враховуючи діаметри отворів у пронизках, можемо сказати, що ремені були округлими в перетині та завтовшки до 1 см.

У колекції НМІУ зберігається значна кількість кістяних (і не тільки) елементів вузди з різних комплексів та пам'яток скіфського часу, які є перспективними щодо розробки таких реконструкцій. Ми усвідомлюємо, що наша розробка лише теоретична. Тому підтвердити її

можливо виготовивши та використавши таку вузду. Цією статтею ми плануємо започаткувати серію подібних публікацій.

Публікуючи відомі, але не достатньо введені в науковий обіг колекції, ми сподіваємося розширити знання про цю складову частину скифської культури та, за можливості, використати такі наочні реконструкції в побудовах експозицій.

Джерела та література

1. Артамонов М. **Киммерийцы и скифы**. Ленинград, 1974.
2. Бобринской А. **Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы**. Т. I. Санкт-Петербург, 1887.
3. Бобринской А. **Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы**. Т. III. Санкт-Петербург, 1901.
4. Вальчак С. **Конское снаряжение в первой трети I-го тыс. до н. э. на Юге Восточной Европы**. Москва, 2009.
5. Галанина Л. **Келермесские курганы**. Москва, 1997.
6. Граков Б. **Ранний железный век. (Культуры западной и юго-восточной Европы)**. Москва, 1977.
7. Грязнов М. Алтай и приалтайская степь // **Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время**. Москва, 1992.
8. Грязнов М. Памятники майэмирского этапа эпохи ранних кочевников на Алтае // **КСИ-ИМК**. Вып. XVIII. 1947.
9. Грязнов М. **Первый Пазырыкский курган**. Ленинград, 1950.
10. Епимахов А., Чечушков И. Экспериментальные работы по реконструкции конской упряжи эпохи бронзы // **Археологический альманах**. № 15. Донецк, 2004.
11. Іллінська В. Скифська вузда VI ст. до н.е. (за мат. Посулля) // **Археологія**. Т. XXIII. 1961.
12. Иванчик А. **Киммерийцы и скифы**. Москва, 2001.
13. Ильинская В., Мозолевский Б., Тереножкин А. **Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ**. Киев, 1980.
14. Ильинская В. Скифская узда IV в. до н. э. // **Скифские древности**. Киев, 1973.
15. Ильинская В. **Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья**. Киев, 1968.
16. Марсадолов Л. Основные тенденции в изменении форм удил, псалиев и пряжек коня на Алтае в VIII–V веках до н. э. // **Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье: Сб. науч. тр.** Барнаул, 1998.
17. Махортых С. **Киммерийцы Северного Причерноморья**. Киев, 2005.
18. Махортых С. **Скифы на Северном Кавказе**. Киев, 1991.
19. Махортых С. Уздечные принадлежности VII–VI вв. до н. э. // **Восхождения к вершинам археологии: Сб. мат. междунар. науч. конф. «Древние и средневековые государства на территории Казахстана», посвященной 90-летию со дня рождения К.А. Акишева**. Алматы, 2014.

20. Моголов А., Диденко С. Принадлежности конского снаряжения скифского типа одной из коллекций НМИУ // **Stratum plus**. №3 (2005–2009). Кишинев, 2009.
21. Моголов О. **Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи**. Київ; Кам'янець-Подільський, 2008.
22. Мурзин В. **Происхождение скифов: Основные этапы формирования скифского этноса**. Киев, 1990.
23. Руденко С. **Культура населения Горного Алтая в скифское время**. Москва; Ленинград, 1953.
24. Симоненко О. До легенди про сарматських катафрактаріїв // **Епоха раннього заліза**. Київ; Полтава, 2009.
25. **Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье**: Сб. науч. тр. Барнаул, 1998.
26. Тереножкин А. **Киммерийцы**. Киев, 1976.
27. **Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій: на 1 січ. 1987 року**. Київ, 1987.
28. Усачук А. **Найдавніші псалії доби бронзи лісостепу і степу Євразії (технологічний і функціональний аспекти)**: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2007.
29. Ханенко Б., Ханенко В. **Древности Приднепровья**. Вып. 2. Киев, 1899.
30. Ханенко Б., Ханенко В. **Древности Приднепровья**. Вып. 3. Киев, 1900.
31. Шульга П. Раннескифская упряжь VII – нач. VI вв. до н. э. по материалам погребения на р. Чарыш // **Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье**: Сб. науч. тр. Барнаул, 1998.

Ольга Пукліна

СКЛЯНИЙ ПАРФУМЕРНИЙ ПОСУД З ОЛЬВІЇ ІЗ ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У повсякденному житті населення античних держав Північного Причорномор'я значну роль відігравали різноманітні пахощі та косметичні засоби, використовувати які в давньогрецькій культурі почали завдяки контактам з країнами Сходу. В античну епоху мила ще не було, тому люди потребували засобів від подразнення шкіри. Наприклад, єгиптяни при митті замість мила додавали у воду селітру та змішану з вапном олію. А стародавні євреї використовували селітру та луги рослинного походження. Проте, всі ці миючі засоби не тільки погано вичищали шкіру від забруднення, а й подразнювали її. Тому після гоління за доби античності використовували косметичні засоби для пом'якшення шкіри. Перші згадки про застосування греками пахощів походять з лірики VII–VI ст. до н.е. Анакреонта, Архилоха та Сапфо [5, 98]. Значний інтерес представляє твір Феофраста «Дослідження про рослини», в якому описано використання рослинних лікарських речовин в античному світі [19, 279]. За римської доби знання про косметичні та лікарські засоби засвідчені в працях Плінія Старшого. Центром виробництва пахощів і спеціального кам'яного та скляного посуду для їх зберігання він називає Александрію [5, 99].

На території Північного Причорномор'я скляний парфумерний посуд знайдений в багатьох античних, скіфських та сарматських пам'ятках. Найбільш ранні посудини, виготовлені в техніці піщаного сердечника, датуються другою половиною VI ст. до н. е. В I ст. до н. е. сирійські майстри винайшли складувну трубку, що дало змогу урізноманітнити форми скляного посуду. Відтоді для зберігання пахощів почали використовувати скляні посудини з тонкого прозорого та кольорового скла – бальзамарії, флакони, арибали тощо. Невеликі розміри посудин свідчать про значну вартість пахощів, які в них зберігалися. Пліній Молодший в своїх листах згадує свого друга Мініція Фундана, у якого трагічно загинула дочка під час приготувань до весілля. Всі кошти, які мали піти на вбрання та коштовності, були витрачені на мазі та пахощі для поховання [14, V, 17, 6].

В Національному музеї історії України зберігається понад 20 тис. предметів, які походять з розкопок античного міста Ольвія в 1935–1940 рр. Серед них зберігається колекція античного скляного посуду та виробів зі скла, у складі якої вирізняється група скляних посудин або їх фрагментів невеликого розміру. Вони призначалися для зберігання різних лікарських речовин та косметичних засобів, які використовувалися при догляді за тілом – пахощів, пудр, рум'ян, помад, мазей для пом'якшення шкіри. Крім того, пахощі й косметичні засоби застосовувалися в поховальному обряді та під час культових відправ [6, 71]. В заможних родинах їх додавали в воду для миття рук перед трапезою.

В ольвійській колекції музею парфумерний посуд римського часу представлений кількома формами. Більшість із них збереглася у фрагментарному стані, що обумовлено специфікою матеріалу – крихкістю та іризацією. Однією з рідкісних знахідок є фрагмент скляного арибала з розкопок Нижнього міста Ольвії в 1935 р. (Б 2–1552). Збереглася його верхня частина з широкими відігнутими вінцями, циліндричним горлом та двома широкими вертикальними ручками (рис. 1, 1). Скло прозоре з блакитнуватим відтінком, насичене бульбашками.

В арибалах зазвичай містилася олія для натирання тіл атлетів, і вони входили до палестричного набору. У ручки посудини протягувалися кінці бронзової дужки або шнурка для підвішування до поясу (рис. 1, 4). Залишки таких дужок іноді зберігаються у скляних арибалах [20, 220, cat. 639]. Протягом століть спорт відігравав значну роль в житті населення античних міст [3, 289–291], в тому числі й у мешканців Ольвії. Про це свідчать відкриті залишки гімнасій другої половини класичної та елліністичної епох з приміщеннями лазні [12, 99–108]. В епіграфічних джерелах римського часу згадуються гімнасії та лазня, які функціонували в Ольвії у другій половині II–III ст. [8, 42]. Ручки арибалів нагадують дельфінів – священних тварин Аполлона, який разом з Гермесом та Гераклом вважався патроном спорту [24, 79]. В літературі

такі посудини одержали назву *Delphinium-flasch* або *Baden-flasch* і були обов'язковими аксесуарами під час змащування тіл перед змаганнями та після купання. К. Айсінгс виділила відомі їй арибали у форму 61 [22, 78–79]. Ці посудини відомі як у східних, так і в західних провінціях Римської Імперії з I по IV ст. н.е. [21, tabl. 38, 1–6, №170–175; 25, pl. IX, p. 33–36; 15, kat. 45–54; 23, 24, Abb. 9].

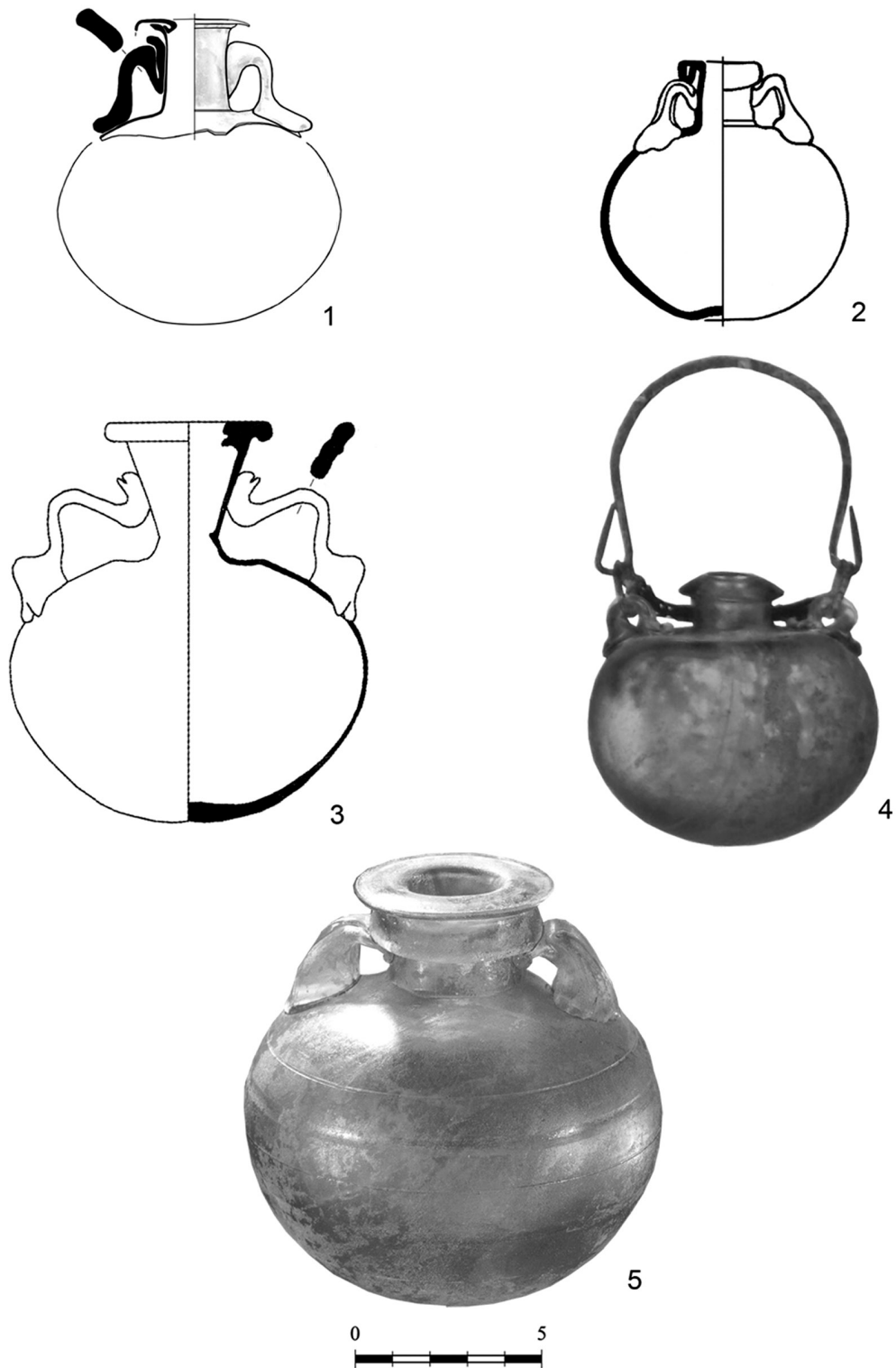

Рис. 1. Арибали: 1 – Ольвія, НМІУ; 2 – Бельбек IV; 3 – Широка Балка; 4 – Музей Лувр; 5 – Пантікапей, Державний Ермітаж.

У Північному Причорномор'ї нараховується понад 15 скляних арибалів. Існує думка, що на цих територіях вони не набули значного поширення [4, 48]. Найбільша їх кількість (8 екземплярів) походить з некрополя Пантікапея з комплексів кінця I – початку II ст. н.е. [11, 156; 10, 155, табл. III, 15; 9, кат. 228, 346–349]. Ще один арибал з Пантікапея зберігається в Одеському археологічному музеї. Н. Сорокіна датує його II–III ст. [16, 271, рис. 2, 28]. Кінцем I – початком II ст. датується арибал з поховання 197 могильника Бельбек IV (рис. 1, 2) [4, 45–48, рис. 1, 10; 18, 136, рис. 5, 5]. В одному з кенотафів (об'єкт 3) некрополя Широка Балка таку посудину знайдено з речами другої половини II ст. (рис. 1, 3) [13, 220, 271, рис. 210, 3]. Два арибала з блакитнувато прозорого скла походять з комплексів могильника «Совхоз 10» в Інкерманській долині. Один з них знайдений в урні 355, другий – в могилі 3 з монетою Філіпа Араба (244–249) [17, 117, табл. XXVIII, 24]. Фрагмент горла арибала з прозорого блакитнувато-зеленкуватого скла походить з міських шарів Горгіппії перших століть нової ери [1, 35, табл. 26, 6]. Знахідки арибалів відомі серед матеріалів перших століть Танаїсу [2, табл. 47, № 575].

Тип Форми Висота	I						II				III			
	А	Б	В	Г	Д	Е	А	Б	В	Г	Д	Е	В	Г
Ia														
IIa														
IIIa														

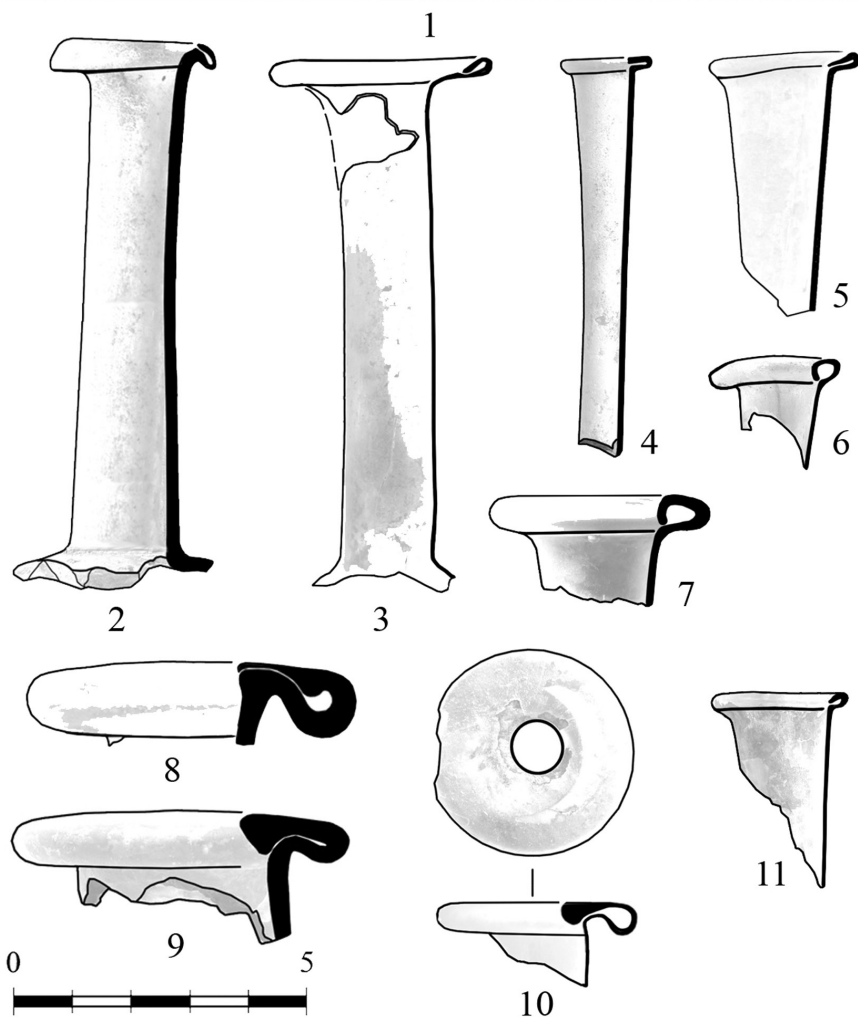

Рис. 2. 1 – типи бальзамаріїв з Ольвії (за Ю. І. Козуб, 1986); 2 – 10 – фрагменти бальзамаріїв з НМІУ.

Н. Куніна, дослідивши арибали з Пантікапея, визначила особливості формування вінець та ручок цих посудин, притаманні різним склоробним центрам Римської Імперії [10, 155]. Так, східні арибали відрізняються муфтоподібними вінцями, коротким горлом та маленькими ручками (рис. 1, 5). Натомість, у західних посудин вінця відігнуті, широкі «дельфіноподібні» ручки вигнуті в нижній частині. За морфологічними ознаками фрагмент скляного арибала з колекції Національного музею історії України походить з західноримських майстерень і датується I–II ст. н.е.

І. Гущина та Н. Сорокіна зазначали, що на відміну від Пантікапея, де переважає імпорт малоазійської групи скла, в Херсонесі скляних посудин з майстерень Малої Азії небагато [4, 48]. Подібна тенденція прослідковується і в Ольвії. Арибал з колекції НМІУ поповнює асортимент форм скляних посудин, які надходили до Ольвії із західноримських провінцій в перші століття нової ери.

Історія видувного скла тісно пов'язана з бальзамаріями (посудинами з високим трубчастим горлом для зберігання пахощів). На початку I ст. скляні флакони та бальзамарії швидко витіснили парфумерний посуд з інших матеріалів. Виготовлення бальзамаріїв було спеціалізацією багатьох склоробних майстерень. Ці посудини разом з дорогими ювелірними прикрасами часто входили до складу поховального реманенту. В рядових комплексах вони з'являються значно пізніше. В античних містах Північного Причорномор'я – це найбільш вивчена категорія скляного посуду. Бальзамаріям з Пантікапея і Кеп присвячена фундаментальна робота Н. Куніної та Н. Сорокіної, які вперше класифікували цю категорію скляного посуду в Північнопонтійському регіоні [11]. Бальзамарії з ольвійського некрополя досліджувала Ю. Козуб (рис. 2, 1) [7]. В колекції нашого музею зберігаються незначні фрагменти таких посудин з ольвійського городища (рис. 2, 2–10).

Знахідки скляного парфумерного посуду в Ольвії свідчать про широке застосування пахощів та косметичних засобів у повсякденному житті ольвіополітів, який надходив з різних центрів античного світу. Фрагменти з колекції НМІУ ілюструють найбільш розповсюджені форми туалетного посуду, які були у вжитку мешканців Ольвії в перші століття нової ери.

Література

1. Алексеева Е., Сорокина Н. Коллекция стекла античной Горгиишии. Москва, 2007.
2. Арсеньева Т., Безуглов С., Толочко И. Некрополь Танаиса. Раскопки 1981–1995 гг. Москва, 2001.
3. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима. Москва, 1988.
4. Гущина И., Сорокина Н. Новые находки стеклянных сосудов в могильнике Бельбек IV в Юго-Западном Крыму // Древности Евразии. Москва, 1984.
5. Кадеев В. Парфюмерия и косметика в античном Херсонесе // Древности. Харьков, 1995.
6. Кадеев В. Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III вв. н.э.). Харьков, 1996.
7. Козуб Ю. Стеклянные бальзамарии из некрополя Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. Киев, 1986.
8. Крапівіна В. Ольвія Понтійська. Греко-римський та пізньоантичний періоди. Киев, 2014.
9. Куніна Н. Античное стекло в собрании Эрмитажа. Санкт-Петербург, 1997.
10. Куніна Н. К вопросу о западном импорте стекла на Боспор // ТГЭ. Вып. XXIV. 1984.

11. Кунина Н., Сорокина Н. Стекланные бальзамарии Боспора // ТГЭ. Вып. XIII. 1972.
12. Леви Е. **Ольвия. Город эпохи эллинизма.** Ленинград, 1985.
13. Население предгорий Северо-Западного Кавказа в римскую эпоху: по материалам некрополя в Широкой Балке // **Некрополи Черноморья.** Т. 4. Москва, 2011.
14. **Письма Плиния Младшего.** Москва, 1951.
15. Сагинашвили М. **Стекланные сосуды Урбнисского могильника.** Каталог. Тбилиси, 1970.
16. Сорокина Н. Античное стекло в собрании Одесского археологического музея // **Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья.** Киев, 1978.
17. Стржелецкий С., Высотская Т., Рыжова Л., Жесткова Г. Население округи Херсонеса в первой половине I тысячелетия новой эры (по материалам некрополя «Совхоз 10») // **Stratum plus.** № 4. Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса – Бухарест, 2003–2004.
18. Труфанов А. Хронология могильников предгорного Крыма I в. н. э. – III в. н. э. // **Stratum plus.** № 4. Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса – Бухарест, 2005–2009.
19. Феофраст. **Исследования о растениях.** Москва, 1951.
20. Dulong V., Nenna M. **Les verres antiques du muse du Louvre II.** Paris, 2005.
21. Filarska B. **Szklą starozytne.** Warszawa, 1946.
22. Isings C. **Roman Glass from Dated Finds.** Groningen, Djakarta, 1957.
23. Polaschek K. **Romische Gläser im Rheinischen Landesmuseum Trier.** Trier, 1985.
24. Schröder B. **Der Sport im Altertum.** Berlin, 1927.
25. Vessberg O. Roman Glass in Cyprus // **Opuscula Archaeologica.** Vol. VII. Lund, 1952.

Ірина Мезенцева

**ТЕРАКОТИ З РОЗКОПОК ОЛЬВІЇ У КОЛЕКЦІЇ НМІУ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПОЗИЦІЇ)**

Теракоти – це античні скульптури малих форм. Якщо монументальна скульптура має суспільне спрямування, мініатюрні статуетки пов'язані з приватним життям людини, побутом, звичаями, релігійними уявленнями та культурами. Призначення теракот було різним. Одні з них мали культовий характер: їх встановлювали у храмах, святилищах, домашніх вівтарях та клали у могили. Теракоти могли прикрашати помешкання. Іграшками можна вважати теракоти із зображенням тварин та птахів, а також теракотові ляльки з рухомими кінцівками [3, 7].

Техніка виробництва теракот в античних містах Північного Причорномор'я складалася з кількох операцій: підготовки глиняного тіста, ручного ліплення моделі або відливання у формі-матриці, випалу та розпису фарбами.

Трудомістким було ліплення оригіналу (патриці або моделі), з якого знімалася форма (матриця) для відтискання статуеток. Інколи для виготовлення форм слугували бронзові фігурки або невеликі кам'яні скульптури [9, 11–15].

Важливе значення мало зняття відбитку з патриці, яку покривали кількома шарами глини. Особливо ретельно вминали перші шари глини, потім сушили, відділяючи форму від оригіналу, ретушували та випалювали у печах. Після цього форму використовували для подальшої роботи над серійним випуском теракот.

Процес виготовлення теракотових статуеток був складним: майстер закладав глиняне тісто у форму тонким шаром, щільно притискаючи його до стінок для отримання чіткого зображення. Потім шар за шаром глину накладали до необхідної товщини стінок теракоти. Деталі фігури або всю фігурку виймали з матриці після того, як глина підсихала. Після просушування статуетки випалювали у спеціальних печах. Отвори на зворотному боці статуетки полегшували вихід пару та прискорювали випал. На маленьких статуетках робили невеликі розрізи. Вийняті з матриці половинки майбутньої скульптури з'єднували. До них додавали виліплені вручну або зроблені у формах деталі: руки, головні убори, прикраси, музичні інструменти. Після цього майстер підганяв одну частину до іншої, затирав шви, пророблював риси обличчя, обриси одягу та волосся за допомогою стеки – стрижня з дерева, кістки або бронзи, з одного кінця загостреного, з іншого – у вигляді лопаточки [4, 9]. Після чистової обробки скульптуру знов випалювали. Потім виріб передавали художнику, котрий фарбував статуетку або опускав у розчин вапна, яке утворювало на поверхні білий наліт, що нагадував ангоб, на якому гарно фіксувалися мінеральні фарби [6, 26]. Масовий попит на теракоти, і особливо використання матриці для їх виготовлення призвели до значного збільшення їхньої кількості, стандартизації та появи окремої галузі ремісництва.

У збірці НМІУ представлені теракоти, значна кількість яких походить з Ольвії (Нац. заповідник НАНУ «Ольвія», с. Парутине, Очаківського р-ну, Миколаївської обл.). Розкопки проводилися експедицією Інституту археології АН УРСР у 1935–1940 рр. під керівництвом Л. Славіна. Значна частина теракот – місцевого виробництва, виготовлені за тими ж технологічними і стилістичними принципами, що й у Греції та Малій Азії.

Представлених в експозиції НМІУ тринадцять теракот, за хронологією можна поділити на 3 групи.

Перша група. Архаїчний період (кін. VII – поч. VI ст. до н. е.). Спочатку статуетки ліпили вручну, а з середини VII ст. до н. е. – за допомогою матриць. Масово виготовляти теракоти коропласти почали з середини VI ст. до н. е. У цей період Ольвія інтенсивно торгувала з грецькими містами. Теракоти, виготовлені за допомогою однієї форми, заповненої глиною, дослідники називають однофасадними. Пізніше статуетки стали пустотілими, що надало їм легкості

та меншої усушки при виготовленні. Зворотний бік, зазвичай, робили від руки. У теракотах високої якості зворотний бік виготовлено у формі [7, 131].

Тематика сюжетів архаїчних теракот різноманітна. Наймасовішими були зображення тварин, птахів, плодів [8, 40–61]. Спостерігається тенденція до правдивого зображення людини, мінливості виразу обличчя, пропорцій тіла, прикрас й атрибутів [2, 328–341].

Серед представлених в експозиції речей до пізньоархаїчного періоду (поч. VI – поч. V ст. до н. е.) належить:

Рис. 1. Теракота пізньоархаїчного періоду.

1. *Лев у лежачій позі* – Б1–133 (рис. 1. 1). Передні лапи висунуті вперед, задні підігнуті та складені. Голова повернута під кутом до тулуба. На внутрішньому боці зберігся отвір круглої форми. Такі зооморфні фігурки клали у поховання: лева вважали апотропеєм, захисником померлих від злих сил. Лева також пов'язували божествами: Аполлоном, Кібелою, Артемідою, Діонісом (довжина 71 мм, висота 30 мм). Аналогії походять з Ольвії і датуються VI ст. до н. е. [10, 51].

Рис. 2. Теракоти класичного періоду.

Друга група. Класичний період (перша пол. V – кін. IV ст. до н. е.). Теракоти виготовляли у двох та більше формах. До цього періоду можна зарахувати такі екземпляри:

2. Чоловіча голова – комічна маска(?) – Б6–417 (рис. 2. 1). Голова лиса, з кучерявим волоссям, високим чолом з глибокими зморшками, високо піднятими бровами. Ніс прямий, малий; очі з товстими повіками; рот у вигляді наскрізного отвору; підборіддя округле, виступає вперед. На звороті – отвір для підвішування (висота 63 мм). Аналогічні теракоти, знайдені у Херсонесі, датуються V–IV ст. до н. е. [5, 99].

3. Чоловіча голова – Сілен(?) з бородою та звисаючими вусами – Б1–134 (рис. 2. 2). Голова майже лиса; за вухами довге волосся; брови високо підняті й насуплені; очі круглі, глибоко посаджені й широко розкриті; ніс сплющений, шишкоподібний; губи тонкі, м'яко окреслені, розтягнуті у легкій посмішці. Борода відбита (висота 67 мм). Аналогічні маски, знайдені у Херсонесі, датуються V–III ст. до н. е. [5, 99].

4. Фрагмент верхньої частини фігури – Б3–1342 (рис. 2. 3). Обличчя кругле; чоло окреслене глибокими зморшками; очі невеликі, глибоко посаджені; ніс короткий, широкий; щоки повні; губи, розтягнуті у широкій посмішці; волосся зачесане півколом. Руки складені на грудях. Вбранням служить хітон, на ліве плече накинуто гіматій (висота 70 мм). Аналогічні фігурки з Одеського археологічного музею та Державного Ермітажу датуються IV ст. до н. е. [10, 88].

5. Жіноча голова – Деметра(?) – Б3–2831 (рис. 2. 4). У діадемі з трикутними виступами, з кучерявим волоссям, поділеним прямим проділом, з сережками у вухах. Обличчя овальне, трохи подовжене, з крупними, чіткими рисами; надбрівні дуги трохи заокруглені; очі невеликі; ніс прямий, масивний; рот великий з пухкими губами; підборіддя важке. На обличчі залишки білої фарби (висота 53 мм). Аналогічне зображення голови знаходиться у Державному Ермітажі і датується першою пол. IV ст. до н. е. [10, 87; 5, 54].

Рис. 3. Теракоти елліністичного періоду.

6. Жіноча голова – Афіна(?) – БЗ–2832 (рис. 2. 5). У шоломі з віялоподібним султаном, піднятим забралом. Голова трохи нахилена ліворуч; довгі пасма волосся поділені проділом, спадають на плечі. У вухах масивні сережки. Обличчя трохи видовжене, з високим чолом; очі невеликі; ніс масивний, широкий; губи повні (висота 45 мм, ширина 34 мм). Аналогічні теракоти у IV ст. до н. е. виготовляли у Греції [10, 88].

Третя група. Елліністичний період (кін. IV – серед. I ст. до н. е.). Теракотові статуетки реалістично відтворюють людські образи.

7. Фрагмент нижньої частини жіночого(?) обличчя – Б5 р–463 (рис. 3. 1). Ніс прямий; губи широкі, пухкі, щільно стулені; підборіддя коротке, з ямкою посередині; щоки опуклі (висота 80 мм, ширина 85 мм). Аналогічні маски виготовляли в античних містах Північного Причорномор'я у IV–III ст. до н. е. [6, 56].

8. Жіноче погруддя – Деметра(?) – БЗ–2828 (рис. 3-2). Обличчя з м'яко модульованими рисами: чоло високе; очі глибоко посаджені; нижні повіки згладжені; ніс масивний; рот великий з пухкими губами; щоки трохи вдавлені; підборіддя важке. Одягнений у хітон з глибоким трикутним вирізом на грудях. На голові – калаф у формі перевернутого зрізаного конуса, прикрашений рельєфним листям. Навколо голови – пов'язка, декорована поперечними насічками. Над чолом – вінець з наліпним листям та двома коримбами. Калаф, пов'язка, вінець є атрибутами богині Деметри. Поверхня фігури вкрита ангобом (висота 186 мм, ширина головного убору 80 мм). Аналогічна теракота, знайдена на агорі Ольвії, датується IV–III ст. до н. е. [10, 99; 5, 41].

Рис. 4. Теракоти пізньоелліністичного та римського періодів.

9. Богиня Кібела – БЗ–1339 (рис. 3. 3). Сидить на троні з високою спинкою, з двома хресто-подібними заокругленими виступами та профільованою підставкою для ніг. На голові калаф з трьома широкими виступами – баштоподібна корона. Пишне волосся розділене проділом та спадає рельєфними пасмами. Обличчя повне, з масивним підборіддям та пухкими вустами. Фігура одягнена у хітон та плащ, хітон на грудях високо підперезаний. З голови на плечі спадає покривало, яке закриває коліна. На колінах богині лежить левеня, голова якого повернута ліворуч. У правій руці Кібела тримає фіалу, в лівій – тимпан. Статуетка двостороння (висота 238 мм). Аналогічна теракота зберігається у Державному Ермітажі та датується III ст. до н. е. [10, 85].

10. Фрагмент нижньої частини чоловічої фігури – БЗ–2829 (рис. 3. 4). Сидяча постать у плащі, що покриває ноги. На колінах дощечка прямокутної форми з виділеними рельєфом закраїнами. Лівою рукою чоловік притримує дощечку на колінах, правою – пише. Дослідники трактують цю теракоту як зображення педагога. На поверхні – рештки червоної фарби (висота 62 мм, ширина 40 мм). Такі теракоти виготовляли у гончарних майстернях Греції. Аналогічна теракота зберігається у Державному Ермітажі і датується IV– II ст. до н. е. [10, 96].

11. Матриця для виготовлення теракоти, що зображує постать жінки у хітоні – Б5–180 (рис. 3. 5). Біля жінки на підлозі стоїть великий канфар. Зворотний бік трохи випуклий і згладжений (висота 110 мм, ширина 72 мм). Виготовлена в Ольвії у III– II ст. до н. е. [1, 36].

Четверта група. Римський період (серед. I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Вирізняється схематизмом, умовністю та недбалістю у відтворенні людських фігур, відмовою від ретельної проробки рис обличчя, одягу, зачіски, атрибутів та прикрас.

12. Фрагмент зображення богині Кібели(?) – Б2–43 (рис. 4. 1). Зберіглася голова та більша частина тіла. У високому баштоподібному головному уборі, під яким – широка валикоподібна пов'язка з рельєфними косими насічками. Пишне волосся розділене прямим проділом, окремі пасма спадають на плечі. Овал обличчя тонкий, з чітко модельованими рисами; очі з товстими повіками; ніс прямий, короткий; вуста чітко окреслені, маленькі, пухкі; шия довга. Хітон з короткими рукавами вкриває тіло, утворюючи глибокі складки під грудьми та на животі. На поверхні – рештки білої обмазки (висота 290 мм). Датування цієї теракоти дискусійне. На думку дослідниці М. Кобиліної, вона датується I–III ст. н. е. Дослідниця Г. Русяєва вважає, що такі теракоти існували як в римський період, так і в пізньоелліністичний – II–I ст. до н. е. [6, 88; 5, 55].

13. Фрагмент фігурної посудини у вигляді голівки дитини негроїдного типу – Б6–66 (рис. 4. 2). Дитина з кучерявим волоссям; високо піднятими бровами; опуклими, трохи товстими повіками, близько посадженими очима. Ніс товстий, трохи приплюснутий; губи масивні; шия товста. Лак сургучного кольору (висота 290 мм). Аналогічне зображення голівки дівчинки зберігається в Одеському археологічному музеї і датується I ст. до н. е. – II ст. н. е. [9, 185].

Отже, теракоти є витворами народного мистецтва і образно відображають духовне світосприйняття античного суспільства. Теракотові статуетки є яскравим документальним матеріалом для дослідження духовної культури античних міст Північного Причорномор'я.

Джерела та література

1. Винницкая Г. Технологические основы производства терракот в Ольвии // КСИИМК. Вып. 39. Москва, 1951.
2. Історія української культури. Т. 1. Київ, 2001.
3. Кобылина М. Античная скульптура в Северном Причерноморье. Москва, 1972.
4. Кобылина М. Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории. Москва, 1961.

5. *Кобылина М.* Терракоты Северного Причерноморья // **САИ**. Вып. Г 1-11. Москва, 1970.
6. *Русяева А.* **Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI–I вв. до н. э.)**. Киев, 1982.
7. *Русяева А.* Эпиграфические памятники. Скульптура. Терракоты и фигурные сосуды // **Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время**. Киев, 1987.
8. *Русяева А.* Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации // **Обряды и верования древнего населения Украины**. Киев, 1990.
9. *Соколов Г.* **Ольвия и Херсонес. Ионическое и дорическое искусство**. Москва., 1970.
10. *Худяк М.* **Терракоты Ольвии**. Т. 1. Киев, 1940.

Марина Хомчик,
Юрій Бут

КАМ'ЯНІ ВИРОБИ АНТИЧНОГО ЧАСУ У ЗІБРАННІ НМІУ

Колекція кам'яних виробів античного часу, що зберігається в НМІУ налічує біля 300 од. зберігання і складається з фрагментів надгробних стел, постаментів з присвятними написами, фрагментів декретів, які є водночас ще й епіграфічними пам'ятками; речі щоденного господарського вжитку; фрагменти різноманітних архітектурних деталей культових та громадських споруд та інші предмети. Ці експонати можливо поділити по таким розділам:

Розділ I. Архітектурні та будівельні деталі громадських та культових споруд.

Розділ II. Вироби господарчого та ремісничого призначення.

Розділ III. Культура, мистецтво, побут.

Розділ IV. Озброєння.

Розділ V. Речі з некрополів.

Рис. 1. Підп'ятник вапняковий для опори вісі дерев'яних дверей. Ольвія.

В ході роботи у 2011–2015 рр. вдалося надати нову атрибуцію деяким експонатам.

Так до розділу «Архітектурні та будівельні деталі громадських та культових споруд» зараховано предмет, що надійшов до музею з ІА АН УРСР у 1938 р. як шматок вапняку. Це – вапняковий підп'ятник для опори вісі дерев'яних дверей трикутної форми з округлими кутами, з круглим заглибленням посередині і зі слідами використання (Б5–238) (рис. 1). Розміри: ширина 195 мм; висота 175–180 мм; товщина 47 мм; діаметр заглиблення 60 мм; глибина 35 мм.

До виробів господарчого призначення зараховано диск з вапняку (Б11–231), 24 червня 1954 р. за актом переданий до Київського історичного музею як жорна з Керченського історико-археологічного музею. Під час наукової обробки з'ясувалось, що це – фрагмент грецького ручного (однодискового) гончарного круга VI ст. до н.е. (рис. 2).

Він має наскрізний конічний отвір у центрі, над яким знаходиться прямокутне з закругленими кутами заглиблення для фіксації робочого дерев'яного диску. Збоку на диску є прямокутний виступ з наскрізним чотирикутним отвором для дерев'яної ручки. Розміри: діаметр-1 – 450 мм, діаметр-2 – 90–110 мм, висота 25–70 мм. Розміри овального заглиблення: довжина 205 мм, ширина 60 мм, висота 15 мм. Розміри прямокутного виступу: довжина 15 мм, ширина 40 мм, висота 70 мм. Розміри отвору для ручки: ширина 20 мм, довжина 30 мм [9, 85–88].

До цього розділу можна віднести фрагменти жорен, зернотерок, ручних млинів, розтиральників, плит для розтирання, грузила, точильні камені, ливарні форми, фрагменти переносних давильень, ступи та багато інших виробів.

Рис. 2. Диск вапняковий від ручного гончарного круга. Керч.

Серед цих кам'яних виробів зберігаються два артефакти (Б5–2935. О/38 4236; Б5–1834. О/38 1564). Перший донедавна значився як мармурова плита з написом, другий – як мармуровий чотирикутник (рис. 3.1,2). Обидва предмети надійшли до музею у 1938 р. з Інституту археології АН УРСР як знахідки, виявлені того року під час археологічних розкопок на ділянці «НГ» у заповіднику «Ольвія» (с. Парутине Очаківського р-ну Миколаївської обл.).

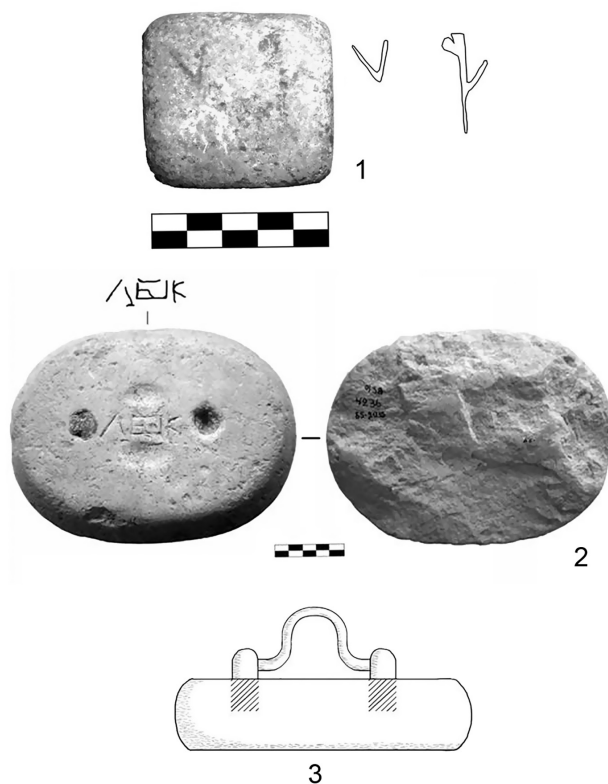

Рис. 3. Вагові гири з Ольвії: 1 – легка гиря; 2 – важка гиря; 3 – реконструкція важкої гирі (автор – художник-реставратор Бут Ю.).

В процесі наукової обробки цих експонатів у 2012 р. завдяки консультацію ст. наук. співробітника ІА АН України канд. іст. наук В.В. Крапівіної було з'ясовано, що це – вагові гири VI–III ст. до н.е., коли ольвіополіти у зовнішній та внутрішній торгівлі користувалися євбейсько-аттичною ваговою системою [4, 89; 1, 495].

Артефакт (Б5–2935), записаний як мармурова плита, є важкою контрольною гирею з мармуроподібного вапняку [7, 221]. Ця гиря овальної форми, з двома округлими заглибленнями, заповненими залишками металу, з написом між ними. Розміри гири: довжина 225 мм, ширина 165 мм, висота 68 мм, діаметр округлого заглиблення № 1 – 11 мм, діаметр округлого заглиблення № 2 – 12 мм, довжина напису 56 мм, довжина овального заглиблення № 1 – 21 мм, довжина овального заглиблення № 2 – 24 мм, глибина овального заглиблення № 1 – 4 мм, глибина овального заглиблення № 2 – 3 мм.

Під час наукового дослідження було встановлено, що округлі заглиблення з залишками карбонату свинцю призначалися для кріплення біметалевої ручки зі свинцевою основою та бронзовою дужкою. Завдяки консультації члена Співки художників України, скульптора С. І. Саратовського автори реконструювали процес кріплення ручки. У отвори розігрітої кам'яної гири заливався розплавлений свинець, після застигання якого утворювалися циліндричні металеві стовпчики, в яких робилися горизонтальні отвори, куди вкладалась бронзова частина ручки. Виготовити суцільну бронзову ручку було неможливо, оскільки заливання в отвори розплавленої бронзи з температурою плавлення 800°C [6, 66, 117] призвело б до розтріскування кам'яної гири.

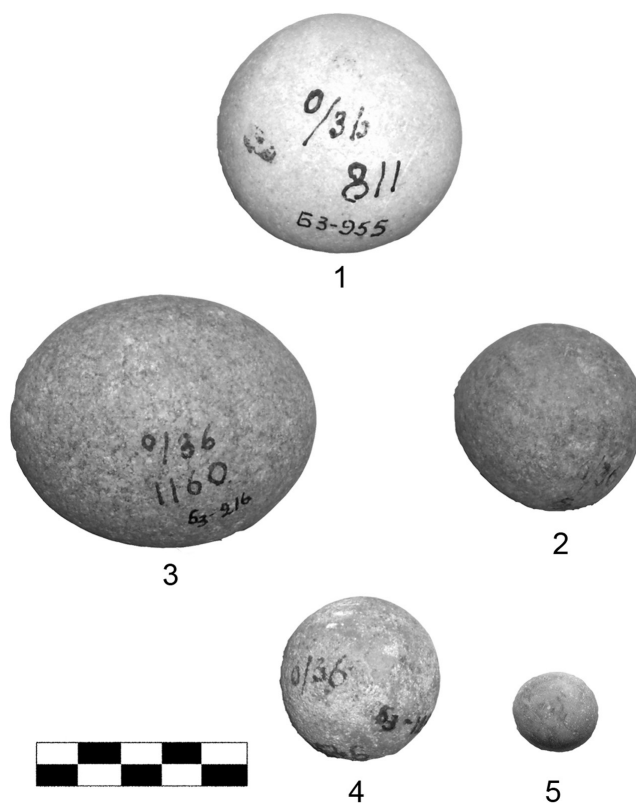

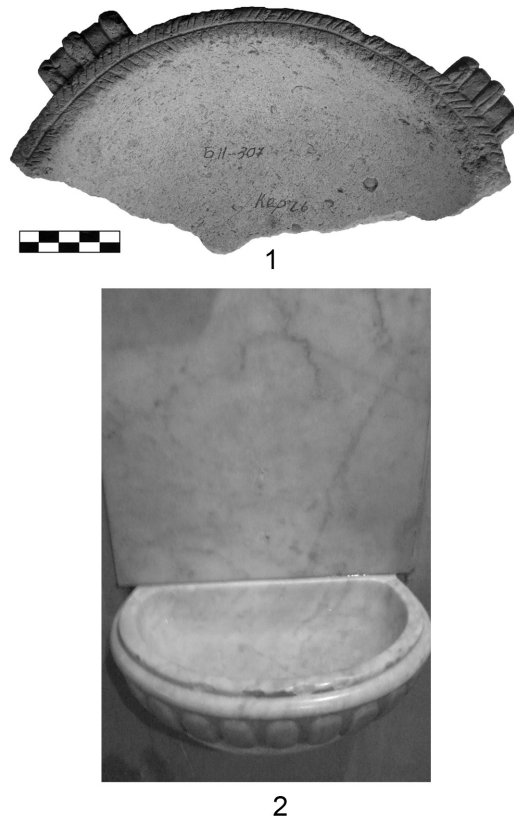
Рис. 4. Снаряди для праці. Ольвія.

Означена гиря фрагментована, її вага становить 3 кг 824 г. Вона була пошкоджена ще в давнину: її нижня частина збита, а металева ручка знята. Напис на плиті вказує на вагу гири, що, на нашу думку, становила 10 мін (4 кг 270 г). У 2013 р. в реставраційній майстерні НМІУ одним з авторів була зроблена реконструкція цієї вагової гири.

Друга мармурова чотирикутна гиря (Б5–1834) належить до легких гирь євбейсько-аттичної системи (рис. 3,3), позначки на поверхні якої означають вагу одна міна [4, 88]. Розміри гири:

висота 20 мм, довжина 48 мм, ширина 45 мм. Такі гирі широко використовувались як у зовнішній, так і у внутрішній торгівлі Північного Причорномор'я (рис. 3,1). Зараз обидві гирі експонуються у залі музею № 4.

До групи «Озброєння» зараховані десять штучно оброблених чи природної форми каменів округлої форми діаметром 11–56 мм, призначених для праці (рис. 4) – шкіряної петлі для метання снарядів з каменю, глини чи свинцю, яка перебувала на озброєнні давньогрецької легкої піхоти [5, 13].

Рис. 5. Культові чаші: 1 – антична чаша з Керчі; 2 – чаша з римо-католицького костелу св. Миколая, Київ. XX ст.

До розділу «Речі з некрополів» входять кам'яні предмети, пов'язані з ритуальним обрядом: надгробки (зокрема, зі скульптурними рельєфами та написами), фрагменти вівтарів.

До групи «Культура, мистецтво, побут» нами зарахований фрагмент маленького лутерія (діаметр 195 мм, висота 75 мм), на поч. XX ст. знайдений в античному місті Пантікапей (нині м. Керч) (Б11–307) та після наукової обробки визначений як фрагмент посудини культового призначення (рис. 5,1). В Давній Греції у перших століттях нашої ери у кожному храмі були подібні посудини з водою, які використовували у обряді омивання рук [3, 415]. Такий обряд зберігся до нашого часу в католицьких церквах, де існують подібні чаші, як, наприклад у римо-католицькому костелі св. Миколая у Києві (рис. 5,2).

До цього ж розділу відносяться фрагменти посуду, фрагменти декретів та скульптури, ігровий інвентар та багато інших предметів.

На деяких предметах є залишки фарби. С. Росляков в праці «Ольвия. Жизнь и смерть цивилизаций», пише, що давні греки обов'язково розфарбовували мармурову скульптуру: червоною, синьою, синьо-зеленою, чорною, рожевою фарбою покривали волосся, очі, губи, одяг [8, 35].

Завдяки сучасним технологіям дослідникам античності вдалось виявити склад пігментів та відновити первинний вигляд деяких скульптур [2, 34].

Рис. 6. Надгробна статуя. IV ст. до н.е. Мармур. Афі́нський Національний музей.

В Афі́нському національному музеї зберігається надгробна статуя Фрасіклеї, яка датується серед. IV ст. до н.е. (рис. 6), на поверхні якої збереглися залишки фарби. Фарба збереглась тому-що статуя простояла на постаменті не довгий час. В 2008–2009 рр. дослідники, провівши аналізи, виявили пігменти та реконструювали процес фарбування статуї (рис. 7). Оголені частини та очі полірувались воском, про що повідомляють Вітрувій, Пліній та Павсаній. Зв'язуючою речовиною для сухих пігментів був гумміарабік (смола акації) [2, 38, 41].

Рис. 7. Відтворення розпису на надгробній статуї IV ст. до н.е. з Афі́нського Національного музею.

На червонофігурному кратері IV ст. до н.е., який зберігається в Метрополітен-музеї (США) (рис. 8), зображено художника, що за допомогою лопаточки наносить суміш із пігменту та воску на поверхню статуї Геракла (техніка «енкаустики»), в той час як його помічник розігріває віск на жаровні [2, 37, 41].

У Давній Греції фарбованими були не тільки статуї, які прикрашали громадські місця, а й скульптурні композиції на фронтонах будинків, надгробки, різні рельєфи [2, 34].

Рис. 8. Кратер червонофігурний з зображенням художника, який розмальовує статую Геракла. IV ст. до н.е. Метрополітен музей, США.

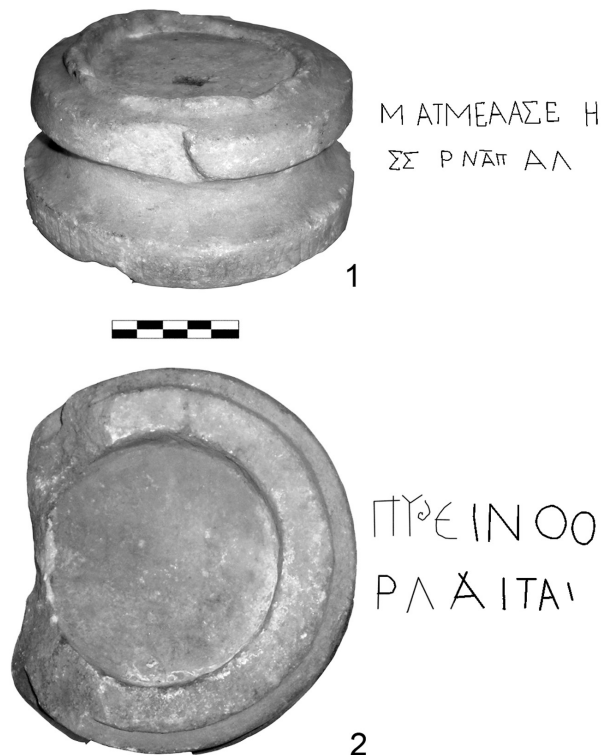

Рис. 9. Постаменти від скульптур з написами. II–I ст. до н.е. Мармур. Ольвія.

В музейній збірці зберігаються два невеликі округлі мармурові постаменти скульптур з написами, літери яких пофарбовані у червоний колір (Рис. 9,1,2). Ці постаменти походять з розкопок ІА АН УРСР в заповіднику «Ольвія» у 1935–1936 рр. В праці «Надписи Ольвии (1917–1965)» (Л., 1968) зазначено, що один з постаментів, який надійшов до музею у 1936 р. (БЗ–770), загублений. Але це помилка і означений фрагментований постамент (діаметр 160 мм, висота 60 мм, висота літер 11 мм) з написом «...позбавив від хвороби божевілля» зараз експонується в музейному залі № 4 (рис. 9,2).

На другому постаменті (БЗ–2877), який надійшов до музею у 1935 р. (діаметр-1 – 145 мм; діаметр-2 – 155 мм, висота 85 мм, висота літер 10–12 мм), є напис: «Марк Емілій Северин центурион (?) першого Італійського Легіону» (рис. 9,1), прочитаний та перекладений у 1980 р. канд. іст. наук, ст. наук. співробітником Інституту загальної історії АН СРСР В. Яйленко. З невідомих причин цей експонат не ввійшов до означеної наукової праці «Надписи Ольвии (1917–1965)».

Зібрання предметів з каменю складає частину сучасної музейної колекції античного часу НМІУ. Лапідарна колекція має велике науково-пізнавальне значення. Її цінність – це одне із найповніших і різносторонніх джерел, які висвітлюють питання історії розвитку античних міст – держав Північного Причорномор'я, походження і рівня розвитку місцевих ремесел та мистецтва.

Джерела та література

1. Анохин В.А. Торговля и денежное обращение // *Археология Украинской ССР*. Киев, 1986.
2. Афонасина А.С. *Античные источники о раскрашенных статуях*. Новосибирск, 2014, №1(1)
3. Велишский Ф.Ф. *Быт греков и римлян*. Прага, 1878.
4. Крапивина В.В. Весовые гири Ольвии // *Исследование по античной археологии Северного Причерноморья*. Киев, 1980.
5. Лавренов С., Каращук А. *Армии древней Греции VI–IV вв до н. э.* Москва, 2001.
6. Мінжулін О.І. *Реставрація творів з металу*. Київ, 1998.
7. Одноралов Н.В. *Скульптура и скульптурные материалы*. Москва, 1982 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.sculpture.artyx.ru/books/item/f00/s00/=0000011/ – Назва з екрана.
8. Росляков С.Н. *Ольвия. Жизнь и смерть цивилизаций*. Николаев, 2003.
9. Хомчик М.А., Печорний П.П. Гончарний круг античного часу (до питання атрибуції) // *Археологія*. 2013, № 3.

Ольга Стрельник

ПРИВІСКИ З РАДИМИЧСЬКИХ КУРГАНІВ ПОБЛИЗУ С. АНТОНІВКА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КОЛЕКЦІЇ НМІУ

У НМІУ зберігаються археологічні старожитності племені радимичів, що походять з курганних поховань. Це – прикраси: скроневі кільця, перстні, шийна гривна, підвіски, фібули, намиста тощо. Одними з найцікавіших є знахідки (67 од. зб.) з курганного могильника, у 1894 р. дослідженого П. Єременком поблизу с. Антонівка Суразького повіту Чернігівської губернії (зараз – с. Антонівка Суразького р-ну Брянської обл. РФ). У 1896 р. дослідник опублікував фото деяких знахідок з «курганів Суразького повіту» [8, 102, Табл. II–V]: трьох 7-променевих кілець [29, 126], круглої бляшки з кінноголовою привіскою [19, 104, Табл. VII, рис. 13] та шийної гривни радимичського типу [26, 144].

1896 р. Імператорська археологічна комісія передала знахідки з означених курганів Музею старожитностей Університету св. Володимира у Києві. У 1899 р. їх експонували на археологічній виставці з нагоди відкриття XI Всеросійського археологічного з'їзду в Києві: про це свідчить наведений у «Каталозі виставки XI Археологічного з'їзду» перелік знахідок, без детального опису та фотографій [12, 125–126, кат № 1368–1423].

У 1936 р. частина знахідок з розкопок П. Єременка надійшла до Центрального історичного музею (таку назву на той час мав НМІУ): деякі з них зараз представлені в музейній експозиції (колекційний список В-4526). Більшість речей з розкопок 1894 р. зараз зберігається в музеях РФ. Вони публікувалися із загальним визначенням «з курганів колишнього Новозибківського та Суразького повітів» без зазначення конкретного місця знахідки окремих предметів [21, 220, Табл. XLVI (рис. 13–17), 221, Табл. XLVII (рис. 1–4, 6–21)]. Матеріали, виявлені у курганах поблизу с. Антонівка, що зберігаються у НМІУ, досі лишалися поза увагою науковців.

В 1930-х рр. старожитності радимичів вивчав Б. Рибаків [17, 81–151], який запропонував типологію поховань XI–XII ст., розглянув їхній інвентар, визначив кордони розселення. Дослідника також цікавили суспільний лад і духовна культура радимичів.

Підсумком археологічного вивчення у 1960–1990-х рр. території розселення радимичів стали дослідження Г. Соловйової [23, 114], М. Седової [13], В. Левашевої [15, 7–54], В. Седова [22, 63–79], Є. Шинакова [29, 110–127]. Значний внесок у вивчення пам'яток радимичів зробив білоруський археолог В. Богомольников, який проаналізував радимичський обряд поховання та класифікував поховальний інвентар [3, 4]. Радимичські лунниці та 7-променеві скроневі кільця дослідили сучасні вчені Н. Хамайко [28, 319–338] та А. Шпильов [30, 67–73].

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. «радимичською проблемою» зацікавились дослідники Д. Самоквасов, А. Спицин [24, 25], П. Єременко [8, 65–84.] та В. Антонович [2]. За дорученням Імператорської археологічної комісії В. Антонович та П. Єременко в останньому десятилітті XIX ст. вивчали радимичські пам'ятки на півночі Чернігівської губернії [13, 14], звернули увагу на наявність в жіночих похованнях цього регіону 7-променевих скроневих кілець [1, 6].

У 1890–1896 рр. П. Єременко в басейні р. Іпуті, верхів'ях Снові та Брянському Подесенні в 36 радимичських могильниках розкопав понад 300 курганів. Зокрема, в Суразькому повіті [21, 152] дослідник зафіксував 60 курганних груп і 23 городища, з яких особисто оглянув 44 курганні групи і 18 городищ та у 1891–1894 рр. розкопав 160 курганів 15 курганних груп, кожна з яких налічувала від 50-ти до 100 і більше насипів висотою 2–3 аршини (1,5–2,5 м) [8, 94].

Поблизу с. Антонівка Суразького повіту П. Єременко зафіксував рештки городища та 6-ти курганних груп [7, 101], досліджених ним у 1894 р.

Крім округлих курганних насипів серед Антонівських курганів зустрічалися видовжені з парними похованнями.

Однією з особливостей поховального обряду означених курганів є наявність в шарах, розташованих під покійником, над ним (в деяких курганах – і під ним, і над ним) незначної кільк-

кості вугілля. Вірогідно, це свідчить про пережиток обряду трупоспалення, присутнього у радимичських курганах X–XI ст. Обряд інгумації у радимичів поширюється з XI ст. у зв'язку з християнізацією [8, 73].

Рис. 1

П. Єременко відзначив, що в Антонівських курганах, датованих ним XI ст., поховання здійснені на рівні давнього горизонту: небіжчиків ховали за обрядом трупопокладення у витягнутому положенні на спині. В більшості курганів збереглися рештки домовин.

Особливістю Антонівських курганів є наявність значної кількості багатих жіночих поховань західного орієнтування зі скроневиими кільцями, гривнами, намистами, перстнями. Нечисленні чоловічі поховання із східним орієнтуванням, як правило, безінвентарні. Кургани басейну р. Іпуті, зокрема, Антонівські (за класифікацією Г. Соловйової, яка поділила радимичські кургани за обрядом поховання на 8 локальних груп) належать до III-ї локальної групи [23, 157].

Антонівське городище, збудоване на невисокому пагорбі над р. Беседь, де наприкінці XIX ст. розташовувалося сільське кладовище, місцеві жителі називали «Городок». П. Єременко зафіксував розміри його зруйнованих укріплень: «Вал має висоту трохи більше трьох сажнів (понад 6 м), вздовж нього, приблизно на третій частині, зберігся рів, а за ним – другий вал, трохи нижчий. По внутрішньому валу – 325 аршин (2,3 км – прим. авт.)». [7, 104].

Значну групу Антонівських старожитностей становлять 131 нагрудні та напоясні привіски-оберіги, які носили у складі намист або на шнурах, ремінцях чи ланцюжках. Найпоширенішими були круглі срібні, мідні, бронзові, білонні привіски, що, певно, символізували сонячний диск. [10, 128].

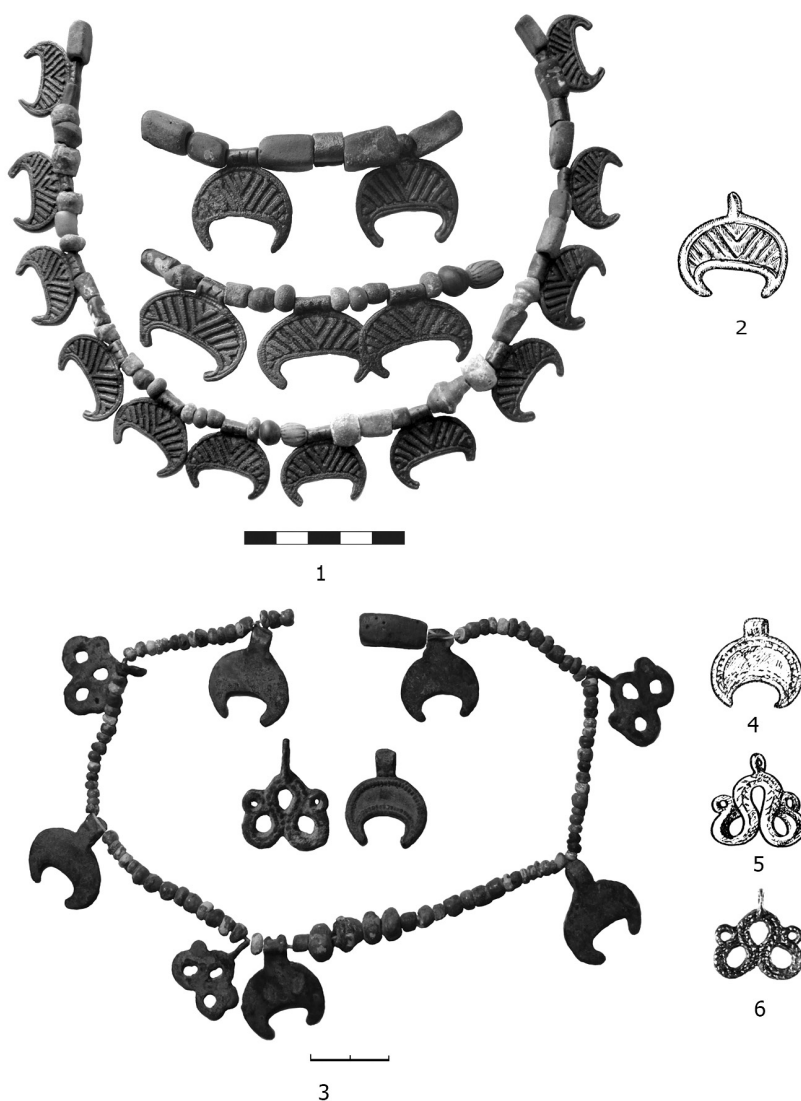

Рис. 2

Круглі привіски з курганів біля с. Антонівка у зібранні НМІУ представлені пласкою монетоподібною привіскою із солярною символікою (інв. № В-4526/7), тип IV, група 1 (за типологією А. Успенської і М. Седової) [27, 128; 23, 69]. На її лицьовому боці зображено коло з радіальними променями, між якими вміщено кружечки. Край підвіски оздоблено насічками. Зворотний бік підвіски гладкий. У верхній частині виробу – пласке вушко для підвішування. (рис. 1.1). Діаметр 28 мм, довжина вушка 7 мм. Виріб патинований, є втрати металу, збереглися сліди олов'янистого лудіння. Аналогії походять з верхів'їв р. Сож, де подібна привіска знайдена разом із 7-лопатеvim скроневим кільцем т. з. «деснинського типу» [6, 23]. Подібні круглі підвіски побутували в радимичських землях в XI ст. (рис. 1.2 – 1.3).

У зібранні НМІУ представлений і такий тип поширеної у радимичів прикраси як привіски у вигляді широкорогих півмісяців-лунниць, які часто входили до складу намист. М. Єременко під час розкопок в Глухівському, Новозибківському та Суразькому повітах констатував наявність значної кількості цих підвісок (рис. 2.2) [22, Табл. 54, 5].

В Антонівських курганах знайдено два разки намиста з лунницями (тип I за М. Седовою) [22, 69]. Одне з намист складалося з 32-х скляних та 1 бронзової намистин, та 12-ти середнього розміру лунниць (22 x 26 мм), орнаментованих косими рельєфними лініями (інв. № В-4526/41, В-4579/63). Кожна лунниця має вушко для підвішування (рис. 2.1).

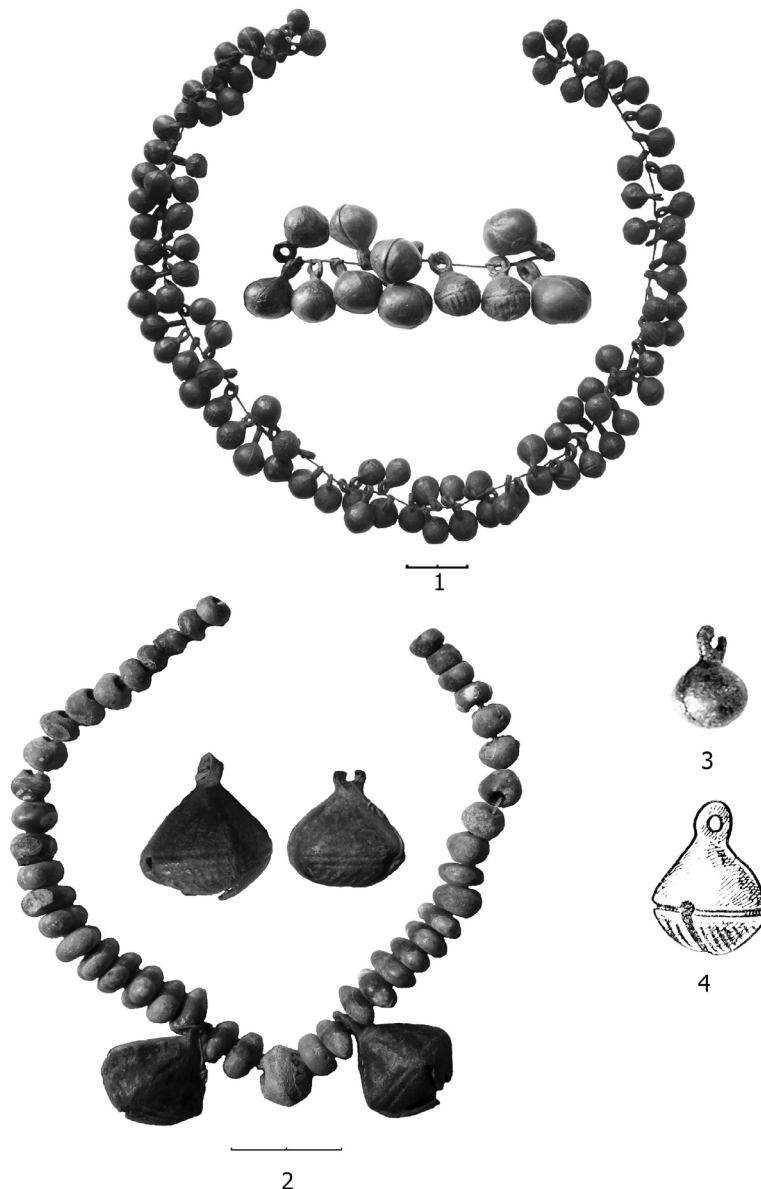

Рис. 3

До другого разка входило 100 скляних намистин, 5 мініатюрних лунниць (22 x 19 мм) і 3 петлеподібні псевдовиті підвіски (інв. № В-4526/52). Всі лунниці одного розміру (можливо, відлиті в одній формі), оздоблені по контуру лінією псевдозерні (рис. 2.3). Подібні мініатюрні лунниці (рис. 2.4) були поширені в радимичських землях в XI ст. [22, Табл. 54, 6; 21, 220, Табл. XLVI, № 16].

Широкорогі лунниці з'являються не раніше другої пол. X ст. і походять з підкурганних поховань та скарбів. Литі зразки X ст. повторюють схему орнаменту великих срібних штамповано-філігранних лунниць. Лунниці XI–XII ст. вирізняють заокруглені зовнішні контури і внутрішній контур, наближений до овалу [28, 325]. Більшість вчених пов'язують лунниці з культом місяця [22, 73; 27, 132; 5, 157]. Б. Рибаків вважав їх суто дівочим амулетом, а в широкорогих вбачав символічне зображення неба з дощем [18, 535]. Лунниці разом із хрестами як обереги входили до складу намиста [21, 221, Табл. XLVII, № 18]. Вірогідно, з прийняттям християнства лунниці стають символом Діви Марії: в Західній Європі лунничні привіски-обереги, пов'язані з Богородичним культом, відомі до XX ст. [28, 334].

1

2

Рис. 4

Прорізні прикрашені плетеним орнаментом петлеподібні підвіски з с. Антонівки однакового розміру (22 x 18 мм) і оздоблення, різні за станом збереження. Такі привіски характерні для радимичських поховань X–XI ст. [21, 221, Табл. XLVI, № 13]: про них згадував П. Єременко, розглядаючи поховання Суразького повіту [8, 98, Табл. III, № 7, 9] (рис. 2.5). Цей тип підвісок був поширеним в слов'янських землях: вони знайдені в Києві під час дослідження території Десятинної церкви (рис. 2.6), в інших давньоруських містах [11, 197, № 33].

У колекції НМІУ представлені також підвіски-бубонці з Антонівських курганів. Два відли-
ті за восковою моделлю великі бубонці (18 x 13 мм) грушовидної форми (рис. 3.2) входили до
складу намиста із 43 скляних намистин (інв. № В-4526/2). Їхня верхня частина чотиригранна,
нижня округла з хрестоподібним прорізом, лопаті орнаментовані косими лініями. Всередину
бубонців вміщені металеві кульки (діаметр 5 мм). Бубонці окислені, є втрати металу, в одного
відбите вушко. Цей тип бубонців був найпоширенішим на Русі в X – на поч. XII ст. [16, 136; 21,
221, Табл. XLVII; 11, 197, № 31–32] (рис. 3.4).

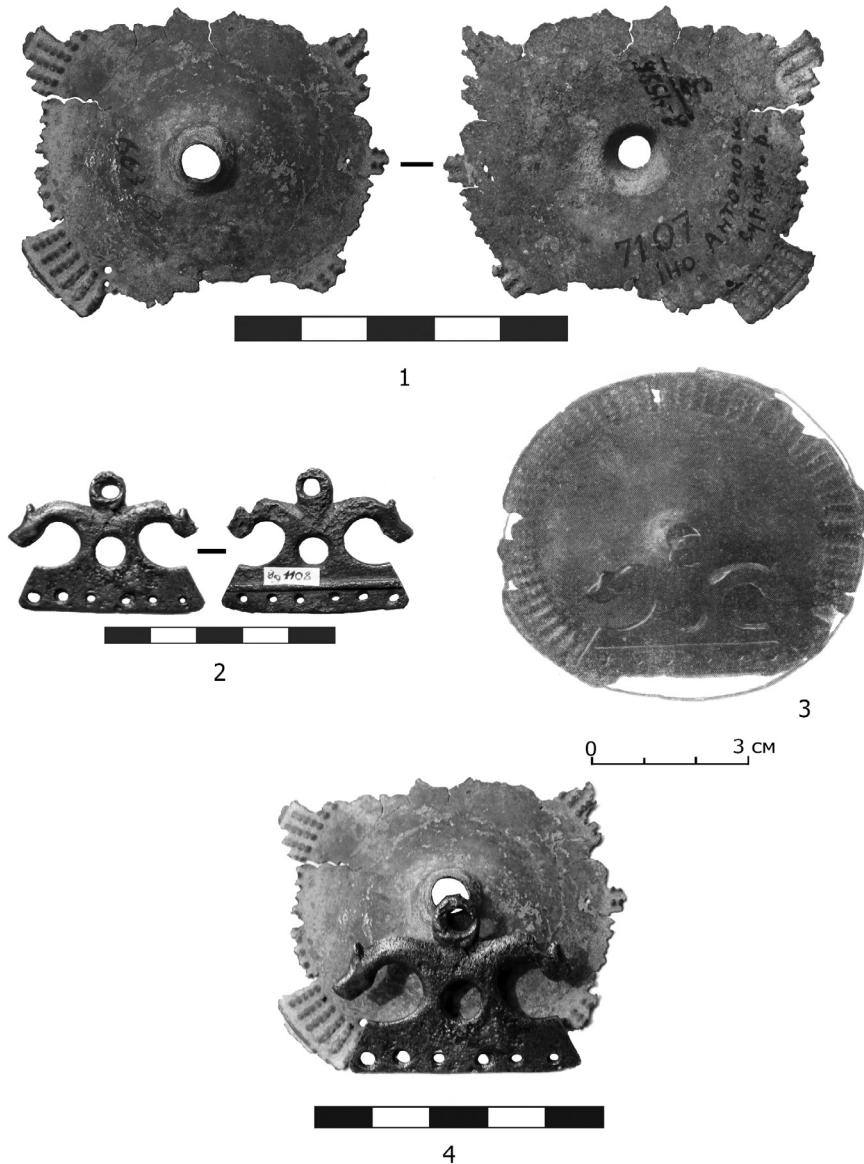

Рис. 5

У зібранні НМІУ представлені і 93 дрібні кулеподібні підвіски-бубонці (гудзики?), що
складаються з двох тиснених половинок (рис. 3.1), 26 з яких у нижній частині орнаментова-
ні лінійним рельєфним орнаментом (інв. № В-4526/49). Розміри: діаметр 8 мм, висота 15 мм,
діаметр вушка 4 мм. П. Єременко зазначав, що ці гудзики були знайдені на грудях похованої
[8, 98, Табл. III, 15, 16]. Вірогідно, ці бубонці нашивали на одяг як амулети, або вони входили
до складу намиста з органічних матеріалів (в похованнях зафіксовано сліди намистин з
дерева, вишневих кісточок тощо) [21, 154] або плетеного з кольорових ниток чи вишитого
на тканині опліччя. В експозиції НМІУ можна бачити подібні бубонці з с. Броварки Полтав-

ської обл. (інв. № В-4618/37); їх також знайдено при розкопках Десятинної церкви в Києві [11, 197] (рис. 3.3).

До амулетів заклиальної магії належить маленька кругла підвіска-ківшик у вигляді шестипелюсткової квітки. Довжина 30 мм, діаметр ковша 14 мм. Кінець ручки відламаний. (інв. № В-4526/39) (рис. 4.2). Є. Рябінін зафіксував на території Русі у жіночих похованнях 10 таких ківшиків [20, 56], що символізували благополуччя і добробут.

До оберегів слід зарахувати і оздоблену по краю радіальним орнаментом з п'ятизерних прямих ліній круглу опуклу бронзову бляху, яка знаходилася на поясі жінки в кургані СХХХ (інв. № В-4526/3). У центрі виробу – наскрізний отвір. У боковій частині зберігся маленький отвір для кріплення (рис. 5.1). Розміри: діаметр 72 мм, висота 8 мм, діаметр отвору 6 мм.

П. Єременко так описував цей предмет: «Оригінальну річ було знайдено на кістяку № 130. Вона складалася з досить великої випуклої бляхи, орнаментованої по краю, до середини якої зверху була прикріплена підвіска з двома схематичними кінськими голівками по боках і рядом отворів по нижньому краю» [8, 101]. Фото цієї бляхи з архіву Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР у 1981 р. опублікував Є. Рябінін [19, 104, Табл. VII, № 13] (рис. 5.3).

Сучасний стан предмета незадовільний: бляха сильно окислена, більша частина поверхні втрачена, підвіски з кінськими голівками немає. Проте в музейному зібранні серед депаспортизованих експонатів (фонд Вд) зберігався предмет, який повністю відповідає як зовнішньому вигляду, так і розмірам Антонівської привіски, і вірогідно, є «втраченою» кінноголовою привіскою, яка кріпилася до бляшки (інв. № Вд-1108) (рис. 5.4).

Ця відреставрована привіска (висота 32 мм, довжина 43 мм, товщина 2 мм) представлена в музейній експозиції (рис. 5.2). Її верхня частина у вигляді двох кінських голівок прямою рельєфною лінією відокремлена від нижньої частини з шістьма отворами для кріплення декоративних елементів. Кінь пов'язувався як з небом, так і з водою, слугував символом благополуччя і атрибутом Перуна [18, 547].

З цього ж жіночого поховання походили 7-променеві скроневі кільця і оздоблені насічками маленькі підвіски очілля (Рис. 4.1). П. Єременко зазначав, що «...на тому ж кістяку № 130 було знайдено кілька десятків тоненьких дротових срібних ланок від якогось головного убору. Членики прикраси трохи більше 1 см довжини і з обох кінців мають по вушку для кріплення» [8, 9, 25, 100]. Нині зберіглося 12 дрібних фрагментів цієї прикраси (інв. № В-3200), виготовленої, згідно з актом апробації від 11.01.77 р., з кольорового металу.

Отже, Антонівські підвіски є характерними для радимичських земель X–XI ст. прикрасами, а їх публікація вводить до наукового обігу цікаву групу археологічного матеріалу.

Джерела та література

1. Антонович В. Погребальный тип могил радимичей // **Московское Археологическое общество. Археологические известия и заметки.** Москва, 1893.
2. Антонович В. Раскопки в бывшей земле радимичей, произведенные в 1893 г. // **Чтения в историческом обществе Нестора Летописца.** Кн. VIII. Киев, 1894.
3. Богомольников В. Курганы радимичей // **Гістарычна-археалагічны зборнік.** Мінск, 1994.
4. Богомольников В. **Радимичи (по материалам курганов X–XIII вв.).** Гомель, 2004.
5. Голубева Л. Амулеты // **Древняя Русь. Быт и культура.** Москва, 1997.
6. Григорьев А. Об этнической принадлежности височных колец «Деснинского типа» // **Вопросы археологии, истории, культуры и природы Верхнего Поочья.** Калуга, 2005.

7. Ерёмченко П. Могильники и городища Глуховского и Суражского уездов // **Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда**. Москва, 1906. Вып. 1.
8. Ерёмченко П. Радимичские курганы: Обзорение курганов и городищ Новозыбковского уезда. Раскопки курганов // **ЗРАО**. Т. VIII. Вып. 1–2. Санкт-Петербург, 1896.
9. Жилина Н. История древнерусского металлического убора IX–XIII ст. // **Славяно-русское ювелирное дело и его истоки**. Санкт-Петербург, 2010.
10. Журжалина Н. Древнерусские привески – амулеты и их датировка // **СА**. 1961. № 2.
11. Знахідки з розкопок Десятинної церкви у колекції Державного Ермітажу. Каталог // **Церква Богородиці Десятинна в Києві**. Київ, 1996.
12. **Каталог выставки XI Археологического Съезда в Киеве**. Киев, 1899.
13. **Кашкин А. Археологическая карта России. Очерки по археологии регионов**. Москва, 2004.
14. **Кашкин А. Археологическая карта России: Брянская обл.** Москва, 1993.
15. Левашева В. Височные кольца // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. / **Труды ГИМ**. Вып. 48. Москва, 1967.
16. Мальм В., Фехнер М. Привески-бубенчики // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. / **Труды ГИМ**. Вып. 48. Москва, 1967.
17. Рыбаков Б. Радзімічы // **Працы секцыі археолёгіі Беларускай АН**. Т. III. Мінск, 1932.
18. **Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси**. Москва, 1987.
19. Рябинин Е. Зооморфные украшения Древней Руси // **САИ**. Е 1-60. Москва, 1981.
20. Рябинин Е. Языческие привески – амулеты Древней Руси // **Древности славян и Руси**. Москва, 1988.
21. **Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв.** Москва, 1982.
22. **Седова М. Украшения из меди и сплавов. // Древняя Русь. Быт и культура**. Москва, 1997.
23. **Соловьева Г. Славянские союзы племен по археологическим материалам VII–XIV вв. н. э. (вятичи, радимичи, северяне) // СА**. XXV. Москва, 1956.
24. **Спицын А. Вещи из раскопок П.М. Еременка в курганах Новозыбковского и Суражского уездов // ЗРАО**. Т. VIII. Вып. 1–2. Санкт-Петербург, 1896.
25. **Спицын А. Курганы, раскопанные П.М. Ерёмченко в Новозыбковском уезде // ЗРАО**. Т. VIII. Вып. 1–2. Санкт-Петербург, 1896.
26. **Стрельник О.** Гривна «радимичського» типу (XI ст.) в експозиції Національного музею історії України // **Археологія & фортифікація України**. Зб. мат. V всеукраїнської наук.-практ. конф., приуроченої 125 річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський, 2015.
27. **Успенская А.** Нагрудные и поясные привески // **Очерки по истории русской деревни X–XIII вв.** Труды ГИМ. Вып. 48. Москва, 1967.
28. **Хамайко Н.** Древнерусские лунницы XI–XIII вв.: проблема происхождения и семантика // **Наукові записки з української історії**. Вип. 20. Переяслав-Хмельницький, 2008.
29. **Шинаков Е.** Классификация и культурная атрибуция лучевых височных колец // **СА**. Москва, 1980, № 3.
30. **Шпилев А.** О многовариантности использования височных колец в древнерусское время (по материалам Курской области) // **Русский сборник**. Вып. 5. Брянск, 2009.

Марина Стрельник
Юлія Безкоровайна

ДАВНЬОРУСЬКІ ПІДВІСКИ-АМУЛЕТИ ЗАКЛИНАЛЬНОЇ МАГІЇ (X–XIII ст.): ЇХНЄ МІСЦЕ В КОСТЮМІ ТА СЕМАНТИКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НМІУ)

Невід’ємною частиною слов’янського жіночого костюму X–XIII ст. були різноманітні прикраси із дорогоцінних металів, сплавів, скла: скроневі кільця, намиста, персні, браслети тощо. Характерно, що металевий убір кожного слов’янського племені мав властиві лише йому, певні етнографічні особливості [4, 178]. Цікаву групу прикрас становлять різноманітні металеві підвіски, пов’язані, як правило, зі слов’янськими язичницькими віруваннями. Вони були різної форми, їх носили або на шії у складі намист, або на шнурах, ланцюжках, ремінцях на грудях чи на поясі. Ареал їх поширення охоплював всю територію Русі, вони повсюдно зустрічаються як при розкопках могильників, так і при дослідженні сільських і міських населених пунктів і характерні для різних прошарків населення. Властиві були підвіски і сусідам слов’ян.

Рис. 1

В окрему групу дрібної давньоруської пластики цей матеріал виділив Б.О. Рібаков на початку 50-х рр. XX ст. [14, 401]. Він детально розглянув мініатюрні предмети побуту та зброї, певні види зооморфних прикрас, приділив увагу їхній семантиці та визначив місця їх виробництва. Язичницькі підвіски-амулету знайшли своє місце в доробку багатьох дослідників: Г. Ф. Соловйової [23, 138–172], М.Ф. Седової [21, 63–79; 22], В.П. Левашової [9, 7–54], В. В. Седова [19, 353–423; 20], Є. А. Рябініна [16; 17; 18, 55–63], Н.П. Журжалої [5, 122–140], В. А. Мальм [11, 133–141], Л.А. Голубевої [1, 153–165; 2], Ю.В. Степанової [25, 79–89] та ін. У певній мірі розглядали і набори язичницьких амулетів-привісок, визначали закономірності підбору окремих предметів. Цікава інтерпретація подібних наборів була запропонована Б. О. Рібаковим. Він називав їх «язичницькими письменами» і вказував, що такі комплекти могли бути атрибутом весільного вбрання [15, 540]. Є. А. Рябінін розглядав набори різнотипних амулетів, підвішених до спільної основи, як єдину систему язичницької символіки [18, 60].

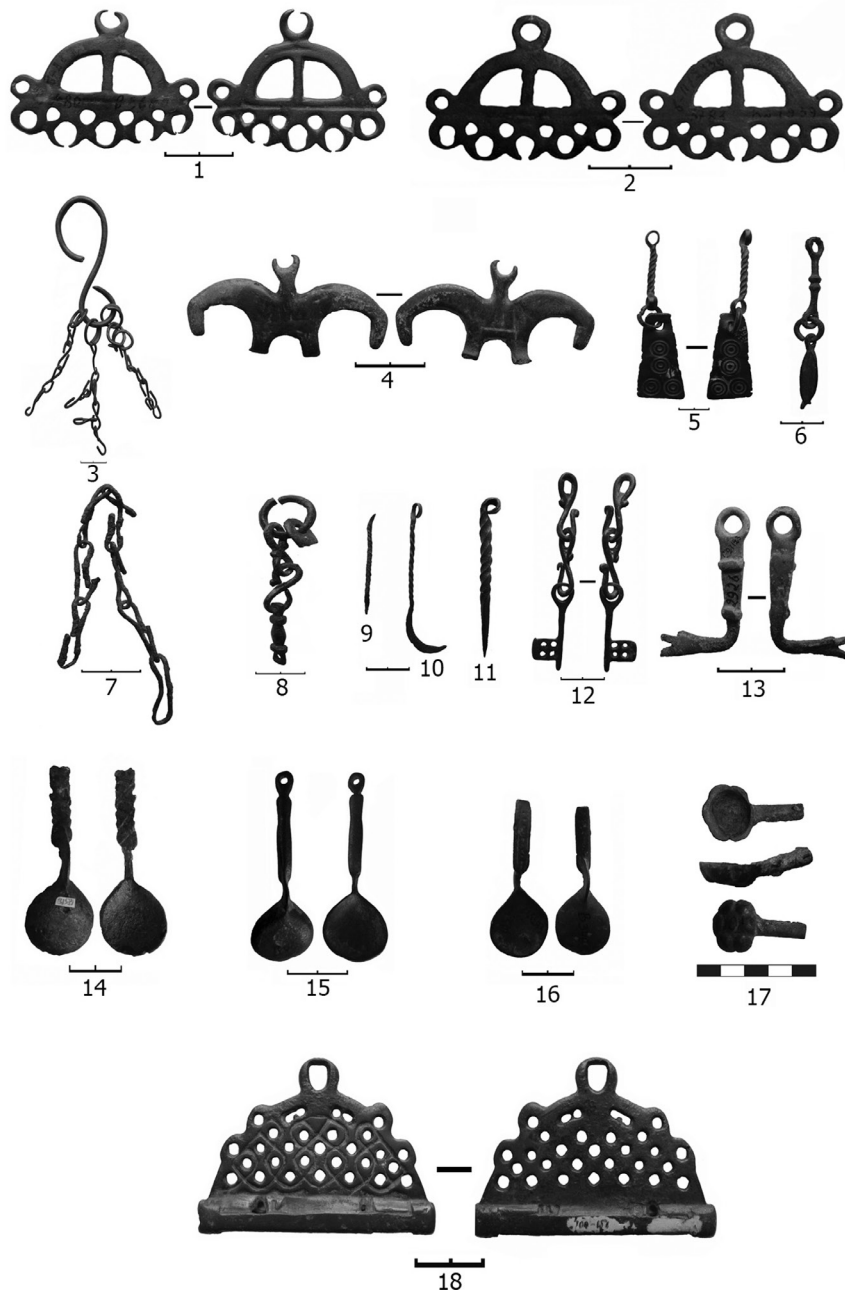

Рис. 2

Було розроблено декілька детальних класифікацій амулетів-привісок. Найбільш повна належить Л. А. Голубевій. Вона поділяє їх на три групи. До першої належать амулети, пов'язані з космогонічними віруваннями, поділені на дві підгрупи: ті, що пов'язані з культом Перуна та підвіски з місячно-солярною символікою. Друга група об'єднує амулети заклиальної магії. Третя – зооморфні привіски [1, 158].

Предмети заклиальної магії мають вигляд мініатюрних побутових речей – ключів, ложок, ковшів, гребінців, гольників та ін. Часто їх об'єднували спеціальними ланцюготримачам в набори, які знаходять тільки у жіночих похованнях. Схожі комплекти на одній основі набували властивостей могутнього талісмана-оберега, покликаного в першу чергу виконувати захисні функції і вже потім відповідати естетичним уподобанням. Вони слугували нагрудною чи поясною прикрасою та мали забезпечити своїм власникам додатковий захист. Цікаві язичницькі амулети цієї групи, а також декілька ланцюготримачів зберігаються у колекції НМІУ (18 од. зб.). Частина цих речей можна побачити в експозиції (рис. 1). Більшість артефактів не опубліковано.

Ланцюготримачів у музейному зібранні три. Два – усталеної арочної форми, пластинчасті, відлиті в однобічних формах. У верхній частині півдуги цих тримачів розташовувалося вушко для кріплення до одягу, а в нижній – отвори для підвішування на ланцюжках дрібних предметів-амулетів. Один з них (В 3680, розміри: висота – 39 мм, довжина – 48 мм) був знайдений в с. Ковалі, Черкаської обл. на поч. ХХ ст. У нижній частині він мав 5 отворів для підвішування амулетів та 2 петлі з боків. Є часткові втрати металу. Виріб відреставрований (рис. 2.1).

Подібну ажурну підвіску було знайдено у тайнику на території Десятинної церкви під час розкопок М.К. Каргера в 1939 р. (інв. № В 11/ 2136, розміри: висота 40 мм, довжина 48 мм) [6, 48; 13, 48] (рис. 2.2). Підвіска знаходилася у прошарку вугілля та обгорілого дерева серед інших бронзових виробів, зокрема, наперстка та хреста-енколпіона. Арочні ланцюготримачі були пов'язані з небом, солярною символікою. Як правило, їх носили на грудях. Подекуди їх підвішували до довгих нагрудних ланцюжків, які кріпилися до одягу парними пряжками. Є. А. Рябінін врахував на території розселення слов'ян 17 арочних тримачів, у тому числі й артефакти НМІУ та один предмет за межами Русі – в литовському могильнику Мартиньсала [18, 63].

Третій ланцюготримач – гачок S-подібної форми, виготовлений з товстого дроту (В 25/ 2715 (с. 65798), розміри: довжина 72 мм, діаметр дроту 4 мм). Його було знайдено на городищі Княжа Гора (с. Пекарі Черкаської обл.) під час розкопок М.Ф. Біляшівського у 1891–1893 рр. До гачка кріпилися 3 ланцюжки для підвішування дрібних речей, що склалися з круглих і S-подібних елементів: перший ланцюжок мав 4 S-подібних ланки й одне кільце, другий – 7 S-подібних ланок й одне кільце і третій – 4 S-подібних ланки і 3 кільця (рис. 2.3). Ланцюжки розраховані на кріплення принаймні п'яти підвісок. На жаль, амулети, які входили до цього комплексу, не збереглися. Найвірогідніше, такий набір амулетів міг розташовуватися в районі плечей.

Подібний ланцюжковий амулет (ХІ–ХІІ ст.) походить з курганного могильника (курган № 4) біля с. Кветунь, Брянської обл., РФ. Він розташовувався вздовж лівої руки покійної в районі плеча і, очевидно, був пришитий до одягу. В цьому випадку власне ланцюготримача не було, а єдиний комплекс створювався завдяки оригінальному кріпленню ланцюжків між собою. Комплект містив 5 мініатюрних підвісок: бронзові ложечку з ручкою у вигляді фігурки людини, серпик, розпаяний орнаментований перстень, гребінець і кістяну качечку [12, 221].

До однієї з найчисленніших груп язичницьких амулетів-привісок входили мініатюрні ложечки та ківшики – символи добробуту та статків. На території Русі зафіксовано не менше 75 ложок, а також 10 литих ківшиків. Найбільша концентрація цих предметів припадає на межиріччя Дніпра, Західної Двини та Волги, більшість їх походить з поховань сільського населення Русі Х–ХІІ ст. [18, 58]. За формою контуру ложки поділяються на круглі та видовжені [22, 26, рис. 7]. У музейній колекції зберігаються три бронзові литі ложечки-амулети з округлими чашками.

Одну з них (В 1581 (с. 57576), розміри: довжина 50 мм, чашка – 18 x 20 мм) було знайдено та передано до музею на початку ХХ ст. (рис. 2.14). Конкретне місце знахідки предмета невідоме. Ручка ложки орнаментована зигзагоподібним рельєфним орнаментом, кінець відламаний, залишилися сліди отвору для підвішування. Черешок ложки вигнутий.

Ще одна ложка (В 2037 (с. 22957), розміри: довжина 60 мм, чашка – 20 x 20 мм) походить із зібрання В. В. Хвойки (території Київської, Полтавської та Чернігівської губерній). Вона надійшла до музею від мецената С. С. Могилевцева в 1904 р. (рис. 2.15). Ручка ложки неорнаментована, з вигнутим черешком, закінчується отвором для підвішування.

Також від С.С. Могилевцева музей одержав ще один подібний виріб (В 3465 (ІМ 14361, с. 65293), розміри: довжина 48 мм, чашка – 22 x 20 мм). Цю ложечку було знайдено у м. Києві на початку ХХ ст. та записано в інвентарну книгу музею в 1909 р. (рис. 2.16). Ручка ложки з вигнутим черешком орнаментована крапчастим орнаментом, верхня частина ручки з кільцем для підвішування втрачена.

Ложка, а іноді й дві, були невід'ємною складовою частиною практично кожного набору амулетів. Цими ложечками можна було набрати рідину та, як зазначав Б. О. Рибаків, їх могли використовувати під час лікувальних процедур [15, 543].

Характерно, що в XI–XII ст. християнські хрести-тільники також сприймалися як амулет-оберег і часто входили до складу намиста разом із бубонцями, місячно-солярними символами, зооморфними привісками тощо. Цікавий оберег було знайдено на поч. ХХ ст. в курганному могильнику біля с. Сорогожа, Тверської обл., РФ. До довгого ланцюжка, кінці якого з'єднані великим кільцем, були підвішені різні мініатюрні бронзові предмети: типова ложка-амулет, підвіска-коник, бубонці, качині лапки, чернений хрестик [16, 110, табл. XIII, рис. 1]. Ідея добробуту, асоційована з ложкою й конем, додатково підкреслювалася християнським символом – хрестом-тільником.

У жіночих похованнях подекуди зустрічаються і мініатюрні ківшики-амулету. Один з них, з чашкою у вигляді шестипелюсткової квітки зберігається у НМІУ (В 4526/ 39, розміри: довжина 30 мм, діаметр 14 мм). Кінець ручки втрачений (рис. 2.17). Він походить з курганного могильника поблизу с. Антонівка, Суразького пов., Чернігівської губ. (сучасне с. Антонівка, Суразького р-ну, Брянської обл., РФ). У 1894 р. цей могильник досліджував П.М. Єременко [7, 79]. У 1896 р. ківшик разом з іншими матеріалами із с. Антонівка був пожертвований ІАК Музею старожитностей університету св. Володимира в м. Києві. В 1899 р. ці речі були виставлені на археологічній виставці, присвяченій відкриттю XI-го Археологічного з'їзду в м. Києві [8, 125–126]. До музею ківшик був переданий у 1936 р. у складі колекцій Музею старожитностей університету св. Володимира. Б.О. Рибаків описував цікавий слов'янський обряд під час свята завершення жнив, в якому фігурував ківш. Потрібно було наповнити ківш зерном і тричі підняти до неба, дякуючи тим самим за багатий врожай [15, 193]. Отже, ківші-амулету, як і ложки виступали в загальному наборі як символ благополуччя та багатства.

Серед амулетів заклинальної магії одне з чільних місць належить маленьким кістяним або бронзовим гребінцям, які були символами довгого й здорового життя та мали захищати свою власницю від хвороб та передчасної загибелі. Їх зафіксовано у кількості 18 екземплярів в 11 пунктах [26, 95]. Гребінці мають характерну усталену форму, оздоблені стилізованими парними голівками коней, розвернутими в різні сторони. Подібна композиція була характерна і для інших давньоруських прикрас XI–XIII ст. [2, 61, рис. 22.4]. В експозиції НМІУ представлено верхню частину мініатюрного бронзового гребінця у вигляді стилізованих кінських голівок з круглим наскрізним отвором всередині (В 4625/ 167, розміри: 47 x 23 мм). Він походить з масиву знахідок кін. XIX ст. в урочищі «Княжа Гора» (с. Пекарі, Черкаської обл.), експонований на виставці до XI-го Археологічного з'їзду в м. Києві [8, 111, № 795]. До музею гребінець також був переданий у 1936 р. у складі колекцій Музею старожитностей університету св. Володимира (Рис. 2.4). Є. А. Рябінін вказував, що зображення парних кінських голів були широко відомі у фіно-угорському середовищі, але вони помітно відрізнялися від слов'янських [17, 59; 2, 61, рис. 22.4; 19, 267, табл. XIX, рис. 5].

До наборів амулетів подекуди входили і невеличкі штамповані трапецієподібні привіски. Одна з таких підвісок походить із розкопок М.Ф. Біляшівського у 1891–1893 рр. на городищі Княжа Гора (В 25/ 2483, розміри: довжина – 58 мм, ширина – 8–15 мм). З лицьової сторони вона прикрашена чотирма концентричними кружками, у верхній частині – наскрізний отвір, до якого прикріплений сегмент ланцюжка з перевитого дроту з петлями по обидва боки (рис. 2.5). Трапецієподібні привіски були більш характерними для північних регіонів Русі та сусідніх балто-фіно-угорських племен [17, 49, рис. 13.1; 226, рис. 3]. Найближчі за формою аналогії походять з городища Стара Ладога, РФ. На Земляному городищі та на території монастиря св. Миколая було знайдено трапецієподібні підвіски з крапковим і солярним орнаментом, датовані IX–X ст. [3, 99–105, рис. 2.14; 24, 78, 82, кат. № 156, 168].

Символами багатства та його захисту були мініатюрні ключики. Призначення таких амулетів прозоре – збереження власності та збіжжя. Б. О. Рібаков зазначав, що у весільному наборі язичницьких амулетів ключ позначав не тільки збереженість майна, а і побажання міцної сім'ї та навіть міг використовуватися для замикання невеличких дерев'яних скриньок із дорогоцінностями нареченої [15, 542, 544]. Цей тип привісок також більше був поширений на північній периферії Русі. У слов'янських курганных похованнях ключі відрізняються різноманітністю форм і часто зустрічаються разом із маленькими ложечками та пластинчастими коніками-амулетами [17, 94, рис. 27.9]. Впливом фіно-угорського населення пояснював Є. А. Рябінін поширення в Приладожжі однотипної форми ключів-амулетів, для яких була характерна петлеподібна голівка та прямокутна борідка з хрестоподібним прорізом [18, 60]. На території Русі Л. А. Голубева зафіксувала 31 ключик [1, 156].

В музейному зібранні представлено два мініатюрних ключика. Один з них зберігся із фрагментом фігурного ланцюжка. Він походить з розкопок М.Ф. Біляшівського у 1891–1893 рр. на городищі Княжа Гора на Черкащині (В 25/ 1724, розміри: довжина – 40 мм). Голівка ключа округла з наскрізним отвором для підвішування, основа – трубка-стрижень завершується прямокутною борідкою з чотирма отворами (рис. 2.12). Ланцюжок складався з двох, з'єднаних між собою, S-подібних ланок довжиною 29 мм кожна. Цей ключ не опублікований, хоча Г. Г. Мезенцева в «Реєстрі речових знахідок з м. Родень» згадує про один «амулет у вигляді ключика», при цьому немає його опису чи фото [10, 150].

На Княжій Горі у 1897 р. був знайдений ще один маленький ключ (В 25/ 1789 (№ 2926, с. 21123), розміри: довжина – 39 мм). Його у складі колекції В. В. Хвойки було передано до музею від ІАК у 1905 р. (рис. 2.13). Голівка ключика заокруглена, в середній частині трубки-стрижня – дві перегородки. Борідка загнута, її нижня частина частково втрачена.

До рідкісних поодиноких знахідок належать підвіски-серпики. Одна з них зберігається в НМІУ (Вд 1283, розміри: довжина загальна – 58 мм, довжина серпа – 22 мм). Це мініатюрний дугоподібний серп з насічками по внутрішньому краю, прикріплений до видовженої крученої ручки, яка закінчується кільцем для підвішування (рис. 2.10). На жаль, місце та час знахідки артефакту невідомі, він походить із довоєнних зібрань музею. Вірогідно, серпи мали охоронне значення, захищали від нечисті. А ще вони відлякували зло від досягнутого лану й тим самим перетворювалися ще й на символ добробуту.

Невідоме й місце знахідки маленької підвіски – крученої проколки або шпильки (Вд 1781, розміри: довжина – 82 мм). У верхній частині розташоване заокруглене вушко для підвішування, кінець виробу загострений (рис. 2.11). Такі загострені предмети мали в першу чергу відлякувати злі сили. Подібні проколки могли використовувати і за прямим призначенням – для проколювання чогось (можливо, з ритуальною метою).

Вірогідно, ручкою якоїсь підвіски або ланкою ланцюжка міг бути маленький видовжений кручений предмет, місце та час знахідки якого також невідомі (Вд 1280, розміри: довжина – 37 мм, ширина – 1,5–2 мм). Вушка для підвішування немає, нижня частина втрачена (рис. 2.9).

У музейній колекції є також і декілька мініатюрних фігурних ланцюжків з городища Княжа Гора (розкопки М. Ф. Біляшівського у 1891–1893 рр.) для підвішування амулетів, подібних до представлених вище. Один з них складався з двох ланок з вушками на кінцях і кільця (рис. 2.6).

На одній, 4-лопатевій ланці вушко втрачене (В 25/ 1787, розміри: довжина – 78 мм, діаметр кільця – 12 мм). Ще один ланцюжок складався з семи дротяних сегментів (В 25/ 1723, розміри: довжина – 164 мм, товщина дроту – 1,5 мм) (рис. 2.7). Сюди ж слід віднести й амулет у вигляді кільця із незамкнутими кінцями, до якого кріпилися: ланцюжок у вигляді двох S-подібних ланок і сегмента підшестикутної форми з двома вушками для підвішування та округлий фрагмент ще одного сегмента (В 25/ 1725, розміри: довжина – 80 мм, кільце – 11 x 13 мм) (рис. 2.8). Всі ці ланцюжки експонували на виставці до XI-го Археологічного з'їзду в м. Києві у 1899 р. [8, №№ 796, 797].

Вірогідно, певні магичні функції були притаманні гольникам. Вони були поширені в Північній Русі в XI–XII ст. і поділялися на дві групи: вертикальні та горизонтальні. В музеї зберігається горизонтальний гольник з матеріалів розкопок 1930-х або 1950-х рр. біля с. Ільїно, Тихвинського р-ну, Ленінградської обл., РФ (В 4609/ 43 (№ 700–151), розміри: довжина – 65 мм). Колекцію було передано в порядку обміну з Державного Ермітажу в 1953 р. Гольник відлито в однобічній формі. У верхній частині, орнаментованій ажурною плетінкою, розташовувалося велике вушко для підвішування (рис. 2.18). Предмет має незначні втрати металу. Відомі широкі аналогії подібним виробам [22, 34, рис. 7.6; 20, 290, табл. LXXVII, 10].

Отже, амулету заклинальної магії оберігали та захищали від усіх можливих нападів, їх могли використовувати у повсякденні, на свята, у весільному вбранні, коли наречена потребувала особливої турботи і захисту. Крім того, вони є відображенням взаємовпливів елементів язичництва різних регіонів Русі. Всі амулету музейного зібрання за наявними аналогіями датуються XI–XIII ст.

Джерела і література

1. Голубева Л.А. Амулету // **Древняя Русь. Быт и культура: Археология**. Москва, 1997.
2. Голубева Л.А. Зооморфные украшения финно-угров // **САИ**. Вып. Е–1–59. Москва, 1979.
3. Давидан О.И. Этнокультурные контакты Старой Ладуги VIII–IX вв. // **АСГЭ**. Вып. 27. Ленинград, 1986.
4. Жилина Н.В. История древнерусского металлического убора IX–XIII // **Славяно-русское ювелирное дело и его истоки**. Санкт-Петербург, 2010.
5. Журжалина Н.П. Древнерусские привески-амулету и их датировка // **СА**. 1961. № 2.
6. Знахідки з розкопок Десятинної церкви у колекції Державного Ермітажу // **Церква Богородиці Десятинна в Києві**. Київ, 1996.
7. Ерєменко П.М. Радимичские курганы: Обзорение курганов и городищ Новозыбковского уезда. Раскопки курганов // **ЗРАО**. Санкт-Петербург, 1896. Т. VIII. Вып. 1–2.
8. **Каталог выставки XI Археологического Съезда в Киеве**. Київ, 1899.
9. Левашева В.П. Височные кольца // **Очерки по истории русской деревни X–XIII вв.: Труды ГИМ**. Вып. 48. Москва, 1967.
10. Мезенцева Г.Г. **Давньоруське місто Родень**. Київ, 1968.
11. Мальм В.А., Фехнер М.В. Привески-бубенчики // **Очерки по истории русской деревни X–XIII вв.: Труды ГИМ**. Вып. 48. Москва, 1967.
12. Падин В.А. Материалы из раскопок Кветунских курганов X–XIII вв. // **СА**. 1958. №2.
13. Пекарська Л. Дорогоцінності тайника Десятинної церкви // **Церква Богородиці Десятинна в Києві**. Київ, 1996.

14. Рыбаков Б.А. Прикладное искусство и скульптура // **История культуры древней Руси**. Т.2. Москва–Ленинград, 1951.
15. Рыбаков Б. А. **Язычество древней Руси**. Москва, 1987.
16. Рябинин Е. А. Зооморфные украшения Древней Руси // **САИ**. Вып. Е 1-60. Москва, 1981.
17. Рябинин Е. А. **Финно-угорские племена в составе Древней Руси**. Санкт-Петербург, 1997.
18. Рябинин Е. А. Языческие привески-амулеты Древней Руси // **Древности славян и Руси**. Москва, 1988.
19. Седов В. В. Балты // **Финно-угры и балты в эпоху средневековья: Археология СССР**. Москва, 1987.
20. Седов В. В. **Восточные славяне в VI–XIII вв.: Археология СССР**. Москва, 1982.
21. Седова М. В. Украшения из меди и сплавов // **Древняя Русь. Быт и культура: Археология**.
22. Седова М. В. **Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV ст.)**. Москва, 1981.
23. Соловьева Г. Ф. Славянские союзы племен по археологическим материалам VII–XIV вв. н.э. (вятичи, радимичи, северяне) // **СА**. Т. XXV. Москва, 1956.
24. **Старая Ладога. Древняя столица Руси: Каталог выставки**. Санкт-Петербург, 2013.
25. Степанова Ю.В. Шумящие украшения мерянского типа на территории Верхневолжья // **Женская традиционная культура и костюм в эпоху Средневековья и новое время: Материалы международного научно-образовательного семинара 25–26 ноября 2011 г.** Москва–Санкт-Петербург, 2011.
26. Успенская А.В. Нагрудные и поясные привески // **Очерки по истории русской деревни X–XIII вв.: Труды ГИМ**. Вып. 48. Москва, 1967.

ДАВНЬОРУСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ В СЕЛІ СМЯЧ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ЗНАХІДКАМИ З КОЛЕКЦІЇ ЩОРСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Чернігівське Подесення було складовою частиною ядра Давньоруської держави з часу її виникнення і завжди мало високу щільність заселення. Лише у низов'ях межиріччя Десни і Дніпра станом на 1985 р. виявлено 26 городищ, 155 селищ та 78 могильників IX–XIII ст. [14, 101]. На багатьох з них проводили стаціонарні розкопки, результати яких опубліковані у монографічному дослідженні [12] та розділах колективної монографії [4, 34–69; 13, 69–98]. На Чернігівському Задесенні (Чернігівський і Куликівський р-ни) Ю. Ситий виявив 2 городища з посадами, 59 селищ і курганний могильник [9, 91]. Розвідки у низов'ях і середній течії правобережного Поснов'я А. Пильника виявили 21 поселення і 3 могильника давньоруського часу [6, 31]. Загалом у Поснов'ї картографовано 68 пам'яток [6, 34–35].

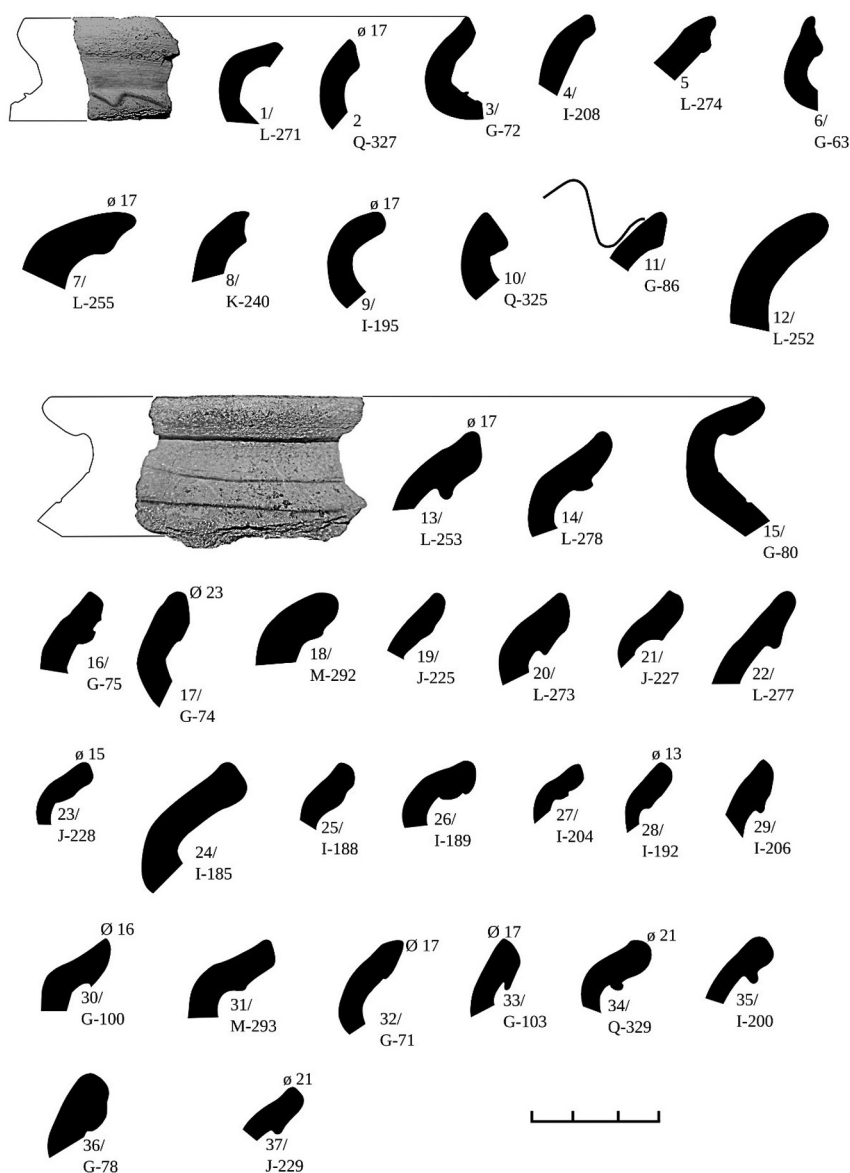

Рис. 1. Кераміка X–XI ст. (№ 1, 5, 7, 12, 13, 14, 20, 22 – вул. Лугова, 8–18; № 2, 10, 34 – вул. Лугова, 47; № 4, 9, 25–29, 35 – вул. Зудлова, 1; № 3, 6, 11, 15–17, 30, 32, 33, 36 – пров. Луговий, 2; № 8 – пров. Луговий, 4; № 18, 31 – пров. Решетників, 1, 3; № 19, 23, 37 – вул. Сульдїна, 3)

Незважаючи на таку щільність дослідження території, давньоруське поселення у сучасному с. Смяч досі не привертало уваги археологів. Ймовірно, тому, що воно повністю знаходиться у межах села, це утруднює його дослідження. Проте колекція археологічних матеріалів з с. Смяч у фондах Щорського історичного музею дає змогу скласти загальне уявлення про хронологічні межі його існування та планувальну структуру поселення.

Більшість знахідок становить кераміка – наймасовіший матеріал, відносно добре датований за морфологічними ознаками вінець. Саме керамічні вироби уможливають датування музейної колекції. За основу взяті роботи М. Кучери [2, 446–455] та П. Толочка [11, 284–301].

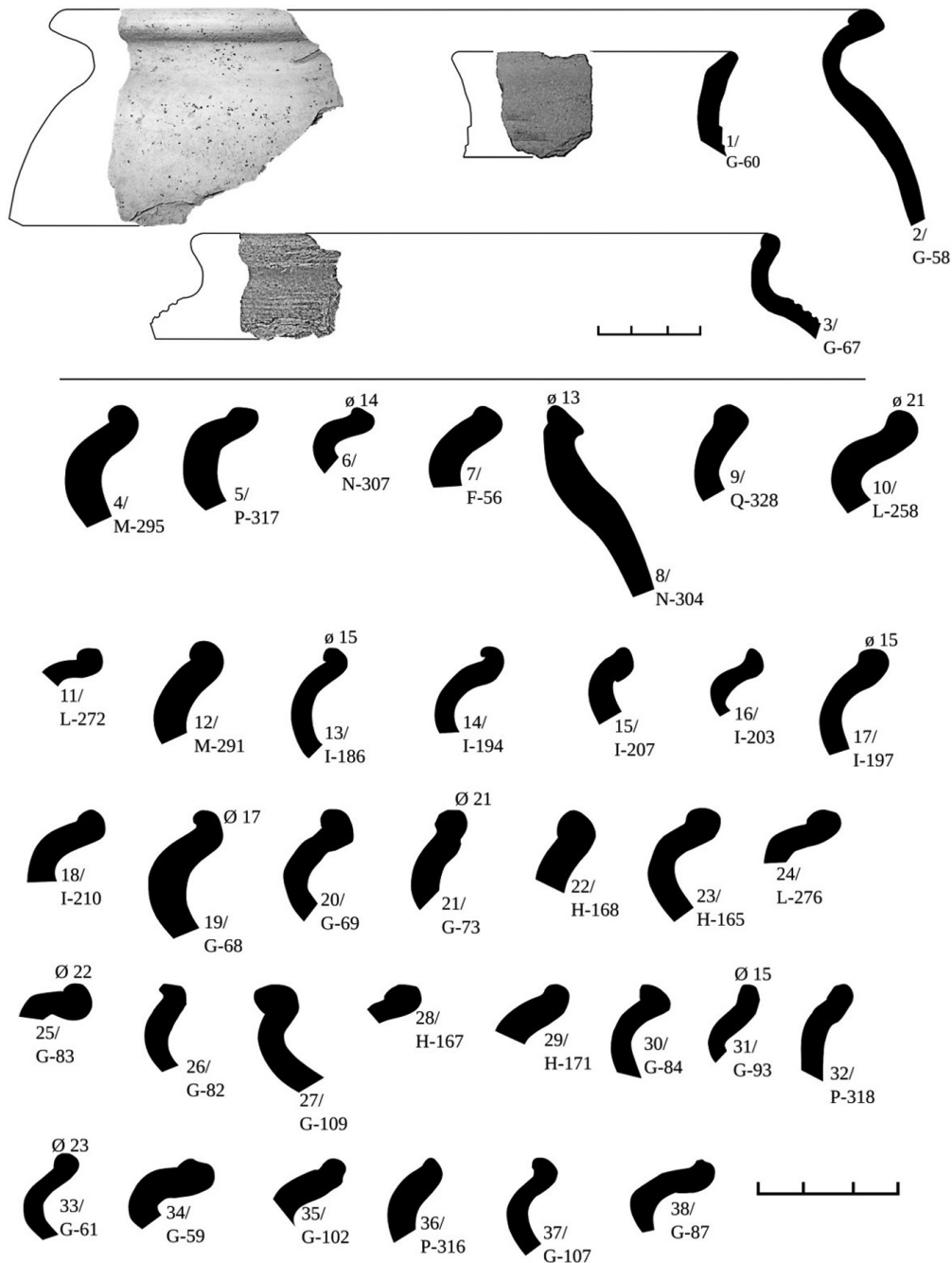

Рис. 2. Кераміка XII – п. п. XIII ст. (№ 1–3, 19–21, 25–27, 30, 31, 33–35, 37, 38 – пров. Луговий, 2; № 4, 12 – пров. Решетників, 1, 3; № 5, 32, 36 – вул. Братів Талашів, 1; № 6, 8 – вул. Братів Талашів, 10; № 56 – вул. Зудлова, 95; № 9 – вул. Лугова, 47, № 10, 11, 24 – вул. Лугова, 8–18; № 13–18 – вул. Сульдїна, 1; № 22, 23, 28, 29 – вул. Сульдїна, 9, 11

Найбільш ранні керамічні знахідки X ст. (Рис. 1-1-1-12) походять з присадибних ділянок по вул. Сульдіна, 1, 3, пров. Лугового, 2, 4, вул. Лугової, 8–18, 47, позначені на рис. 3 номерами 2–7 (на рис. 1 та 2 у знаменнику вказано шифр од. зб. колекції). Вінця навкіс зрізані, інколи на зовнішній стороні утворюють слабо виражений манжет; іноді край вінця заокруглений, що відповідає I-му типу за М. Кучерою [2, 448] та П. Толочком [11, 298]. Територія скупчення означеного керамічного матеріалу – уступ заввишки до 4 м, завширшки бл. 150 м з похилими схилами, що виступає в правобережну заплаву р. Смяч на 140 м, розташований у гирлі р. Прудець, обмежений з півночі і сходу заплавами річок Прудець і Смяч. Також кераміка X ст. зустрічається на південь від нього вздовж вул. Лугової, частково переходячи на захід через вулицю, вздовж першої надзаплавної тераси р. Смяч на садибах № 8-18, 47 вул. Лугової (ділянки 7, 6 на рис. 3).

Поселення має ознаки прирічного, розташованого у гирлі ручаю, що впадає у річку (типи I та IV за О. Шекуном та О. Веремейчик [14, 103]). Територія поселення становить не менше 5 га і є однією з найпоширеніших за площею [14, 105].

Рис. 3. Схема поселення та розташування ділянок збору підйомного матеріалу.

Керамічні знахідки XI ст. (Рис. 1, 13–1–37), трапляються на тій же території, що й матеріали X ст. Крім того, вони виявлені на високому, вузькому мисоподібному виступі вздовж пров. Решетників, що виступає на схід у заплаву р. Смяч на 160 м (на рис. 3 – № 8). Завширшки він становить від 50 м у східній частині до 80 м у західній. Східний край мису, заввишки до 10 м над заплавою р. Смяч, завершується стрімким урвищем, що веде на берег річки. Ця ділянка примикає з півдня до сектора розповсюдження кераміки X ст. У західній частині цього мису візуально простежується ледь помітна западина, що, можливо, є залишком давнього рову. Отже, в XI ст. площа поселення збільшується майже на 1 га. Наявність означеної западини разом з мисом (вузький виступ з доволі стрімкими схилами) дає підстави припустити існування укріпленого городища, проте підтвердити це зможуть лише археологічні дослідження.

Вінця XI ст. мають добре виражений манжет ззовні, часто сильно профільований. Вони мають аналогії серед матеріалів Південної Русі XI ст. [2, 449; 11, 298]. Ґрунт на території поселення X–XI ст. це – чорний та темно-сірий гумусований супісок; лише на захід від вул. Лугової трапляється темно-коричневий гумусований супісок.

Керамічні матеріали XII – першої половини XIII ст. (рис. 2) займають більшу територію порівняно з площею поселення X–XI ст. Край вінця загорнутий всередину і у більшості випадків заокруглений у вигляді валика [2, 449; 11, 298]. Знахідки походять як з території, заселеної у попередні часи, так і виявлені на захід та південний захід від неї, де кераміка X–XI ст. не зустрічалася. Зокрема, кераміка XII – першої половини XIII ст. поширюється на садиби № 9 та 11 вул. Сульдїна, садиби № 1 та 10 по вул. Братів Талашів та садибу № 95 вул. Зудлова (на рис. 3 – № 1, 10, 9, 11). Якщо ділянка на вул. Сульдїна, 9, 11 безпосередньо прилягає до поселення, збільшуючи її площу на захід, то матеріали з садиб на вул. Братів Талашів, 10 та 1 і Зудлова, 95 становлять відокремлені від поселення комплекси. Ці ділянки розташовані на незначних підвищеннях другої тераси і характеризуються наявністю темно-сірого гумусованого супіску. Те, що археологічні матеріали розташовані окремими плямами, що відрізняються складом ґрунту, є свідченням існування у давньоруський час садибної забудови.

Західна межа поселення, ймовірно, проходила вздовж сучасної вул. Братів Талашів, що зумовлювали природні чинники: на захід від вулиці зафіксовані кілька заболочених заглиблень, відомих серед місцевого населення під назвою «Топило». Загальна площа поселення на початок XIII ст. сягала 8 га.

Варто зазначити, що місцева традиція фіксує за 0,6 км західніше від давньоруського поселення урочище «Курганя». Воно знаходиться за сільською школою на розі вул. Молодіжна та Шкільна на захід та південь від них відповідно, хоч зовнішні ознаки могильника не помітні. До цього урочища примикає старе сільське кладовище, розташоване на розі вул. Братів Кутиків та Щорса і зазначене на картографічних джерелах з середини XIX ст.

В цілому, виявлені матеріали, ймовірно, не повністю охоплюють територію давньоруського поселення і не дають уявлення про його стратиграфію. Проте їхні прив'язки до конкретних присадибних ділянок разом з хронологічною атрибуцією кераміки дають змогу зробити попередні висновки про час виникнення поселення, динаміку його розвитку та планувальну структуру.

Досліджуване давньоруське поселення займало вигідну стратегічну місцевість: на правобережжі р. Смяч за 0,5 км від місця її впадіння в р. Снов. Це давало можливість контролювати водні торгові шляхи на вказаних річках, що дає підстави розглянути статус і функції поселення. О. Макушніков, досліджуючи рубежі Гомельської волості у XII–XIV ст., звернув увагу на поширення топонімів з коренем *стовп-*, що майже збігаються з межами, зазначеними у письмових джерелах XVI ст., які можуть бути застосовані і для реконструкції кордонів більш ранніх часів [3, 54]. Для встановлення Смоленсько-Чернігівського порубіжжя XII ст. А. Метельський також використовував поширення топонімів з коренем *стовп-* [5, 143ff.]. На можливість використання джерел першої половини XVII ст. для визначення кордонів земель м. Чернігова вказував і Ю. Ситий [9, 94]. У 10 км на північний захід від с. Смяч на підвищеному правому березі р. Смяч існує урочище *Стовпники*. До того ж, перша писемна згадка села як *Смаческь* у Реєстрі границь Чернігівських датована кінцем 1520-х рр. [8, 210]. Отже, можна припусти-

ти, що давньоруське поселення мало прикордонний характер і могло виконувати сторожові функції.

Наявність у межах давньоруського поселення матеріалів другої половини XIII–XVI ст. [1, 129-132], свідчить про те, що населений пункт не припинив свого існування в середині XIII ст. Перша зафіксована форма його назви, оформлена одним з найхарактерніших для Русі формантів *-vskъ* [7, 85], належить до основного словотвірного типу ойконімів від назви річки, продуктивного і найчастотнішого вже у IX–XI ст. [7, 86], і безпосередньо примикає до території найбільшого поширення таких ойконімів [10, 20].

Незважаючи на те, що розглянуті археологічні знахідки є лише підйомним матеріалом, вони дають уявлення про час виникнення поселення та розвиток його території у X – першій половині XIII ст., підтверджують наявність садибної забудови. Аналіз даних топоніміки та пізньосередньовічних джерел за наведеними вище аналогіями з інших територій та географічне розташування пам'ятки дають змогу припустити її порубіжний характер і прикордонні сторожові функції на межі з Гомійською волостю. Водночас виникає низка питань щодо наявності укріплень давньоруського часу та розташування давнього некрополя, відповіді на які може дати тільки проведення в майбутньому стаціонарних археологічних досліджень.

Джерела та література

1. Дудко О. Матеріали II-ї половини XIII–XVI ст. з села Смяч (з колекції Щорського історичного музею Чернігівської області) // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні** : Зб. наук. ст. Вип. 23. Київ, 2014.
2. Кучера М. Керамика // **Археология Украинской ССР**. Т. 3. Киев, 1986.
3. Макушнікаў А. Рубяжы Гомійскай воласці ў XII–XIV ст. (спроба рэканструкцыі) // **Гістарычна-археалагічны зборнік. Памяці Міхася Ткачова**: Ч. 2. Мінск, 1993.
4. Моця О., Орлов Р., Коваленко В. та ін. Поселення X–XIII ст. біля с. Автуниці // **Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)**. Київ, 1997.
5. Мяцельскі А. Смаленска-чарнігаўскае памежжа XII стагоддзя ў міжрэччы Дзясны і Дняпра // **Гістарычна-археалагічны зборнік: Сярэднявечча**. № 4. Мінск, 1994.
6. Пильник А. Правобережне Поснов'я в X–XIII ст. // **Минуле Сосниці та її околиць**. Чернігів, 1990.
7. Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // **Восточнославянская ономастика**. Москва, 1972.
8. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998.
9. Ситий Ю. Поселення X–XIV ст. Північно-західної частини Чернігівського Задесення // **Старожитності Південної Русі: Мат-ли III історико-культурного семінару «Чернігів і його округа в X–XIII ст.** Чернігів, 1993.
10. Сядоў В. Старажытнаруская тапанімія на беларускай тэрыторыі // **Пытанні беларускай тапанімікі: Матэрыялы Першай беларускай тапанімічнай канферэнцыі (1–3 снежня 1967 г.)**. Мінск, 1970.
11. Толочко П. Гончарное дело // **Новое в археологии Киева**. Киев, 1981.
12. Шекун О., Веремейчик О. Давньоруське поселення Ліскове. Чернігів, 1999.
13. Шекун О., Веремейчик О. Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус // **Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)**. Київ, 1997.
14. Шекун А., Веремейчик Е. Селища IX–XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра // **Чернигов и его округа в IX–XIII вв.** Киев, 1988.

**Олена Родіонова,
Тамара Мироненко**

КИЇВСЬКЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО ШОКОЛАДНО-ЦУКЕРКОВОЇ ФАБРИКИ «ВАЛЕНТИН ЄФІМОВ» ЗА МАТЕРІАЛАМИ НМІУ

В колекції НМІУ зберігаються документальні та речові матеріали, що дозволяють висвітлити як історію знаменитої наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. своїми виробами київської шоколадно-цукеркової фабрики Валентина Єфімова, так і постачальників пакувальних матеріалів для неї – металообробних фабрик «Жако і Ко» та «М. Кока і М. Бірман».

Київська кондитерська фабрика (що зараз має назву «Рошен») – одне з найстаріших підприємств міста, яке тривалий час з незначними перервами лишалося провідним постачальником солодкої продукції не лише у Києві, але й за межами держави.

Діяти фабрика почала у 1880-х рр. під час промислового підйому Російської імперії. У той час з'явилася велика кількість нових заводів і фабрик. Всі вони потребували капіталів у вигляді банківських позик і фінансування акціонерів та пайщиків. Для залучення коштів інвесторів випускали цінні папери у вигляді акцій, облігацій, закладних листів, паїв.

Київський цукрово-рафінадний завод був заснований південніше Києва у с. Деміївка, розташованому у заплаві р. Либідь обабіч дороги на Васильків. У другій пол. ХІХ ст., коли Київ став економічним центром Правобережної України, с. Деміївка «...из ничтожного подгородняго селения очень быстро превращается в обширное предместье, особенно со времени учреждения здесь сахарного и других заводов» [9, 276]. На 1914 р. Деміївка з хутора перетворилась на велике робітниче поселення площею 13 десятин 1624 сажнів², що мало 42 вулиці, де мешкали 3500 осіб [16, 38].

Підприємство, що належало «Товариству Київського цукрово-рафінадного заводу», почало діяти у Києві у 1870 р. Його цехи були споруджені у 1868–1870 рр. за проектом автора першого залізничного вокзалу у Києві, архітектора І.-Ф. Вишневецького на землях, що належали Київському Золотоверхому Михайлівському монастирю [3, 2]. Після пожежі 1873 р., яка повністю знищила все устаткування, завод вже у 1874 р. відновив роботу «... и с этого времени выделяет рафинад, только из учетных песков, доставляемых из разных свеклосахарных заводов, преимущественно Юго-Западного края» [7, 1а].

Товариство володіло правом власності на «...13 десятин 1624 кв. саженой земли из коих под усадьбой завода – 12 десятин 280 кв. саженой, а под отдельной усадьбой, на которой устроено бондарское заведение – десятина 134 кв. саженой» [7, 1]. На території заводу, крім головного корпусу, розташовувалися майстерні, казарми і кухня для робочих; 13 дерев'яних будинків для службовців; кам'яний двоповерховий будинок, де перебували квартира директора заводу, заводська контора, конюшні і помешкання кучерів; кам'яна пральня, льодовня і льохи, артезіанські свердловини, залізничне обслуговування, телефон, автомобільний парк, річкова пристань, садиба бондарня з комплексом підсобних будівель [7, 9–10].

Слід зазначити, що перша лікарня, що відкрилася в Києві у 1880-х рр., діяла саме при рафінадному заводі, в той час, як робітники інших підприємств були позбавлені медичної допомоги [8, 225].

У списках промислових підприємств за 1899 р. зазначено, що Київський цукрово-рафінадний завод «...можно считать лучшим...в Киевской губернии», оскільки там використовували найсучасніше для того часу устаткування та технології.

Власною залізничною колією завод сполучався з залізничними товарними станціями «Київ– II» та «Кив річковий, правий берег Дніпра».

У 1884 р. в західній частині Деміївки виникло невелике кондитерське підприємство, яке належало купцю 2-ї гільдії Валентину Гавриловичу Єфімову. За задумом власника, фабрика мала виробляти льодяникову карамель, подушечки з фруктово-ягідними начинками, повидло

та мармелад [2, 1]. Спочатку фабрика була звичайним кустарним закладом і розміщувалася у дерев'яних приміщеннях [5, 157]. Всю продукцію виробляли вручну кілька майстрів з помічниками. Справи у В. Єфімова йшли успішно [15]. До 1890 р. у складі фабрики перебували карамельний, цукерковий, пряничний і фруктов-варочний цехи, де працювали 70 робітників [21]. Оскільки продукція фабрики швидко стала популярною і користувалася великим попитом, виробництво потребувало розширення.

10 жовтня 1897 р. на фабриці виникла пожежа від «...несправного содержания дымовой трубы» [5, 154a]. Вогонь знищив дерев'яні споруди і було вирішено на кошти акціонерів відбудувати корпуси з цегли [6, 49–50] та закупити нове обладнання. З рапорту київського повітового справника до київського губернатора від 23 лютого 1897 р. відомо, що В. Єфімов мав садибу на Деміївці, будинок по вул. Велика Васильківська [9, 1] і «...фабрику конфет, стоимостью до 80.000 руб., которая существует с 1884 года, ежегодная производительность на ней равняется 120.000 рублям при 100 человек рабочих, причем вырабатывается продуктов в количестве до 30.000 пудов. Кроме того Ефимов имеет три конфектных магазина в городах Одессе, Житомире и Екатеринославе с оборотом, по словам Ефимова, в 35.000 рублей в год» [9, 2].

У 1897 р. 600 акцій підприємства сформували загальний капітал у 300 тис. рублів [20]. У 1899 р. на фабриці було встановлено паровий котел, а підприємство (яке не лише виготовляло солодоці, а й займалось реалізацією власної продукції) отримало назву «Акціонерне товариство парової фабрики шоколаду та цукерок фірми «Валентин Єфімов».

У 1900 р. перебудова фабрики завершилася [6, 58]. На початку ХХ ст., через невдале використання В. Єфімовим коштів акціонерів та прорахунки у технологічних і комерційних процесах, реорганізована фабрика потерпала від збитків. У 1901 р. на позачергових акціонерних зборах В. Єфімова усунули від управління справами фабрики і обрали нове керівництво. Директором-розпорядником став досвідчений підприємець швейцарського походження А. Вюртлер [16]. Зусиллям нового керівництва були споруджені нові корпуси, оновлене обладнання, поліпшилася якість сировини. Ці заходи сприяли тому, що фабрика вийшла зі скрутного становища і почала приносити прибутки. Її продукція стала відомою не тільки в Російській імперії, а й за її межами.

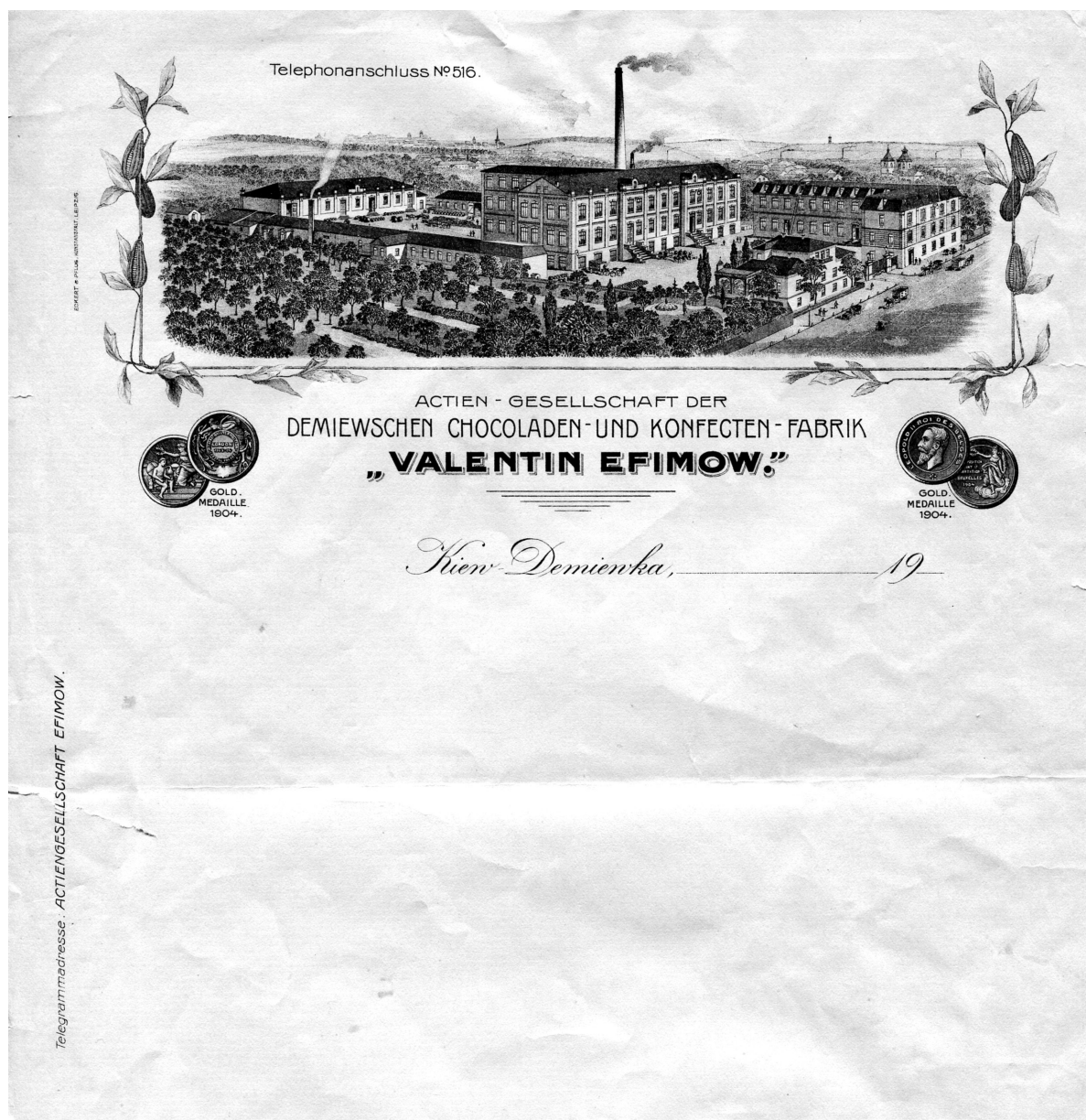
У 1904 р. фабрика отримала золоті медалі виставок у Лондоні та Брюсселі. У тому ж році В. Єфімов вирішив продати фабрику акціонерному товариству, лишившись її співвласником [18, 22]. Свою назву – «АТ Деміївська парова фабрика шоколаду та цукерок під фірмою «Валентин Єфімов» – фабрика не змінювала. Вона розвивалась та нарощувала виробництво. Станом на 1910 р. на фабриці працювало 160 робітників (104 чоловіків і 56 жінок [10, 15]). До революції це було найбільше кондитерське підприємство Києва по випуску шоколаду та цукерок. Прибуток заводу станом на вересень 1912 р., за звітом акціонерного товариства, становив 29.776 руб. 82 коп. [11, 15], у 1916–1917 рр. – 109.198 руб. 23 коп. [12, 13] у 1917–1918 рр. – 68.370 руб. 8 коп. [13, 11].

Революційні події 1917–1919 рр. вплинули на роботу як цукрового заводу, так і кондитерської фабрики. Останній звіт акціонерного товариства Деміївської фабрики шоколаду та цукерок датується 1917 р. Функцію виробника кондитерської продукції взяв на себе цукровий завод. В листі начальника штабу Київського військового округу від 30.01.1917 р. повідомляється про припинення 25 січня «Киевским сахарорафинадным заводом своего производства за отсутствием для топлива каменного угля (кот. получали из Донецкого бассейна), вследствие чего 2200 человека рабочих этого завода остаются без работы, а также без хлеба за отсутствием на заводе запаса муки» [4, 5]. Згодом роботу націоналізованого цукрово-рафінадного заводу відновили і на початку 1920 р. його перепрофілювали на випуск цукрової та кондитерської продукції [1, 9]. У 1923 р., після об'єднання цукрово-рафінадного заводу та фабрики В. Єфімова, новостворене підприємство отримало назву Київська кондитерська фабрика ім. К. Маркса; з 1996 р. воно носить назву ЗАТ «Рошен».

У фондах НМІУ зберігається бланк поштового паперу Деміївської фабрики шоколаду і цукерок фірми «Валентин Єфімов», що надійшов до музейного зібрання у 2008 р. (рис. 1). Цей документ розміром 290 x 223 мм надрукований на папері з водяними знаками, що мають ви-

гляд вертикальних ліній, розташованих на відстані 28 мм одна від іншої. Посередині аркуша водяними знаками зображені плуг та сівалка і зазначено напис «PFLUG POST».

Рис. 1. Бланк поштового паперу Деміївської фабрики шоколаду і цукерок фірми «Валентин Єфімов».

На чільній стороні бланка угорі зображено фабричні будівлі, обрамлені гілками какао з плодами. Посередині розміщено напис німецькою мовою у чотири рядки: «ACTIEN – GESELLSCHAFT DER / DEMIEWSCHEN CHOCOLADEN – UND KONFECTEN – FABRIK / VALENTIN EFIMOV / KIEW DEMIEVKA 19...» («Акціонерна компанія Деміївська шоколадна і цукеркова фабрика Валентина Єфімова, Київ, Деміївка, 19...»). Обабіч зображені чільна та зворотна сторони медалей, якими була нагороджена фабрика у 1903–1904 р.: ліворуч – у Лондоні, праворуч – у Брюсселі. По лівому краю бланка вертикально розміщено напис: «Telegremmadresse ACTIENGESELLSCHAFT EFIMOW» («Адреса для телеграм «Акціонерна компанія Єфімов»). Вище нього, ліворуч, розміщено ще один вертикальний напис (очевидно, назва друкарні – виробника бланка): «Eckert & Pflug. Kunstanstalt. Leipzig» («Еккерт та Плуг. Мистецький заклад. Лейпціг»).

В фондах НМІУ також зберігаються три зразки пакувальних матеріалів для продукції фабрики В. Єфімова – металеві коробки для цукерок та печива, виготовлені на заводах жерстяних виробів фірми «Жако і Ко» в Одесі та «М. Кока і М. Бірман» в Санкт-Петербурзі (рис. 2).

Рис. 2. Зразки пакувальних матеріалів фірми «Жако і Ко» і «М. Кока і М. Бірман».

Заснований у 1880 р. Одеський завод жерстяних виробів входив до складу фабрики вакси Торгового дому «А. Жако і Ко», власник якої – французький підприємець Август Феліцій Жако, володів також заводами вакси у Франції та Німеччині та металургійним заводом в Іспанії [19]. У 1881 р. А. Жако и Жан-Антоній-Євгеній Бертю (також фабрикант вакси) заснували АТ «Генеральне товариство французької вакси». До 1920 р. одеська фабрика існувала під назвою «Генеральне товариство французької вакси», іноді – з уточненням: «Колишнє А. Жако и Ко» [14, 283, 331, 773; 15, 911]. Це підприємство функціонує донині.

Одночасно з будівництвом фабрики вакси у 1880 р. було організовано виробництво пакувальних виробів для її продукції: жерстяних коробок, декорованих друкованими зображеннями та узорами. У 1881 р. було налагоджене залізо-лудильне виробництво та випуск білої жерсті [19].

Рис.3. Зразок пакувального матеріалу фірми «Метал. изд. А. Жако и Ко, Одесса».

Одна із найбільших фабрик Південного району Російської імперії – Одеська фабрика «Жако» постійно нарощувала виробництво. Її продукція відзначалася високою якістю і не раз нагороджувалася медалями та почесними призами російських і міжнародних виставок. У 1900 р. на Всесвітній виставці в Парижі вироби фабрики були удостоєні вищої нагороди «Поza конкурсом!». Фабрика мала збут і представництва у Києві, Одесі, Варшаві, Ростові-на-Дону. У 1884 р. Торговий дім «А. Жако і К°» збудував фабрику в Москві.

Зразки пакувальної продукції цієї фабрики у зібранні НМІУ представлені двома коробками для цукерок, виготовленими для київського АТ «Валентин Єфимов».

Відкидна кришка жерстяної коробочки для подушечок або монпансьє (різнокольорові льодяники, названі за іменем герцогині де Монпансьє, яка любила ці солодоші) світло-сірого кольору квадратної форми з округленими кутами. Трирядковий напис російською мовою на кришці виконаний друком чорного кольору та рельєфом: «Акционерное Общество / Валентин Ефимовъ / Киевъ – Деміевка». Над написом рельєфом зображений торговий знак АТ, ліворуч і праворуч якого розміщені зображення медалей Паризької та Брюсельської виставок 1904 р. На торці кришки – напис: «Метал. изд. А. Жако и К°, Одесса» (рис. 3).

Інша сувенірна коробка із з'йомною кришкою призначена для цукерок або печива. Вона має форму паралелепіпеда, грані якого прикрашені фоторепродукціями з видами Києва, виконаними у блакитно-зеленій кольоровій палітрі. На кришці зображено Олександрівський узвіз. На двох бічних гранях представлені зображення будівлі Університету св. Володимира та вулиці Хрещатик. Кожна репродукція облямована золотистою рамкою, на якій розміщено назву малюнка. На торцях коробки золотистими, чорними та білими літерами у кілька рядків зазначено назву виробника солодошів (рис. 4): «Височайше утвержденное / Акционерное Общество / паровой / Шоколадно-Конфектной Фабрики / «Валентинъ Ефимовъ» / Деміевка / Киевъ». Напис «Валентин Ефимовъ» розміщений на чорній діагональній смугі, яка перетинає медальйон чорно-золотистого кольору із блакитним орнаментальним краєм. Унизу праворуч на золотій рамці дрібним шрифтом зазначена назва виробника коробки: «ПЕЧ. А. ЖАКО и К° Одесса». По верхньому краю коробки і бічними гранями кришки нанесено орнаментальний пояс стилізованого рослинного орнаменту, візерунок якого складається із чотирипелюсткової квітки, обрамленої завитками.

Рис. 4. Зразок пакувального матеріалу фірми «Метал. изд. А. Жако и Ко, Одесса».

Іншим постачальником пакувальних матеріалів для київської кондитерської фабрики була заснована у 1870 р. Мойсеєм Кока і Меєром Бірманом фірма «М. Кока і М. Бірман», яка в Санкт-Петербурзі мала фабрику жерстяних виробів, залізо-луженого посуду та хромолітографії по жерсті [15, 312, № 7808: 337, № 8404], що виробляла жерстяні пакувальні коробки, зокрема для кондитерських та консервних фабрик. У 1890-х рр. така ж фабрика була відкрита в Харкові [17, 3985, № 3969].

Сувенірна коробка фірми «М. Кока і М. Бірман» з зібрання НМІУ за формою та оздобленням подібна до одеської. На кришці коробки розміщена фоторепродукція зображення Володимирського собору у Києві, на двох бічних гранях – будинку міської Думи та пам'ятник Б. Хмельницькому. На торцях коробки золотистим, темно-синім і білим кольорами зазначено назву кондитерської фірми: «Акционерное общество / паровой Шоколадно-Конфектной / фабрики / «Валентин Ефимов» / Демієвка / Київъ» (рис. 5). Напис «Валентинъ Ефимовъ» виконано на квітковому тлі на золотистій стрічці, обрамленій білими завитками. Унизу дрібним шрифтом розміщено напис: «Фабр. Жест. Издѣлій, М. Кока и М. Бирманъ. С.-Петербургъ-Харьковъ». Під словом «Демієвка» розміщені зображення медалей виставок 1904 р. у Парижі та Брюсселі.

Рис. 5. Зразок пакувального матеріалу фірми «М. Кока і М. Бірман».

Верхній край коробки та грані кришки оздоблені пояском стилізованого рослинного орнаменту, подібного до орнаменту одеської коробки.

Попри зовнішню подібність сувенірних коробок виробництва різних фабрик (обидві – прямокутні, оздоблені видами Києва, з орнаментальним пояском) вони відрізняються стилем написання назви шоколадної фабрики В. Єфімова: одеська – лаконічна, петербурзька (харківська?) – більш мальовнича. Дизайн коробок, ймовірно, створили одні й ті ж художники, а однакові орнаментальні смуги виконували за шаблонами.

Продукція АТ Шоколадно-кондитерської фабрики В. Єфімова славилася далеко за межами Києва. Її солодкі вироби як сувеніри везли в інші міста Російської імперії та зарубіжні країни. На згадку про чудове місто над Дніпром солодкі подарунки пакувалися у сувенірні коробки з зображеннями визначних пам'яток Києва. В художньому оздобленні коробок вико-

ристані світлини київських фотографів та з альбомів видавця С. Кульженка «Виды Киева». На коробках зображені київські визначні пам'ятки: Олександрівський узвіз із першою електричною трамвайною колією в Російській імперії, Червоний корпус Університету св. Володимира, Володимирський собор, вул. Хрещатик, будинок міської Думи, пам'ятник Б. Хмельницькому.

Солодошів фабрики В. Єфімова, розфасованих в сувенірні коробки, давно нема. Але зображення на коробках зберегли пам'ять про старий Київ. Шоколадно-кондитерська фабрика, заснована В. Єфімовим, функціонує і зараз, хоча остання споруда, що їй належала, зруйнована у 2005 р. У радянські часи вона носила ім'я К. Маркса, нині має назву «Рошен».

Джерела і література

1. ДАК, ф. Р. 11, оп. 1, спр. 865.
2. ДАКО, ф. 2, оп. 32, спр. 399.
3. ДАКО, ф. 35, оп. 1, спр. 656.
4. ДАКО, ф. 1239, оп. 18, спр. 5.
5. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 627, спр. 2.
6. ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 73.
7. ЦДІАК України, ф. 730, оп. 1, спр. 38.
8. Історія Києва. Т. 2. Київ, 1986.
9. Киев теперь и прежде 988–1888 гг. Новосибирск, 1888.
10. Отчет Акционерного общества Демеевской паровой фабрики шоколада и конфет под фирмой «Валентин Ефимов» на 13-й операционный 1910–1911 год. Киев, 1911.
11. Отчет Акционерного общества Демеевской паровой фабрики шоколада и конфет под фирмой «Валентин Ефимов» на 14-й операционный 1911–1912 год. Киев, 1912.
12. Отчет Акционерного общества Демеевской паровой фабрики шоколада и конфет под фирмой «Валентин Ефимов» на 18-й операционный 1916–1917 год. Киев, 1917.
13. Отчет Акционерного общества Демеевской паровой фабрики шоколада и конфет под фирмой «Валентин Ефимов» на 19-й операционный 1917–1918 год. Киев, 1918.
14. Список фабрик и заводов европейской России. Санкт-Петербург, 1903.
15. Список фабрик и заводов России. Москва, Санкт-Петербург, Варшава, 1910.
16. Справочник путеводитель по Киеву и окрестностям (1913–1914). Киев, 1914.
17. Фабрики и заводы всей России. Киев, 1913.
18. Karl Marx Factory // **Business class**. 2008. № 5(7).
19. Публічне акціонерне товариство «Завод Чорноморполіграметал». Одеське відкрите акціонерне товариство Чорноморполіграметалл. Историческая хроника 2000 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: chrm.ukrbiz.info/about.html – Назва з екрана
20. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: holydiver-777.livejournal.com/941047.htm – Назва з екрана
21. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2297.ukrindustrial.com> – Назва з екрана

Ганна Рафальська

**З ІСТОРІЇ ОДНОГО ЕКСПОНАТА
(ПЕРЕХІДНИЙ КУБОК м. КИЄВА З ФУТБОЛУ кін. 1940–1950 рр.)**

У вітчизняній історіографії небагато праць, присвячених розвитку футболу в Києві. Найповніше дослідження цієї теми здійснив А. Коломієць у 4-томному довіднику «Київський футбол на рубежах времен. Люди, події, факти». У довіднику представлена інформація про всі київські команди, майстрів і футбольні клуби міста, наведені результати виступів київських клубів у всіх чемпіонатах і розіграшах Кубків СРСР і України, європейських клубних турнірах. Достатньо повно описані міські змагання клубних команд на першість Києва і розіграші різноманітних футбольних призів.

Але, незважаючи на всі зусилля істориків столичного футболу, ще не вдається відновити повний список чемпіонів і володарів Кубка Києва з футболу. Деяку допомогу в цій справі може надати експонат, що зберігається в НМІУ (рис. 1) – перехідний срібний Кубок м. Києва з футболу (РДМ–1734).

Рис. 1.

14 травня 1970 р. цей кубок серед 113 предметів антикваріату рішенням Київського обласного суду був конфіскований у громадянина Я. Міхельова і за актом від 31 березня 1971 р. переданий до НМІУ Київським музеєм російського мистецтва. Після проведення пробірної експертизи у 1991 р. експонат переведений до групи зберігання предметів декоративно-ужиткового мистецтва з вмістом дорогоцінних металів.

Кубок – це глибока чаша з накладною кришкою. Зовні його стінки декоровані вигравійованим орнаментом, в основі якого – два вінки, розташовані на протилежних осях. Посередині вінка з пишного дубового листа – перелік восьми команд-володарів Кубку Києва з футболу: «1949 г. К-да ОДО / 1950 г. К-да «Локомотив» / 1951 г. К-да ОДО / 1952 г. К-да з-да «Большевик» / 1953 г. К-да «Зенит» / 1954 г. К-да «Зенит» / 1955 г. К-да «Зенит» / 1956 г. К-да «Зенит» (рис. 2).

Рис. 2.

Рис. 3.

Посередині другого вінка з лаврового листа розміщено напис: «Дарницький ВРЗ 1957 г.» (рис. 3).

Кубок міста Києва з футболу розігрували серед київських аматорських команд. У радянський час змагання проводив Київський міський комітет у справах фізкультури і спорту, а в незалежній Україні організатором турніру виступає Федерація футболу міста Києва.

У 1936 р. в основу проведення футбольних змагань в СРСР були покладені зустрічі між командами Добровільних спортивних товариств (ДСТ). На ДСТ покладалося завдання масово охопити працівників систематичними заняттями фізкультурою і спортом, виховати фізично загартованих радянських громадян. На заводах, фабриках, у навчальних закладах організовувалися фізкультурні колективи Добровільних спортивних товариств.

У Києві наприкінці 1930-х рр. діяла низка спортивних товариств, при яких були створені футбольні команди: «Локомотив» (працівники залізниці), «Харчовик» (працівники харчової промисловості), «Вимпел» (працівники водного транспорту), «Мотор» (трамвайники), «Авангард» (на заводі «Більшовик»), «Зеніт» (на заводі «Арсенал»), «Рот-фронт» (на базі спортклубу Київського політехнічного інституту), «Наука» (на базі спортклубу Київського державного університету), «Спартак» (в системі промислової кооперації), «Динамо» (співробітників НКВС та ДПУ) [3, 285–286].

Вперше змагання на Кубок Києва з футболу відбулися у травні 1939 р., через два роки після запровадження розіграшів Кубку України. Фінальний матч між клубними командами «Динамо» Київ і «Рот-фронт» був розіграний на стадіоні «Динамо» 27 травня. Переможець і перший володар Кубку Києва – команда «Динамо» Київ (склад-дублер) отримала право взяти участь у розіграванні кубку УРСР [3, 335]. В останніх передвоєнних розіграшах Кубку Києва з футболу (1940, 1941 рр.) перемогу два рази поспіль здобувала команда залізничників «Локомотив». У фінальному матчі 1940 р. «Локомотив» з рахунком 8:0 переміг «Науку», а 1 червня 1941 р. залізничники виграли у «Спартак» з рахунком 2:1 [3, 341, 351].

У роки нацистської окупації змагання на Кубок Києва не проводили, проте футбольне життя в місті не згасло. При відділі освіти і культури Київської міської управи була організована секція фізкультури і спорту, яка реєструвала спортсменів міста, і футболістів також. Футболістами, які залишилися в Києві, були сформовані футбольні команди Українських спортивних товариств «Рух» та «Спорт». До складу команди «Старт» при київському хлібзаводі № 1 увійшли колишні гравці «Динамо» та «Локомотива». При граверно-ювелірній фабриці Дюндікова була створена ще одна київська футбольна команда – «Алмаз». Влітку 1942 р. лише команда «Старт» провела 11 матчів (3 матчі – проти угорців і по 4 – проти німецьких та українських команд). Усі поєдинки завершилися перемогою «стартівців» – забито 67, пропущено 11 м'ячів [3, 373]. 9 серпня 1942 р. відбувся матч «Старту» з німецькою командою «Flakelf» (збірна зенітників, льотчиків і техніків німецьких військових частин), який радянська пропаганда згодом розтиражувала як «матч смерті». Протягом останніх років ця радянська легенда була повністю розвінчана завдяки аргументованим дослідженням істориків та спортивних журналістів.

Перші повоєнні роки були найважчими в історії київського футболу. У 1944 р. відновив роботу Київський міський комітет у справах фізкультури і спорту, який очолив майстер спорту А. Безклубов. Були відроджені довоєнні та сформовані нові футбольні команди спортивних товариств і організацій Києва: «Динамо», «Локомотив», «Спартак», ОДО («Окружной дом офицеро́в»), «Водник» (об'єднувало працівників водного транспорту), «Трудові резерви» (об'єднувало учнів та працівників професійно-технічних училищ і технікумів), завод «Більшовик», «Самолет» (об'єднувало працівників авіаційних підприємств), «Труд» (об'єднувало робітників трикотажної промисловості) та ін. Однак змагання на Кубок Києва у 1944–1945 рр. та 1947–1948 рр. не відбулися з невідомих причин. Можливо не вдалося зібрати достатню кількість команд. У травні 1946 р. розіграш Кубку Києва стартував, проте його результати не знайдені ні в архівах, ні в періодичній пресі [3, 393, 397, 406].

Перший відомий нам повоєнний результативний розіграш Кубку Києва з футболу проходив у червні – серпні 1949 р. В змаганнях взяли участь понад 1000 спортсменів, об'єднаних у 66 команд. У фіналі, 14 серпня, зустрілися команди заводу «Більшовик» і Окружного будинку офіцерів (ОДО Київ), який представляло Київське червонопрапорне піхотне училище. Уперта боротьба завершилася перемогою футболістів Будинку офіцерів – 1:0. З рахунком 1:0 переможцем і володарем почесного призу – Кубку Києва 1949 р. стала команда ОДО [5, 4]. Вона й записана першою в переліку команд-переможниць на Кубку, що зберігається в НМІУ. В газеті Київського військового округу «Ленинское знамя» надруковано список гравців команди ОДО: лейтенант Авін (тренер і капітан), солдат Тюрменко (воротар), курсанти Соловей та Галинський, солдати Штейн, Величко, Кукуріков, Палатченко, Мазепа, Масленіківський і найдосвідченіший гравець – старшина Поляк [4, 3].

У 1949 р. футбольні команди київських заводів «Арсенал» і «Більшовик» приєднали до Добровільного спортивного товариства «Машинобудівник» (об'єднувало працівників машинобудівних підприємств). Після цього команди заводу «Більшовик» продовжили виступати під старою назвою, натомість команди заводу «Арсенал» змінили назву на «Машинобудівник». [3, 419]

У 1950 р. за Кубок Києва з футболу змагалися команди Добровільних спортивних товариств, а також підприємств та навчальних закладів міста. В газеті «Вечірній Київ» є згадка про те, що Кубок столиці України 1950 р. завоювали футболісти команди «Локомотив» [2, 4].

Це підтверджує і напис на Кубку з фондів НМІУ. Проте не вдалося знайти інформацію ні про команду-суперника «Локомотива», ні про рахунок фінального матчу.

Два місяці тривав розіграш Кубку Києва з футболу 1951 р., в якому взяли участь 85 команд. Спочатку були розіграні кубки районів міста. Переможці цих змагань вийшли до завершального етапу розіграшу. 28 червня 1951 р. у фінальному матчі на стадіоні ім. М. Хрущова (сучасний «Олімпійський») зустрілися команди Окружного будинку офіцерів (ОДО) і товариства «Машинобудівник» (команда заводу «Арсенал»). Армійські спортсмени з гучним рахунком 5:0 обіграли арсенальців і стали володарями Кубку міста [2, 4]. Факт перемоги команди ОДО також зафіксований в написі на Кубку з фондового зібрання НМІУ.

Черговий розіграш Кубку столиці з футболу проходив у червні – серпні 1952 р. Фінальний матч між «Машинобудівником» (командою заводу «Арсенал») і командою заводу «Більшовик» відбувся 21 серпня 1952 р. на Республіканському стадіоні ім. М. Хрущова. З рахунком 2:1 перемогла команда заводу «Більшовик», яка вперше стала володарем Кубку Києва [3, 449].

Протягом наступних чотирьох років (1953–1956) переможцем змагань на Кубок Києва з футболу була команда «Зеніт». Так зазначено на Кубку, що зберігається в НМІУ. Проте команда з такою назвою у повідомленнях київських газет про результати змагань на Кубок Києва з футболу не фігурує.

У фіналі 1953 р. на стадіоні «Динамо» Кубок здобула команда Печерського району (команда заводу «Арсенал»), яка з рахунком 1:0 у додатковий час перемогла команду заводу «Більшовик» [6].

У розіграші Кубку 1954 р. взяли участь 17 київських команд. У заключній грі зустрілися «Машинобудівник» (команда заводу «Арсенал») і «Спартак». Кубок знову здобули арсенальці, забивши у ворота спартаківців 4 м'ячі [8].

Про володаря Кубку Києва 1955 р. не вдалося знайти жодної згадки у київських газетах того часу. Відомий дослідник історії київського футболу А. Коломієць також позначає результат фіналу Кубку міста з футболу 1955 р. як «не відомий» [3, 600].

У фіналі Кубку Києва 1956 р. зустрілися «Машинобудівник» (команда заводу «Арсенал») і ДВРЗ (команда Дарницького вагоноремонтного заводу). З рахунком 4:0 переміг «Машинобудівник» [3, 488].

Як бачимо, три рази протягом чотирьох років (1953, 1954, 1956) Кубок Києва здобували футбольні команди заводу «Арсенал». Тільки назви їхні змінювалися: від «команди Печерського району» до «Машинобудівника» (за назвою ДСТ, до якого входили арсенальці). Чому ж тоді на досліджуваному нами перехідному Кубку Києва з футболу викарбувана команда «Зеніт»?

У довіднику А. Коломійця «Київський футбол на рубежах времен» є інформація про те, що у 1954 р. команди заводу «Арсенал» були приєднані до Добровільного спортивного товариства «Зеніт» (об'єднувало спортивні колективи підприємств військово-промислового комплексу СРСР) і тому змінили свою назву «Машинобудівник» на «Зеніт». Цього ж року київська команда «Зеніт», тобто команда заводу «Арсенал», стала чемпіоном та володарем Кубку Української РСР з футболу [3, 465, 466].

Отже, команда «Зеніт», викарбувана на музейному Кубку Києва з футболу, як переможець змагань за цей почесний приз у 1953–1956 рр. – це та сама команда заводу «Арсенал», яка в газетних публікаціях фігурує під назвами «Машинобудівник» або «команда Печерського району». Крім того, музейний експонат розкриває нам ім'я досі невідомого володаря Кубку Києва з футболу 1955 р. – команди «Зеніт» заводу «Арсенал».

Здавалося б питання з назвою «Зеніт» вирішене. Та виявилось, що арсенальці називалися «Зенітом» лише один рік (1954) і вже у 1955 р. повернули собі стару назву – «Машинобудівник» [3, 476]. Чому ж тоді назва команди «Зеніт» записана на Кубку чотири рази підряд? У написах на Кубку помилка, чи, можливо, Кубок не справжній? Питання залишається відкритим і потребує подальших розвідок дослідників історії київського футболу.

У 1957 р. володарем Кубку Києва з футболу стала команда Дарницького вагоноремонтного заводу (ДВРЗ). І це не викликає жодних сумнівів. У заводській газеті «Дарницький вагоноремонтник» читаємо: «У середу 10 липня на стадіоні «Авангард» відбулась фінальна зустріч з футболу на Кубок м. Києва 1957 року. У фінальній грі зустрілись команди ДВРЗ – «Локомотив». Футболісти нашого колективу одержали блискучу перемогу, вигравши цю зустріч з рахунком 2:0. Особливо відзначилися нападаючі Гуревич, Каленюк, Покрищук, півзахисник Мягких, захисник Царенко і воротар Борис Тогобіцький» [1, 4].

Перелік команд-переможниць, викарбуваних на Кубку Києва з футболу завершується 1957 роком. Однак змагання за цей почесний приз проводилися щороку як в радянський час, так і в роки незалежної України. На сайті Федерації футболу міста Києва зібрана інформація про володарів Кубку Києва з футболу за 1939–2011 рр. [7].

Джерела і література

1. Блискуча перемога наших футболістів // **Дарницький вагоноремонтник**. 12 липня 1957 р.
2. Два почесних призи армійських фізкультурників // **Вечірній Київ**. 29 червня 1951 р.
3. **Киевский футбол на рубежах времен. Люди, события, факты**. Т. I. (1911–1961 гг.) / Автор-составитель А.Ф. Коломиец. Киев, 2007.
4. *Коваленко І.* На Кубок Києва. Успіхи футболістів піхотного училища // **Ленинское знамя**. 29 липня 1949 р.
5. Кубок міста Києва з футболу // **Київська правда**. 16 серпня 1949 р.
6. На кубок Києва з футболу // **Вечірній Київ**. 4 липня 1953 р.
7. Обладатели Кубка Києва по футболу (финалы розыгрышей 1939–2011 гг.) [Електронний ресурс]. **Федерація футболу міста Києва**. – Режим доступу: <http://ffk.kiev.ua/644-obladately-kubka-kyeva-za-100-let-ystoryu-stolychnogo-futbola-rubryka-posvyashhaetsya-stoletyuu-kyevskogo-futbola.html> – Назва з екрану.
8. Фінал розіграшу Кубка Києва з футболу // **Вечірній Київ**. 24 червня 1954 р.

Марія Срібна

**НАРУКАВНІ ЕМБЛЕМИ ДОБРОВОЛЬЧИХ БАТАЛЬЙОНІВ
З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НМІУ**

Нарукавні емблеми в Україні називали по-різному: нашивки, шеврони, нарукавні знаки. 24 жовтня 2002 р. на конференції Українського геральдичного товариства на підставі досвіду як української, так і іноземних армій, М.В. Слободянюк запропонував називати цей вид військової емблематики «нарукавними емблемами». Підтвердженням слугував аналіз використання в українській мові назв для цього предмета військової уніформи. Емблемами можуть бути й не нарукавні емблеми, наприклад, металева відзнака, емблема на головному уборі тощо; шеврон – (з фр. *chevron* – кроква) – це нашивка кутової форми, яка робиться з галуна, тасьми або шнура на різних частинах військового обмундирування, що служить, для визначення рангу (військового звання) або кваліфікації (участі в бойових діях та ін.) військовослужбовця. Нарукавна нашивка або нарукавний знак – неточне визначення. Поняття «розпізнавальний знак» значно вужче за змістом, аніж поняття «емблема», а крім того, може існувати в різних варіаціях. Тому для визначення власної символіки військових частин в тих випадках, коли емблему створюють саме для носіння на рукаві військової уніформи, будемо використовувати термін «нарукавна емблема» [14].

Історія розвитку військової емблематики, її виникненню та становленню присвячено чимало досліджень. Зокрема, змістовними є праці канд. іст. наук, заступника начальника відділу військової символіки та геральдики Генерального штабу Збройних сил України М. Чмиря [17, 6–7; 19, 137–146], який у 2006 р. захистив дисертацію «Символіка Збройних Сил України 1917–1920 рр.», у якій проаналізував елементи символіки та виокремив її основні складові частини [18]. Крім того, простежено процес зародження та формування традицій української військової символіки того періоду та надано рекомендації щодо використання досвіду збройних сил українських державних утворень 1917–1920 рр. в символіці сучасних Збройних сил України. Означеній проблемі також присвячені праці О. Муравйова [5; 6; 7; 8; 9], С. Музичука [4, 21], М. Хорошунова [16], М. Слободянюка [15, 98–114].

Фондову колекцію НМІУ постійно поповнюють матеріали воєнних дій на Сході України, зокрема, нарукавні емблеми добровольчих батальйонів, які беруть участь у захисті територіальної цілісності України: «Донбас» (Т-9754–9756), «Азов», «Айдар» (Т-9747–9748), «Харків-І» (Т-9742), «Слобожанщина» (Т-9743), «Золоті ворота» (Т-9744), «Чернігів» (Т-9745), «Івано-Франківськ» (Т-9746), «Правий сектор», Київський козацький полк ім. Т. Шевченка (Т- 9758-9760), «Georgia National Legion» (Т-9749, 9751) тощо.

Добровольчі батальйони були створенні на базі Самооборони Майдану після захоплення в 2014 р. російськими військами Криму та з початком воєнних дій у Донецькій та Луганській областях. Згодом до них приєдналися люди, які з різних причин не могли або ж не хотіли служити в регулярних частинах: люди старшого віку чи навіть ті, хто мав судимості, а також іноземці. Бійці на військовій формі носять як офіційні нарукавні емблеми своїх батальйонів, так і неофіційну символіку, зокрема «УКРОП» (Т-9757), «КІБОРГИ», «Думай головою и прикрывай задницу», «Смерть ворогам» (Т -9761) [10]. Автором багатьох нарукавних емблем («УКРОП», «ДОНБАС», «Цинічний Бандера») є Андрій Єрмоленко – автор нових гербів українських міст, серії робіт з Т. Шевченком – рок-зіркою, міліціонером та Буддою, портретів Н. Махна. За словами митця, історія нарукавних емблем почалась з Майдану: «Ми стояли з художниками тоді у Мистецькому барбакані, до нас почали приходити хлопці із сотен з проханням зробити лого сотні і шеврон. Першими попрохали хлопці із другої сотні. Я бомбанув їм, такі були бейсбольні біти та протигаз у шоломі – це був перший шеврон. А потім понеслось: почалась війна, почали з'являться батальйони. Я робив шеврони для них. Далі з'явилась ідея створити нову геральдику для міст, щоб показати, що Україна єдина. З'явився герб Одеси, Дніпропетровська, Донбасу...» [13].

Рис. 1. Шеврон нарукавний «УКРОП» командира Київського козацького полку ім. Т. Шевченка Українського Реєстрового Козацтва А. Мойсеєнка.

А. Єрмоленко не любить називати себе художником: «Художник – це щось таке велике, а я так – дизайнер-прикладник, майстерило. Малювати – це завжди було моє хоббі, я з дитинства займався і цікавився, але ось навчатись пішов на хіміка. Вчився на аспірантурі, писав кандидатську, а потім в один прекрасний момент, коли сидів у лабораторії і дивився на самописець, а поруч у реакторі ковбасились бактерії, я зрозумів, що так і пройде моє життя. І я усвідомив, що це мені не подобається. Наступного ж дня я написав заяву на звільнення і пішов малювати. Розмальовував церкви, ікони малював, оформляв книжечки, веб-дизайном займався. А от як я з хімією зав'язав, моє хоббі стало моєю роботою і тепер я не маю хоббі» [13].

Рис. 2. Шеврон на спину «Батальйон спеціального призначення «ДОНБАС»», 2015 р. Україна.

Говорячи про символіку емблеми «УКРОП» (рис. 1), завідувач музею Академії сухопутних військ (м. Львів) полковник М. Слободяк зазначив: «Українці – укропи, це така наша рослинність, яка не дає можливості російським будякам на нашій території виростити».

На нарукавних емблемах батальйонів зображені різні символи, які містять певну інформацію. Зокрема, дуже часто зображують зооморфні символи – птахів, тварин, які підкреслюють силу, спритність та відвагу. 15 травня 2014 р. у батальйону «Донбас» з'явився нарукавний знак – сокіл, що летить вниз, який нагадує тризуб – герб України. Його автор А. Єрмоленко, розробив два варіанти. На першому (для носіння в польових умовах) – сокіл на чорному тлі (рис. 2), на другому (для парадів та офіційних заходів) – сокіл на тлі жовтого сонця та блакит-

ного неба, які створюють силуети на вугільно-чорній воді (прапор Донецької області) (рис. 3). Згодом були створені нашивки в захисних кольорах для носіння на камуфляжній формі та кругла версія для носіння на плечі чи береті. Після входження «Донбасу» до складу Нацгвардії, бійці батальйону почали носити на лівому плечі нашивку НГУ, а на правому – нашивку «Донбасу» [10].

Рис. 3. Шеврон нарукавний батальйону спеціального призначення «ДОНБАС». 2015 р. Україна.

Рис. 4. Шеврон нарукавний полку «Азов».

У добровольчі батальйони Нацгвардії увійшов і батальйон «Азов», пізніше перетворений на полк. Його емблема у формі геральдичного щита у державних жовто-блакитних кольорах викликає чимало дискусій (рис. 4). На ній зображено море, що дало назву батальйону, «руна Чорного Сонця» (сакральний солярний символ давніх слов'ян та скандинавів, пов'язаний з богами Сварогом, Ареем, Перуном) та символ Національної Ідеї, утворений латинськими літерами N та I (National Idea). Командир батальйону А. Білецький зазначив, що цей символ з'явився серед українських націоналістів-патріотів (організації «Свобода» та «Патріот України») у 1991 р.: «Спочатку символом батальйону обрали стилізований тризуб. Але більшість хлопців прийшли з правого руху, і «Ідея Нації» стала народним знаком батальйону, а потім він з'явився на шевронах» [3]. Як повідомляє прес-служба «Азова», при виборі символу вони керувались його українським змістом, не проводячи паралелі з середньовічною німецькою геральдиком, тим більше – з символікою націонал-соціалістичної Німеччини. Центральною

фігурою емблеми «Азов» (т. зв. «Крюк») є один з поширених серед української шляхти та козаків субрунічних символів – «вовчий гак», який захищав від вовкулаків, а в подальшому став геральдичним символом вовчої ями. Сьогодні означений знак присутній на гербах таких європейських міст як Дассендорф, Бургведель, Ільфесхайм. У XV ст. він став емблемою кількох селянських повстань і отримав значення свободи та незалежності, а у військовій геральдиці – силового захисту, дзеркального відображення будь-якого нападу [11].

Доволі цікавий науковний знак у добровольчого батальйону «Айдар» (Т-9747, Т- 9748) [10]. Символом батальйону є нічний птах-мисливець – пугач (рис. 5), латинське найменування якого означає «сова сов». Батальйон «Айдар» отримав назву на честь однойменної ріки, на берегах якої відбувся перший бій формування. За час воєнних дій на Сході України «Айдар» брав участь у багатьох бойових операціях як 24-й окремий штурмовий батальйон [2].

Рис. 5. Шеврон науковний добровольчого батальйону «Айдар» МОУ, використовувався під час проведення АТО на Сході України у 2014 р.

Різносторонні науковні емблеми батальйонів «Правого сектора» (Добровольчий український корпус – ДУК) відрізняються за регіонами їх створення (рис. 6): Інформаційний відділ «ДУК-інфо»; 1-й (Закарпатський), 2-й (Львівський), 3-й (Волинський), 4-й (Івано-Франківський), 6-й (Тернопільський), 7-й (Хмельницький), 10-й ім. О. Музичка (Рівенський), 12-й (Херсонський), 13-й (Київський), 14-й (Дніпропетровський), 15-й (Харківський), 16-й (Чернівецький) та 17-й (Полтавський) запасні батальйони і 9-й окремий батальйон (Запорізький) [12].

Рис. 6. Шеврон науковний Добровольчого Українського Корпусу.

Складовими частинами символіки Правого сектору є тризуб з мечем – історичний символ Організації українських націоналістів під проводом Є. Коновальця. Прапор червоно-чорний – це знамено революційного українського націоналізму, історично – прапор ОУН С. Бандери, який для Правого сектора є ідейним натхненником.

Батальйони «Правого сектора» і «ОУН» не ввійшли до складу ЗСУ і офіційно не підкоряються ні Міністерству оборони, ні Міністерству внутрішніх справ. Незважаючи на невизначений статус (переговори про підпорядкування їх ЗСУ зтягуються, оскільки батальйони не погоджуються на варіанти, за яких буде порушена їхня внутрішня структура), батальйони «Правий сектор» і «ОУН» співпрацюють зі штабом АТО [12]. Бійці «Правого сектора» перебувають там, де відбувається значне протистояння. Одним із прикладів спроби співпраці між «Правим сектором» та структурами армії є призначення Д. Яроша радником начальника Генштабу ЗСУ. Приймаючи пропозицію, Д. Ярош наголосив, що батальйони «Правого сектора» готові підпорядковуватися армії в операціях, пов'язаних із захистом України від зовнішнього ворога.

В усіх добровольчих батальйонах служать українські патріоти. Однак їхні погляди, політичні уподобання та концепції розвитку держави відрізняються. Серед добровольчих батальйонів є як такі, які не позиціонують себе як «політичні», так і пов'язані з конкретними ідеологіями. Наприклад, у першому складі батальйону «Донбас» служили разом мешканець Києва та активний учасник Євромайдану на прізвисько Рейдер (загинув у бою під Карлівкою у липні 2014 р.) і Музикант, раніше один з організаторів Антимайдану в Донецьку. Останній, не будучи прихильником нової влади, вступив до батальйону, щоб боротися з сепаратизмом та російською агресією [1].

Таким чином, нині існує велика кількість нарукавних емблем, і кожна є унікальною, як і унікальні самі батальйони. Добровольчі батальйони були створені як підрозділи для підтримки дій регулярних військ, а їхня емблематика увібрала історичні традиції. Запровадження нових нарукавних емблем дає змогу уніфікувати військову символіку відповідно до структурних змін у ЗСУ та Нацгвардії, забезпечує візуальне розпізнавання батальйонів та підкреслює спадковість традицій української військової емблематики. Добровольчі батальйони в Україні є символом героїзму та відваги. А для сепаратистів і російських ЗМІ – ворогом № 1.

Джерела та література

1. Гуральська А. **Звіт: Добровольчі батальйони. Виникнення, діяльність, суперечності** [Електронний ресурс]. **Національний антикоррупційний портал «Антикор»**. 11.06.2015 р. – Режим доступу: http://antikor.com.ua/articles/46226zvit_dobrovoljchi_bataljoni_viniknennja_dijalnistj_superechnosi – Назва з екрана.
2. Історія батальйону «Айдар» [Електронний ресурс]. **Офіційний сайт батальйону «Айдар»**. – Режим доступу: <http://aidar.kiev.ua/%D1%96stor%D1%96ya-bataljonu> – Назва з екрана
3. Комбат «Азова» заперечує зв'язок символіки батальйону з нацизмом [Електронний ресурс]. **Новини України. Суспільство**. – 22.06.2015. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/news/kombat-azova-otritsaet-svyaz-simvoliki-batalona-1434961363.html> – Назва з екрана
4. Музинчук С. Отличительные знаки частей ВМС Украины // **Форменная одежда**. 1998, № 1.
5. Муравйов О. З метою удосконалення військової символіки та емблематики // **Армія України**. 2002, 29 січня.
6. Муравйов О. Нарукавні емблеми військових начальних закладів, затверджені у 2008 р. // **Знак**. Ч. 45.

7. Муравйов О. Родам військ і службам – нові емблеми [Електронний ресурс]. **Народна Армія**. 05.06.2007. – Режим доступу: http://vijsko.milua.org/M_il.htm – Назва з екрана
8. Муравйов О. Як виглядатимуть нові емблеми Збройних Сил України? // **Народна армія**. 2002, 26 січня.
9. Муравйов О., Чмир М., Корж Н., Лук'яненко Т. Символіка Військової служби правопорядку у Збройних Силах України // **Вісник Української академії геральдики, товарного знаку та логотипу**. 2006. № 65.
10. НМІУ. Колекційний опис № 876. Т. 2.
11. Полк «Азов» пояснив значення символу на своєму шевроні. 18.01.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.0629.com.ua/article/717371> – Назва з екрана
12. Офіційний сайт організація «Правий сектор» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravuysektor.info/> – Назва з екрана
13. Револьвер О. Художник Андрій Єрмоленко: «Не треба соромитись бути собою» [Електронний ресурс]. **Style Insider**. 11.05.2015. – Режим доступу: <http://styleinsider.com.ua/2015/05/hudozhnik-andrij-yermolenko-ne-treba-soromitis-buti-soboyu/> – Назва з екрана
14. Символіка Збройних Сил України. Військова символіка [Електронний ресурс]. **Українське геральдичне товариство**. – Режим доступу: http://uht.org.ua/ua/part/vijsjkova_symvolika/ – Назва з екрана.
15. Слободянюк М. Розвиток символіки сучасних збройних сил України: досягнення і проблеми // **Мат. наук. заходу «Петро Сагайдачний – лідер українського козацтва», присвяченого 440-ї річниці від дня народження гетьмана Петра Сагайдачного та 19-ї річниці створення Збройних Сил України (Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного)**. Львів, 2010.
16. Хорошунів М. Вся історія частини на одному рукаві [Електронний ресурс]. **Українське військо у ХХ–ХХІ сторіччі**. – Режим доступу: http://vijsko.milua.org/naruk_embl.html – Назва з екрана
17. Чмир М. Нова емблематика родів військ та служб Збройних Сил України // **Знак**. 2007. Ч. 42.
18. Чмир М. Символіка Збройних сил України 1917–1920 рр.: автореф. ... канд. іст. наук. 07.00.06 / КНУ ім. Т. Шевченка. Київ, 2006.
19. Чмир М. Символи «бога війни» // **Військово-історичний альманах**. Ч. 1 (22). 2011.

Ірина Пуля

**МОРСЬКЕ СУДНОПЛАВСТВО У ТРАНСПОРТНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОДЕСЬКОГО, ІЛЛІЧІВСЬКОГО ТА МАРІУПОЛЬСЬКОГО
МОРСЬКИХ ТОРГОВЕЛЬНИХ ПОРТІВ У ЗІБРАННІ НМІУ)**

Швидкі темпи економічного розвитку країн в сукупності з інтеграційними процесами у Європі ведуть до інтенсифікації міжнародних зв'язків та зростання обсягу торгівлі і потужності вантажопотоків. Чільне місце у реалізації торгових угод відводиться транспортному забезпеченню, в якому важливе місце займають морські перевезення, які є не лише частиною світової транспортної системи, а й об'єктом конкурентної боротьби. Україна має сприятливі умови для розвитку морегосподарського комплексу, особливо у сегменті портового господарства. Для розвитку України, як транзитної держави, необхідне вдосконалення транспортної системи для забезпечення реалізації міжнародних транспортних коридорів, що проходять через її територію.

Основні аспекти функціонування і розвитку транспортних коридорів України розглядали Дикань В. [2], Процик О. [6], Силантьєва О. [6]. Однак питання удосконалення національної транспортної інфраструктури лишається актуальним, хоча розгляду питань розвитку морських перевезень присвячено досить багато наукових публікацій Примачова М. [5], Котлубая О. [4, 5], Липинської О. [5] та ін.

Одним із головних напрямків реалізації транспортної політики в світі є організація функціонування і розвитку міжнародних транспортних коридорів (МТК) та залучення їх до міжнародної транспортної мережі. Це обумовлено факторами глобалізації, нової науково-технічної революції, світовими інтеграційними процесами. Кожен з МТК забезпечує доступ на міжнародний ринок виробникам та споживачам товарів і сировини. Країни, територією яких вони проходять, зацікавлені в отриманні прибутку не тільки за рахунок доступу до товарів, а й шляхом надання транзитних послуг. Створення транспортних коридорів та входження їх до міжнародної транспортної системи є пріоритетним загальнодержавним напрямом розвитку транспортно-дорожнього комплексу [7, 166]. Міжнародна мережа з 10-ти транспортних коридорів визначена Деклараціями 1-ї (31.10.1991 р., Прага), 2-ї (14–16.03.1994 р., Крит) та 3-ї (23–25.06.1997 р., Гельсінкі) транс'європейських конференцій з питань транспорту. Територією України проходять транспортні коридори № 3 (Німеччина, Польща, Україна: Берлін (Дрезден) – Вроцлав – Львів – Київ); № 5 (Італія, Словенія, Угорщина, Словаччина, Україна: Трієст – Любляна – Будапешт – Братислава – Ужгород-Львів); № 7 водний Дунайський (Австрія, Угорщина, Югославія, Болгарія, Румунія, Молдова та Україна – порти Ізмаїл та Рені¹); № 9 (Фінляндія, РФ, Україна, Білорусь, Молдова, Румунія: Гельсінкі – Санкт-Петербург – Вітебськ – Київ (Москва) – Одеса (Кишинів) – Пловдив – Бухарест²; міжнародний транспортний коридор Балтійське – Чорне моря (Гданськ – Одеса) [8, 237].

Ці транспортні коридори в межах України створюють головні напрямки руху вантажопотоків. Вони перетинаються в найбільших транспортних вузлах. Через Львів проходить транспортний коридор № 3 і закінчується коридор № 5. Через Київ проходить коридор № 9 і закінчується коридор № 3. В Одесі коридор № 9 з'єднується з Євро-Азійським транспортним коридором.

Крім цих МТК, через Україну проходять два з п'яти євразійських транспортних коридорів – TRACECA (Чорне море – Кавказ – Каспійське море – Центральна Азія / Кавказ – Перська затока) [3, 2]. Програма TRACECA (TRANSPORT CORRIDOR EUROPEAN CAUCASUS ASIA – транспортний коридор Європа – Кавказ – Азія) є компонентом міждержавної програми Tasis.

1 Українську ділянку Дунаю (як і Дніпра) віднесено до внутрішніх водних шляхів, важливих для міжнародних комбінованих перевезень, документом, у 1995 р. виданим Комітетом із внутрішнього транспорту Європейської економічної комісії.

2 ЄС дало згоду на подовження цього коридору до Александруполіса (Греція).

Вказані держави вважають країнами-засновниками TRASECA. На конференції в Афінах в жовтні 1996 р. до програми TRASECA була залучена Україна. У фінансуванні TRASECA беруть участь 16 країн, а також ЄБРР та МБРР. TRASECA іноді називають «Великим Шовковим шляхом XXI сторіччя» [7, 166; 8, 239].

ЄС прагне перетворити МТК TRASECA в міжнародну організацію з власним фінансуванням. Реалізовані деякі інвестиційні проекти розвитку термінальних інфраструктур в порту Іллічівськ і надано обладнання для організації вантажно-розвантажувальних робіт, зокрема, обробки контейнерів. Відкрито залізнично-поромне сполучення Варна – Іллічівськ – Поті – Батумі [7, 165].

Враховуючи збільшення вантажопотоку між європейськими та азійськими країнами та зважаючи на зацікавленість Японії, Китаю, Кореї, США у розвитку цього транспортного коридору, необхідно використати цей фактор та докласти зусиль для розвитку власної транспортної системи з врахуванням збільшення обсягів перевезень, зокрема, транзитних.

За результатами досліджень англійського інституту «Рендел» за коефіцієнтом транзитності (здатності територіально-економічної системи задовольняти потреби інших територіально-економічних систем забезпечувати господарські зв'язки) Україна займає перше місце в Європі [4, 44]. Але використання транспортної інфраструктури України ще досить низьке. Створення транспортних коридорів та входження їх до міжнародної транспортної системи визнано пріоритетним загальнодержавним напрямком розвитку транспортно-дорожнього комплексу України.

Україна має сприятливі умови для розвитку морського транспорту; на півдні її територію омивають води Чорного та Азовського морів, які не замерзають і з'єднуються з Середземним морем через протоку Босфор, Мармурове море і протоку Дарданелли. Загальна довжина морської берегової лінії України перевищує 2000 км. Система морських портів України є однією з ланок морського транспортного комплексу держави, оскільки забезпечує прийняття, перевантаження, зберігання і подальше транспортування вантажів зовнішньої торгівлі України, які надходять як імпорт та відправляють як експорт, транзитних вантажів країн СНД і каботажних вантажів.

Сучасний конкурентний статус вітчизняних морських портів не дає змогу розраховувати на значну частку ринку морських вантажних перевезень. Зберігається тенденція втрати Україною власних ринкових позицій на користь портів Румунії, РФ та Туреччини. Тому необхідний пошук нових механізмів реалізації конкурентних переваг морських портів. В Україні у басейнах Чорного, Азовського морів та у гирлах Дунаю і Дніпра функціонують 18 спеціалізованих морських торговельних портів, що є державними підприємствами, а їхній статус закріплений в Кодексі торговельного мореплавства України. Дунайські порти (Рені, Ізмаїл, Усть-Дунайськ) обслуговують вантажопотоки 7-го (Критського) транспортного коридору та вантажопотоки з Донбасу та Поволжя у країни Придунав'я та Центральної Європи. Азовські порти (Керч, Бердянськ, Маріуполь) обслуговують промислові центри Донбасу та беруть участь у перевезеннях експортних вантажів у країни Середземномор'я, Придунав'я, Центральної Європи. Порти Північно-Західного Причорномор'я (Білгород-Дністровський, Іллічівськ, Одеса, Южний, Октабрськ, Миколаїв, Херсон, Скадовськ) забезпечують транспортування зовнішньоторговельних та транзитних потоків масових вантажів далеких напрямків, обслуговують вантажопотоки Євразійського транспортного коридору. Найбільш значними з них є Іллічівськ, Одеса та Южний, частка яких становить бл. 60% вантажообігу українських морських портів [1, 132].

Через морські порти на експорт надходить кам'яне (коксівне) вугілля, кокс, залізна і марганцева руди, чорні метали, хімічні продукти, зокрема аміак, цемент, цукор, деякі види машин, інші товари. Україна імпортує машини та обладнання, мінерально-сировинні ресурси, зокрема боксити, фосфорити, продукцію сільського господарства тощо. У перспективі важливе значення має нафта, нафтопродукти, зріджений газ. Їх імпорт можливий після завершення будівництва нафто- і газотерміналів.

Перехід до ринкових відносин підвищив динамічність процесів конкурентної боротьби на ринку портових послуг. Порти України конкурують з чорноморськими портами РФ, Болгарії, Грузії, Абхазії, Румунії, Туреччини. Проте, обслуговування в українських портах найдорожче на Чорноморському узбережжі, що пояснюється відсутністю реформ у портовій сфері. Розвиток зарубіжних портів та здешевлення їхніх послуг призводить до зниження конкурентноспроможності українських портів, що не дає можливості Україні зайняти відповідний її географічним можливостям сегмент на світовому ринку з переробки вантажів у морських торговельних портах. Відтак, портовій галузі необхідна державна допомога. Кабінет Міністрів має збалансувати тарифну політику, щоб повернути вітчизняним портам конкурентноспроможність, а Україні – втрачені вантажопотоки [1, 134–135].

У колекції НМІУ представлені матеріали трьох українських портів: Маріупольського, Одеського та Іллічівського. «Морські ворота «Донбасу» – ВАТ «Маріупольський морський державний торговельний порт» розташований на перетині морського, річкового, залізничного, автомобільного та повітряного транспортних шляхів. Він входить в четвірку найбільших портів України [9]. Створення Маріупольського порту було продовженням розвитку промисловості півдня Російської імперії. 2 вересня 1889 р. на територію порту було подано 18 вагонів, завантажених вугіллям. Цю дату вважають початком експлуатації порту. За обсягом асигнувань у 1867–1904 рр. Маріупольський порт займав третє місце в Російській імперії. Потужності порту дають змогу переробляти понад 17 млн т навалочних, насипних, генеральних, важковагових, негабаритних, наливних вантажів на рік. Порт цілий рік відкритий для заходу суден довжиною до 240 м і осадкою до 8 м. Територія порту становить 73,2 га, довжина причальної лінії 4,2 км. 16 причалів обладнані сучасним устаткуванням. Порт має полігон для прийому суден-ліхтеровозів, які завантажуються та розвантажуються на закритій акваторії. Зокрема, мазут перевалюється за варіантом «борт-борт», забезпечуючи екологічну безпеку робіт. Ефективність діяльності порту підтверджена сертифікатами ISO 22000, ISO 9001, ISO 14001 [10].

2001 р. Маріупольський морський торговельний порт у номінації «Найкраще підприємство Приазов'я» став призером Міжнародного академічного рейтингу «Золота Фортуна», що проводиться в Україні з 1993 р. Його засновниками та організаторами виступають Національна академія наук України та Кабінет Міністрів України. Метою рейтингу є пропаганда досягнень науково-технічного прогресу, державних діячів, політиків, учених, представників силових структур, духовництва, установ, організацій, промислових підприємств країн-учасниць. Нагородні документи номінантам підписують члени секретаріату Президії рейтингу (президенти національних і королівських академій наук 29 країн) на чолі з президентом НАНУ акад. Б. Патонем. У визначенні переможців беруть участь фахівці Інституту соціології НАН України, народні депутати України, керівники обласних та міських держадміністрацій, галузевих міністерств і відомств, ЗМІ [11].

У НМІУ зберігаються бронзова статуя «Богиня Фортуна зі срібним мечем» 2001 р. (Ск– 360: жінка, що стоїть на Землі, тримаючи у руках меч та Ріг достатку) та диплом лауреата конкурсу «За високий професіоналізм, плідну працю та вагомий внесок у розвиток транспортної галузі в Україні» 2007 р. (РД–12501).

Також представлена скульптурна композиція «100 кращих товарів України» (Ск–361), якою Маріупольський морський торговельний порт у 2007 р. нагородили за перемогу у Всеукраїнському конкурсі якості продукції (товарів, робіт, послуг), що щорічно проводиться під патронатом Президента України відповідно до Указу Президента України № 113 від 23.02.2001 р. «Про заходи щодо підвищення якості вітчизняної продукції», постанови Кабінету Міністрів України № 1502 від 16.11.2001 р. «Про щорічний Всеукраїнський конкурс якості» та Концепції державної політики у сфері управління якістю продукції (товарів, робіт, послуг), затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України № 447-р від 17.08.2002 р. Розпорядженням Кабінету Міністрів України №89-р від 11.02.2013 р. Конкурсу «100 кращих товарів України» надано статус «національного» [12].

Одеський морський порт розташований на узбережжі Чорного моря, в Одеській затоці. Він є великим торговим портом міжнародного значення, має один із найбільших пасажирських

терміналів у Європі і визнаний основним круїзним портом в Україні. Порт охоплює більше 6 гаваней [13], має причали довжиною 8 км, реконструйований морський вокзал, готель «Одеса», портові буксири, плавучі та порталні крани, великі судна. Компанія експортує товари в такі країни: Антігуа і Барбуда, Багамські острови, Беліз, Віргінські о-ви, Болгарію, Кіпр, Домініканська Республіка, Грузію, Німеччину, Грецію, Гонконг (Сянган), Іран, Італію, Ліван, Ліберію, Мальту, Маршалові о-ви, Панаму, Філіппіни, Португалію, РФ, Сент-Вінсент, Сирію, Туреччину, Велику Британію [14].

Іллічівський морський торговельний порт був споруджений у 1956–1958 рр. через неспроможність Одеського порту забезпечити зростаючі обсяги вантажопотоків. Наявність потужної виробничої бази в поєднанні з вигідним географічним розташуванням на перехресті торгових шляхів між Європою та Азією забезпечують умови для розвитку зовнішньоторговельних зв'язків Іллічівського порту із понад 100 країнами світу. Через порт проходять міжнародні транспортні коридори TRACECA: Євроазійський, № 9, кільцевий навколо Чорного моря, Балтика – Чорне море. Професіоналізм персоналу та розвинена інфраструктура дають змогу надавати послуги на сучасному рівні, що неодноразово було відзначено на українських і міжнародних виставках.

У 1967, 1975 та 2003 р. співробітники музею здійснили відрядження до Одеського та Іллічівського морських портів з метою комплектування матеріалів. Колекційні описи перших двох відряджень демонструють вплив комуністичної ідеології у підборі матеріалів: «Свідоцтва Одеського ордена Леніна морського порту про нагородження Перехідним Червоним Прапором Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС: 1). «За високі показники у всесоюзному соцзмаганні в II кварталі 1971 р.»; 2). «За високі показники у всесоюзному соцзмаганні в I кварталі 1972 р.» (РД– 6252/1– 2); «Рапорт трудовий комсомольців і молоді Одеського Ордена Леніна морського порту парткому порту на честь 100-річчя з дня народження В.І. Леніна 1970 р.» (РД–6255). У колекції НМІУ представлені чорно-білі фотографії будівництва Іллічівського морського торговельного порту на Сухому лимані Одеської області 1957 р. (ФД–5778, 5779), фото 1960 р. першого терміналу (ФД–5777) та панорами переправи «Іллічівськ-Варна» 1978 р. (ФД–5776), шовкова стрічка блакитного кольору (ТД–190) та кольорова фотографія (Ф–22964, 22965) урочистого відкриття нового буксирувального комплексу в Іллічівську (серпень 2000 р.).

Музей має витяг з рішення Іллічівської міської ради №142 від 25.03.1998 р. «Про присвоєння звання Почесний громадянин м. Іллічівськ» та посвідчення № 12 Стребка Станіслава Кириловича, який у 1993–2002 рр. очолював порт. В 1999 р. Президентом України Кучмою Л. йому було присвоєно звання Героя України з врученням «Ордену Держави»; музейна збірка має кольорове фото цієї події (ФД–5764). У 2002 р. С. Стребко стає народним депутатом України по 139-му одномандатному виборчому округу (Одеська обл.); фондова колекція має його передвиборчу листівку (ЛД–7335).

В Україні всі морські торговельні порти є державними підприємствами, кожне з яких має відповідну спеціалізацію. Основна конкурентна боротьба точиться з портами РФ, Румунії, Туреччини. На жаль, в останні роки Україна втрачає свої конкурентні позиції у боротьбі за міжнародні вантажопотоки. Означену ситуацію обумовлює низка зовнішніх (політична нестабільність, загальні кон'юнктурні тенденції світового ринку вантажних перевезень) та внутрішніх (неефективна тарифна політика) чинників. Найбільш конкурентоспроможними з українських портів є Іллічівськ, Одеса, Южний, Маріупольський. Саме на їхній базі є можливість зміцнювати конкурентні переваги вітчизняного портового господарства.

Джерела та література

1. Горбаченко С. Методичні засади формування конкурентних переваг морських портів Одеського регіону // **Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право** / Український державний університет фінансів та міжнародної торгівлі. Київ, 2015, № 1.
2. Дикань В.Л. Экономическое развитие Украины в условиях формирования коммуникационного моста Европа-Азия // **Вісник економіки транспорту і промисловості**. Зб. наук. пр. Харків, 2013, № 42.
3. Колесник І. **Інтеграція України до світової економічної системи через діяльність морських портів**: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. Донецьк, 2004.
4. Котлубай О. Розвиток магістральних напрямків транспортування вантажів як один із шляхів подальшого розвитку морських портів // **Проблеми і перспективи розвитку підприємництва**. Зб. наук. пр. / Харк. нац. автомоб.-дор. ун-т. Харків, 2015, № 2.
5. Котлубай О., Липинська О. Формування нової транспортної політики // **Вісник НАН України**. 2010, № 3.
6. Примачев Н.Т., Печерская Н.В. **Проблемы и инструментарий формирования стратегии развития торгового флота**. Одесса, 2003.
7. Процик О., Сілантьєва О. Перспективи розвитку транспортної системи України при участі у розбудові МТК // **Управління проектами, системний аналіз і логістика. Технічна серія**. Зб. наук. пр. / Нац. транспорт. ун-т. Київ, 2011. Вип. 8.
8. Чечет А. Проблеми та перспективи розвитку транспортних коридорів України // **Управління проектами, системний аналіз і логістика. Технічна серія**. Зб. наук. пр. / Нац. транспорт. ун-т. Вип. 9. Київ, 2012.
9. Державне підприємство «Маріупольський морський торговельний порт» [Електронний ресурс]. **Україна сьогодні. Каталог ведучих підприємств України**. – Режим доступу: <http://www.rada.com.ua/ukr/catalog/16050/> – Назва з екрана
10. Маріупольський морський торговельний порт [Електронний ресурс]. **Маріупольський морской торговый порт**. – Режим доступу: http://www.marport.net/?q=ru_company_history – Назва з екрана
11. Золота Фортуна [Електронний ресурс]. **Журнал Верховної Ради України «Віче»**. 2009. №11. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1477/> – Назва з екрана
12. ДП «УкрНДНЦ» – 100 кращих товарів України. [Електронний ресурс]. **Журнал Верховної Ради України «Віче»**. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1477/> – Назва з екрана
13. Одеський порт. Порт в Одесі, історія, архітектура [Електронний ресурс]. **Ua-travelling. Відпочинок в Україні**. – Режим доступу: <http://ua-travelling.com/ua/article/odessa-port> – Назва з екрана
14. Одеський морський торговельний порт ДП. Товари /послуги [Електронний ресурс]. **Бізнес-Гід – Довідник компаній України / Одеський морський торговельний порт**. – Режим доступу: http://port-odessa.business-guide.com.ua/production_and_services. – Назва з екрана

Олександр Лук'янов

**БАТАЛЬЙОНИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБОРОНИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ
АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ
(НА ОСНОВІ МАТЕРІАЛІВ, ПЕРЕДАНИХ БІЙЦЯМИ 11-ГО БАТАЛЬЙОНУ
«КИЇВСЬКА РУСЬ»)**

Територіальна структура побудови війська в Україні має давні традиції. Військова організація Запорозької Січі складалася з куренів, що об'єднували козаків за територіальним принципом і мали відповідні назви: Переяславський, Полтавський, Батуринський, Канівський, Уманський, Корсунський. Реєстрове козацтво також формувалося за територіальною ознакою – поділялося на полки та сотні, які також були адміністративно-територіальними одиницями [8]. За часів Хмельниччини українське військо складалося з 16 полків (Чигиринського, Київського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Уманського, Переяславського, Брацлавського та ін.), які поділялися на 272 сотні [8; 9].

На початку ХХ ст. з'являється перспектива відновлення української держави. У серпні 1917 р. за територіальним принципом (в Канівському, Київському, Черкаському, Остерському, Ніжинському, Борзнянському, Бердичівському та Уманському повітах) формуються національні збройні формування Вільного козацтва [8; 9]

В сучасній Україні поняття територіальної оборони визначене в Законі України «Про оборону України» від 6 грудня 1992 р. ст. 18 цього закону проголошує, що територіальна оборона – система загальнодержавних і спеціальних заходів, що здійснюються в особливий період із завданнями: охорони і захисту державного кордону, забезпечення умов для надійного функціонування органів державної влади, органів військового управління, стратегічного розгортання військ, охорони та оборони важливих об'єктів і комунікацій, боротьби з диверсійно-розвідувальними силами, іншими озброєними формуваннями агресора та антидержавними незаконними формуваннями [11].

Законом України «Про оборону України», а також вимогами Воєнної доктрини передбачено розробку та затвердження Кабінетом Міністрів України «Положення про територіальну оборону України». Але, на жаль, це завдання ігнорували, або виконували декларативно. Відповідальність за організацію територіальної оборони Генеральний штаб покладав на командування Сухопутних військ Збройних сил України, яке сприймало це як додатковий тягар. Тому Положення кілька разів переробляли на користь зменшення обсягу виконання завдань з формування сил і засобів, доки у 2002 р., за поданням Генерального штабу, не були ліквідовані розгортання усіх бригад територіальної оборони, призначені для захисту населення та об'єктів місцевої інфраструктури. Штабні навчання з територіальної оборони проводили окремо за рішенням Генерального штабу. До них залучили оперативні групи представників Міністерства внутрішніх справ, інших військових формувань держави та оборонного управління Кабінету Міністрів. Під час проведених навчань виявилось, що реальні сили для активного ведення оборони у складі Збройних сил України та загалом у держави відсутні. Тому на період штабних навчань створювали віртуальні формування сил та засобів для ведення оборони [10; 15].

Ситуація змінилася навесні 2014 р. Збройна агресія з боку Російської Федерації вимагала рішучих дій влади щодо організації оборони держави. Діючи на підставі Закону «Про оборону», а також Закону «Про збройні сили України» 30 квітня 2014 р. виконуючий обов'язки Президента України О. Турчинов віддав наказ про формування в кожній області батальйонів територіальної оборони. Це завдання він поклав на голів обласних адміністрацій та Міністерство оборони, які мали контролювати створення нових підрозділів та фінансувати їх забезпечення з місцевих бюджетів [4; 12].

«Батальйони територіальної оборони створюються на базі Міністерства оборони України і будуть підпорядковуватись Генштабу та головам обласних адміністрацій на території яких вони створюються. Ми мобілізуємо Нацгвардію, зокрема, для виконання антитерористичних опе-

рацій, і ми мобілізуємо територіальну оборону, щоб не допустити провокацій з боку Російської Федерації...», – заявив С. Пашинський 30 квітня 2014 р. на брифінгу після наради з виконуючим обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради О. Турчиновим. Планувалося створення 27-ми батальйонів територіальної оборони, зокрема 5 – у Луганській та Донецькій обл. [4; 5]

Найскладнішою була ситуація в західних областях, де місцеві бюджети не мали достатньо коштів, щоб сформувати та забезпечити навіть один батальйон. Першим батальйоном, сформованим як територіальний підрозділ, став батальйон «Прикарпаття» Івано-Франківської області. «Комплектування батальйону завершено на 100%. Ми провели відбір військовозобов'язаних, створюємо резерв підрозділу», – заявив військовий комісар Ігор Павлюк на сесії обласної ради. На жаль, згодом цьому підрозділу судилося опинитися в центрі гучних справ і розслідувань [13].

Навесні 2014 р. планували створити ще 2 територіальні підрозділи в Івано-Франківській обл. Загалом станом на червень 2014 р. було створено 34 батальйони. Протягом червня особовий склад територіальних підрозділів проходив навчання на полігонах ЗСУ. У липні 2014 р. частину батальйонів було направлено до зони АТО. Спочатку основними завданнями для батальйонів було чергування на блокпостах та опорних пунктах. Але коли в липні почалась активна фаза проведення АТО і лінія фронту розтягнулась, перед деякими батальйонами було поставлене завдання контролювати відповідну ділянку фронту. Попри те, що першочерговим завданням батальйонів територіальної оборони був захист відповідної області, частина з них була направлена на передову [2].

В деяких областях було створено кілька батальйонів. Наприклад, в Дніпропетровській області – 20-й БТрО «Дніпропетровськ», 39-й БТрО «Дніпро-2», 40-й БТрО «Кривбас», 43-й БТрО. У Луганській області був створений 24-й батальйон територіальної оборони «Айдар», який потім став окремим штурмовим батальйоном в складі ЗСУ. Батальйон «Донбас», який спочатку створювати як батальйон територіальної оборони Донецької області, увійшов до складу Національної гвардії України [3; 4; 11].

Комплектування територіальних підрозділів проходило згідно з Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу». Військові комісари одержали право призивати громадян. Штатна чисельність батальйону територіальної оборони визначалась у 426 осіб. Кандидатів відбирали переважно з тих, хто проходив службу в Збройних силах України. Переважно за рахунок добровольців був сформований 24-й батальйон «Айдар» та 11-й територіальний батальйон Києва та Київської області «Київська Русь» [2].

Рис. 1.

Ситуація з забезпеченням територіальних батальйонів була вкрай важкою. Мобілізовані та добровольці не мали військової форми та взуття, радіозв'язку, санітарного обладнання, матраців, ліжок. Майже весь тягар забезпечення ліг на плечі волонтерів.

До НМІУ бійці 11-го батальйону «Київська Русь» передали речі, якими екіпірували добровольців навесні 2014 р.: підсумок для гранат, підсумки для боєкомплекту, армійська фляга, геліограф.

Геліограф – пристрій для передачі сонячного променю на великі відстані при потраплянні в надзвичайні ситуації (рис. 1), який складається з двох з'єднаних шарнірами металевих пластин, одна з яких – хромована і відполірована. Дзеркало тримають так, щоб у візирний отвір на верхній пластині було видно об'єкт, якому подається сигнал.

Підсумок для двох гранат Ф-1 (рис. 2), який передав сержант 11-го батальйону Олександр Корнієнко, виготовлений у СРСР та використовувався в радянській армії. Підсумок виготовлений з брезенту, має шкіряний ремінець-кріплення та латунний шпень.

Рис. 2.

Офіцерський планшет (рис. 3) належав командиру батальйону Олександру Гуменюку (позивний «Батя») – одному із засновників батальйону разом з патріотами з Борисполя, Ірпеня, Коцюбинського. У серпні 2014 р. поблизу Слов'янська він загинув від кулі снайпера. За особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі, 21 серпня 2014 р. був посмертно нагороджений Орденом Богдана Хмельницького III ступеня. Планшет виготовлений зі шкіри коричневого кольору та має кришку-клапан, що закривається на замок із кнопкою. На задній стінці містяться дві шкіряні петлі з металевими кільцями та карабінами для кріплення плечового ременя, що складається з двох частин: довгої з отворами та короткої з пеньковою пряжкою. На кінцях ременів змонтовані півкільця для з'єднання з сумкою. На звороті кришки зазначені назви населених пунктів, поблизу яких дислокувався 11-й батальйон: Дебальцеве, Слов'янськ, Нікішино, Бутовка, Тоненьке.

Серед переданих матеріалів – поясний ремінь до військової форми часів Радянського Союзу (рис. 4), виготовлений зі шкіри коричневого кольору, з металевою бляхою з емблемою радянського війська – п'ятикутною зіркою з серпом та молотом.

Рис. 3.

Рис. 4.

11-й батальйон «Київська Русь» брав участь у бойових діях в районі Слов'янська. В липні 2014 р. бійці батальйону несли службу на горі Карачун та на розташованих поблизу блокпостах і дорогах. Під час мінометного обстрілу батальйон втратив двох військовослужбовців. Згодом батальйон був відправлений у район Дебальцевого, де 15 серпня 2014 р. вступив в бій з проросійськими бойовиками. В бою загинув командир батальйону підполковник О. Гуменюк та ще троє бійців, 10 бійців отримали поранення. 10 вересня 2014 р. батальйон знаходився в секторі «С» (Попасна – Троїцьке – Дебальцеве – Світлодарськ – Дзержинськ). У ніч з 30 вересня на 1 жовтня не повернулися на позиції четверо розвідників під командуванням капітана Ільгара Багірова. Українські бійці прийняли бій, під час якого командир групи героїчно загинув [7; 10].

Погане забезпечення та низька військова підготовка територіальних підрозділів далися взнаки в серпні 2014 р. під час боїв за Іловайськ – ключовий пункт на шляху створення коридору між терористичними угрупованнями. Операція зі звільнення цього населеного пункту готувалась штабом АТО ще на початку серпня. На той час більшість задіяних в АТО контр-

актників були виснажені боями та понесли значні втрати. Тому частину з них вивели на переформування, і в секторах «Б» і «Д» лишилися військові частини, укомплектовані мобілізованими військовими 51-ї механізованої бригади, а також батальйони територіальної оборони. Зокрема, на крайньому лівому фланзі, в районі с. Єленівки, перебував батальйон територіальної оборони Рівненської області «Горинь». Поблизу Амвросіївки недалеко україно-російського кордону дислокувався 5-й батальйон територіальної оборони Івано-Франківської області «Прикарпаття». Бійці батальйону несли службу на КПП лінії «Кутейникове – Глинка – Кумачове – Тельманове». У центральній частині (район Старобешового та Комсомольська) перебували 39-й та 40-й батальйони територіальної оборони. 24 серпня 2014 р. з території Російської Федерації по позиціям 5-го батальйону був нанесений потужний артилерійський удар. На той час підрозділ мав одну БРДМ, ЗІЛ-131, кілька автомобілів ГАЗ-66 та шкільні автобуси, на яких пересувалися військові. На озброєнні у бійців була тільки стрілецька зброя. Під час обстрілів БРДМ був знищений, після чого командування батальйону прийняло рішення відступити. 27 серпня 2014 р. майже весь підрозділ залишив ввірені командуванням блокпости. На позиціях батальйону «Прикарпаття» лишилося 20 бійців. За версією Генерального штабу самовільне залишення позицій 5-м батальйоном стало однією з основних причин виникнення Іловайського котла [1; 14; 16].

Восени 2014 р. почався процес переформування територіальних підрозділів на мотопіхотні батальйони. Це викликало спротив та обурення серед офіцерів батальйонів та обласних чиновників. «Ми маємо чітко визначити вимоги: щоб залишився територіальний батальйон, який має захищати Волинську область... Відповідно до тих заяв, які писали тоді добровольці. Він переходить в пряме підпорядкування Міноборони. Ми хочемо почути відповідь – навіщо таке робити? Батальйон територіальної оборони має виконувати свої обов'язки на Волинській землі. А якщо розформовується, то нехай відправляється додому», – говорила голова Волинської ОДА Валентина Вітра [6; 17].

Не дивлячись на спротив у листопаді 2014 р. батальйони територіальної оборони були переформовані на мотопіхотні батальйони і повністю влились в структуру Збройних сил України [13].

Джерела і література

1. Аналіз бойових дій в районі Іловайська після вторгнення російських військ 24–29 серпня 2014 р. [Електронний ресурс]. **Міністерство оборони України**. 19 жовтня 2015 р. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk--14354/> – Назва з екрана.
2. Батальйони територіальної оборони підпорядковуватимуться Генштабу та головам ОДА. [Електронний ресурс]. **Укрінформ**. 30.04.2014 р. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/1656188-batalyoni_teritorialnoii_oboroni_pidporyadkovuvatimutsya_genshtabu_ta_golovam_oda___pashinskiy_1934360.html – Назва з екрана.
3. Батальйони територіальної оборони будуть підпорядковані керівництву АТО. [Електронний ресурс]. **Урядовий портал**. 18.06.2014 р. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247399455&cat_id=244276429 – Назва з екрана.
4. В областях створюються батальйони територіальної оборони. [Електронний ресурс]. **Міністерство оборони України**. 30.04.2014 р. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2014/04/30/v-oblastyah-stvoryuyutsya-bataljoni-teritorialnoi-oboroni/> – Назва з екрана.
5. В Україні створюються батальйони територіальної оборони. [Електронний ресурс]. **Прес-служба Президента України**. 30.04.2014 р. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/30325.html> – Назва з екрана.

6. Волинський батальйон: повернути не можна розформувати. [Електронний ресурс]. **Волинські новини**. 22.11.2014 р. – Режим доступу: <http://www.volynnews.com/news/society/volynskym-terbatalyon-povernuty-ne-mozhna-rozformuvaty> – Назва з екрана.
7. Володимир Бондаренко відвідав Київський 12-ий батальйон територіальної оборони. [Електронний ресурс]. **Вечірній Київ**. 19.05.2014 р. – Режим доступу: <http://eveningkiev.com/article/6121> – Назва з екрана.
8. Волонтери зробили автомобіль для батальйону «Київська Русь». [Електронний ресурс]. **gazeta.ua**. 04.09.2014 р. – Режим доступу: http://gazeta.ua/ru/articles/np/_volonter-y-sdelali-broneavtomobil-dlya-batalona-kievskaya-rus/579075 – Назва з екрана.
9. *Гай-Нижник П.* Вільне козацтво // **Енциклопедія Сучасної України**. Т. 4. Київ, 2005.
10. Київський батальйон територіальної оборони отримав сьогодні допомогу. [Електронний ресурс]. **Київ ТВ-2014 р.** – Режим доступу: <http://kiev.tv.com.ua/stn/item/6939-kyivskiy-batalion-terytorialnoi-oborony-otrymav-blahodiinu-dopomohu> – Назва з екрана.
11. Про оборону України. Закони України. 2008. Стаття 18. Територіальна оборона України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kodeksy.com.ua/pro_oboronu_ukrayini/statja-18.htm – Назва з екрана.
12. Про формування батальйону територіальної оборони. [Електронний ресурс]. **Вінницька обласна державна адміністрація – 2014 р.** – Режим доступу: <http://www.vin.gov.ua/web/vinoda.nsf/K2CDW> – Назва з екрана.
13. Міноборони: В областях створюються батальйони територіальної оборони. [Електронний ресурс]. **Урядовий портал**. 30.04.2014 р. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247260349&cat_id=244277212 – Назва з екрана.
14. На Рівненщині формується батальйон територіальної оборони. [Електронний ресурс]. **Рівне вечірне**. 19.05.2014 р. – Режим доступу: http://rivnepost.rv.ua/lenta_msgshow.php?id=52177 – Назва з екрана.
15. Указ Президента України Про часткову мобілізацію. [Електронний ресурс]. **Верховна Рада України**. 06.05.2014 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/454/2014/paran2#n2>. – Назва з екрана.
16. *Якубець І.* Україна. Проблеми територіальної оборони. [Електронний ресурс]. **Центр дослідований армії, конверсії и разоружения. 2014** – Режим доступу: <http://cacds.org.ua/ru/comments/339>. – Назва з екрана.
17. *Яценко І.* Армія у злиднях. [Електронний ресурс]. **Львівська пошта**. 15.05.2014 р. – Режим доступу: <http://www.lvivpost.net/lvivnews/n/25085> – Назва з екрана.

ФЕНОМЕН ВІЙСЬКОВОГО КАПЕЛАНСТВА В ЗОНІ БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НМІУ)

Сьогодні слово «капелан» увійшло в щоденний лексикон українців. Коли на передовій ще не було психологів, а волонтерський рух лише зароджувався, релігійні служителі у камуфляжній формі були серед бійців. Їм вдалося поєднати функції постачальників, психологів та душпастирів. Історія формування військового капеланства в українських ЗС привертає увагу й тому, що досі не створено цілісної картини діяльності військових капеланів, адже до літа 2015 року військове капеланство не було закріплене на державному рівні.

Метою статті є аналіз феномена українського капеланства в історії та безпосередньо в період АТО (2014–2015), що передбачає вирішення низки завдань: з'ясування етапів формування українського капеланства, виокремлення внеску кожної з християнських конфесій у капеланське служіння, демонстрування форм і методів капеланської роботи, виявлення особливостей капеланства під час бойових дій на Сході України.

За роки незалежності України дослідники вивчали функціонування інститутів капеланства у іноземних арміях [5, 233–234]. Питання душпастирського служіння в Армії УНР, УПА «Поліська Січ», 14-ї дивізії СС «Галичина», УПА досліджували А. Боляновський [1], Р. Коханчук [7], Ю. Решетніков [10, 211–219], С. Здіорук [3, 4], С. Ярмусь [13, 111–112], В. Яремчук [12]. Оскільки сучасний стан військового капеланства досліджують переважно релігієзнавці, історичний та політологічний аспекти цієї проблеми лишається малодослідженими.

Історія капеланства сягає IV ст. та пов'язується із легендою про зустріч св. Мартина Турського із жебраком, якому св. Мартин віддав половину свого плаща, перетявши його мечем. Вночі св. Мартинові явився укритий його плащем Ісус Христос. Подобу цього плаща-покривала (лат. *capella*) носили в бій, а її охоронцем був капелан (*capellanus*) – духівник короля. Звідти й термін «каплиця» – місце збереження хоругви, а надалі богошанування [3, 14].

Національно-історичні традиції українського війська ілюструють обов'язкову присутність душпастиря серед військовослужбовців: під час військового походу проти половців у 1111 р. [3], у Запорозькій Січі [2, 435], у відродженій Українській державі, коли згідно з наказом С. Петлюри від 17 квітня 1917 р. запровадили службу українських капеланів. Православний священник М. Маринич став членом Військового клубу ім. П. Полуботка, а відтак полковим священником 1-го Українського козацького полку ім. Б. Хмельницького. Після проголошення III-го Універсалу та початку формування Армії УНР виникла потреба інституалізації православного душпастирства в українському війську. В 1920 р. о. М. Маринич очолив Головну управу військового духовенства (ГУВД), діяльність якої регулювали нормативно-правові акти УНР та накази Армії УНР. Після більшовицької окупації інститут військового капеланства діяв у таборах інтернованих вояків Армії УНР до повної її демобілізації. Близько сотні капеланів було і у легіоні Українських січових стрільців. Офіційно інститут польових духівників існував лише в Українській галицькій армії [9, 95], священників якої урівняли у правах зі старшинами, забезпечили матеріально і надали змогу користуватися певними привілеями (впровадили ступені польового духівника і кілька рангів преподобників). На відміну від фельдкуратів австрійської армії і російських військових священників, польові духівники Галицької армії втручалися у всі сфери військової служби і побуту: цікавилися матеріальним забезпеченням вояків, підтримували зв'язки з місцевим населенням і, перш за все, своїми колишніми парафіями [9, 94].

Інститут капеланів існував в Українському війську і під час Другої світової війни. На вимогу українців у штат батальйону «Нахтігаль» впровадили посаду капелана, одним з обов'язків якого був облік полеглих, місця їх поховань і повідомлення родинам. Душпастирем українських військовиків став о. І. Гриньох [1, 57–59]. Щоправда, структура УПА присутності капеланів не передбачала. Однак повстанці для задоволення своїх духовних потреб запрошували цивільних священників, яких можна вважати волонтерами. Безпосередньо у лавах УПА пере-

бували о. А. Слюсарчик, о. В. Шевчук. У 14- й гренадерській дивізії СС «Галичина» на вимогу Митрополита Андрея Шептицького та професора В. Кубійовича посади польових духівників також ввели до штатного розпису. Оскільки німецькі частини СС капеланів не мали, капеланство стало відмінною рисою української дивізії «Галичина». Спеціальних одностроїв у них не було і після вишколу всі духівники дивізії отримали ранг хорунжого [1, 126].

Оскільки церква в Україні підтримує державу, а військові душпастирі долучаються до формування боездатності та морального духу особового складу, під час Антитерористичної операції святі отці працюють у зоні бойових дій на Сході України. Приїзд капеланів був добровільним; за словами о. І. Гопко (УГКЦ) із зони операції, «...жодна служба не може замінити ту роботу, що її виконує священник, котрий сприймається як людина від Бога». Для особового складу не має значення приналежність до конфесії, бо ці відмінності нівелюються прагненням людини отримати «...слово Боже, молитви, сповіді, покаяння, причастя» [3].

До обов'язків військових капеланів у зоні АТО входить проведення сповідей, причасть, відспівування загиблих, освячення техніки, індивідуальні бесіди з військовослужбовцями, проведення занять з християнської етики. Важливою є роль душпастирів у знятті стресового синдрому та укріпленні морально-психологічного стану військовослужбовців. Священники разом з офіцерами соціально-психологічної служби відвідують поранених у шпиталях, працюють з ними і як душпастирі, і як психологи. Підтримують вони і родини, що втратили близьких або в яких є поранені.

Отже, завдання капеланської служби є підтримка належного морального і духовного стану, патріотичне виховання, ліквідування стресу, вирішення моральних та етичних проблем, ліквідування посттравматичного синдрому в реабілітаційний період, підтримка родин воїнів, надання консультацій командуванню з релігійних, етичних та інших питань, співпраця з військовими психологами тощо.

Передовиками капеланської системи називають душпастирів від УГКЦ, які мають розроблену систему та працювали задовго до початку АТО. До війни було 47 капеланів УГКЦ. Нині на фронті перебувають 109 капеланів, відбулося понад 200 ротацій священнослужителів. Отець А. Зелінський зазначає, що греко-католицька церква була завжди зі своїм народом, і, можливо, є першою, що офіційно почала капеланські служіння. Військові священники мають особливу підготовку, відбувають місячні ротації на передовій та проходять супутнє навчання. Подібну роботу влітку 2015 р. запровадили і в УПЦ КП. У АТО відбула вже друга ротація військових священників, мобілізованих з усіх регіонів країни. Капелани УПЦ КП виконують свої обов'язки у зоні АТО у всіх секторах, маючи умовну «квоту» – 1 священник на 1000 військовослужбовців [9].

На передовій діють три добровольчі утворення: Батальйон військових капеланів від п'ятидесятників (бл. 60 служителів), Перший український батальйон військових капеланів (протестанти та православні, 48 служителів), Міжконфесійний батальйон військових капеланів (протестанти, православні, католики – бл. 150 служителів), затверджений у травні 2015 р., хоча поїздки в зону АТО і утворення здійснюють з квітня 2014 р. Почавши службу як волонтери, вони утворили громадські організації та продовжили капеланське служіння.

Відповідно до нових вимог більшість із них позбавлені права на подібну діяльність, оскільки не всі вони належать до релігійних організацій, що входять до Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, та мають відповідну освіту [6].

Для внормування капеланського служіння МО розробило вимоги до капеланів та їхніх деномінацій [8, 93–97]. По-перше, членство у ВРЦіРО, що охоплює 95% релігійних організацій України. Це насамперед має бути знана «соціалізована» церква, а не секта в соціологічному значенні. По-друге, релігійне вчення не має заперечувати збройний захист Вітчизни. По-третє, церква має мати достатню кількість вірян у ЗС України. Якщо їх лише кілька належать до певної конфесії, окремий капелан не потрібен. Замість нього буде пастир, котрий буде приїжджати, або віряни шукатимуть відповідну місцеву громаду. Передбачений «капеланський кодекс» регулює відносини між капеланами різних конфесій. Одним із його пунктів є заборона

релігійних дискусій. «Кодекс» пропагує повагу один до одного та спільне виконання Святого обов'язку [5].

Міжконфесійна організація, що об'єднала протестантів та православних – Перший український батальйон військових капеланів (що об'єднав не лише бакалаврів богослов'я, а й людей, які прагнуть долучитися до спільної справи) був створений влітку 2014 р. Русланом Росом, Ігорем Штормом та Олегом Хоменком. Капелани батальйону здійснили понад 70 поїздок у гарячі точки зони АТО. Крім духовного світогляду, представники батальйону мають тактичну, медичну, військову підготовку. Першу поїздку з медичною та гуманітарною допомогою капелани здійснили до м. Щастя, в період інтенсивних обстрілів. Наступну – в Донецький аеропорт, де один із капеланів дістав поранення. Представники батальйону здобувають другу освіту «Психотерапія та капеланське служіння» у стінах НПУ ім. Драгоманова. Магістерська програма була створена разом з Християнським навчально-дослідницьким центром «Реаліс» та Центром дослідження релігії при НПУ ім. Драгоманова за рівнем магістра та спеціальністю релігієзнавство. На навчання поступили і протестанти, які хочуть легітимізувати своє капеланське служіння. Особливістю капеланства є значний відсоток протестантських служителів. Як зазначає М. Черенков – протестант, родом з Донбасу: «Протестанти України, які до недавнього часу були відчуженими від суспільства, національних традицій, суспільних запитів і злободенних питань, після Майдану стали «українськими протестантами». Несподівано для себе протестанти відкрили практичний екуменізм, тобто християнську єдність в екстремальних умовах – на території конфлікту, а не богословського кабінету або храму» [11].

Душпастирська служба у військових формаціях є особливим видом волонтерства. Для України прагнення до душевного спокою не нове: капеланські подвиги мали місце в період Центральної Ради, Гетьманату, УНР, ЗУНР, руху Опору під проводом ОУН-УПА. Військові дії на Сході України пришвидшують процес набуття юридичної легальності капеланства в лавах ЗСУ, що сприятиме високому моральному духу військовослужбовців. Українська армія не має цілісної доктрини виховної роботи. Відтак, необхідність морально-психологічної та духовної допомоги військовослужбовцям, посилення виховної роботи у військах і за умов АТО, очевидна.

Однак, попри зрушення у створенні інституту військового капеланства в Україні, цей процес ще не завершений. Наступним етапом інституційного становлення може стати запровадження в кожній військовій частині посади полкового священика-капелана. Триває адаптування вимог Концепції до конкретних умов та завдань ЗС України. Загальна потреба Збройних сил України у військових капеланах сягнула 344 військових капеланів. Про це заявив полковник Р. Коханчук – старший офіцер відділу роботи з громадськими релігійними організаціями і шефських зв'язків Департаменту соціальної і гуманітарної політики МО. Сучасні церкви не готові надати достатню кількість професійних капеланів, що перебувають тільки на шляху підготовки [7]. Подальший перебіг розвитку капеланського служіння залежить від взаємодій влад та церков.

До НМІУ були передані 11 шевронів Першого батальйону військових капеланів, Міжконфесійного батальйону, громадської організації «Капеланське служіння війську». Шеврони були передані заступником командира Міжконфесійного батальйону Ігорем Скрицьким, а також заступником командира Першого батальйону військових капеланів Русланом Росом. З-поміж них вирізняється шеврон волинських братів-капеланів «Не міццю, але духом», в основі композиції якого хрест з крилами. Варті уваги нарукавні емблеми міжнародної організації капеланів «Olive Branch», що в основі мають напис «PRO DEO ET PATRIA» («За Бога і Вітчизну»). Речі воїнів, капеланів – це матеріалізована пам'ять про гідне творення держави та відстоювання її суверенітету в сучасних умовах.

Також музеєві було передано бушлат капелана Міжконфесійного батальйону військових капеланів Андрія Полухіна. Андрій – служителі Церкви євангельських християн в Дніпровському районі м. Києва. У цьому бушлаті капелан був при обороні Донецького аеропорту (11–18 січня) і там же поранений. На утепленому бушлаті є нарукавна емблема капелана, поблизу

якої дірка від осколкового поранення. Ці речі яскраво ілюструють капеланський рух в Україні та будуть використані при побудові експозиції, яка буде присвячена подіям АТО.

Джерела та література

1. *Боляновський А.* **Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945).** Львів, 2003.
2. *Голубуцький В.* **Запорозьке козацтво.** Київ, 1994.
3. Духовна підтримка бійців АТО [Електронний ресурс]. **Український тижневик Міст.** – Режим доступу: meest-online.com/wp-content/uploads/2014/07 – Назва з екрана.
4. *Здіорук С.* **Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття.** Київ, 2005.
4. *Здіорук С.* Служба військових капеланів у военній організації Української держави: необхідність можливості та перспективи. Аналітична записка. Липень 2014 [Електронний ресурс]. **Національний інститут стратегічних досліджень. Відділ гуманітарної політики.** № 5, Серія «Гуманітарний розвиток». – Режим доступу: www/niss.gov.ua/catalogue/14/0/1
5. *Карпенко О.* Капеланство в світі (за матеріалами «Зарубіжного військового огляду») // **Церковна православна газета.** 2009, № 7–8, квітень.
6. **Концепція душпастирської опіки у Збройних силах України.** Наказ Міністра оборони України 22.04.2011 № 220 [Електронний ресурс]. Міністерство оборони України. – Режим доступу: www.mil.gov.ua/index.php?part=council-pastoral – Назва з екрана
7. *Коханчук Р.* Капелан повинен бути всім для всіх [Електронний ресурс]. Капеланство. **Info: Інформаційний портал капеланського служіння.** – Режим доступу: www.kapelanstvo.com.ua 2014/11 – Назва з екрана.
8. *Кривенко Ю.* Визначення статусу капелана: історія та сучасність // **Актуальні проблеми держави і права.** Зб. наук. пр. / НУ «Одеська юридична академія». Одеса, 2008.
9. Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України [Електронний ресурс]. **Міністерство оборони України.** – Режим доступу: www.mil.gov.ua/index.php?part=council-pastoral-care&sub=polozhenia – Назва з екрана
10. *Решетніков Ю.* Вітчизняний та зарубіжний досвід забезпечення релігійних потреб військовослужбовців // **Державне управління та місцеве самоврядування.** Зб. наук. пр. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ, 2013, №1 (16).
11. *Черенков М.* Під час Майдану релігія була миротворцем, а під час війни стала мобілізатором [Електронний ресурс] **RISU: Релігійно-інформаційна служба.** – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/61746/ – Назва з екрана.
12. *Яремчук В.* **Духовно-гуманітарні аспекти стратегії розвитку військових формувань України.** Київ, 1995.
13. *Ярмусь С.* Збройні Сили і феномен військового капеланства // **Армія і духовність: свобода совісті та відродження: мат. міжнарод. наук.-практ. конф.** Київ, 1995.

Вікторія Гуртова

МАРКИ ПОШТОВІ 1923 р. ЯК ЗАСІБ БЛАГОДІЙНОЇ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ В УКРАЇНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НМІУ)

У НМІУ зберігаються випущені в 1923 р. у радянській Україні чотири марки, призначені для допомоги населенню, що постраждало від голоду 1921–1923 рр. (Філ–1861, Філ–1862, Філ–1863, Філ–1864).

Тривалий час достовірної інформації про причини, наслідки та допомогу голодуючим не було. Офіційною причиною голоду більшовики визнавали війну, відсталість Російської імперії, посуху в південних регіонах країни, повоєнну розруху. Офіційні видання мовчали про те, що головною причиною голоду була політика влади.

Тільки в часи незалежності України дослідники В. Марочко, О. Веселова, О. Мовчан, С. Кульчицький та ін. почали об'єктивно вивчати голод в Україні 1921–1923 рр. [5; 6; 15; 28; 34]. Новацією в розвитку вітчизняної філателії стали теми, недоступні в радянській час: марки Закарпатської України, діаспори в Канаді, періоду революційних подій 1917–1921 рр. (Я. Мулик, М. Крамаренко, Р. Бишкевич та ін. [4; 14; 18; 21; 30]).

Відкриття нових документів дало змогу дослідити тему допомоги українцям закордонних благодійних організацій. Випуск марок не лишився осторонь більшовицької пропаганди [3].

Історія української філателістики 1920-х рр. дотична до становлення радянської філателістики. Одним з авторів радянських філателістичних видань був Ф. Чучин [16, 3–22; 17, 7; 22, 26–28; 33, 18; 19, 15; 33], який у 1921 р. був уповноваженим Центральної комісії допомоги голодуючим при ВЦК з філателії та бон. За сприяння Ф. Чучина весною 1923 р. було створене Всеросійське товариство філателістів, діяльність якого сприяла виданню тематичної літератури та періодики «Советский филателист», «Филателия СССР», «Советский корреспондент», «Советский коллекционер» [1].

У 1921 р. на Поволжі та півдні України почався голод. Однак більшовицька влада і надалі вимагала від України виконання норми здачі хліба, який вивозили на Поволжя та Кубань. Для допомоги голодуючим ВЦВК звільнив Поволжя від продовольчих стягнень та податків: у цей регіон ввозили продовольство та фураж, з нього вивозили дітей до інших областей, зокрема, в Україну. З Америкою, Великою Британією, Німеччиною уклали угоди на постачання зернових, предметів першої необхідності, одягу. 18 липня 1921 р. була створена Центральна комісія допомоги голодуючим (ЦК Допгол) при ВЦВК на чолі з М. Калініним – першим головою ЦВК СРСР (вищий орган державної влади у період між всесоюзними з'їздами рад). Комісія організувала постачання продуктів харчування та матеріально-грошової допомоги.

Про голод в Україні вперше у вересні 1921 р. заявив повноважний представник уряду УНР в екзилі О. Шульгин [2, 124]. Через місяць це питання порушили в Парижі. І лише в грудні 1921 р. органи влади УСРР і ВЦВК визнали голод на Півдні України. Для допомоги постраждалим влада уклала договір з закордонними благодійними організаціями, а Раднарком УСРР почав вилучати культурні цінності з церков та музеїв, продаж яких поповнив державну скарбницю на 834 тис. крб золотом. Наприклад, з Києво-Печерської Лаври конфіскували 2417 діамантів [24]. За офіційними даними у березні 1922 р. в 5-ти українських губерніях голодувало 36%, тобто 3,5 млн. осіб [8, 406].

Однією з перших закордонних благодійних організацій відгукнулися «Місія Ф. Нансена» та «Американська адміністрація Допомоги» (АРА). 10 січня 1922 р., уклавши договір з урядом УСРР (від України його підписали Х. Раковський та В. Геськел), АРА з березня 1922 р. до липня 1923 р. надавала допомогу [2, 142]. Українське відділення АРА очолив Л. Гатчинсон; його представництва діяли у Києві, Харкові, Катеринославі та Одесі, де відкривалися благодійні кухні, медичні заклади, роздавали продукти харчування (180,9 млн пайків), передавали особисті посилки від родичів з-за кордону.

З «Місією Ф. Нансена» Х. Раковський уклав угоду в грудні 1921 р., а з травня 1922 р. вона почала свою роботу. Головним представником місії в Україні був капітан В. Квіслінг [9, 991], її центральний офіс розміщувався в Харкові. За час роботи місія видала 12 млн. пайків.

Уряд радянської України, за зразком російської Допгол, 17 серпня 1921 р. створив Всеукраїнську комісію допомоги голодуючим на чолі з Г. Петровським. У ній брали участь представники Народного комісаріату продовольства й земельних справ УСРР, комітетів незаможних селян, делегати різних організацій та спілок. Головним завданням Комісії був збір продовольства на території України для голодуючих Поволжя та Кубані. У серпні – грудні 1921 р. з України було вивезено 16,7 млн пудів зерна [3, 142; 23, 31–34].

Лише влітку 1922 р. Комісія отримала дозвіл допомагати українським голодуючим, а 15 жовтня 1922 р. була реорганізована в Центральну комісію з боротьби з наслідками голоду [2, 142], що свої зусилля спрямувала на відбудову сільськогосподарського виробництва у неврожайних місцевостях, допомогу інвалідам війни, безробітним, безпритульним дітям. Більшовицький уряд проголосив, що врожай 1922 р. повністю припинив голод, намагаючись виправдати в очах міжнародної спільноти поновлення хлібного експорту з УСРР.

1922 р. Укрпошта разом з Центральною комісією з боротьби з наслідками голоду (за взірцем аналогічних російських марок [7; 20, 3; 25, 2; 29], перша з шести серій яких побачила світ у січні 1922 р. [13, 28; 29, 12–13; 30–35]) затвердили створення чотирьох благодійно-поштових марок з написом «Пошта У.С.Р.Р. Допомога голодуючим»: «Привид смерті» (номінал 10+10 крб), «Селянин, який роззброїв смерть» (90+30 крб), «Україна, яка роздає хліб» (50+50 крб) та «Портрет Т. Шевченка» (20+20 крб). Це були єдині українські марки за весь радянський період. Ознакою благодійності були слова «Допомога голодуючим» і подвійні номінали, розділені знаком «+» [21, 16–17; 26, 9–10; 27; 31, VIII]. Перша цифра означала вартість марки як оплати поштових послуг, друга цифра – розмір грошового внеску на користь постраждалих від голоду. Замовлення України на виготовлення 1 млн марок методом офсетного друку з водяними знаками виготовила Берлінська державна типографія (Німеччина). З 25 червня по 18 серпня (фактично – до 11 серпня) 1923 р. ці марки продавали в Харкові, Полтаві, Катеринославі, Бахмачі, Одесі, Вінниці, Житомирі, Києві та Чернігові [14, 122–123].

Означені марки можна розділити на дві групи: з символічними зображеннями («Привид смерті», «Селянин, який роззброїв смерть» та «Україна, яка роздає хліб») та портретним зображенням (Т. Шевченко). Для першої групи спільними є алегоричний сюжет боротьби українського народу зі Смертю, використання національного колориту, вертикальна композиція зображення.

Рис. 1.

На марці «Привид смерті», виконаній у синьому та чорному кольорах, зображено жінку в українському народному вбранні, що притискає до себе хлопчика та відштовхує занесену Смертю косу. Слово «Пошта» розміщене вгорі, напис «10+10 карб.» – унизу (рис. 1).

Марка «Селянин, який роззброїв смерть» виконана у чорно-коричневій гамі. В центрі в ромбі зображено селянина, який відбирає косу у скелета, що символізує Смерть. По кутам марки розміщені заголовні букви «У», «С», «Р», «Р». Над малюнком – «Пошта 90 карб.», унизу – «Допомога +30 карб. голодуючим» (рис. 2).

Рис. 2.

На найдорожчій марці «Україна, яка роздає хліб» зображено дівчину в національному вбранні, яка роздає хліб людям. Марка виконана в червоно-чорних кольорах. Угорі – напис «У.С. ПОШТА Р.Р.», унизу – «Допомога + 50 крб. Голодуючим» (рис. 3).

Рис. 3.

Марка «Портрет Т. Шевченка» є першою маркою з зображенням видатної особи у радянській Україні. У палітрі марки переважають сірий та оранжевий колір. Це єдина марка серії з горизонтальним розміщенням зображення – традиційних українських рослинних орнаментів (рис. 4).

Рис. 4.

Доля та життя авторів цих марок – художників О. Маренкова та Б. Порай-Кошиці схожі: обидва займалися графікою, народилися на Харківщині та стали жертвами комуністичної тиранії. Олексій Васильович Маренков (1886–1942) – член Асоціації художників Червоної України, автор обкладинок творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ю. Яновського, Ю. Будяка; плакатів та графічних портретів Т. Шевченка. У 1905–1912 рр. О. Маренков навчався в Київському художньому училищі у О. Гофмана, Ф. Кричевського та І. Селезньова. В 1920-х рр. викладав у Харківському художньому інституті. У 1938 р. репресований. Його роботи зберігаються у Харківському художньому музеї [10, 1466].

Борис Володимирович Порай-Кошиця (1886 – ?) – член «Союзу мистецтв». Народився на хут. Порай-Абазівка Валківського повіту Харківської губернії в родині доктора медицини. У 1908–1911 рр. навчався в Королівській академії мистецтв у Мюнхені, закінчив Вищу художню школу. Після Першої світової війни повернувся в Україну. Викладав в Архітектурному та Художньо-промисловому інститутах, був заступником директора Харківського художньо-історичного музею. В 1920 р. заарештований органами ОГПУ та засуджений до року виправних робіт. У 1943 р. емігрував до Німеччини, викладав у Мюнхенській вищій школі живопису. Похований у м. Бейрейт (Баварія) [11, 2267].

Висвітленню теми допомоги голодуючим українцям радянська преса уваги майже не приділяла – переважали статті, присвячені проблемам голоду на Поволжі. Зокрема, журнал «Советский филателист» писав: «До сего времени нами выручено от продажи марок около 500 миллионов рублей советскими деньзнаками старого образца, 1 800 американских долларов и 400 00 германских марок...» [19, 15]. Про Україну такі дані в пресі поки що не виявлені, але пошуки тривають.

Джерела та література

1. *Бабинцев С. Филателистическая библиография.* Москва, 1970.
2. *Бикова О. Регіональні особливості голоду 1921–1923 рр.: Поволжя, Крим, південь України // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2011. Вип. XXXI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/31/bykova.pdf – Назва з екрана
3. *Бистрицька Е. Участь міжнародних організацій у подоланні голоду на території України і Росії у 1921–1923 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.* Серія: Історія. Вип. 1. Ч. 1. Тернопіль, 2013.
4. *Бишкевич Р. Начерк історії української філателії. Класичний період.* Львів, 2004.

5. *Веселова О., Марочко В., Мовчан О.* Голодомори в Україні 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. Київ, 2000.
6. **Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів.** Київ, 1993.
7. *Дайхес І.* **О чём говорят советские почтовые марки.** Москва, 1949.
8. **Енциклопедія українознавства.** Т. 2. 1955–1957.
9. **Енциклопедія українознавства.** Т. 3. 1959.
10. **Енциклопедія українознавства.** Т. 4. 1962.
11. **Енциклопедія українознавства.** Т. 6. 1970.
12. *Касіян В.* **Українська радянська графіка.** Київ, 1957.
13. *Колесников А.* Советские марки Помгола // **Советский коллекционер.** 1965, № 4.
14. *Крамаренко М.* **Украина. Каталог почтовых марок.** 1866–2010. Донецьк, 2011.
15. *Кульчицький С., Мовчан О.* Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні // **Історичні зошити.** Київ, 1993.
16. *Ленин.* Дети. Филателия // **Советский коллекционер.** 1970, №8.
17. *Майоров А.* Пресса для коллекционеров (краткий экскурс) // **Всемирный коллекционер.** 1996, № 3 (4).
18. *Максимчук Ю.* **Українські поштові марки.** Берхтесгаден, 1949.
19. Марочные пожертвования // **Советский филателист.** 1922, № 2.
20. *Мусатов А.* Марочное дело в РСФСР // **Советский филателист.** 1922, № 2.
21. *Мулик Я.* **Поштові марки України. 1918–2011.** Дрогобич, 2012.
22. *Немчикова З.* У истоков советской филателии // **Филателия СССР.** 1975, № 4.
23. *Ніколаєв І.* Організаційно-гуманітарна діяльність «Місії Нансена» в Україні під час голоду 1921–1923 років (на матеріалах Миколаївської області) // **Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець».** 2011, № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://journal.mandrivets.com/images/file/Nikolajev_2011_6.pdf – Назва з екрана.
24. Обдиранне церков у Києві // **Свобода.** 1922, 22 травня.
25. **Омская Губернская комиссия помощи голодающим – Голодному Поволжью.** 1921.
26. Постановление ВЦИК и СНК по филателии // **Советский филателист.** 1922, № 2.
27. Почтовые марки Украинской ССР // **РСФСР. Специализированный каталог почтовых марок.** 1918–1923. Санкт-Петербург, 2004.
28. *Турченко Г.* Голод 1921–1923 рр. як засіб державного терору радянської влади на Півдні України // **Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.** Вип. XXXII. Запоріжжя, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/32/turchen2.pdf – Назва з екрана
29. *Філіпов В.* Филателия, год 22-й // **Филателия СССР.** 1966, № 1.
30. *Чередниченко В.* **«Про філателію всім» Підпільна пошта України.** Торонто; Львів, 2009.
31. *Черногор А.* Интересный документ // **Филателия СССР.** 1974, № 2.
32. *Чучин Ф.* Спекуляція на голоде в РСФСР // **Советский филателист.** 1922, № 2.
33. *Чучин Ф.* **Каталог почтовых марок РСФСР.** Москва, 1923.
34. *Шитюк М.* **Голодомори ХХ століття.** Київ, 1997.

Тетяна Форманюк

РЕЛІГІЙНІ СВЯТА УКРАЇНЦІВ НА ПОШТОВИХ КАРТКАХ ТА МАРКАХ У КОЛЕКЦІЇ НМІУ

Свято завжди має оптимістичний характер. Його змістовна сторона відрізняється духовною спрямованістю. У ньому відчутна багатобачна спадкоємність духовних цінностей. З розвитком цивілізації свята ставали справою офіційною, а з утвердженням державності – засобом управління людським співтовариством [1, 12].

Святкові мотиви знайшли відображення у образотворчому мистецтві. Розглянемо поштові картки та марки колекції НМІУ фондів груп «Філокартія» та «Філателія». За однією з версій, перша вітальна поштова картка з'явилася в Англії у 1794 р.: художник Добсон намалював родину біля різдвяної ялинки і надіслав це привітання своєму приятелю. І вже з 1840 р. в Англії малими тиражами друкували новорічні картки, а з середини ХХ ст. – святкові поштові марки [7].

Рис. 1. Картка поштова вітальна з зображенням репродукції картини Л. Джорджоне «Поклоніння пастухів». Канада, Вінніпег, 1966 р. (ФК–1518).

В Україні перші поштівки з'явилися у 1897 р. Вони були великодні. Згодом чимало видавництв випускали художні картки з різними сюжетами до Великодня, Різдва Христового, Дня Янгола та Нового року [8].

Українські художники і дизайнери другої пол. ХХ – поч. ХХІ ст. створили низку різдвяних ілюстрацій: від народження маленького Ісуса до традиційного народного вертепу з зіркою і колядниками. Ці зображення можна поділити на три типи.

Один з них – біблійний сюжет зі Святим Сімейством (інв. № ФК–1518, ФК–1349, ФК–1351, ФК–1350, ФК–1348, ФК–1097). Зазвичай художники на тлі печери зображали Марію та Йосифа, які схилилися біля новонародженого маляти – Ісуса, над ними витали ангели, світила Віфлемська зірка, до Сімейства з дарунками радісно поспішали пастухи (рис. 1).

Особливої уваги варті поштові картки, в 1945–1951 рр. створені львівським художником М. Михайловичем, який жив і працював у таборах для переміщених осіб на території Західної

Німеччини (ФК-1539, ФК-1525) [3, 414]. Вони – монохромні, створені у стилі ліногравюри і виділяються патріотичним підходом до зображення. Марія та Йосиф зображені як прості українські селяни. Мудреці, які йдуть вклонитися маленькому Ісусу, представлені образами Володимира Великого, Ярослава Мудрого та Богдана Хмельницького. А три янголи вгорі – це хлопці у військовому одязі повстанської армії з нашивкою «тризуб», які сурмлять у сурми і тримають корону (рис. 2).

Рис. 1. Картка поштова вітальна з зображенням репродукції картини Л. Джорджоне «Поклоніння пастухів». Канада, Вінніпег, 1966 р. (ФК-1518).

До другого типу належать зображення різдвяних народних ігрищ або дій, що відбувалися після богослужіння: традиційних різдвяних обходів (ФК-821, ФК-927, ФК-1079, ФК-1078, ФК-1347) [5, 18]. Ряджені ходили по домівках, співаючи господарям колядки, за що отримували частування чи гроші [4, 354]. В Козу переодягали молодого веселого хлопця. За повір'ям, Коза символізувала родючість, оберігала від злих сил. Весела компанія бешкетувала, грала і співала колядок (рис. 3).

Рис. 3. Картка поштова «Колядники». Україна, 1991 р. (ФК-1079).

Третій тип – зображення засніженого зимового пейзажу, який передає святковий настрій (ФК–1100, ФК–1336, ФК–1182).

Жваво проходили веселі святки від Різдва Христового до Водохреща [2, 102], до дня якого Укрпошта випустила конверт зі штемпелем спецпогашення (рис. 4).

Інша група поштівок присвячена найбільш шанованому у народі святу – Великодню або Воскресінню Христовому [4, 433]. На вітальній поштовій продукції художники часто зображали одні із символів Святого Воскресіння: святкову паску, оточену крашанками чи писанками, запалену свічку, гілочки зеленої верби або весняний букет (ФК–1564, ФК–1518, ФК–1274, ФК–1354, ФК–1355, ФК–1357, ФК–1044, ФК–1048, ФК–303, ФК–13, ФК–11, ФК–10, ФК–9, ФІЛ–1273, ФІЛ–684) (рис. 5, 6, 7), а також – кроликів, зайців, курчат, курочок та півників, овець; людей, які освячують паски або б'ють у дзвони (ФК–1565). На поштівці ФК–1016 початку ХХ ст. зображена кумедна сцена: півник з букетиком весняних незабудок прийшов до будиночка курочки (рис. 8). На поштових вітальних картках ФК–1525 та ФК–1565 згадуваний М. Михайлович (рис. 9) в 1951 р. у патріотичному і оптимістичному дусі написав: «Христос Воскрес! Воскресне Україна!» [3, 414].

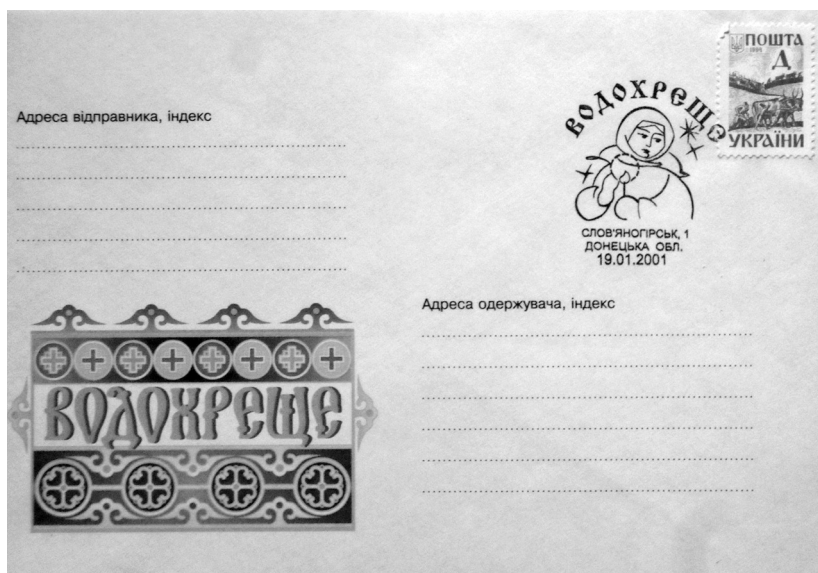

Рис. 4. Конверт поштовий «Водохреще». Худ. С. Ніколюк. Україна, 2001 р. (ФІЛ–1256).

Рис. 5. Картка поштова «З Великоднем!». Україна, Київ, 1991 р. (ФК–2).

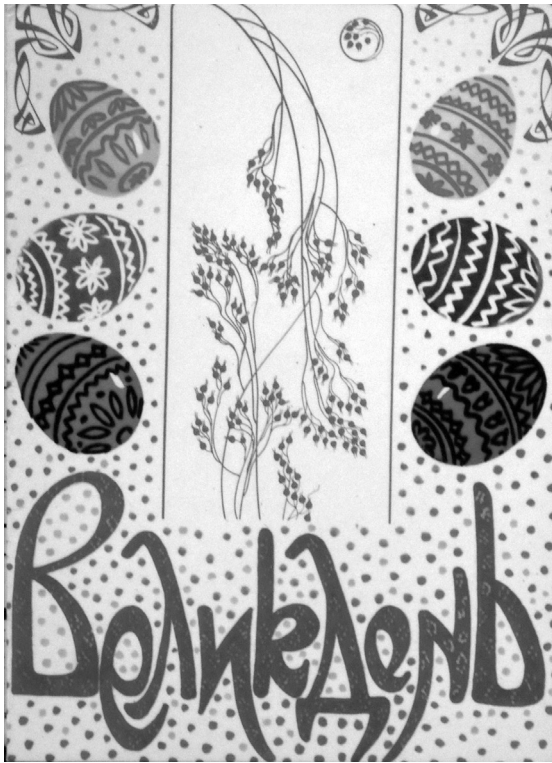

Рис. 6. Картка поштова «Великдень».
Україна, Київ, 2001 р. (ФК-12).

Рис. 7. Марка поштова «3 Великоднем!».
Худ. В. Дворник. Австрія, 1993 р. (ФІЛ-684).

Рис. 8. Картка поштова великодня. Західна Європа, поч. XX ст. (ФК-1016).

Рис. 9. Картка поштова «Христос Воскрес! Воскресне Україна!». Худ. М. Михайлевич. Німеччина, 1945–1951 рр. (ФК–1565).

У колекції НМІУ також представлений маркований конверт, випущений Укрпоштою до свята Трійці – літнього свята, яке ще називали Зеленою неділею [2, 347, 348]. Конверт прикрашений рослинним орнаментом. На марці зображено три янгола, прикрашених вінком з квітів; це ж зображення графічно повторює штемпель спецпогашення (рис. 10).

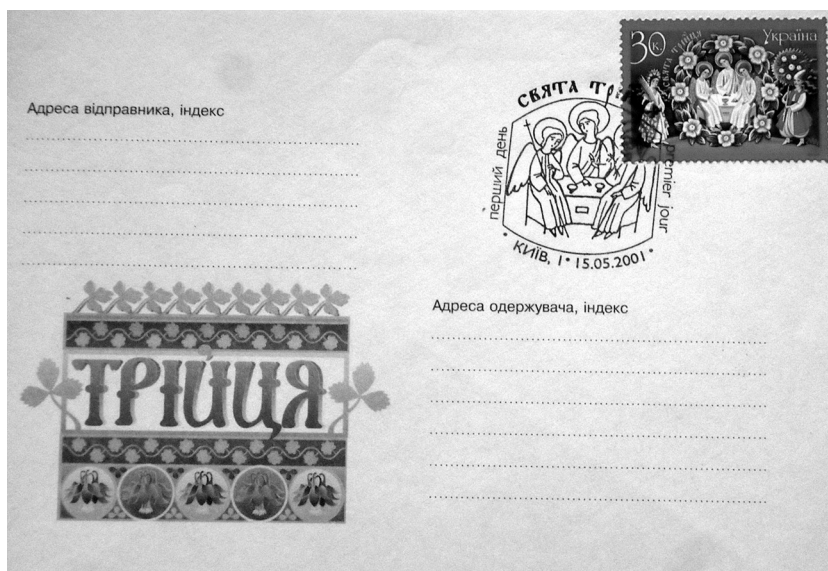

Рис. 10. Конверт поштовий «Трійця». Худ. С. Ніколюк. Україна, 2001 р. (ФІЛ–1267).

Одна з марок з колекції НМІУ присвячена іншому популярному християнському святу – Маковію (рис. 11) [6, 18]. 14 серпня на свято Маковія (інші назви – Медовий Спас, Перший Спас) в церквах святять мак, квіти, мед та шанують пам'ять мучеників Маковеїв [5; 41].

Іншу марку (ФІЛ–1882) Укрпошта випустила до свята, яке має назву Другий (або Яблучний) Спас, яке в Україні відмічають 19 серпня: на тлі церкви зображені яблука (рис. 12), які цього дня, разом з іншими плодами, в кошиках несли святити до церкви [2, 404].

Рис. 11. Марка поштова «Свято Маковія». Худ. В. Євтушенко. Україна, Київ, 2003 р. (ФІЛ–1881).

Рис. 12. Марка поштова «Свято Спаса». Худ. В. Євтушенко. Україна, Київ, 2003 р. (ФІЛ–1882).

Українські свята є важливою частиною нашої культури, вони являються носіями національного духа. З того великого розмаїття зображень друкованої продукції побутових та релігійних свят, яке поновлюється кожен рік в Україні, ми бачимо зацікавленість та шанування своїми давніми традиціями.

Джерела та література

1. Андрійчук О. Часопис розвитку духовної культури. Луцьк, 2001.
2. Воронай О. Звичайі нашого народу. Етнографічний нарис. Київ, 2005.
3. Енциклопедія історії України. Т. 7. Київ, 2010.
4. Ковалевський О. Українські традиції. Харків, 2004
5. Скуратівський В. Свята українського народу. Київ, 1995
6. Якібчук Я. Осінь золота нам несе свята. Тернопіль, 2009.
7. История возникновения новогодней открытки [Електронний ресурс]. **Justlady.ru**. – Режим доступу: <http://Justlady.ru>articles-140988-istoria-novogodney-otkrytki> – Назва з екрана
8. Как появилась первая почтовая открытка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://surfingbird.ru/surf/fU7f0224e#.VvgQydnD6T8> – Назва з екрана

Тетяна Форманюк

ШЕВЧЕНКІАНА НА МАРКАХ ТА ПОШТОВИХ КАРТКАХ З КОЛЕКЦІЇ НМІУ

Небагато культур мають поетів рівня Тараса Григоровича Шевченка – геніального поета, художника, філософа і мислителя. Його слова крилаті, а ідеї актуальні. Про нього пишуть, його цитують, його вшановують.

Ненав'язливою ефективною можливістю нагадати світові про велич Т.Г. Шевченка є «візитівки» держави – українські поштові картки та марки, конверти та штемпелі спецпогашення. Філателістична шевченкіана налічує понад 110 років. Ще у 1904 р. до 90- річчя від дня народження Т. Шевченка Українська радикальна партія в Коломиї видала дві марки із зображенням Кобзаря [3; 30]. 1919 р. 14 марок номіналом від 1 до 200 гривень замовив уряд УНР у Відні [3, 22; 23]. Цю серію оформив художник М. Івасюк. Серед зображень був і портрет Кобзаря (рис. 3), який був створений для марки на основі відомого живописного твору І. Крамського (1871). На цій марці номіналом 20 гривень Т. Шевченка, обрамленого орнаментом, зображено у смушковій шапці. В обіг ці марки так і не надійшли, тому що УНР була окупована більшовиками, а її уряд 16 грудня 1919 р. виїхав за кордон. Пізніше ці марки використовували як агітаційні [3; 31].

Крім колишнього СРСР, де часто видавалась поштова атрибутика до ювілеїв Т. Шевченка, в 1971 р. конверт із маркою, на якій був зображений поет, випустили в Парагваї. Надрукувати її генерала Стресснера переконав український емігрант М. Самоверський [4, 10–18]. 1976 р. Український конгресовий комітет Америки надрукував блок, у якому на одній марці були намальовані Т. Шевченко та Дж. Вашингтон [4, 10–18].

2014 р. до 200-річчя Кобзаря про випуск поштової марки із зображенням Т. Шевченка оголосила Українська асоціація Нової Зеландії. На ній ювіляр був зображений у вигляді учасника євромайдану на тлі палаючої барикади із шиною на плечі [7].

У колекції НМІУ у групах «Філокартія» (ФК), «Філателія» (ФІЛ) і «Гравюра та літографія» (ГРЛ) зберігається 35 творів шевченкіани. Поштові художні картки та марки, присвячені Кобзарю, за змістом можна поділити на оригінальні художні твори (ФК–593, ФК–1461, ФК–1462, ФК–1032, ФК–1530; ФІЛ–303, ФІЛ–329, ФІЛ–364, ФІЛ–432, ФІЛ–800, ФІЛ–857, ФІЛ–1091, ФІЛ–1211, ФІЛ–1155, ФІЛ–1257, ФІЛ–1861; ГРЛ–3598/40); репродукційні – відтворення творів живопису і графіки Шевченка (ФІЛ–747, ФІЛ–1918, ФІЛ–1919, ФІЛ–1920, ФІЛ–2018–2021; ГРЛ–3591/2) та фотонатурні – фотографії шевченківських місць (ФК–14, ФК–1021, ФК–1474; ФІЛ–306, ФІЛ–382, ФІЛ–1255, ГРЛ–3598/38).

Рис. 1. Марка поштово-добродійного випуску «Допомога голодуючим». Худ. О. Моренков. УСРР, червень 1923 р. (ФІЛ–1861).

1923 р. була випущена перша поштова марка УСРР з портретом Т. Шевченка номіналом 20 крб. та написом «На допомогу голодуючим» (рис. 1). Частина коштів, перерахованих з продажу, йшла на допомогу українцям, котрі постраждали від неврожаю. Марка виконана в теплій коричневій гамі, а портрет поета оточений традиційним українським рослинним орнаментом.

Рис. 2. Картка поштова «Т.Г. Шевченко. 1814–1861». УРСР, 1920-ті рр. (ФК-1530).

На початку 1920-х рр. Київський музей революції з нагоди святкування пам'яті Тараса Григоровича видав так багато поштових карток [1, 185–187], що потім їх нереалізовані екземпляри у музеї використовували як каталожні картки. На цих картках зображені хата, де народився Кобзар, і поет на засланні в Орській фортеці (рис. 2).

Рис. 3. Картка поштова «Шевченко коло Дніпра». Російська імперія, поч. ХХ ст. (ГРЛ-3598/40).

Картка початку ХХ ст. «Шевченко коло Дніпра» (рис. 3) є репродукцією картини українського живописця і графіка К. Трутовського (1875), яка спочатку мала назву «Кобзар над Дніпром». На картці зображено Т. Шевченка, який сидить на поваленому стовбурі дерева, притиснувши до себе бандуру, а за його спиною зображене Дніпро.

У групі «Філателія» є серія С. Поманського випуску 1939 р. «125 років від дня народження українського народного поета Т.Г. Шевченка». Одна марка (ФІЛ-800) є репродукцією автопортрета молодого Кобзаря 1840 р., друга (ФІЛ-1155) – репродукцією світлини І. Досса 1858 р., з якої Шевченко (у зрілому віці, без головного убору, в костюмі) проникливо дивиться на глядача. Ще один малюнок С. Поманський зробив до марки «Пам'ятник Т.Г. Шевченку у Харкові» (ФІЛ-857).

Серія «Українські письменники і поети» (ФІЛ-1462) у 1956 р. була виконана художником О. Артамоновим. В ній Шевченко зображений у костюмі.

1954 р. були випущені марка художника М. Щипаєва «300 років возз'єднання України з Росією» (ФІЛ-303) та поштова картка Л. Столигво «Т.Г. Шевченко» (ФК-1461).

1939 р. була надрукована художня картка з гравюри В. Мате (1856–1966), що відтворює фотографію А. Ден'єра, де Т. Шевченко представлений в шапці зі смушка і в кожусі (рис. 4).

Рис. 4. Картка поштова з портретом Т.Г.Шевченка. Худ. В. Мате (за автопортретом Т. Шевченка). РСР, Москва, 1939 р. (ФК-1032).

Останні радянські марки та конверт вийшли в 1989 р. На марці (ФІЛ-364) ми бачимо погрудний портрет Кобзаря, виконаний з фотографії 1860 р. А на конверті «150 років першому виданню збірника віршів Т.Г. Шевченка «Кобзар» (ФІЛ-329) поет представлений на тлі розгорненої книги.

У роки незалежності Пошта України в 1995 р., у серії поштових марок «Світочі української літератури», випустила марку художника Р. Цессіна «Т.Г. Шевченко. 1814–1861» (ФІЛ-1091): на блакитному тлі з рослинним орнаментом та «Кобзарем» зображено погруддя митця, прикрашене лавровими гілками зі стрічкою.

Марка «Пам'ятник Т.Г. Шевченку» (ФІЛ-1211), на якій зображений монумент поету у Канєві та Будинок Черкаського обласного краєзнавчого музею, була випущена до ІV філателістичної виставки, 1997 р. проведеної у Черкасах.

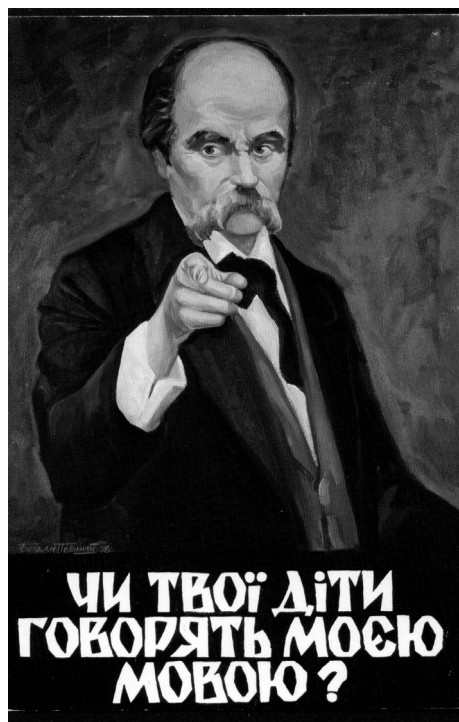

Рис. 5. Картка поштова «Чи твої діти говорять моєю мовою?». Худ. Б. Певний. США, Нью-Йорк, 1990 р. (ФК-593).

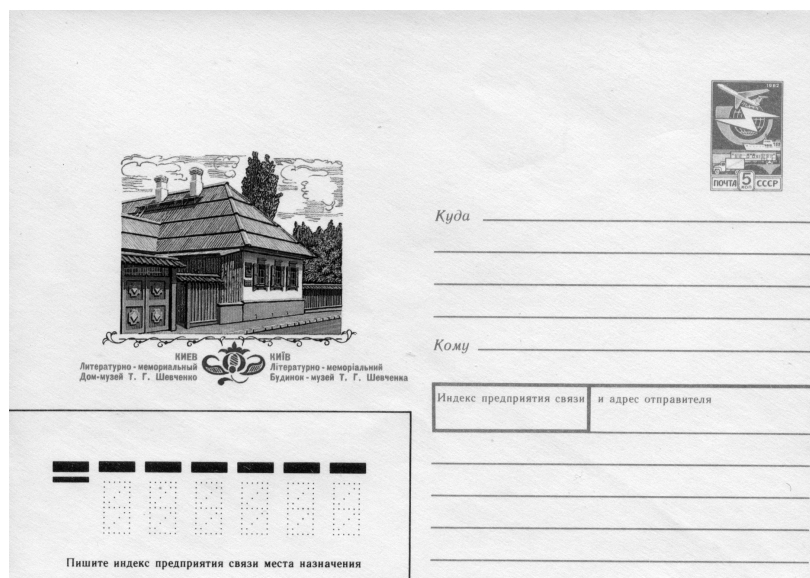
2001 р. був виданий конверт на честь 12-річчя відновлення Тернопільського обласного Товариства української мови ім. Т. Шевченка, заснованого у 1868 р. в Галичині.

Рис. 6. Блок марок поштових «Аскольдова могила» серії «Київ очима художників». Україна, 2002 р. (ФІЛ-2018-2021).

Наприкінці 1990-х рр. у колекцію НМІУ «Філокартія» з Нью-Йорка надійшла картка (рис. 5), створена для журналу «Сучасність» художником і співредактором Б. Певним. Т. Шевченко, зображений майже на повний зріст, у сучасному костюмі, звертається до глядача: «Чи твої діти говорять моєю мовою?».

Т. Шевченко митець багатогранний. Талант художника проявився у нього раніше, ніж талант поета. Жіночі образи посідають особливе місце у творчості Шевченка. Одна з найскравіших картин Шевченка – «Катерина» (1840), що стала певним етапом не лише в творчості Т. Шевченка, але й в становленні критичного реалізму в українському мистецтві першої пол. ХІХ ст. Цій картині присвячені марки 1979 (УРСР) і 2007 (незалежна Україна) рр. випуску (ФІЛ-747, ФІЛ-1919) [6, 6].

Рис. 7. Конверт поштовий «Київ. Літературно-меморіальний Будинок-музей Т.Г. Шевченка». Худ. Н. Ветцо. СРСР, Перм, 1987 р. (ФІЛ–382).

Рис. 8. Картка поштова «Шевченківська могила у Каневі». Поч. ХХ ст. (ГРЛ–3598/38).

2007 р. вийшла марка з одним з перших автопортретів Кобзаря (ФІЛ–1920), написаним в 1840 р. [6, 11]. На поштовому блоці 2013 р. «Автопортрет» (ФІЛ–2580) бачимо Т. Шевченка на засланні в Орську.

Т. Шевченко – неперевершений майстер пейзажу. У листі О. Бодянському, датованому 1844 р., Тарас Григорович писав: «Я хочу рисувать нашу Україну...». Перебуваючи в Києві в 1845 р., він створив акварель «Аскольдова могила», у 2002 р. відтворену на поштовій марці (рис. 6) [2, 25].

Зображення на картці початку ХХ ст. «Автопортрет у темному костюмі. 1860 р.» (ГРЛ–3591/2), прояняте глибоким ліризмом.

Деякі випуски друкованої продукції були присвячені шевченківським місцям. На конверті 1987 р. «Київ. Літературно-меморіальний Будинок-музей Т. Г. Шевченка» (рис. 7) зображена філія Національного музею Т. Шевченка – будиночок, де поет жив з 1846 р. і до свого арешту 5 квітня 1847 р.

Рис. 9. Картка поштова «Пам'ятник Т.Г. Шевченку». Україна, Канів, 2010-і рр. (ФК-1474).

Інші поштові картки з колекції НМІУ (ГРЛ-3598/38; ФІЛ-306, ФІЛ-1254-1255; ФК- 1474) зображують краєвиди Канева та пам'ятник Т. Шевченку, встановлений в 1939 р. скульптором М. Манізером. Завдяки цим карткам, конвертам та маркам можна простежити історію місця, де було поховано Т. Шевченка: від чавунного пам'ятного хреста (ГРЛ- 3598/38) до сучасного пам'ятника (рис. 8, 9).

Джерела та література

1. *Большаков Л.* Добро найкраще на світі... // **Вітчизна.** 1989, № 5.
2. *Гай А., Дмитренко О.* **Київщина у творчості Т.Г. Шевченка.** Біла Церква, 2004.
3. *Левітас Й., Басюк В.* **Все про марки.** Київ, 1975.
4. *Тарахан-Берега З.* **Шевченко – поет і художник.** Київ, 1985.
5. **Т. Г. Шевченко. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях.** Київ, 1994.
6. **Т. Г. Шевченко.** Москва, 1961.
7. Нова Зеландія [Електронне джерело]. **Поштові марки-2014.** – Режим доступу: <http://stampworld.com>uk/stamps/New-Zealand/?year=2014> – Назва з екрана

Олена Родіонова

ОСОБИСТІ ПЕЧАТКИ ВИДАТНИХ ДІЯЧІВ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. ЗІ СФРАГІСТИЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ НМІУ

У сфрагістичній збірці НМІУ зберігаються дві сургучні і одна факсимільна печатки, що належали трьом особистостям. Натхненна праця власників печаток пов'язана з Києвом, і стала вагомим внеском у культуру і науку не тільки нашої держави, але й світової спільноти.

Перша печатка (рис. 1.1) належала українському художнику-портретисту і педагогу Гаврилові Андрійовичу Ваську (1820 – після 1878). Її передала музею мешканка с. Дегтярі Прилуцького р-ну О. Фішер [4, 1]. Печатка має прямокутну зі зрізаними кутами металеву основу зі втулкою для кріплення ручки. На щитку розміром 16 x 18 мм угорі зображена дворянська корона, під якою розміщено напис: «Г. ВАСЬКО». Триярусна дерев'яна ручка світло-коричневого кольору висотою 63 мм вкрита прозорим лаком.

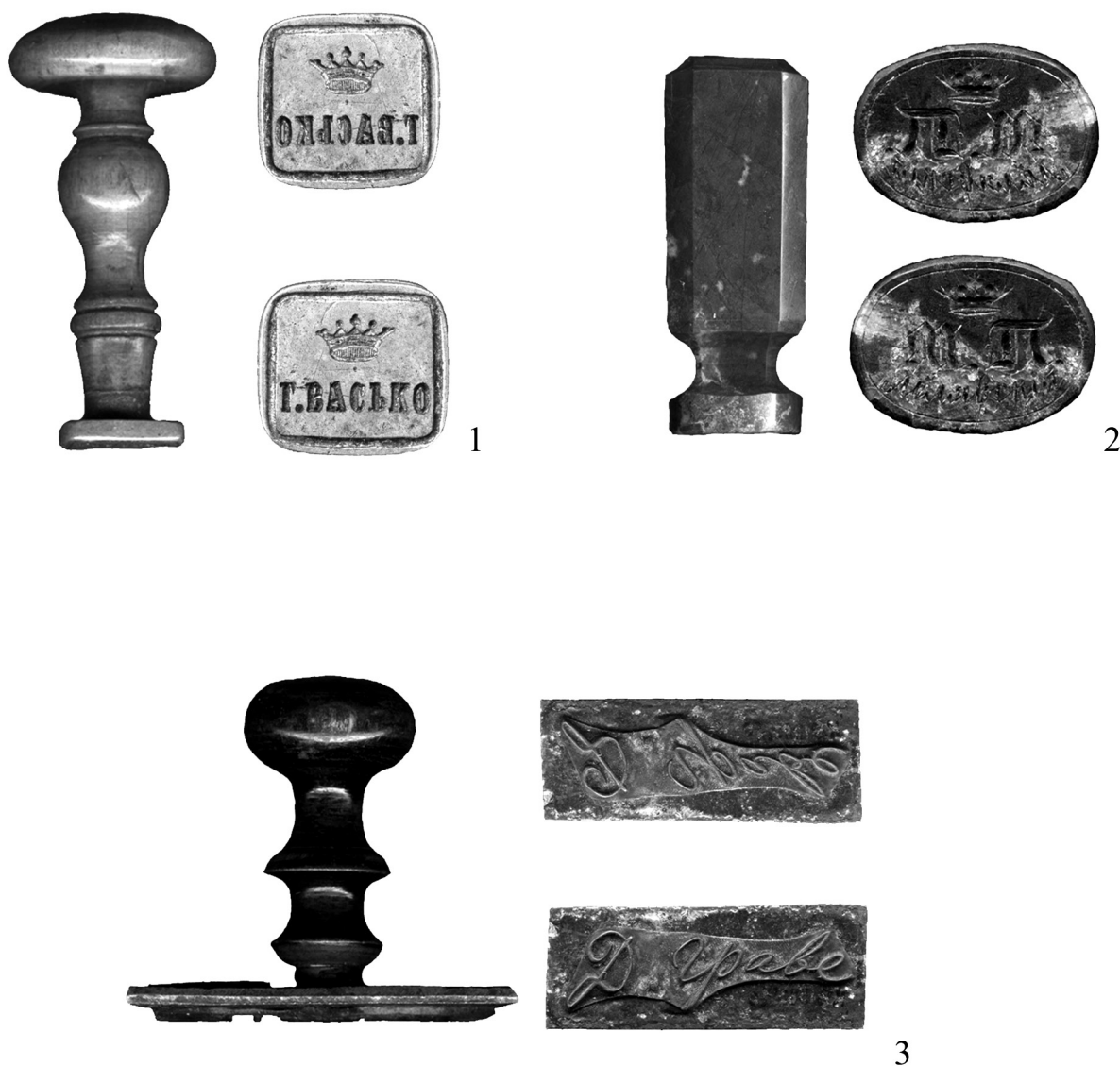

Рис. 1.

Даних про життя митця зберіглося небагато. Родом Гаврило Андрійович з м. Короп Чернігівського повіту, з міщан «податного звання» [8, 14], вчився у Кролевецькому повітовому училищі [1, 11]. Без проходження академічного курсу у Петербурзькій академії мистецтв Г. Васько отримав атестат «некласного художника» [8, 14], що давав право поступати на службу за вибором як вільний художник [26, 122]. У 1847 р., коли звільнилося місце вчителя малювання у Київському університеті св. Володимира, Г. Васька обрали на цю посаду з шести претендентів [2, 289]. Художник викладав малювання та завідував кабінетом живопису [26, 34]. Гаврило Андрійович згадував: «Я старался сколько можно обогатить новыми произведениями и привести в порядок Рисовальный Кабинет, найденный мною в самом жалком положении» [8, 12]. Він реставрував старі картини та поповнив кабінет новими. Про відновлений портрет Миколи І імператор Олександр II сказав, що той може зайняти місце між картинами Ермітажу й нагородив митця діамантовим перстнем [8, 12, 13, 166]. Для написання Університетові св. Володимира портрета імператора Олександра II художника відрядили до Петербурга [23, 120]. За свою працю Г. Васько отримав чин титулярного радника [8, 11], а у 1860 р. Міністерство народної освіти нагородило його відрядженням до Німеччини, Франції та Італії [8, 17]. Та поряд з досягненнями були і розчарування. Нелегка служба, численні другорядні доручення та низка додаткових обов'язків не лишали часу для творчості. За наказом генерал-губернатора Бібікова Г. Васько написав картину для міністра освіти, за яку «...трудясь круглый год, кроме похвалы от Академии художеств ... ничего не получил» [8, 12]. Працюючи в несприятливих умовах над «снятием вида вновь открывшихся пещер (Киево-Печерської Лаври – прим. авт.)», він захворів на ревматизм, який дошкуляв художнику до кінця життя. Була проведена велика робота зі створення наочних посібників для університетських анатомічного театру і терапевтичної клініки. Про деякі додаткові справи Г. Васько писав: «Мною составлен Систематический хронологический каталог, книга для записывания эстампов моделей, служащих руководством для обучающихся студентов рисованию... и материальная книга, над составлением коих я трудился около 11 лет», «сверх обязательств преподаю черчение и заведыванию Архитектурным кабинетом» [8, 12]. За час роботи в університеті Гаврило Андрійович був у відпустці лише двічі – у 1849 і у 1861 р. [8, 14]. Несподіванкою для художника став перегляд 20 серпня 1863 р. штату університету коли посада вчителя малювання, яку він обіймав 16 років, рішенням університетської Ради не увійшла у штат. Художник лишився без роботи і засобів до існування. З відчаєм він писав: «Самые лучшие годы жизни моей употреблены для служебной деятельности, за которую в награду мне и моему семейству предстоит нищета» [8, 13]. Щоб допомогти митцю, ректор університету звернувся з клопотанням «Об оставлении Гаврила Андреевича за штатом с производством ему из Киевского Уездного Казначейства... жалования (по 500 р. серебром) в течении года или до определения к новой должности» [8, 6], а Рада Університету вважала справедливим нагородити Г. Васька за тривалу службу при університеті [8, 11]. Враховуючи заслуги художника, його взяли учителем малювання і чистописання до І-ї Київської гімназії. Через рік він отримав чин колезького асесора з правом особистого дворянства [22, 303]. Завершив трудову діяльність Гаврило Андрійович «смотрителем кирилловских богоугодных заведений» [27, 34]. Як припускає дослідниця творчості митця В. Рубан, останні роки життя Г. Васько провів у с. Дегтярі Чернігівської обл. На це вказує знайдений там атестат, виданий художнику «Киевским приказом Общественного призрения» у 1871 р. з печаткою Старокиївської дільниці [23, 120] і передана О. Фішер, яка мешкала в тому ж будинку, що й художник, печатка.

Не зважаючи на походження, Г. Ваську пощастило отримати гарну освіту, обіймати вигідну посаду, дослужитися до дворянського титулу. Та обставини не сприяли реалізації його творчих інтересів. Доля не врятувала художника від поневірянь, бідності, забуття на довгі роки. Нині більшість портретів роботи майстра зберігається в Чернігівському художньому музеї, кілька картин – в Музеї українського мистецтва і одна, за припущенням В. Рубан – в НМІУ [24, 220]. Ім'я Г. Васька посідає гідне місце поряд з іншими видатними митцями України ХІХ ст.

Інша печатка, що надійшла до Київського історичного музею у 1968 р. з Харкова [5] (рис. 1, 2), належала Миколі Семеновичу Лелявському (1853–1905) – видатному вченому-гідротехніку, одному із засновників самостійної наукової дисципліни – руслознавства. Печатка виготовлена зі шматка яшми, з овальною основою та ручкою прямокутної форми. На щитку

посередині художнім шрифтом вигравійовані літери «М.С.», під якими прописними літерами півколом розміщене прізвище «Лесявський». Угорі – дворянська корона.

Найпопулярнішим транспортом для перевезення вантажів у Російській імперії був водний, тому виникала велика потреба у виявленні судноплавних трас. Один з відомих гідротехніків кінця XIX ст. В. Лохтин наголошував, що «...нет ни одной страны в мире, где бы реки и судоходство имели такое значение как у нас» [20, 21]. Вчені і практики наполегливо працювали над пошуками нових підходів для сприятливого судноплавства. Але тільки наприкінці XIX ст. з'явилася людина, яка насмілилася приборкати вільний біг рік – виправити русло – М. Лесявський.

Даних про нього, на жаль, дуже мало. Народився він у 1853 р. Після закінчення у 1875 р. Петербурзького Інституту інженерних шляхів сполучення як інженер, вступив у новостворену Навігаційну комісію з вивчення та опису суднохідних річок Російської імперії і почав працювати на водних шляхах Дніпровського басейну [25, 73]. Вчений розробив систему виправлення фарватера, використовуючи нові технології. До впровадження цих винаходів вантажі у нижній течії Прип'яті доводилося перевозити на підводах берегом. Пізніше інженер Жван зазначав, що роботи М. Лесявського зробили з практично непридатного місця майже ідеальну ділянку [15, 95]. Після закінчення будівельних робіт на Прип'яті, у 1892 р. вченого призначили інспектором судноплавства по всьому Дніпру. У 1894 р. М. Лесявський став начальником Катеринославського відділення Київського округу шляхів сполучення. Він багато працював над виправленням Дніпра в Києві і забезпеченням підходів до міських пристаней. Підсумком блискуче завершеної роботи у 1898 р. стало призначення вченого на посаду начальника Київського округу шляхів сполучення [21, 73]. У цей час вчений провів багато спостережень і дослідів, на базі яких створив оригінальну теорію руслового процесу. Розробки нової системи виправних робіт високо оцінили на Міжнародному судноплавному конгресі в Гаазі (1894) [11, 476]. Пізніше ці розробки використали американські вчені при регулюванні русла р. Міссісіпі [30]. Через рік, на III-му з'їзді інженерів-гідротехніків Микола Семенович представив використаний на практиці водний флюгер і результати проведених вимірів. Свій винахід він продемонстрував у 1896 р. на Нижньогородській всеросійській виставці, і отримав диплом 1-го розряду [18, 178]. Цей прилад майже без змін використовують і тепер. Представники судноплавного з'їзду (1903) у Києві високо оцінили діяльність вченого на посту начальника Київського округу шляхів сполучення. Один з учасників зазначав, що без робіт вченого пароплавство давно б зникло [14, 23]. М. Лесявський вбачав безмежні можливості використання річок для перевезення вантажів [19, 202]. Результати своїх багаторічних наукових розробок вчений описав у низці статей та в доповідях на з'їздах інженерів-гідротехніків. Німецький вчений-гідролог Л. Фарг охарактеризував викладену М. Лесявським оригінальну теорію формування річкового русла як революцію в галузі світової гідротехніки [21, 74].

Тридцять років М. Лесявський присвятив удосконаленню судноплавства на водних шляхах Дніпровського басейну. Помер вчений 12 лютого 1905 р. під час службового відраджено до Санкт-Петербурга. Поховали його у Видубицькому монастирі. У некролозі «Вісника шляхів сполучення» 1905 р. зазначалося, що М. Лесявський «...принадлежал к плеяде самобытных ... гидрологов, который в течении десятков лет с любовью изучал природу наших рек и трудились над их усовершенствованием в интересах судоходства» [13, 143–144]. Наукові розробки вченого досі не втратили практичного та теоретичного значення.

Остання печатка-факсиміле належала академіку Дмитру Олександровичу Граве (1863–1939) (рис. 1, 3). У 1959 р. її передала онука вченого, Т. Калустян [6]. Печатка такого типу в колекції єдина. Вона складається з дерев'яної триярусної ручки чорного кольору з основою у вигляді прямокутної пластини з гумовою накладкою і опуклим написом прописними літерами «Д. Граве», що відтворює особистий підпис власника печатки. Д. Граве був людиною багатогранною. Коло інтересів вченого виходило за межі професійної діяльності. Він добре володів французькою, німецькою, італійською, давньогрецькою, латинською та арабською мовами [7, 80], цікавився астрономією, був чудовим музикантом, талановитим педагогом і блискучим лектором. Народився Д. Граве в 1863 р. у м. Кириліві Новгородської губернії [29]. Його батько, Олександр Іванович, представник повітового дворянства, працював секретарем у земстві [7,

80]. Інтерес до прикладних знань і математики в хлопчика проявилися рано. Перший вчитель міської школи В. Васильєв познайомив допитливого учня з паровою машиною і допоміг придбати електричну машину, з якою той «...вже в 7 років поводився цілком уміло» [7, 61]. Після смерті батька юнак з сім'єю переїхав до Санкт-Петербурга. Закінчивши гімназію, він навчався на математичному відділенні фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету [3, 29]. Під час навчання Д. Граве захоплювався науковою роботою, став ініціатором створення журналу «Записки физико-математического общества студентов Петербургского университета» де вийшли друком його перші наукові праці і кандидатська дисертація «О поверхностях минимума» [17, 70]. Після закінчення університету молодий вчений два роки готувався до професорського звання, але без стипендії. Це стало для нього важким випробуванням, тому що потрібно було утримувати матір та двох сестер. Як Д. Граве згадував: «...моя жизнь проходила в довольно тяжелой борьбе за существование» [7, 42]. У 1896 р. він блискуче захистив дисертацію, про яку писав: «Мне удалось решить ряд очень трудных и важных по значению задач» [3, 29]. Цією роботою вчений здобув славу за кордоном, з неї й почалася його співпраця із паризьким журналом «Intermediare des Mathematiciens» [7, 61]. Наукова кар'єра вченого йшла вгору. Д. Граве обійняв посаду приват-доцента у Петербурзькому університеті, через рік викладав вищу математику в Інституті інженерів шляхів сполучення, з осені 1891 р. читав лекції на вищих жіночих «Бесстужевских курсах», з 1893 р. викладав математику у Військово-топографічному університеті. Д. Граве виявив себе як талановитий лектор: «...с замечательным искусством умел излагать самые отвлеченные и трудные вопросы с редкой простотой и ясностью», – писав професор В. Витковський [17, 70]. У 1892–1897 рр. Д. Граве працював у математичному відділі енциклопедичного словника Ф. Брокгауза і І. Ефрона. У 17-му томі видання про молодого вченого розміщена невелика стаття [12, 473–474].

Вчений працював багато і напружено; це позначилося на стані його здоров'я. Лікарі наполягали на зміні клімату. У 1900 р. Дмитро Олексійович переїхав до Харкова, де працював на кафедрі ординарного професора в Імператорському харківському університеті, потім на посаді професора Технологічного інституту. Переїхавши до Києва, був ординарним професором у Київському університеті, якому присвятив 40 років життя. Початок київського періоду для Д. Граве складався нещасливо: він втратив дружину та захворів на туберкульоз. Виклопотавши річну відпустку, вчений поїхав лікуватися за кордон [7, 64]. Але й там він не полишав своїх планів і проєктів. Приділяючи велику увагу жіночій освіті, Дмитро Олександрович писав до директора Вищих жіночих курсів в Києві В. Іконнікова: «Я как бывший профессор Бесстужевских курсов, читавший там лекции 8 лет, буду очень обижен, если не буду приглашен читать лекции киевским курсам. Я принадлежу к числу самых ревностных сторонников высшего женского образования» [17, 70]. Повернувшись до Києва, вчений викладав математику на Вищих жіночих курсах та працював над створенням Комерційного інституту [3, 28]. Д. Граве розробив семінар з прикладної математики та механіки, який здобув велику популярність. Слухачами цього семінару стали багато майбутніх видатних вчених [3, 28], що обіймали кафедри університетів СРСР та закордонних [7, 64]. Напередодні жовтневого перевороту в Росії Дмитро Олександрович приступив до організації Кримського університету в Сімферополі [3, 28], який засновували як філіал Університету св. Володимира.

У 1916 р. він став деканом комерційного техвідділу, деякий час очолював Інститут механіки і Астрономічну обсерваторську лабораторію з випробування будівельних матеріалів, читав лекції в Інституті народної освіти, Фізико-хіміко-математичному інституті, Народного господарчому і Архітектурному інститутах [10, 77]. У 1918 р. в Києві Д. Граве вже очолив математичну секцію наукового товариства, з якого за рік була створена Українська академія наук і у січні 1920 р. вчений був обраний її дійсним членом [7, 64]. Він керував науково-дослідною кафедрою математиків у складі Академії, був членом різних математичних товариств Києва, Москви, Ленінграда, Харкова, Львова [3, 1], входив до комісій з «організації вищих шкіл в Києві» [7, 64]. Силами вченого була створена перша вітчизняна наукова школа з алгебри і теорії чисел, яка одержала світове визнання. У 1934–1939 рр. Д. Граве очолював Інститут математики і механіки ВУАН та АН УРСР. Він був видатним вченим і блискучим педагогом [3, 80]. За 55 років наукової діяльності він написав велику кількість підручників з математики, опублікував близь-

ко 200 наукових праць [9, 82]. Д. Граве є одним з найвидатніших алгебраїстів України, який «прославив українську математичну науку і примножив її здобутки, заклав міцні підвалини подальшого розвитку і прогресу» [16, 160]. Його наукова і педагогічна діяльність вплинула на розвиток математики не лише в Україні та Радянському Союзі, але й у світі. Випускниками створеної Д. Граве школи математичної фізики та нелінійної механіки були багато видатних вчених [9, 90]. За даними сайту «Mathematical Genealogy» Д. Граве та його учні виховали понад 2100 математиків, які отримали ступінь кандидата наук або доктора філософії. Нині їхні учні працюють в українських університетах та академічних інститутах, примножуючи славетні традиції своїх попередників, серед яких Д. Граве лишається неперевершеним взірцем [28].

Джерела та література

1. ДАК, ф. 16, оп. 286, спр. 119
2. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 2024
3. ДАК, ф. № 331, оп. 2, спр.187.
4. Книга актів прийому експонатів за 1956 р., акт № 1882 // **НМІУ, наук.-досл. відділ обліку та зберігання музейних колекцій.**
5. Книга актів прийому експонатів за 1968 р., акт № 2114 // **НМІУ, наук.-досл. відділ обліку та зберігання музейних колекцій.**
6. Книга актів прийому експонатів за 1959 р., акт № 1488 // **НМІУ, наук.-досл. відділ обліку та зберігання музейних колекцій.**
7. НА НАНУ, ф. 251, оп. 4, спр. б/н.
8. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 29, спр. 472.
9. ЦДІАК України, ф. 2, оп. 7, спр. 9531.
10. Боголюбов А. **Математики. Механіки.** Київ, 1983.
11. **Большая советская энциклопедия.** Т. 24. Москва, 1953.
12. Брокгауз Ф., Эфрон И. **Энциклопедический словарь.** Т. 17. Санкт-Петербург, 1898.
13. **Вестник путей сообщения.** Київ, 1905, № 9.
14. Видатний інженер гідролог. До 100-річчя М.С. Лелявського // **Україна.** 1953, № 10.
15. **Вопросы гидротехники свободных рек: Сборник избранных трудов основоположников русской русловой гидротехники.** Москва, 1948.
16. **Золоті імена України. Видатні діячі України минулих століть.** Київ, 2001.
17. **Киевские математики и педагоги.** Київ, 1989.
18. *Лелявский Н.* Об исследованиях передвижения песчаных кос у г. Александровска. Доклад III-му съезду русских деятелей по водяным путям в 1896 г. // **Вопросы гидротехники свободных рек.** Сб. избранных тр. основоположников русской русловой гидротехники. Москва, 1948.
19. *Лелявский Н.* Об углублении наших больших рек. Доклад на X съезде русских деятелей по водным путям. Зачитан на заседании 18 февраля 1904 года // **Вопросы гидротехники свободных рек.** Сб. избранных тр. основоположников русской русловой гидротехники. Москва, 1948.

20. *Лохтин В.* Несколько слов по поводу русского речного дела // **Вопросы гидротехники свободных рек.** Сб. избранных тр. основоположников русской русловой гидротехники. Москва, 1948.
21. *Памятная книжка Киевской губернии на 1902 г.* Справочник. Киев, 1903
22. *Проскураков А. В. М. Лохтин и Н. С. Лебявский – основатели учения о формировании русла.* Ленинград, 1951.
23. *Ривош С.* **Время и вещи.** Москва, 1990.
24. *Рубан В.* **Забывтые имена.** Киев, 1990.
25. *Рубан В.* **Український портретний живопис першої половини ХІХ століття.** Київ, 1984
26. **Русские гидротехники.** Москва, 1951.
27. *Щербаківський Д., Ернст Ф.* **Український портрет ХVІІ–ХХ ст.** Київ, 1925.
28. Граве Дмитро Олександрович (1963–1939) [Електронний ресурс] **Інститут математики НАНУ.** – Режим доступу: <http://www.imath.kiev.ua/famous/?lang=en> – Назва з екрана.
29. «ФГБУК «Кирило-Белозерский историко-архитектурный и художественный музей-заповедник»» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kirmuseum.ru/info/structure/section/detail.php?ID=59149>). – Назва з екрана.
30. **Роль науки в развитии водных путей** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://xn--80aa2bkafhg.xn--p1ai/article.php?nid=347608> – Назва з екрана.

Антон Богдалов

ПРАПОРИ З КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНИ (М. ПРАГА) В КОЛЕКЦІЇ НМІУ

У Національному музеї історії України (НМІУ) зберігаються прапори, що походять з колекції Музею визвольної боротьби України (МВБУ), який знаходився у м. Прага: «Кооперативних курсів української селянської спілки», «П куреня українських пластунів юначок ім. Л. Українки» та «Українського Запорізького полку». Зважаючи на відсутність історичної атрибуції зазначених прапорів МВБУ, основною метою роботи є дослідження діяльності установ та організацій, існування яких було пов'язано з історією вищезазначених музейних артефактів та визначення їх історичного значення.

Під час дослідження автором було виявлено ряд публікацій по дослідженню української еміграції в Чехословаччині та діяльності МВБУ. Привертає увагу праця доктора філологічних наук Миколи Мушинки «Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів», у 1996 р. видана в Мельбурні та у 2005 р. перевидана у Києві. Автором фундаментальних праць з історії української еміграції є Симон Наріжний. У Празі в 1942 р. побачила світ його книга «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами». Пізніше видаються «Матеріали до історії Музею Визвольної боротьби України в Празі» (Цюріх-Вінніпег, 1957–1959).

МВБУ був заснований українськими емігрантами-науковцями завдяки ініціативі історика Д. Антоновича, політичного діяча та дипломата Д. Дорошенка, мовознавця та педагога С. Смаль-Стоцького, вченого-хіміка І. Горбачевського та ін. Отримавши підтримку з боку уряду та президента Чехословаччини Т. Масарика, музей розпочав свою роботу у 1925 р.

З першого та до останнього дня свого існування МВБУ працював виключно на громадських засадах, усі надходження до колекції були добровільною справою небайдужих громадян чи установ, музей не отримував жодних державних дотацій. Музейна збірка нараховувала близько 1 млн. експонатів, про нові надходження до музейної колекції постійно повідомлялося у власному бюлетені МВБУ «Вісті». Серед музейних артефактів були представлені матеріали Української Народної Республіки, Директорії УНР, Західноукраїнської Народної Республіки та їх дипломатичних представництв, матеріали українських громадських організацій на західноукраїнських територіях, які в міжвоєнний період входили до складу Польщі та Чехословаччини, речі з таборів інтернованих вояків армії УНР та Української Галицької армії, персональні фонди українських діячів науки, культури та політики.

В роки Другої світової війни, коли 14 лютого 1945 р. Прагу бомбардували союзницькі війська, трьоповерховий будинок, в якому знаходився музей, був повністю знищений. Колекція із зруйнованої будівлі переїжджає до приміщень Клементинума (єзуїтського колегіуму) та Міністерства внутрішніх справ. В цей час територія Чехословаччини була окупована радянськими військами, а в 1948 р. вона повністю була інтегрована до радянського блоку. В березні цього року музей офіційно був ліквідований. Його Голова – Корнило Заклинський був насильно відправлений на сім місяців до психіатричної лікарні у Богніцях.

Після ліквідації музею його фонди та архіви трьома етапами були вивезені до Радянського Союзу, більша частина була направлена до обласних архівів Радянської України, менша до Москви.

В 1958 р. частина артефактів з празької колекції була направлена до Центрального державного архіву вищих органів влади і управління в Києві, звідти до Центрального державного історичного архіву УРСР.

Відповідно до акту від 29 березня 1962 р. частина цих матеріалів у кількості 30 од. були передані до Державного історичного музею (тогочасна назва НМІУ). Серед переданих матеріалів присутні: вісім печаток деканатів факультетів, комісій та бібліотеки Українського університету

в Празі, два ордена «Залізний хрест» за участь у першому зимовому поході армії УНР, що позначені в акті як «орден (хрест), який видавався Петлюрівським бандитам, що вторглися на територію УРСР з Польщі під проводом генерала Омеляновича-Павленка», нагрудні значки та кокарди, сім головних уборів учасників товариства «Сокіл», нарукавники ОУН, тощо. Присутні у переданій колекції три прапори: «Кооперативних курсів української селянської спілки в Празі, прапор «II куреня українських пластунів юначок ім. Л. Українки» та прапор Українського Запорізького полку, сформованого в Москві з солдатів-українців місцевої залоги 6 (19) серпня 1917 р. (в описі позначений як прапор невстановленої організації українських націоналістів). Матеріали, серед яких була присутня колекція прапорів УНР, відповідно до актів ЦДІА УРСР від 31 березня та 4 квітня 1962 р. були знищені через те, що «не мали історичного та наукового значення» [10, 29].

У ЦДАГО України зберігається алфавітна книга обліку надходжень документації і матеріалів від діячів української еміграції та українських організацій до МВБУ за 1925 р., що складається з 49 сторінок. Можна стверджувати, що облік отриманих музеєм для зберігання предметів вівся, принаймні від самого початку, досить поверхово. Зокрема, є записи на кшталт: «Дві книжечки про Німеччину», чи «Книга (Відень) 1921», «Книга (1921 р.)». Тут зустрічаємо трьох дарувальників музею, які поповнили його колекцію прапорами. Так, 28.08.1925 р. колекція поповнилась українським прапором, який передав до музею п. Микола Янів, 2.07.1925 р. д-р М. Коновалець передає три прапори, обліковані як «Прапор», «Український прапор» та «Український прапор 1924 р.», а 7.07.1925 р. професор О. Лотоцький поповнив музейну збірку «Українським прапором» [15, 12, 14–15, 18]. Враховуючі доволі поверхневу інформацію, що містить єдина наявна книга входжень МВБУ, встановити особистості дарувальників трьох досліджуваних прапорів не вдалось.

Рис. 1.

Перший з досліджуваних прапорів належав Українському Запорізькому Полку, сформованому у Москві з солдатів-українців місцевої залоги 6 серпня 1917 р.

Прапор зшитий з червоної шовкової тканини, двосторонній. З одного боку на синьому тлі присутнє зображення козака з мушкетом, з лівої та правої сторони від якого розміщено по три прапори блакитно-жовтого та червоно-чорного кольорів. По-периметру прапора присутній

напис на чорному тлі золотавими літерами, який місцями втрачено: «Знамено українського запорізького полку». З зворотної сторони в центрі прапора присутнє зображення на блакитному тлі янгола із заплученими очима, який в обох руках тримає мечі, що схрещені між собою. Над зображенням у верхній частині присутній напис золотавими літерами «19–17», у нижній частині під зображенням напис: «За Україну» (рис. 1, 2).

Рис. 2.

Формування Українського запорізького полку у Москві стало можливим як наслідок перемовин і компромісів між Тимчасовим урядом (ТУ) та Українською Центральною Радою (УЦР). В резолюції Другого військового з'їзду, який розпочав роботу в Києві 5 (18) червня 1917 р., у VII та VIII пунктах мова йшла про українізацію війська [8]. Функцію розробки детального плану українізації було покладено на Український Генеральний Військовий Комітет. В окремій резолюції до ТУ учасники з'їзду наголосили на негайній націоналізації українського війська, відокремлення в окремі частини всіх офіцерів, солдатів та поступове відокремлення частин на фронті [4]. Щодо Чорноморського флоту, який переважно складався з українців, подальше поповнення складу повинне відбуватись виключно за національною ознакою. 10 (23) червня 1917 р. був ухвалений та проголошений текст першого Універсалу УЦР, який, фактично, закликав до автономії у складі держави російської. Питання української автономії вкрай схвилювало представників ТУ. Наприкінці червня за особистим дорученням князя Львова до Києва прибуває делегація на чолі з Керенським. Компромісним рішенням став II Універсал від

3 (16) липня 1917 р., в якому ТУ визнавав українські владні інституції крайовою владою, в свою чергу, ЦР зобов'язувалась не порушувати питання про автономію до скликання Всеросійських установчих зборів, вибори до яких відбулись вже після більшовицького перевороту. Щодо комплектування військових частин, у тексті універсалу було зазначено: «Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового Міністра, при Генеральнім Штабі і Верховному Головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определению Військового Міністра, буде являться з технічного боку можливим без порушення боєспособности армії» [14, 10–11]. Зважаючи на досягнуте компромісне рішення, Керенський обіймаючи посаду військового та морського міністра ТУ, дає дозвіл на формування українських частин у Москві. Про цю подію згадують у періодиці більшовики. Зокрема у № 93 від 4(17).08.1917 р. газети «Извѣстія Петроградскаго совѣта рабочихъ и солдатскихъ депутатовъ», на 4 сторінці у статті під заголовком «Формирование украинских частей в Москве» зазначено: «МОСКВА, 19 июля (1 августа). Военный министр разрешил Московскому военному округу формирование украинских частей в Москве. Будет сформирован Украинский запорожский полк, командиром которого назначен штабс-капитан Захарчук; из украинцев-артиллеристов первой запасной артиллерийской бригады будет сформирован украинский дивизион во главе с подполковником Миклашевским» [13].

Рис. 3.

Остаточно полк був сформовано 6 (19) серпня 1917 р. Його очільник – Святослав Захарчук – уродженець м. Радивілів Волинської губернії. Учасник Першої світової війни у складі 17-ого Архангелогорського полку, який дислокувався у Житомирі. Після звільнення у запас у ранзі штабс-капітана служив у запасних частинах Московської військової округи, з українців якого був сформований Запорізький полк. У листопаді 1917 р. полк залишив місце дислокації та переїжджає до Харкова. З початком нападу на УНР більшовицьких військ полк розміщується у Куп'янську, що у 120 км на схід від міста. Тут він був роззброєний більшовицькими загонами під командуванням Антонова-Овсієнка. Наприкінці грудня більшовики взяли Харків.

Приїхавши до Києва, Захарчук формує 1 сотню куреня Червоних гайдамаків Гайдамацького Кошу Слобідської України, за часів Гетьманату служив у Сердюцькій дивізії Армії Україн-

ської Держави. З приходом до влади Директорії від 14 грудня 1918 р. командував 4-м полком Січових стрільців армії УНР [6].

Другий прапор з колекції МВБУ належав «Кооперативним курсам української селянської спілки в Празі». Прапор зшитий з трьох поперечних полотнищ: синього, сірого та червоного сатину та однієї білої продольної стрічки. На поперечних полосках жовтою фарбою намальовано Сонце, перехрещені снопи і дві руки, які тиснуть одна одну. Навколо них – серп. На білій стрічці присутня назва (рис. 3). Українська селянська спілка, як профспілка незаможних селян, була заснована квітні 1917 р. Ініціаторами створення спілки стали представники від Української партії соціалістів-революціонерів. Під час проведення першого з'їзду УПСР 4–5 квітня 1917 р., було прийняте рішення про заснування спілки, обраний Тимчасовий центральний комітет керівництва організацією, який очолив Микола Стасюк [2].

Рис. 4.

Учасники зборів підтримували політику УЦР у питаннях ліквідації приватної власності, створення власних збройних сил та автономії України у складі федеративної Росії. Одним з активних діячів спілки, був член її центрального комітету Борис Мартос. Очільник багатьох міністерств та колишній Голова Ради Міністрів УНР часів Директорії, після складання з себе повноважень Міністра фінансів, 26 травня 1920 р. емігрує з України. Спочатку Борис Миколайович переїжджає до Німеччини, а в 1921 р. до Чехословаччини. Після поразки у національно-визвольній війні саме Чехословаччина, завдяки лояльності президента та уряду, прийняла на своїй території велику кількість українських емігрантів. На початок 1922 р. кількість українців, що переїхали до Чехословаччини на постійне місце проживання, дорівнювала 20 тис. чоловік [3]. Для загальної координації емігрантського руху, українцями 7 липня 1921 р. був створений Громадський комітет. В квітні 1922 р. Український громадський комітет створює у своїй структурі «Організаційний відділ», який, в свою чергу, координує діяльність «Комісії допомоги селянству». В 1924 р. комісія перетворюється на Українську селянську спілку (УСС), метою діяльності якої стає вирішення різноманітних господарських проблем українського селянства та проведення культурно-освітньої роботи, про що було зазначено в статуті організації [16, 9]. При спілці також функціонувало 8 пересувних бібліотек, які постачали селянам літературу [12, 80–81].

На 1 липня 1924 р. УСС нараховувала понад 1500 членів [9, 311]. Діяльність спілки була відображена у двох періодичних виданнях спілки «Віснику» та журналі «Наша спілка». При спілці було створено кооперативне бюро.

Оселившись у Празі, Борис Мартос стає членом бюро а потім його директором, засновує кооперативні курси. Досить швидко курси були реорганізовані у дворічний Інститут сільсько-господарської кооперації, пізніше у 1922 р. на його базі постала Українська господарська академія у Подебрадах [7].

Після реорганізації кооперативних курсів в академію, було прийнято рішення про відновлення курсів на базі Української селянської спілки. Курси для селянства були відкриті в Празі (на 60 чол.) та у містечку Йозефов (120 чол.). На курсах переважно навчали агрономії та опануванню сільськогосподарською технікою.

Третій прапор з «празької» колекції належав «Пластовому» осередку «II куріння українських пластунів юначок ім. Лесі Українки», що діяв при українській гімназії у м. Ржевнице. Прапор виготовлено з синього сатину з вишитим жовтими шовковими нитками написом «II курінь українських пластунів юначок ім. Л. Українки 1931 дня 27.VI». В центрі зображена квітка лілеї з вписаним у неї тризубом, навколо якого присутній напис «С.К.О.Б». Квітка лілеї – емблема пластового руху (відома як Fleur-de-lis – геральдична лілея) (рис. 4). Авторами символіки є творець першого прапору «Пласту», що побачив світ у 1914 р., літературознавець Мирон Федусевич, та український художник-графік, який втілював у життя заум автора – Роберт Лісовський. «С. К. О. Б.» – загальноживане гасло, привітання, зображення якого доволі часто було присутнє на пластунських прапорах. Перші літери гасла є початковим літерами слів, що характеризують взірцевого пластуна:

Сильний розумом та тілом (символ дуб)

Красний душею (символ калина)

Обережний у задумах та планах (символ гриб)

Бистрий у думці та справах (символ блискавка)

Рис. 5.

Зазначені символи вишиті на краях прапора зі зворотної сторони (мал. 5). В центральній частині прапора із зовнішньої сторони вишито зображення покровителя пластунського руху – св. Юрія, який списом вбиває змія. Його образ впродовж ХХ ст. скаутські та пластунські організації обирали за свого покровителя.

Перші пластунські об'єднання виникають на початку ХХ ст. Офіційно перша така організація виникла у Львові у 1911 р. [1], після чого «Пласт» розповсюджується на західноукраїнських землях. В роки Першої світової війни та в добу національно-визвольних змагань пластунські утворення з'являються у північних та центральних регіонах. Осередками пластунських рухів стають міста Біла Церква, Кам'янець-Подільський, Чернігів, Фастів, Катеринослав, Київ, Вінниця [11]. Після поразки у національно-визвольній війні на поч. 1920-х рр., у таборах інтернованих українських вояків у Польщі діяльність пластунських організацій була відновлена, але через складну політичну ситуацію не набула поширення. Інша ситуація склалась у Чехії. Тут з початком активної української еміграції починають діяти гімназії, університет, громадські організації. Українська гімназія почала діяти у Празі, Модржанах. У Ржевницях, що у 25 км від Праги, гімназія починає діяти з листопада 1927 р. При навчальному закладі розпочав діяльність пластовий кіш. Його ініціатором та організатором був професор Кость Подільський. [17, 6, 10, 15]. Назагал, пластовий кіш, який на 1930 р. нараховував 108 чоловік, складався з п'яти відділів: «ім. Б. Хмельницького», «І. Мазепи», «Т. Шевченка», ровер-скаутів «ім. Пилипа Орлика» та дівочого загону пластунів «ім. Лесі Українки». Пластунські організації налагодили співпрацю з МВБУ, звертаючись до музею з проханням передати книги, які вони розповсюджували серед «Просвіт» та бібліотек. Це може підтвердити лист гуртка старших пластунок «Україна» від 11 жовтня 1935 р., в якому вони висловлюють щире подяку за отримання 74 книг (серед яких: «Сорочинський ярмарок» М. Гоголя, «Повісті» Т. Шевченка, «Дещо про зразливі недуги» др. Сукованченка, «Русь – Україна, а Московщина – Росія», «Як обрати коня»), які вони зобов'язались передати «Просвітам» на Закарпаття, українським школам у французькому Крезо та Братиславі [18, 105].

Група гімназійних пластунів перед походом Прагою на Всеславянському зїзді скаутів 1931. р.

Рис. 6.

Рис. 7.

У ржевницькому дівочому пластовому загоні «ім. Л. Українки» влаштовувались дискусії та лекції на яких читали реферати, переплітали книжки та виготовляли прапори, старші за віком пластунки займались гімнастикою, влаштовували прогулянки та ватри, колядували, збирали та надсилали одяг та взуття малозабезпеченим сверсникам. Також, пластунки брали участь у світових пластових (скаутських) джемборах. У 1930 р. делегація українських пластунів на чолі з К. Подільським взяла участь у світовому джемборі. В 1931 р. Група українських пластунів, в тому числі загін пластунок «ім. Л. Українки» стали учасниками Всеслов'янського з'їзду пластунів, що проходив у Празі (мал. 6, 7) [5].

Прапор, який перебуває у колекції музею, можна вважати найдавнішим цілим пластовим прапором що зберігається у Музейному фонді України.

Отже, виявлені експонати є важливими історичними пам'ятками, що ілюструють діяльність військових формувань часів національно-визвольних змагань, громадських та молодіжних організацій, які опинились в Чехословаччині після окупації більшовицькими військами українських земель. Загалом, доля більшості експонатів з колекції МВБУ сьогодні залишається невідомою. Проведення подальшого дослідження у цьому напрямі, в перспективі, повинно встановити їх наявність, місцезнаходження та історичну цінність.

Джерела та література

1. *Бажанський М. Початки Українського Пласту* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://proba.plast.te.ua/idea/pochatky-ukrajinsko-ho-plastu>
2. *Бойко О. Українська селянська спілка* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histpol.narod.ru/gromada/spilka/spilka-001.htm>
3. *Вагина О. До питання про чисельність українських емігрантів в країнах Європи: 20–30 рр. ХХ ст.* [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/20/20/vagina.pdf
4. *Вінниченко В. Відродження нації* [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ukrlit.org/vynnychenko_volodymyr_kyrylovych/vidrozhennia_natsii/37
5. *Група пластунів і пластунок української гімназії в Ржевницях на міжнародному зїзді пластунів у Празі 1931* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://istorija-plastu.livejournal.com/59770.html>
6. *Грушевський Т. Полковник армії УНР з Радивілова* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radyvyliv.info/polkovnik-armi%D1%97-unr-z-radivilova.html>
7. *Данилюк Д. Українська господарська Академія у Подєбрадах* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_hospodarska
8. *Калинчук Д. Як Центральна Рада втратила шанс створити українське військо* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/37057>
9. *Кугутяк М. Діяльність Українського громадського комітету в Чехословаччині // Українська еміграція. Історія й сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади. Львів, 1992.*
10. *Лозенко Л. Празький український архів // Архіви України. 1994. Ч. 1*
11. *Меденці Я. Пласту 100 років* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hromada.hu/2012/nom_120/istoria/plast.html
12. *Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939.* Прага, 1942
13. *Формування українських частин у Москві // Газета «Извѣстія Петроградскаго совѣта рабочихъ и солдатскихъ депутатовъ» № 93 от 04.08.1917 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://shapkino.ru/375-1/5886-3856>
14. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 5.
15. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 458.
16. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 1079.
17. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 448.
18. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 460.

Ліана Вакуленко,
Зінаїда Зразюк

**МОНЕТИ АНТИЧНИХ МІСТ ТІРИ ТА НІКОНІЯ
У НУМІЗМАТИЧНОМУ ЗІБРАННІ НМІУ.
КОЛЕКЦІЯ В. ГРІНЬКОВСЬКОГО**

Усі нумізматичні колекції музеїв світу беруть початок від приватних зібрань. Впродовж майже 200 років існування нумізматичної колекції НМІУ її поповнювали монети з приватних зібрань Станіслава Августа Понятовського, М. Юзефовича, Ульдинського, А. Бунге, С. Боділевського, М. Суріна тощо.

У 1992 р. НМІУ придбав колекцію монет та предметів декоративно-ужиткового мистецтва у В. Грінковського. За розповіддю Валентина Прокоповича, він зі шкільних років мріяв вивчати історію, та, на жаль, не мав змоги здобути освіту. Працював моряком каботажного плавання, а історія стала захопленням всього його життя. Згодом, оселившись у Білгороді-Дністровському, він вперше став свідком археологічних досліджень, весь вільний час стежив за ними, спілкувався з науковцями. Все це спонукало його до збирання своєї власної колекції. Впродовж десятиліть Валентин Прокопович систематично досліджував береги Дністровського лиману та прибережну смугу Чорного моря, шукаючи і збираючи старовинні монети. Пошуки були особливо вдалимися після штормів та дощів. Згодом територія пошуків була розширена. Подорожуючи Північним Причорномор'ям, колекціонер цілеспрямовано й особливо пильно обстежував чорноморські береги у місцевостях, де в давнину існували стародавні поселення та міста.

За 30 років В. Грінковський зібрав колекцію з близько 1000 предметів, що містить артефакти від доби каменю до другої пол. XIX ст. Більшість із них були монети античних міст-держав Ольвії, Тіри, Ніконія, Херсонеса, а також Молдавського князівства, Речі Посполитої, Османської імперії, Кримського ханства тощо. Крім того, в колекції представлені прикраси: сережки, лунниці, глиняне, пастове та скляне намисто.

Відомий фахівець з античної нумізматики В. Анохін високо оцінив монетну колекцію В. Грінковського, зазначивши, що вона містить унікальні екземпляри монет та вагових гир, яких немає в жодному музеї колишнього СРСР. Найціннішою частиною нумізматичного зібрання В. Грінковського є монети античних міст Тіри і Ніконія (див. Додаток 1). Потрібно наголосити, що до придбання цієї колекції у нашій музейній збірці були лише три монети Тіри і не було жодної монети Ніконія.

Античне місто Ніконій, що існувало з VI ст. до н. е до III–IV ст., ототожнюють з городищем на лівому березі Дністровського лиману біля с. Роксолани Овідіопольського р-ну Одеської обл. [6, 149–162]. Археологічні дослідження городища дали значну кількість знахідок: поряд з залишками будівель і різноманітного речового матеріалу були виявлені і монети [3, 122–137]. Найбільш ранніми з них є литі монети Ніконія, відомі у трьох номіналах. На великих номіналах з одного боку зображено сову та напис ΣΚΥ, з іншого – колесо, а на монетах меншого номіналу – сову та літери ΣΚ. На думку дослідників, ця емісія відбувалася за часів правління скіфського царя Скіла, якого згадує Геродот [6, 44; 8, 66–68; 1, 75–79; 7, 42].

За переказом Геродота, Скіл був сином Аріапейта і, як його батько, надавав перевагу грецькому способу життя, знав грецьку грамоту, мав жінку-гречанку та поклонявся грецьким богам [2, IV, 78]. Обмеженість емісії Ніконія лише однією серією монет відповідає короткочасності правління Скіла [1, 76]. У колекції В. Грінковського представлено три монети різних номіналів: ас вагою 15,19 г та його дрібні фракції вагою близько 2 г.

Про стародавню історію Тіри, що знаходиться на території сучасного Білгорода-Дністровського, відомостей небагато. На думку вчених, місто було засноване у другій половині або наприкінці VI ст. [7, 42]. В античних джерелах згадок про Тіру майже немає і монети залишаються чи не єдиним свідченням існування цього міста з IV до I ст. до н. е. [5, 12]. Крім того, монети

Тіри трапляються досить рідко, особливо це стосується монет т. зв. автономного, тобто доримського періоду існування міста [1, 87].

Найбільш ранніми у колекції є мідні монети, датовані близько 360–350 рр. до н. е., з зображенням голови Тіраса з одного боку та крокуючого бика – з іншого. Цей тип змінюється наступним випуском монет з надкарбуванням голівки коня. Карбування Тіри у 350–340 рр. до н. е. представлене чотирма монетами із зображенням Тіраса та голови коня. Наступним за хронологією є випуск з головою Деметри та головою або протомою коня, що скаче. Ймовірна дата цих монет 340–330 рр. до н. е.

Першою спробою карбування монет зі срібла є серія драхм із зображенням Деметри на $\frac{3}{4}$ ліворуч в покривалі з підвіскою або з намистом на шії з одного боку і бика, що буцає – з іншого. Ця монета є і у колекції переданій до музею, на жаль, у значно пошкодженому стані.

Дослідники відзначають, що в цей період поряд з карбуванням срібних монет навряд чи карбували мідні [1, 93]. Після припинення карбування срібних драхм Тіра повертається до карбування мідної монети і близько 300–290 рр. до н. е. випускає серію монет із зображенням Деметри у вінку ліворуч та вінка з написом ΤΥ/ΡΑ на звороті. Їм на зміну приходять монети з зображенням Аполлона з кіфарою, що має на звороті надкарбування. Збірку тірських монет автономного періоду завершує мідна монета останнього випуску з зображенням Аполлона у лавровому вінку і орла на блискавці (70–63 рр. до н. е.). Дослідники вважають ці монети останніми, що випускала Тіра перед розгромом міста гетами [1, 96].

За археологічними даними після завоювання Тіри гетами місто занепало і тривалий час в ньому не простежували сліди міського життя. Ситуація змінилася у середині I ст. після поразки Мітридата у боротьбі з Римською імперією. У результаті завоювання частини Фракії і введення її до провінції Мезія, Імперія значно посилила свій вплив на місто.

За часів правління Доміціана (81–96), а фактично – значно раніше, ще за часів Клавдія [1, 97–98], Тіра відновила монетне карбування, яке за виглядом не відрізняється від монет тогочасних міст, що входили до складу Римської імперії. На монетах з одного боку розміщували портрет імператора або членів його родини, на звороті – зображення божеств та назву міста [4, 115].

При Доміціані в місті карбували три номінали монет: тетрасарії, дупондії та ассарії з зображенням богині на троні, орла та палиці Геракла. Ці монети представлені у колекції в кількох екземплярах. Всі тетрасарії і частина дупондіїв мають надкарбування у вигляді грона винограду та колоса. Цими монетами заповнювали дефіцит обігової монети при Нерві та Траяні, за часів правління яких монети в Тірі не карбували [1, 99].

За наступного імператора Адріана (117–138) Тіра випускала монети тих самих номіналів, що і у попередній період. У колекції В. Грінковського є дві монети з ім'ям цього імператора. На одній з них на реверсі зображено орла, на іншій – палицю Геракла.

Тірське монетне карбування при Антоніні Пії (138–161) представлене у зібранні одним дупондієм із зображенням на звороті орла, та сьома ассаріями з зображенням Геракла, що стоїть, тримаючи шкуру лева та палицю. Крім того, до часів правління Антоніна Пія належать монети номіналом тригеміассарій з зображенням молодого Марка Аврелія (з титулом цезаря). Ці монети мають дещо інший дизайн зворотного боку. На них зображено Афіну в шоломі, що тримає спис та чашу. Ця серія належить до самого початку правління Антоніна Пія, який був співправителем Марка Аврелія.

Не менш цікавими є монети, випущені Тірою у часи правління Коммода (177–192). Це – тетрасарій та дупондій із зображенням ще молодого імператора та дупондії з зображенням імператора у більш зрілому віці з бородою.

Найбільш інтенсивно у Тірі карбувала монети за часів правління Септимія Севера (193–211), проте у колекції є лише одна монета із зображенням Серапіса.

Під час правління Септимія Севера випускали монети із бюстом його сина Гети (209–211). У колекції є три таких монети двох різновидів. До т. зв. 3-ї серії належить монета з орлом на звороті, до 5-ї – з богинею, що тримає у руках кермове весло та ріг достатку.

За часів правління Каракалли (198–217) Тіра випускала монети з портретами Каракалли та його матері Юлії Домни. На звороті – Кібела на троні, орел, Діоніс тощо.

Останній випуск монет Тіри припадає на час Олександра Севера (222–235) і підрозділяється на три випуски. Збірка містить дві монети 1-го та 3-го випусків. До 1-го належить монета із зображенням молодого імператора та вершника на звороті, до 3-го – монета з імператором вже з бородою та аналогічним дизайном реверса. Легенди на цих монетах відповідають титулу імператора у 222–228 рр. і, таким чином, обидва випуски карбували у першій половині правління Олександра Севера [1, 101].

Таким чином, колекція В. П. Грінковського збагатила нумізматична збірку НМІУ цінними артефактами, що значно розширює наші знання з історії України.

Література

1. *Анохин В. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.* Киев, 1989.
2. *Геродот. История.* Ленинград, 1972.
3. *Загинайло А. Монетные находки на Роксоланском городище (1957–1963 гг.) // МАСП. Вып. 5. Одесса, 1966.*
4. *Зограф А. Античные монеты // МИА. № 16. 1951.*
5. *Зограф А. Монеты Тиры.* Москва, 1957.
6. *Карышковский П. К вопросу о древнем названии Роксоланского городища // МАСП. Вып. 5. Одесса, 1966.*
7. *Карышковский П., Клейман И. Древний город Тира.* Киев, 1985.
8. *Карышковский П. Монеты скифского царя Скила // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Всесоюз. семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина. Ч. 1. Кировоград, 1987.*

Каталог монет античних міст Тіра та Ніконія з колекції В. Грінковського

№ п/п	Інв. №	метал	Датування	Опис	Розм. (мм)	Вага (г)	Співвідношення осей	Література
Ніконій								
1	АЕ-17879	бронза	бл. 470-460 рр. до н.е.	Лиц. бік: Сова ліворуч. По краю напис: ΣΚ[ΥΑ]. Зв. бік: Колесо з чотирма шпичками.	28,0	15,19	?	Анохін 1, 401
2	АЕ-17880	бронза	бл. 470-460 рр. до н.е.	Лиц. бік: Сова ліворуч. По краю напис: [ΥΑ]. Зв. бік: По центру: ΣΚ.	12,0	1,88	?	Анохін 1, 402
3	АЕ-17881	бронза	бл. 470-460 рр. до н.е.	Лиц. бік: Сова ліворуч. По краю напис: [ΥΑ]. Зв. бік: По центру: ΣΚ.	12,7	2,01	?	Анохін 1, 402
Тіра (автономний період)								
4	АЕ-17860	мідь	бл. 360-350 рр. до н.е.	Лиц. бік: Голова Гіраса у вінку праворуч. Зв. бік: Бик, що крокує праворуч на рисці. Зверху напис: [ΤΥΡΑ]	19,0	5,67	?	Анохін 1, 423
5	АЕ-17861	мідь	бл. 360-350 рр. до н.е.	Лиц. бік: Надкарбування «голівка коня». Зв. бік: Стерті	19,0	2,56	?	Анохін 1, 425
6	ТКВ-5752	мідь	бл. 350-340 рр. до н.е.	Лиц. бік: Голова Гіраса у вінку праворуч. Зв. бік: Голова коня в узді праворуч. Ліворуч напис: ΤΥΡΑ	17,2	9,47	↑↑	Анохін 1, 427
7	АЕ-17862	мідь	бл. 350-340 рр. до н.е.	Лиц. бік: Голова Гіраса у вінку праворуч. Зв. бік: Голова коня в узді праворуч. Ліворуч напис: [ΤΥΡΑ]	17,0	4,88	↑↓	Анохін 1, 430
8	АЕ-17866	мідь	бл. 350-340 рр. до н.е.	Лиц. бік: Голова Гіраса у вінку праворуч. Зв. бік: Голова коня в узді праворуч. Ліворуч напис: ΤΥΡΑ	17,2	3,38	↑↓	Анохін 1, 430
9	ТКВ-5750/1	мідь	бл. 350-340 рр. до н.е.	Лиц. бік: Голова Гіраса у вінку праворуч. Зв. бік: Голова коня в узді праворуч. Ліворуч напис: ΤΥΡΑ	17,2	9,47	↑↓	Анохін 1, 430
10	ТКВ-5750/2	мідь	бл. 340-330 рр. до н.е.	Лиц. бік: Голова Деметри у вінку вправо. Зв. бік: Протома коня, що скаче. Ліворуч угорі напис: ΤΥΡΑ	21,0	9,98	↑↓	Анохін 1, 431
11	ТКВ-5763	мідь	бл. 340-330 рр. до н.е.	Лиц. бік: Голова Деметри вправо. Зв. бік: Голова коня вправо. Напис зліва вертикально: ΤΥ[ΡΑ]. Внизу справа знак Δ.	15,0	2,90	↑↑	Анохін 1, 431
12	ТКВ-5757	срібло, драхма	бл. 330-300 рр. до н.е.	Лиц. бік: Голова Деметри у вінку з колосків та покривалі повернута на 3/4 вліво. Зв. бік: зруйнований.	18,0	4,62	?	Анохін 1, 433
13	АЕ-17864	мідь	бл. 300-290 рр. до н.е.	Лиц. бік: Голова Деметри у вінку з колосків праворуч. Зв. бік: Вінок з колосків. У центрі напис: ΤΥ/ΡΑ.	17,0	3,86	↑↓	Анохін 1, 441
14	АЕ-17863	мідь	бл. 300-290 рр. до н.е.	Лиц. бік: Голова Деметри під покривалом праворуч. Зв. бік: Вінок з колосків. У центрі напис: ΤΥ/ΡΑ.	16,0	5,42	↑↓	Анохін 1, 442
15	ТКВ-5762	мідь	бл. 180-160 рр. до н.е.	Лиц. бік: Голова Аполлона у лавровому вінку вправо. Зв. бік: Триструнна кіфара. Надкарбування (?)	14,0	2,82	↑↑	Анохін 1, 452
16	АЕ-17865	мідь	бл. 150-140 рр. до н.е.	Лиц. бік: Голова бородастого Понга з клешию на скроні праворуч. Зв. бік: Риба праворуч. Над та під нею напис: ΤΥ/ΡΑ.	14,5	2,33	↑↓	Анохін 1, 463

17	АЕ-17867	мідь	бл. 150-140 рр. до н.е.	Лиц. бік: Голова Тіраса (?) праворуч. Зв. бік: Стерга.	17,5	3,23	?	Анохин І. ?	
18	ТКВ-5751	мідь	бл. 70-63 рр. до н.е.	Лиц. бік: Голова Аполлона у лавровому вінку праворуч. Зв. бік: Орел стоїть прямо на блискавці, голова повернута праворуч. Внизу, під блискавкою, напис: ΤΥΡΑ [ΝΩΝ].	16,5 x 20	4,35	↑↑	Анохин І. 475	
Римська імперія, м. Тіра									
Доміціан (81-96 рр.)									
19	АЕ-17871	мідь, тетра-сарій	81-96 рр.	Лиц. бік: Доміціан у вінку праворуч. Легенда: ΚΑΙΣΑΡ Δ [ΟΜΕΤΙΑΝΟΣ]. Праворуч надкарбування: «трона винограду». Зв. бік: Богиня та троні ліворуч з вінком у правій руці. Знизу під зрізом напис: ΤΥΡΑ.	22,0	6,4	↑↓	Анохин І. 484.	
20	АЕ-17872	мідь, тетра-сарій	81-96 рр.	Лиц. бік: Доміціан у вінку праворуч. Легенда: [ΚΑΙΣΑΡ Δ ΟΜΕΤΙΑΝΟΣ]. Праворуч надкарбування: «трона винограду». Зв. бік: Богиня та троні ліворуч з вінком у правій руці. Знизу під зрізом напис: ΤΥΡΑ.	23,5	6,97	↑↓	Анохин І. 484	
21	АЕ-17873	мідь, тетра-сарій	81-96 рр.	Лиц. бік: Доміціан у вінку праворуч. Легенда: [ΚΑΙΣΑΡ Δ ΟΜΕΤΙΑΝΟΣ]. Праворуч надкарбування: «трона винограду». Зв. бік: Богиня та троні ліворуч з вінком у правій руці. Знизу під зрізом напис: ΤΥΡ[A].	23,0	7,82	↑↓	Анохин І. 484	
22	ТКВ-5802/1	мідь, дупон-дій	81-96 рр.	Лиц. бік: Голова імператора Доміціана вправо. Зліва і справа помітна частка затертого напису: ΚΑΙ[ΣΑΡ]... Зв. бік: Орел у фас, голова повернута вліво. По краях ледь помітні сліди напису, що не зберігся. Крапковий обідок.	22,0	5,07	↑↑	Анохин І. 485	
23	ТКВ-5802/2	мідь, дупон-дій	81-96 рр.	Лиц. бік: Голова імператора Доміціана вправо. Зліва і справа помітні сліди напису, від якого збереглися фрагменти: [ΚΑΙ]ΣΑΡ [ΔΟΜΕΤΙ]ΑΝΟΣ. Надкарбування «колос». Крапковий обідок. Зв. бік: Орел в фас із розпростертими крилами, голова повернута вліво. По бокам напис: Τ - Ρ - Υ - Α. Крапковий обідок.	21,0	5,07	↑↓	Анохин І. 485	
24	ТКВ-5803/1	мідь, дупон-дій	81-96 рр.	Лиц. бік: Бюст імператора Доміціана у вінку. Напис: ΚΑΙ[ΣΑΡΔΟΜΕΤΙΑΝΟΣ]. Справа надкарбування «колос». Залишки крапкового обрамлення. Зв. бік: Орел з розгорнутими крилами стоїть прямо, на лівій обрізу, голова повернута наліво. По бокам напис: Τ - Ρ] - Υ - Α. Залишки крапкового обрамлення.	19,0	3,03	↑↑	Анохин І. 485	
25	ТКВ-5803/2	мідь, дупон-дій	81-96 рр.	Лиц. бік: Голова імператора Доміціана у вінку. Напис не зберігся. Справа надкарбування «колос». Незначні залишки крапкового обідка. Зв. бік: Орел з розгорнутими крилами стоїть прямо, голова повернута наліво. Напис не зберігся. Залишки крапкового обрамлення.	20,0	3,93	↑↑	Анохин І. 485	
26	ТКВ-5810/1	мідь, ассарій	81-96 рр.	Лиц. бік: Голова імператора Доміціана вправо. Ледь помітні сліди напису, що не читається. Зв. бік: Палиця Геракла руків'ям донизу. По обидва боки палиці – напис: Τ - Υ / Ρ - Α. Під лінією обрізу: ΝΩΝ. Збереглися незначні залишки крапкового обідка.	19,5	4,86	↑↑	Анохин І. 486	
27	ТКВ-5810/2	мідь, ассарій	81-96 рр.	Лиц. бік: Голова імператора Доміціана вправо. Збереглася частина напису: ΚΑΙΣΑΡ[ΔΟΜΕΤΙΑΝΟΣ]. Крапковий обідок. Зв. бік: Палиця Геракла руків'ям донизу. По обидва боки палиці – напис: Τ - Υ / Ρ - Α. Під лінією обрізу: ΝΩΝ. Залишки крапкового обідка.	18,0	3,45	↑↑	Анохин І. 486	
Адріан (117-138 рр.)									
28	ТКВ-5811	мідь, дупон-дій	117-138 рр.	Лиц. бік: Бюст імператора Адріана вправо. Напис з правого боку: ΚΑΙΑΥ, з лівого боку: [ΑΔΡ]ΙΑΝΟΣ. Зв. бік: Орел з розгорнутими крилами стоїть прямо, на лівій обрізу, голова повернута наліво. Внизу, під лінією обрізу напис: ΤΥΡΑ. Залишки крапкового обрамлення.	19,0	4,32	↑↓	Анохин І. 488	

29	ТКВ-5811	мідь, асарій	117-138 рр.	Лиц. бік: Бюст імператора Адріана вправо. Напис не читається. Крапковий обідок. Зв. бік: Палиця Геракла руків'ям доверху. Напис з двох боків зображення палиці вертикально: Т - У / Р - А. Збереглися залишки крапкового обідка.	18,0	3,7	↑↓	Анохин І. 489
Антонін Пій (138–161 рр.)								
30	АЕ-17875	мідь, дупондій	138-161 рр.	Лиц. бік: Антонін Пій у вінку праворуч. Легенда: [ΑΥΤΑΝΤΩΝ]ΕΙΝΟΝ СЕВ. Зв. бік: Орел ліворуч з вінком у дзьобі праворуч. По краю: ΤΥΡΑ - ΝΩΝ.	19,4	4,43	↑↑	Анохин І. 491
31	ТКВ-5815/1	мідь, асарій	138-161 рр.	Лиц. бік: Голова імператора Антоніна Пія у вінку. Напис: [ΑΥΤΑΝΤΩΝ]ΕΙΝΟΝ СЕВ. Зв. бік: Геракл стоїть анфас, тримає палицю та шкіру лева. Напис: ΤΥΡΑ Ν[ΟΝ]. Залишки крапкового обідка.	16,0	2,07	↑↑	Анохин І. 493
32	ТКВ-5815/1	мідь, асарій	138-161 рр.	Лиц. бік: Голова імператора Антоніна Пія у вінку. Напис: [ΑΥΤΑΝΤΩΝ]ΕΙΝΟΝ СЕВ. Зв. бік: Геракл стоїть анфас, тримає палицю та шкіру лева. Напис: ΤΥΡΑ Ν[ΟΝ]. Залишки крапкового обідка.	16,0	2,07	↑↑	Анохин І. 493
33	ТКВ-5815/3	мідь, асарій	138-161 рр.	Лиц. бік: Голова імператора Антоніна Пія у вінку. Напис: ΑΥΤΑΝΤΩΝ]ΕΙΝΟΝ СЕВ]. Зв. бік: Геракл стоїть анфас, тримає палицю та шкіру лева. Напис: ΤΥΡΑ ΝΟΝ. Залишки крапкового обідка.	16,0	2,13	↑↑	Анохин І. 493
34	ТКВ-5812/1	мідь, асарій	138-161 рр.	Лиц. бік: Голова імператора Антоніна Пія у вінку, повернута вправо. Від легенди збереглися окремі літери. Можна думати, що це залишки напису: [ΑΥΤΑΝΤΩΝ]СІΝ[ΟΝ]. Зв. бік: Геракл у фас з палицею та шкірою лева. Напис: ΤΥΡΑ Ν[ΟΝ]. По краю поля крапковий обідок.	16,0	2,34	↑↑	Анохин І. 493
35	ТКВ-5812/2	мідь, асарій	138-161 рр.	Лиц. бік: Голова імператора Антоніна Пія у вінку, повернута вправо. Легенда втрачена. Крапковий обідок. Зв. бік: Геракл у фас з палицею та шкірою лева. Напис: ΤΥΡΑ Ν[ΟΝ]. По краю поля крапковий обідок.	16,0	2,77	↑↓	Анохин І. 493
36	ТКВ-5812/3	мідь, асарій	138-161 рр.	Лиц. бік: Голова імператора Антоніна Пія у вінку, повернута вправо. Напис зберігся фрагментарно: ΑΥΤΑΝΤΩΝ]ΕΙΝΟΝ... По краю поля крапковий обідок. Зв. бік: Геракл, що стоїть прямо. У правій руці палиця, на цій же руці шкіра лева. Напис зліва: ΤΥΡΑ, справа: ΝΟ[Ν]. По краю поля крапковий обідок.	16,0	2,36	↑↑	Анохин І. 493
37	ТКВ-5813	мідь, асарій	138-161 рр.	Лиц. бік: Голова імператора Антоніна Пія у вінку, повернута вправо. Легенда збереглася фрагментарно: [ΑΥΤ ΑΝΤ ΩΝ] ΕΙΝΟΝ СЕВ. Зв. бік: Геракл у фас з палицею та шкірою лева. Легенда: ΤΥΡΑ - ΝΩ[Ν]. По краю поля крапковий обідок. Штемпель зміщений вліво.	16,0	2,32	↑↑	Анохин І. 493
Марк Аврелій (161–180 рр.)								
38	ТКВ-5809	мідь, триге-міасарій	138-161 рр.	Лиц. бік: Голова молодого імператора Марка Аврелія без вінка вправо. Напис: [Β]ΗΡ[Ι]Σ[Ι]ΜΟΚ[Α]Ι[СΑΡ]. Крапковий обідок. Зв. бік: Афіна у шоломі із списом і щитом вліво. Напис зліва: ΤΥΡΑ, справа: ΝΩΝ. Крапковий обідок.	17,0	2,96	↑↑	Анохин І. 492
39	ТКВ-5808	мідь, триге-міасарій	138-161 рр.	Лиц. бік: Голова молодого імператора Марка Аврелія без вінка, вправо. Крапковий обідок. Напис навкрузи читається частково: [ΒΗ]Ρ[Ι]Σ[Ι]ΜΟ[С]Κ[Α]Ι[СΑΡ]. Крапковий обідок. Зв. бік: Афіна стоїть у шоломі та довгому одязі. Голова повернута наліво. У правій руці – чаша, в лівій – щит та спис. Напис зліва: ΤΥ Ρ Α, справа: [Ν]ΩΝ. Залишки крапкового обідка.	18,0	1,28	↑↑	Анохин І. 492
Комод (177–192 рр.)								

40	АЕ-17874	мідь, тетра-сарій	180-192 рр. 1-а серія	Лиц. бік: Коммод у вінку праворуч. Легенда: КΥΤ.Κ.Α.ΑΥΡ ΚΟΜΟΔΟС. Зв. бік: Богиня та троні ліворуч (?).	21,5	5,57	↑↓	Анохин І. 495 (?).
41	ТКВ-5806	мідь, дуплон-дій	180-192 рр. 1-а серія	Лиц. бік: Бюст імператора Коммода у вінку вправо. Залишки напису: [ΑΥ]Τ Κ Α V ΚΟΜΟΔ. Крапковий обідок. Зв. бік: Орел ліворуч з вінком у дзьобі, голова повернута праворуч. Залишки напису: Τ[ΥΡΑ]ΝΩΝ. Крапковий обідок.	17,0	2,36	↑↓	Анохин І. 496
42	ТКВ-5787	мідь, тетра-сарій	180-192 рр. 2-а серія	Лиц. бік: Бюст імператора Коммода у вінку вправо. Зліва по колу збереглася частина напису: ΑΥΤ ΚΑΙ [Μ ΚΟΜΟΔΟС]. Крапковий обідок. Зв. бік: Богиня сидить на троні вліво, в обрізі Δ. Збереглася частина напису: [ΤΥΡ]ΑΝΩ[Ν]. Крапковий обідок.	17,0	5,04	↑↓	Анохин І. 499
43	АЕ-17878	мідь, дуплон-дій	180-192 рр. 2-а серія	Лиц. бік: Коммод у вінку праворуч. Легенда: ΑΥΤ.ΚΑΙΜ ΚΟΜΟΔΟС. Зв. бік: Орел ліворуч з вінком у дзьобі праворуч. По краю: ΤΥΡΑ - ΝΩΝ.	18,0	3,81	↑↑	Анохин І. 501
44	ТКВ-5807	мідь, дуплон-дій	180-192 рр. 2-а серія	Лиц. бік: Бюст імператора Коммода у лавровому вінку вправо. Напис навколо зберігся частково: [Α]Υ[Κ] [Μ]ΚΟΜΟΔ [ΟС]. Крапковий обідок. Зв. бік: Орел із складеними крилами, що стоїть на лінії обрізу. Напис: [ΤΥΡΑ]Ν[Ω]Ν]. Збереглися залишки крапкового обідка.	18,0	3,84	↑↓	Анохин І. 501
Септимій Север (193–211 рр.)								
45	ТКВ-5785	мідь, тетра-сарій	202-204 рр.	Лиц. бік: Бюст імператора Септимія Севера в лавровому вінку вправо. Напис по колу: ΑΥΤ ΚΑΙ Λ СЕΠ СЕВНΡΟ[С ПЕР]. Крапковий обідок. Зв. бік: Серапіс з жезлом на троні вліво. Внизу справа напис: ΤΥΡΑ V. Крапковий обідок.	23,0	7,41	↑↓	Анохин І. 516
Гети (209–211 рр.)								
46	ТКВ-5798	мідь, дуплон-дій	198 р., 3-я серія	Лиц. бік: Бюст Гети в лавровому вінку вправо. Напис: СЕΠΤΙ ΓΕΤΑΣ ΚΑΙС. Крапковий обідок. Зв. Бік. Орел із складеними крилами стоїть на лінії обрізу вліво. Голова повернута вправо. У дзьобі вінок. Навколо напис: ΤΥΡΑΝΩΝ]. Крапковий обідок.	17,0	3,64	↑↑	Анохин І. 523
47	ТКВ-5793	мідь, трессіс	209-211 рр., 5-та серія	Лиц. бік: Бюст імператора Гети у вінку вправо. Напис не читається. Збереглася літера «Κ». Крапковий обідок. Зв. бік: Богиня стоїть прямо, голова вліво. Тримає у руках рульове весло та ріг достатку. Напис зліва: ΤΥΡΑ, справа : – ΝΩΝ. Унизу справа літера Γ.	20,0	4,5	35	Анохин І. 540
48	ТКВ-5801	мідь, трессіс	209-211 рр. 5-та серія	Лиц. бік: Бюст Гети вправо. На голові лавровий вінок. Напис навколо: ΑΥΚ Π СЕ ΓΕΤΑΣ. Крапковий обідок. Зв. бік: Богиня в повний зріст. Тримає у руках рульове весло та ріг достатку. Напис зліва: [ΤΥ]ΡΑ. Крапковий обідок. Штемпель зміщений вліво.	18,0	2,57	↑↑	Анохин І. 540
Каракалла (198–217 рр.)								
49	АЕ-17876	мідь, дуплон-дій	209-211 рр.	Лиц. бік: Каракала у вінку праворуч. Легенда: ΜΜ ΑΥΡΗ ΑΝΤΩ[ΝΙΝΟ]. Зв. бік: Орел ліворуч з вінком у дзьобі праворуч. Праворуч літера Β. По краю напис: ΤΥΡΑ - ΝΩΝ.	18,6	4,71	↑↓	Анохин І. 541
50	АЕ-17877	мідь, дуплон-дій	211-217 рр.	Лиц. бік: Каракала у вінку праворуч. Легенда: ΑΥ Τ Κ Μ ΑΥΡ [СΕΥΗΡΟС ΑΝΤΩ]ΝΟ. Зв. бік: Орел ліворуч з вінком у дзьобі праворуч. Праворуч літера Β. По краю напис: ΤΥΡΑ - [ΝΩΝ].	18,3	4,37	↑↓	Анохин І. 541

51	ТКВ-5796	мідь, дулондій	211-217 рр.	Лиц. бік: Каракала у вінку праворуч. Легенда: AV T K M AVR [CEVHPPOC ANTΩNINΩ]. Зв. бік: Орел ліворуч з вінком у дзьобі праворуч. Праворуч літера Β. По краю напис: ΤΥΡΑ - [NΩN].	19,5 x 18,5	3,16	↑↑	Анохин І. 541
52	AE-17869	Мідь, тетра-сарій	212-217 рр.	Лиц. бік: Каракала у вінку праворуч. Легенда: AV T K M AVR CEVHPPOC [ANTΩNINΩ]. Зв. бік: Кібела на троні ліворуч з чашею у правій руці. Два лева біля трону. Знизу під зрізом Δ. По краю напис: ΤΥ - ΡΑ - NΩN.	25,5	7,77	↑↓	Анохин І. 544
53	ТКВ-5786/2	мідь, тетра-сарій	212-217 рр.	Лиц. бік: Каракала у вінку праворуч. Легенда: [AV T K M AVR CEVHPPOC ANTΩNINΩ]. Зв. бік: Кібела на троні ліворуч з чашею у правій руці. Два лева біля трону. Знизу під зрізом Δ. По краю напис: ΤΥ - ΡΑ - NΩN.	23 x 22	9,02	↑↓	Анохин І. 544
54	AE-17869	мідь, тетра-сарій	212-217 рр.	Лиц. бік: Каракала у вінку праворуч. Легенда: AV T K M AVR CEVHPPOC ANTΩNINΩ]. Зв. бік: Геракл у повний зріст праворуч з палицею і шкурою лева. Праворуч пантера. Знизу під зрізом Δ. По краю напис: ΤΥΡΑ - NΩN.	24,5	9,16	↑↓	Анохин І. 545
55	AE-17868	мідь, тетра-сарій	212-217 рр.	Лиц. бік: Каракала у вінку праворуч. Легенда: AV T K M AVR CEVHPPOC ANTΩNINΩ]. Зв. бік: Діоніс у повний зріст праворуч з канфаром і жезлом. Праворуч – пантера. Знизу під зрізом Δ. По краю напис: ΤΥΡ - ANΩN.	26,6	12,91	↑↓	Анохин І. 546
56	ТКВ-5782	мідь, тетра-сарій	212-217 рр.	Лиц. бік: Каракала у вінку праворуч. Легенда: AV T K M AVR CEVHPPOC ANTΩNINΩ]. Зв. бік: Діоніс у повний зріст праворуч з канфаром і жезлом. Праворуч пантера. По краю напис: ΤΥΡ - ANΩN.	23,5	6,77	20	Анохин І. 546.
Юлія Домна (193–217 рр.) – дружина римського імператора Септімія Севера (193–211 рр.) та мати римського імператора Каракалли (211–217 рр.)								
57	ТКВ-5786/1	мідь, тетра-сарій	193-217 рр.	Лиц. бік: Бюст імператриці Юлії Домни направо. Напис: IOVΛIAΔ – [O]MNACE. Зв. бік: Богиня Кібела на троні з низькою спинкою з калафом на голові, вліво. Лівою рукою спирається на тирпан, у правій – чаша. Легенда: T V P ANΩN в обрізі Δ.	22	6,57	↑↓	Анохин І. 546
58	ТКВ-5792	мідь, тетра-сарій	193-217 рр.	Лиц. бік: Бюст імператриці Юлії Домни направо. Круговий напис: IOVΛIA ΔOMNACE. Крпковий обідок. Зв. бік: Зображення сильно стерте. За аналогією можна припустити, що це богиня на троні. Від напису збереглися T P.	19x 20	3,93	↑↑	Анохин І. 118, 546
Север Олександр (222–235 рр.)								
59	ТКВ-5789	мідь, тетра-сарій	222-228 рр., 1-й випуск	Лиц. бік: Зображення і напис зруйновані, помітні залишки крпкового обідка. Шгемпель зміщений вправо. За аналогією за зображенням на зворотному боці можна припустити, що це – бюст імператора Севера Олександра. Зв. бік: Імператор у панцирі та плащі, верхи на коні, вправо. Напис зліва вгорі: ΤΥΡ[ANΩ].	25x 23	6,27	↑↑	Анохин І. 555
60	ТКВ-5783	мідь, тетра-сарій	222-228 рр., 3-й випуск	Лиц. бік: Бюст Севера Олександра в лавровому вінку вправо. Напис по колу: AV[TOKM]AV PCE[VAΛC AN]. Крпковий обідок. Зв. бік: Імператор Север Олександр у панцирі та плащі, верхи на коні, вправо. Напис зліва вгорі: ΤΥ Ρ[ANΩN]. Крпковий обідок.	23	7,01	↑↓	Анохин І. 564
Юлія Мамія (222–228 рр.) – мати і співправителька Севера Олександра.								
61	ТКВ-5791	мідь	222-228 рр.	Лиц. бік: Бюст Юлії Мамеї. Напис по колу: стертий. Зв. бік: стерте	20,5 x 16	4,3	?	Анохин І. 559 (?)
62	ТКВ-5771	мідь	222-228 рр.	Лиц. бік: Бюст Юлії Мамеї. Напис по колу: стертий. Надкарбування – гроно винограду. Зв. бік: стерте	18,5	5,02	?	Анохин І. 559 (?)

Список скорочень: 1.

Анохин (1) Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1989.

Андрій Бойко-Гагарін

МОНЕТИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ БОЛГАРІЇ В КОЛЕКЦІЇ НМІУ

У цьому повідомленні йтиметься про мідні монети Болгарського царства із колекції НМІУ. Зібрання відділу нумізматики містить 5 мідних монет середньовічної Болгарії, переданих Київською регіональною митницею у 2011 р.

Опис монет

Рис. 1. Друге Болгарське царство. Михайл III Асен (Шишман) (1323–1330) мідне карбування, м. д. Тирново [1, № 1790].

Аверс: зображення царя Михаїла III Асена та його сина Івана Стефана у повний зріст в

Рис. 1. Друге Болгарське царство. Михайл III Асен (Шишман) (1323–1330) мідне карбування, м. д. Тирново [1, № 1790].

пишному вбранні, з коронами, прикрашено перлинами та дорогоцінним камінням, обидва тримають хрест, спираючи його до землі [12, 103–105], круговий обідок з крапок.

Кругова монетна легенда [«МХАИЛ IWANN»] не збереглася.

Реверс: велика тамга у круговому обідку з крапок, сформована від зображення першої літери прізвища царя – «Ш» та літери «А».

Болгарські дослідники Ангел Радушев та Господін Жеков пов'язують зображення монограми родоначальника династії Шишманів зі стилізованим зображенням верхівки муру із баштами, нижня частина якого також символізує відкриті ворота [15, 17]. Тип тамги виконаний із низовим відхиленням вправо.

Розмір: 17,85 x 17,76 мм.

Вага: 1,22 г.

Інвентарний номер: АЕ–18184.

Рис. 2. Друге Болгарське царство. Іван Олександр (1331–1371), мідне карбування, 1 тип, м. д. Тирново [1, № 2740].

Рис. 2. Друге Болгарське царство. Іван Олександр (1331–1371), мідне карбування, 1 тип, м. д. Тирново [1, № 2740].

Аверс: зображення царя Івана Олександра у повний зріст, в пишному вбранні, з короною, прикрашене перлинами та дорогоцінним камінням, у круговому обідку з крапок.

Реверс: зображення хреста з фігурним оформленням низу в круговому обідку з крапок.

Розмір: 16,93 x 15,99 мм.

Вага: 0,6 г.

Інвентарний номер: АЕ–18182.

Рис. 3. Друге Болгарське царство. Іван Олександр (1331–1371), мідне карбування, 1 тип, м. д. Тирново.

Рис. 3. Друге Болгарське царство. Іван Олександр (1331–1371), мідне карбування, 1 тип, м. д. Тирново.

Аверс: зображення царя Івана Олександра у пишному вбранні, з короною, прикрашене перлинами та дорогоцінним камінням, у повний зріст, у круговому обідку з крапок.

Реверс: незадовільний стан збереження, зображення втрачене.

Розмір: 18,62 x 17,21 мм.

Вага: 1,28 г.

Інвентарний номер: АЕ–18185.

Рис. 4. Друге Болгарське царство. Іван Олександр (1331–1371), мідне карбування, 5 тип, м. д. Тирново [1, № 3070].

Рис. 4. Друге Болгарське царство. Іван Олександр (1331–1371), мідне карбування, 5 тип, м. д. Тирново [1, № 3070].

Аверс: зображення царя Івана Олександра і сина Михаїла, у пишному вбранні, з коронами, прикрашене перлинами та дорогоцінним камінням, обидва тримають хрест, круговий обідок з крапок.

Реверс: монограма із об'єднувальною верхньою рисою, поміщена у круговий обідок з крапок. Є 4 (похідна від скороченого АЛЕ та ЦРЪ, що означає «Цар Олександр») [12, 118–122].

Розмір: 17,5 x 18,2 мм.

Вага: 1,39 г.

Інвентарний номер: АЕ-18183.

Рис. 5. Добруджанське князівство. Іван Тертер (1385–1399), мідне карбування, тип 1, варіант А [1, № 5990].

Рис. 5. Добруджанське князівство. Іван Тертер (1385–1399), мідне карбування, тип 1, варіант А [1, № 5990].

Аверс: у круговому обідку – легенда у три рядки, що читається як «Деспот», тобто «Володар», по боках літер – крапки. ДЕС / Т / ПО.

Реверс: монограма царя Івана Тертера у круговому обідку у два рядки, навколо літер – крапки. ІW / Т.

Розмір: 18,89 x 19,38 мм.

Вага: 1,62 г.

Інвентарний номер: АЕ-18186.

Цікавим є те, що нумізматичній науці не відомі номінали цих мідних монет, навіть сучасні нумізматичні каталоги, видані в Болгарії, їх не зазначають, описуючи лише як «мідне карбування» або *sorter coinage*.

Стилістика монет Болгарського царства імітує монети Візантійської імперії [5], так само маючи спільні риси з монетами Сербського царства [3] та Трапезундської імперії [4], срібними гроссо Венеції [16], а також мідною емісією угорського короля Бели III Арпада (1172–1196) [2].

Серед болгарських монет, найпоширенішими у скарбових знахідках на території Болгарії є монети Івана II Асена (1218–1241), Теодора Святослава (1300–1322), Михаїла Шишмана (1323–1330), Івана Олександра (1331–1371) та його сина Михаїла Асена, Івана Сраціміра (1360–1396) та Івана Шишмана (1371–1393) [7, 52].

Але варто зазначити, що монети Болгарського царства та Добруджанського князівства є досить рідкісними у знахідках українських історичних регіонів, їхня участь у грошовому обігу була досить незначна. Поодинокі знахідки болгарських монет відомі в Бессарабії [14, 147–152] та у Криму [6, 370–372]. За висновками українського вченого О. Огуя, болгарські монети практично не доходили до Буковини через відсутність прямих і значних торгових контактів [13].

Монети Михаїла III Асена (Шишмана), як срібні, так і мідні, карбувалися у відносно невеликій кількості, адже у грошовому обігу ще перебувала значна кількість візантійських мідних монет династії Палеологів (1258–1453), монет Епірського царства, а також монет попередніх правителів [9]. Тому знахідки монет цього царя є відносно рідкісними.

За час правління царя Івана Олександра болгарська середньовічна держава переживала розквіт, економічне та культурне піднесення, розширила кордони. Під час тривалого правління монарха, карбовані в Тирново срібні та мідні монети поширилися далеко за межі Болгарського царства, зайнявши міцні позиції в Сербії та Валахії – їх також використовували венеційські купці [10, 36]. Варто зазначити, що на столичному монетному дворі Івана Олександра почали карбувати монети з невідомими раніше у монетній справі царства іконографічними

елементами: брамою з воротам фортеці Царевець у місті Тирново, зображення двоголового орла та Архангела [11].

За період правління Івана Олександра було виготовлено більше кількох мільйонів мідних та срібних монет [11, 312].

Щоправда пізніше, у зв'язку із зовнішньою загрозою з боку Османської імперії, яка все ж таки завоювала царство у 1396 р., Візантійської імперії та Сербії, Іван Олександр розділив царство між своїми синами: Іваном Шишманом та Іваном Сраціміром. Та попри сильну турецьку загрозу та занепад в останні десятиліття XIV ст. монетні двори Болгарського царства продовжували карбувати значні обсяги срібних монет, а також мідних та білонових [8, 66–70].

Розмаїття наявних у колекції музею монет підкреслює мідна монета Добруджанського царства, карбована від імені царя Івана Тертера наприкінці XIV ст. у незалежній від Болгарського царства Добруджі. Локальну мідну монету карбували в деспотстві досить малий проміжок часу і у незначній кількості, тому її наявність у колекції є особливо важливою. Окрім мідного карбування в Добруджі відомі і срібні монети, але останні є надзвичайно рідкісними [15, 20–21]. Дослідники вважають, що задовольняючи місцевий ринок мідною монетою, срібні гроші карбували від імені Івана Тертера лише в цілях політичної пропаганди і популізму [17].

Роль монет Болгарського царства у грошовому обігу українських історичних регіонів досить спорадично вивчали вітчизняні та зарубіжні вчені, тому подальше дослідження участі цих монет в обігу, введення в науковий обіг матеріалів приватних та музейних колекцій, пошук нових різновидів в типології та складання топографії поодиноких та скарбових знахідок є досить актуальним для вітчизняної історичної науки.

Джерела та література

1. *Dochev K. Catalogue of the Bulgarian medieval coins of the 13th–14th centuries, types, variants, prices.* Centrex, 2009.
2. *Huszar L. Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute.* Battenberg, 1979.
3. *Jovanovic M. Serbian medieval coins.* Belgrade, 2002.
4. *Retowski O. Die Münzen der Komnenen von Trapezunt.* Moskau, 1910.
5. *Sear R. Byzantine coins and their values.* London, 1987, 2nd Ed.
6. *Гурулева В. Болгарские монеты XIV века, найденные в Восточном Крыму (из частной коллекции) // Acta musei Varnaensis. VII–1. International conference in memory of Dr. Milko Mirchev [«Numismatic, sphragistic and epigraphic contributions to the history of the Black sea coast»]. 15–17 september 2005. Varna, 2005.*
7. *Димитрова-Чудилова С. Денежное обращения Второго болгарського государства (1185–1396) // Резюме болгарських археологов [«V Международный конгресс славянской археологии Киев – СССР»]. 7–26 сентября 1985 г. София, 1985.*
8. *Димитрова-Чудилова С. О монетах и денежном обращении при последних болгарских царях Иване Срацимире (1356–1396) и Иване Шишмане (1371–1393) (по данным кладов) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. 18–25 сентября 1985 г. Т. 2. Киев, 1988.*
9. *Дочев К. Монети и парично обръщение в Търново (XII–XV в.).* Велико Търново, 1992.
10. *Дочев К. Търново – центр чеканки монет в болгарском средневековом государстве (1185–1393 гг.) // Резюме болгарських археологов [«V Международный конгресс славянской археологии Киев – СССР»]. 17–26 сентября 1985 г. София, 1985.*
11. *Жекова Ж. Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен.* София, 2006.
12. *Мушмовъ Н. Монетите и печатите на българските царе.* Издания на Народния музей във София, 1924.

13. *Огуй О.* **Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Молдавський період.** Ч. 1: 1370–1475. Чернівці, 2009.
14. *Полевой Л.* Неизвестные болгарские монеты? // **Stratum Plus.** 1999, № 6. Санкт-Петербург – Кишинёв – Одесса.
15. *Радушев А.* **Каталог на Българските средновековни монети IX–XV век.** София, 1999.
16. *Слепова Т.* Роль венецианской монеты в экономической жизни Севернопричерноморского региона в XII–XV вв. // **Материалы III Судакской междунар. науч. конференции** [«Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре»]. 18–21 сентября 2006 г. Т. II. Киев – Судак, 2006.
17. *Юркова Й.* **Български средновековни печати и монети.** София, 1990.

Валентина Дубіцька

**ГРОШОВИЙ ОБІГ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XIV–XVI ст.
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АНАЛІЗУ СКЛАДУ СКАРБІВ
З НУМІЗМАТИЧНОГО ЗІБРАННЯ НМІУ)**

Скарби є чудовою ілюстрацією подій певного періоду історії. Монетні знахідки відображають політичну та економічну картини розвитку держави, є джерелом інформації для досліджень її історії культури, релігії, мови, ремесел тощо. У XIV–XVI ст. на українських землях відбулося чимало військових конфліктів та змін владних структур. З цим історичним періодом пов'язано чимало дискусійних питань щодо датування подій та біографій окремих діячів.

Вивчення складу скарбів з музейних колекцій, які мають давню історію, зафіксовані на нумізматичній карті України і є еталонними в нумізматичній науці, надзвичайно важливе. Особливої актуальності це вивчення набуває з появою на нумізматичному ринку скарбів з монетами XIV–XVI ст. невідомих типів та підвищеного, іноді спеціально спровокованого комерційного інтересу до них. Асортимент, топографія та стилістичний ряд введених до наукового обігу скарбів дають змогу допускати до наукового кола нові, до того невідомі, монети з українського грошового обігу.

Аналізом складу скарбів та їхньою топографією відомі вчені нумізмати займалися з початку формування в середині XIX ст. нумізматичної колекції НМІУ. У працях Я. Волошинського [5], К. Страшкевича [28], В. Антоновича [1], В. Данилевича [8], М. Біляшівського [3; 4] зафіксовані основні надходження скарбів до колекції університету св. Володимира протягом XIX – поч. XX ст. Сучасні вчені теж вважають фіксацію скарбів за місцем знаходження на карті України надзвичайно важливим завданням для вивчення грошового обігу різних періодів історії. У історіографії другої пол. XX ст. найповніше висвітлена нумізматична колекція НМІУ в працях Б. Гарбуза [6, 72–75], З. Зразюк [11, 115–116; 12, 102–104], Л. Гриневич, Н. Стрижаквої [7; 34, 168–171], Р. Якушевої-Омельянчик [33, 101–115; 35, 12–13]. У цій роботі спробуємо охарактеризувати склад окремих скарбів XIV–XVI ст. зі збірки НМІУ, та, опираючись на їхню топографію, прокоментувати певні історичні події.

Архівні документи повідомляють про надходження до нумізматичної збірки НМІУ близько двох десятків скарбів або частин скарбів, датованих XIV–XVI ст. На жаль, деякі з них не збереглися в первинному складі, що ускладнює їх аналізування. Про подібну десистематизацію скарбів згадують у своїх працях дослідники колекції НМІУ М. Котляр [18] та Р. Якушевої-Омельянчик [33, 101–115]. Як правило, зміни у первинному складі скарбів відбувалися у воєнні та революційні часи, а також під час евакуацій та переміщень. Отже, для опису та датування скарбу з колекції НМІУ потрібно вивчити відповідні архівні документи. При порівнянні десистематизованих скарбів з синхронними стає помітною наявність у них нехарактерних монет. І навпаки, у процесі порівняння наявного скарбу з описом його первинного складу, на жаль, іноді доводиться констатувати, що він частково втрачений.

До скарбів вказаного періоду належать скарби з: Басихіного (1888), Сосниці (1911) та Лісконоги (час знайдення невідомий) Чернігівської обл.; Китаєва, Київ (1924); Гвіздова (1876), Борщева (1948), Тарасовичів (1928), Березані (1957) та Тараші (1897) Київської обл.; Черкас (1895); Стара Буди (1863) та Василиці (1921) Черкаської обл.; Красного (1891) та Хрінників (1897) Рівненської обл.; Брозиного (1958), Радомишля (1929) та Закутинців (1883) Житомирської обл.; Кам'янецького повіту Подільської губернії (1839); з садиби Стародубцева, Київ (1860).

Більшість із означених скарбів відображають грошовий ринок, хронологічно визначений часом карбування найстаршої та наймолодшої монети. Однак, є винятки – скарби з довгим терміном накопичення, що містять грошові випуски, нехарактерні для обігу на тих територіях, де були знайдені. Як правило, таких монет небагато, за датою випуску вони є найстаршими та на момент заховання скарбу виконували функції не грошей, а дорогоцінного металу. Такою

знахідкою є Київський скарб (1860), виявлений в садибі Стародубцева, та Китаївський скарб, склад якого не відображає стан грошового ринку часу карбування молодшої монети.

Більшість скарбів означеного періоду містять празькі гроші, а також золотоординські, польські, литовські, угорські, італійські, молдавські, генуезько-кримські монети. Картографування знахідок скарбів західноєвропейських монет XIV–XVI ст. зі збірки НМІУ демонструє, що їх південна межа локалізована дещо нижче лінії, вздовж якої розташовані сучасні міста Чернівці, Кіровоград та Дніпропетровськ. Скарби з переважанням західноєвропейських монет локалізовані на північному заході – Красне (1891) та Хрінники (1897) Рівненської обл., Брозине (1958), Радомишль (1929) та Закутинці (1883) Житомирської обл.; Кам'янецький повіт (1839) Подільської губ. Скарби, виявлені південніше вказаної лінії, майже всі належать золотоординським емітентам – Черкаси (1895), Василиця (1921) та Стара Буда (1863) Черкаської обл.

Часто в скарбах XIV–XVI ст. серед іноземних монет є галицькі, київські, подільські гроші [18, 5]. До скарбів, що містять місцеві випуски, належать: Гвіздів (1876), Борщів (1948) та Тараща (1897) Київської обл.; Сосниця (1911) Чернігівської обл. У скарбах зі збірки НМІУ вміст монет місцевого карбування, порівняно з іноземними, незначний, що пояснюється, ймовірно, невеликою емісією місцевих монетних дворів. Так, з Гвіздівського скарбу В. Антонович, крім шести джучидських монет та семи литовських гривень, відібрав лише дві монети Володимира Ольгердовича [2, 151–157], ідентифіковані в колекції НМІУ.

Таращанський скарб, що у 1897 р. надійшов до Київського Церковно-археологічного музею, містив дві монети київського князя Володимира Ольгердовича та один празький гріш [24, 3]. Ця знахідка не визначена в сучасній нумізматичній колекції НМІУ; ймовірно, цей скарб був втрачений.

Борщівський скарб у 1948 р. було знайдено під час прокладання автомагістралі Київ – Харків поблизу моста через р. Трубіж. Ця знахідка найточніше відображає картину грошового обігу Київщини середини XIV ст., оскільки зберіглася в повному складі [13, 110]. Серед 96 золотоординських монет були визначені 41 наслідування, зокрема – карбування на території Київського та Сіверського князівств. У скарбі також є три празьких гроша Яна Люксембурзького (1310–1346) та Карла I (1346–1378), литовський денарій Ягайла (1377–1392) та три монети Володимира Ольгердовича (1363–1394).

У скарбі з м. Сосниця (1911) з 1017 монет 956 належать до місцевого карбування: 954 денарія Володимира Ольгердовича (1363–1394), дирхем з надкарбуванням сіверського князя Дмитра-Корибута (1381–1404) та подільський гріш Федора Коріатовича (1390-ті рр.). Решта монет – золотоординського (54 од. зб.) та польського (5 од. зб) карбування [19; 20]. Враховуючи те, що кількісна характеристика Сосницького скарбу не достатньо визначена, склад скарбу порушує питання географічного розташування емісійного центру монет Володимира Ольгердовича та приналежності цьому князеві окремих типів відомих монет [10, 161–172].

Архівні документи зазначають, що скарб на момент виявлення (1911) складався з близько 600 монет. Наукова історія скарбу починається з доповіді про нього чернігівського нумізмата В. Шугаєвського у 1925 р. [9, 168–173] на секції нумізматики та гліптики СГАИМК [30, 299; 31, 302]. У 1966 р. київський колекціонер Е. Юцевич передав скарб для дослідження в Інститут археології АН УРСР. Фундаментальне дослідження скарбу здійснив вчений М. Котляр у 70-х рр. XX ст. [19, 88–90; 20, 46–48]. На основі розробленої ним класифікації базуються подальші вивчення скарбу щодо систематичних поштемпельних зв'язків. Власні класифікації монет Володимира Ольгердовича були розроблені вітчизняним вченим Г. Козубовським [17, 12–22] та литовськими дослідниками Е. Іванаускасом та Р. Дучісом [39, 16–20].

Значно менше (приблизно 1/5 від загальної кількості знахідок) в колекції НМІУ скарбів XIV–XVI ст., що містять монети північно-східних земель Русі. До них належать скарби з Лісконог, Китаєва (1924), Березані (1957), садиби Стародубцева в Києві (1860), Басихіного Чернігівської обл. (1888).

Найрідкіснішими в колекції НМІУ є скарби, які свідчать про перші надходження монет Московської держави на український ринок. Про скарб з с. Лісконоги відомо з публікації

М. Біляшівського [3], де автор описує частину скарбу (459 монет), яку придбав і пожертвував до Київського історичного музею Б. Ханенко. Автор шкодує, що йому не вдалося встановити всі обставини, зокрема час знахідки. Однак, відповідно до архівних документів НМІУ, 440 монет, зокрема 40 новгородок і 15 псковок часу самостійності, а також монети Московського князівства часів Василя II (1425–1462), Івана III (1462–1505) та Василя III (1505–1533) [38, 169], надійшли до колекції Київського міського музею приблизно на поч. XX ст. не пізніше 1911 року. Більшість монет належать княжінню Івана III та Василя III. Час заховання скарбу припадає на часи правління останнього, на що вказує присутність псковських денги Василя III. Серед вказаних монет виявилися неопубліковані типи; монети скарбу також підтвердили припущення І. Толстого [29, 6] про належність монет з татарською транскрипцією імені «Іван» [23, 120] Івану III, а не Івану Грозному. Чимало монет зі скарбу обрізані, іноді більше, ніж на половину первинної ваги. Такі знахідки, характерні для всієї Московської держави, і свідчать про «підгонку» старої московської монети в умовах грошової кризи початку 1530-х рр. [27, 98–99]. Наявність великої кількості таких монет у скарбах Чернігівщини свідчать про входження в грошовий обіг України удільних монет Московської держави лише з поч. XVI ст.

Київський скарб [4, 17–20], у 1860 р. знайдений в садибі Стародубцева, складався з монет від правління Василя Темного (1425–1462) до Петра Олексійовича (1689–1725). З цього скарбу в Мінц-кабінет та музей старожитностей при Університеті св. Володимира були відібрані кращі екземпляри кожного виду монет [36, №№ 4669–4712]. Факт досить тривалого часу накопичення скарбу (майже три сторіччя) та переважання монет XVI–XVII ст. не підтверджує активного обігу московських монет XV ст. на території України.

Скарб з с. Басихіного Чернігівської обл. (1888) [15, 51] складався з 3498 удільних монет Північно-Східної Русі та 916 литовських півгрошів. За архівними документами НМІУ до Мінц-кабінету Університету св. Володимира у 1892 р. надійшло 3675 монет з цього скарбу [37, 125–127]. Його доля в складі колекції НМІУ, на жаль, залишається невідомою. Згідно з документами, в скарбі перебували денги новгородського, псковського та рязанського карбування. Більшість монет належать до правління Івана III (1462–1505) та Василя III (1505–1533). З литовських півгрошей більшість датується часом правління Олександра (1492–1506) та Сигізмунда (1506–1548). Найбільш пізня монета датована 1525 роком.

Скарб, знайдений на станції Березань (Київської обл.) у 1957 р., складався з понад 2200 монет, з яких лише 4 монети походять з Московського царства. Основну кількість монет карбували у Речі Посполитій та Германській (Священній Римській) імперії. Скарб датується XIV – серед. XVII ст.; його заховання припадає на нестабільний політичний час 1648–1649 років.

У післявоєнних інвентарних книгах НМІУ внаслідок евакуації та наступного повернення колекцій виникла плутанина щодо складу скарбів з Радомишля (1929), Житомирської обл., Тарасовичів (1928) Київської обл., Лісконог Чернігівської обл. Первинний склад багатьох скарбів вдалося встановити завдяки дослідженням науковців нумізматичного відділу НМІУ З. Зразюк, Р. Омельянчик та Н. Стрижакової. Так, з огляду на топографічні дані логічно припустити, що скарб з Радомишля (1929), що на Житомирщині, містить переважно західноєвропейські монети XV–XVI ст., як і скарб з Тарасовичів (1928) Київської обл., при чому уточнене датування цього скарбу визначається першою пол. XVII ст. Скарб з Лісконог Чернігівської обл., складався переважно з монет Московської держави XV–XVI ст.

Склад монетних знахідок XIV–XVI ст. з колекції НМІУ та їхня топографія яскраво відображають політичні події цього періоду. В удільний період української історії після звільнення від татаро-монгольського панування почали створюватися окремі князівства з одночасним об'єднанням земель довкола Києва, Галича та Володимира. З останньої чверті XIV ст. українські землі були поділені між Польщею та Литвою. Ставши васалами іноземного сюзерена – великого князя литовського, українські князівства зберегли атрибути своєї державності, оскільки характерна для феодальної роздробленості політична децентралізація визначала політико-адміністративний устрій на цій території протягом певного часу. Існування автономних князівств створювало умови для вдосконалення державного апарата, формування великого землеволодіння, розвитку сільського господарства, піднесення міст – осередків ремесла й торгівлі [21, 19].

У другій пол. XIV ст. продовжували існувати великі феодальні об'єднання – Київська і Волинська землі, межі яких в основному збігалися з політичними межами удільних князівств. Після приєднання у середині XIV ст. Подільської землі до Литви там ствердилося панування князів Коріатовичів. Після встановлення влади литовських феодалів кілька удільних князівств утворилися на Чернігово-Сіверській землі.

Представниками правлячої литовської князівської династії на українських землях стали Володимир Ольгердович у Києві (1362–1394), Костянтин Ольгердович – у Чернігові, Патрикій Наримунтович – у Стародубі, Дмитро Ольгердович – у Трубчевську, Корибут-Дмитро Ольгердович (з 1381) – у Новгороді-Сіверському; брати Юрій, Костянтин, Олександр і Федір Коріатовичі (1363–1393) – на Поділлі, Любарт (1340–1385) і Федір Любартович (1386–1393) – на Волині. Оточені українським боярством, литовські князі переймали мову, звичаї і віру українського населення, ставали виразниками його інтересів перед великокнязівською владою.

Частину Чернігово-Сіверської землі (Путивльське та Стародубське князівства) пізніше захопили великі князі московські. Після двовікової (XIV–XVI ст.) боротьби між Московією і Литвою, ускладненої втручанням Орди, Польщі і Тевтонського ордена, Велике князівство Литовське у 1569 р. утворило з Польщею конфедерацію.

За правління Дмитра Івановича (1362–1389) Москва перетворилася на центр об'єднання Північно-Східної Русі, велике князівство Володимирське стали успадковувати московські князі. Іван III (1462–1505) у 1480 р. позбувся залежності від Орди, а за Василя III (1505–1533) були ліквідовані останні уділи. Новоутворені князівства почали випускати власні монети. У другій пол. XIV ст. відбулися перші емісії монет в Московському, потім – Суздальсько-Нижегородському і Рязанському, після 1400 р. – в Тверському князівствах. Внаслідок поступової ліквідації або підкорення низки князівств владі московського князя відбувся перехід від монетного карбування в майстернях ремісників з дозволу князя до виникнення контрольованих державою монетних дворів. Ці монети потрапляли на український грошовий ринок значно пізніше дати свого випуску, що підтверджує склад скарбів зі збірки НМІУ.

Єдиний скарб, що датує перші проникнення удільних монет Північно-Східної Русі на українські території і добре ілюструє політичні події на чернігівських землях XV – поч. XVI ст., знайдено на Чернігівщині в с. Басихіне. Крім московських, він містив литовські монети. Московські монети, випущені до грошової кризи поч. 1530-х рр., знайдено ще в одному скарбі з Чернігівщини – з с. Лісконіг; цілком логічною була б наявність в ньому і литовських грошей.

Протягом перебування у складі Великого князівства Литовського і Руського землі Чернігівського князівства кілька разів змінювали адміністративне підпорядкування. У 1496 р. Великий князь Литовський Олександр Казимирович передав Чернігів князю-московиту Семену Можайському, який попросив політичного притулку в Литві через ворожнечу із великим князем Московським Іваном III. У 1500 р. цей князь разом з іншими сіверськими князями-емігрантами з Московії, перейшов на службу до Івана III, що спровокувало чергову московсько-литовську війну. У квітні 1500 р. Чернігів окупували московські війська. За мирним договором 1503 р. всі сіверські міста відійшли до Московської держави. Питання про Сіверщину залишалося одним з найгостріших у московсько-литовських відносинах. Після чергової московсько-литовської війни 1507–1508 рр. Литовсько-Руська держава повернула собі м. Любеч.

Знахідки скарбів з Чернігівщини відображають події кін. XV – поч. XVI ст., пов'язані з боротьбою за ці території між Московською державою та Великим князівством Литовським. Скарби з більшістю московських монет свідчать, що їхній активний обіг на території України починається з XVI ст. Скарби з великою кількістю московських (без домішок західноєвропейських) монет були знайдені на Поділлі, Волині, Чернігівщині та Харківщині.

Топографія скарбів з вмістом московських монет охоплює Чернігівську обл., Київську обл. та Київ (Старе місто). Географічне розташування Чернігово-Сіверської землі на межі Литовської і Московської держав пояснює той факт, що у скарбах XV–XVI ст. з чернігівських земель є монети і Московії, і Великого князівства Литовського. Ймовірно, торгові зв'язки на прикордонних територіях та часті «відходи» у Литву князів і бояр, сприяли такому складу скарбів.

Термін формування скарбу, у 1924 р. знайденого у Китаєві (Києво-Святошинського р-ну), охоплює три сторіччя: у ньому є празький гріш, монети удільного періоду Московського князівства, Пскова та Новгороду; монети Московського царства від Івана IV Грозного (1533–1584) до Олексія Михайловича (1645–1676), навіть реформені «ефимки з ознакою». Більшість монет належить до правління Івана IV та Федора Івановича (1584–1598). Значну частину становлять монети удільного періоду Московського князівства, найстаршою з яких є денга Івана Андрійовича Можайського (1432–1454), Новгороду (1420–1478) і Пскова (1460–1510) періоду самостійності. Швидше за все, означений скарб був казною ченців Китаївської пустині. Переважання московських монет в ньому, швидше за все, свідчить про значну кількість паломників з Московської держави, ніж про активність цієї монети в грошовому обігу на українських землях означеного періоду. Можна також припустити, що скарб був пожертвуванням храму або заощадженням певної заможної людини. За наймолодшими монетами – «ефимками з ознакою» 1655 р. на талерах Голландської республіки та Богемії, можна визначити приблизну дату заховання скарбу часами реформи 1654–1655 рр., коли відбувся перехід від європейської до дротяної московської монети.

Склад середньовічних київських скарбів відображає картину торгових відносин як міста, так і країни. До Києва як торгового центру прибували купці, що сприяли осіданню там монетної продукції різних країн. У скарбах XVI–XVII ст., виявлених у місті та на його околицях превалює московська монета. Знахідки монет XV ст. у скарбах з переважанням монет пізнішого карбування, ймовірно, свідчать про перебування ранніх московських грошей в обігу на території України значно пізніше дати їх карбування. Винятком є Китаївський скарб (1924), однак монети з його складу не можна розглядати як повноцінні учасники грошового обігу XIV–XVII ст. на території України. Про те, що обіг монет Московської держави фактично почався з XVI ст., свідчить склад таких скарбів з колекції НМІУ як скарб із садиби Стародубцева, Київ, (1860), Китаєва (1924) та Березані (1957).

Найважливішими в колекції НМІУ є скарби (з монетами), утворені в XIV ст. на українських землях удільних князівств, які не мають чітких дат та містять уривчасті написи та маловідомі символи. Їхнє визначення стало можливим завдяки класифікаціям типів сіверських та київських монет з Сосницького, Борщівського та Василицького скарбів, розробленими дослідниками Г. Козубовським та К. Хромовим. Відкриття Р. Саввовим та О. Погорільцем нових емітентів Подільського князівства – Костянтина та Федора Коріатовичей знайшло підтвердження у складі Сосницького скарбу [26, 24–29]. Таким чином, до відомих у наукових колах з другої пол. XIX ст. галицько-руських та київських монет середини XIV ст. долучили сіверські, подільські та місцеві наслідування монетам Золотої Орди, які заповнюють лакуни між грошовими випусками українських удільних князівств. Атрибуція нових скарбів XIV–XVI ст. з використанням інформації про склад вже відомих скарбів з музейних колекцій та залучення нових типів монет лише з урахуванням їх повного складу є найбільш прийнятним методом. Саме серед неатрибутованих знахідок цього часу є вірогідність відкриття нової монети, нового емітенту та центру емісії, а також нової історичної інформації про складний та маловідомий період історії України.

Джерела та література

1. Антонович В. Б. **Археологическая карта Киевской губернии**. Киев, 1895.
2. Антонович В. О новонайденных серебряных монетах с именем Владимира // **Труды III АС**. Т. II, Киев, 1878.
3. **Беляшевский Н.Ф.** Киевский Городской Музей. Описание памятников. Описание клада русских монет 15–16 вв. Б/д, б/р // **IP НБУВ**, ф. XIV, спр. 6814 (авторство встановлене Р.М. Яушевою-Омельянчик).
4. **Беляшевский Н.Ф.** **Монетные клады Киевской губернии**. Киев, 1889.
5. **Волошинський Я.Я.** Клады, рассмотренные в минц-кабинете университета Святого Владимира с 1838 по 1866 гг. // **Университетские известия**. Киев, 1866, № 10.
6. **Гарбуз Б.** Нумизматическая коллекция Национального музея истории Украины // **II-я ВНК**. Санкт-Петербург, 1994.
7. **Гарбуз Б., Стрижакова Н.** Польские монеты в Национальном музее Украины // **Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina – wspolne dzieje pieniadza** [Мат. 1-ї Міжнародної нумізматичної конференції, Польща, м. Супрасль 20–22.X.1994 р.]. Warszawa, 1996.
8. **Данилевич В.** **Монетные клады, принадлежащие мюнц-кабинету университета св. Владимира**. Киев, 1892.
9. **Дубицька В.В.** Історія формування колекції монет Володимира Ольгердовича та монет Галицької Русі в нумізматичній збірці музею // **Тематичний збірник наукових праць Національного музею історії України**. Київ, 2011.
10. **Дубицькая В.В.** Новые данные по атрибуции и датировке монет Владимира Ольгердовича по результатам поштемпельного анализа Сосницкого клада // **Numizmatikos rinkiniai: istorines Lietuvos ir su ja susijusiu saliu paveldas** [Мат-ли 2-ї міжнародної нумізматичної конференції у Національному музеї Литви, м. Вільнюс]. Vilnius, 2015.
11. **Зразюк З.О.** Клад из Житомирской области // **VIII-я ВНК**. Москва, 2000.
12. **Зразюк З.О., Якушева-Омельянчик Р.М.** Клады российских монет XVI–XVIII вв. // **IV-я ВНК**. Москва, 1996.
13. **Зразюк З.А., Хромов К.К.** Борщевский клад второй половины XIV века // **Восточная нумизматика в Украине. Монеты джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв.** Киев, 2007.
14. **Ильин А.А.** **Классификация русских удельных монет**. Ленинград, 1940.
15. **Ильин А.А.** **Топография кладок древних русских монет X–XI в. и монет удельного периода**. Ленинград, 1924.
16. **Климовский С.И.** **Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории**. Киев, 2005.
17. **Козубовский Ю.** **Находки монет XIV–XV ст. на территории Киева**. Киев, 1991.
18. **Котляр Н.Ф.** **Грошовий обіг на території України в епоху феодалізму**. Київ, 1971.
19. **Котляр Н.Ф.** Клад монет Владимира Ольгердовича // **Нумизматика и эпиграфика**. Москва, 1970, № 8.
20. **Котляр Н.Ф.** Монеты Владимира Ольгердовича // **Нумизматика и сфрагистика**. 1971, № 4.
21. **Котляр М.Ф.** **Як і чому настала удільна роздрібленість на Русі**. Київ, 1998.
22. **Круг Ф.** **Критические разыскания о древних русских монетах, изданные Императорскою Академиею Наук**. Санкт-Петербург, 1807.

23. Орешников О.В. **Русские монеты до 1547 г.** Москва, 1896.
24. **Отчет Церковно-археологического общества при Киевской Духовной академии за 1897 год.** Киев, 1898.
25. Петров Н.И. **Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.** Киев, 1897.
26. Погорілець О., Саввов Р. Монета подільського князя Костянтина // **Нумизматика и сфрагистика.** 2004, № 3.
27. Спаский И.Г. **Русская монетная система.** Ленинград, 1962.
28. Страшкевич К. Клады, рассмотренные в минцкабинете университета Святого Владимира с 1838 по 1866 гг. // **Университетские известия.** Киев, 1866, № 10–12.
29. Толстой И.И. Три клада русских денег XV и начала XVI века // **Записки Русского археологического общества.** Т. IV. **Нумизматический сборник.** Вып. 1. Санкт-Петербург, 1889.
30. Фасмер Р.Р. Список монетных находок // **Сообщения ГАИМК.** Т. 1. Ленинград, 1926.
31. Фасмер Р.Р. Список монетных находок II // **Сообщения ГАИМК.** Т. 2. Ленинград, 1929.
32. Шуст Р. **Нумизматика.** Київ, 2007.
33. Якушева-Омельянчик Р. Монеты Польши и Московского государства в кладах Украины // **Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina – wspolne dzieje pieniadza.** Warszawa, 1996.
34. Якушева-Омельянчик Р.М. Стрижакова Н.А. Клад монет XV–XVII вв. из с. Большие Ерчики // **Нумизматика и эпиграфика,** Т. XV, 1989.
35. Якушева-Омельянчик Р. Скарб знайдено // **Нумизматика і фалеристика.** 2002, № 1.
36. НА НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 28.
37. НА НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 33.
38. НА НМІУ, ф. 1260, оп. 1, дод. спр. 12.
39. Ivanauskas E., Douchis R.J. **Coins of Lithuania 1386–1797.** Vilnius-Colombia, 1999.

Олексій Комар

ДО ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ ГРОШОВИХ ЗЛИТКІВ КИЇВСЬКОГО ТИПУ

Шестикутні срібні злитки київського типу вперше до наукового обігу ввів Є. Болховитінов, який, відзначивши знахідки 4-х таких злитків з розкопок Десятинної церкви, визначив їх ваговий стандарт у 38 золотників та припустив, що йдеться про «київський рубль» [21, 124–125]. Підсумувавши відомі йому знахідки давньоруських злитків, С. Шодуар припустив існування двох стандартів «гривні»: новгородського, тотожного фунту в 96 золотників, та київського, тотожного візантійській літрі. Злитки в 1/2 «гривні» дослідник називав «гривенкою», а половинки злитків новгородського типу – «рублями» [36, 85–100].

О. Черепнін, опираючись на згадки «гривень» у писемних джерелах та присутність у скарбах з дирхемами VIII–IX ст. срібних «арабських» злитків у вигляді «прутиків» різної ваги, вважав, що срібні грошові гривні «руського походження» з'явилися ще у IX ст. Дослідник розділив шестикутні злитки на дві групи, вважаючи, що злитки вагою 34–39 золотників зустрічаються у скарбах з речами X–XI та початку XII ст., а київські злитки вагою 46–48 золотників – зі срібними і золотими прикрасами XIII і XIV ст., іноді – «з монетами XIV ст.» [28, 98–215; 29, 38–65]. Проти ранньої дати шестикутних злитків категорично висловився І. Кауфман, вважаючи їх «татарськими саумами» вагою в 36 золотників [6, 66–71].

О. Ільїн зібрав зведення топографії знахідок злитків різних типів, підсумувавши і власні спостереження щодо їх хронології. Оскільки дані про знахідки злитків київського типу разом з дирхемами або з татарськими та литовськими монетами і празькими грошами не підтвердилися, проте відомі знахідки злитків разом з візантійськими монетами карбування 1059–1180 рр., дослідник визначив, що вони могли з'явитись не раніше другої пол. XI ст. і побутували у XII–XIII ст. чи навіть до поч. XIV ст. [5, 7–8].

М. Бауер, критикуючи гіпотезу про обіг шестикутних злитків до початку XIV ст., обмежив час їх використання XII – першою пол. XIII ст. Злитки «північної» ваги він, як і О. Черепнін, датував першою пол. XIII ст., вважаючи цей варіант пізнішим та спираючись на власне датування Тверського скарбу 1230-ми рр. [2, 251–261; 35, 101–120]. Проти думки про побутування шестикутних злитків до початку XIV ст. висловився і Г. Федоров [27, 145].

Принципи відносної хронології давньоруських грошово-речових скарбів розробила Г. Корзухіна, яка уклала каталог та розділила комплекси на 4 хронологічні групи. Скарби зі злитками чернігівського, новгородського і київського типів були зараховані до найпізнішої IV-ї групи, датованої 1170-ми рр. – першою пол. XIII ст. У аналітичному розділі Г. Корзухіна повторила запропоновану нумізматами дату появи злитків – з кін. XI ст., проте опираючись на спостереження за групуванням предметів у скарбах, все ж віднесла час масового поширення платіжних злитків «після 1150 р.». Такий рубіж диктувався і поширеними на той час уявленнями про початок «безмонетного періоду» в Давній Русі [11, 15–32].

В. Янін у рецензії на книгу Г. Корзухіної піддав критиці саме датування злитків київського типу, зауваживши, що в Південній Русі монетний обіг припинився раніше, ніж на півночі – ще на початку XI ст., що створювало передумови для появи перших платіжних злитків [31, 357–365]. Ранню дату, як здавалося, підтвердила знахідка 1954 р. злитка київського типу в Новгороді (ярус 21), початково датована другою пол. XI ст. [8, 104].

В. Яніна підтримав також В. Потін, який, посилаючись на А. Федорова, відзначив спільну знахідку злитка київського типу та дирхемів у Борківському скарбі 1875 р., та виділив групу скарбів XII ст. зі злитками і монетами: Кутуковський (1673), Київський з садиби Гребеновського (1889), з «Сахнівки» (1900), зі Старої Рязані (1908) [22, 105–107; 23, 86].

Гіпотези про появу злитків київського типу не пізніше кін. XI ст. послідовно у серії робіт дотримується М. Котляр [12, 47–55; 14, 174–180; 15, 51–63]. На користь найбільшої давності

саме злитків київського типу висловився і К. Цукерман, опираючись, щоправда, не на археологічний матеріал, а на виділення київської «гривні кун» X ст. вагою близько 40 г [38, 7–56].

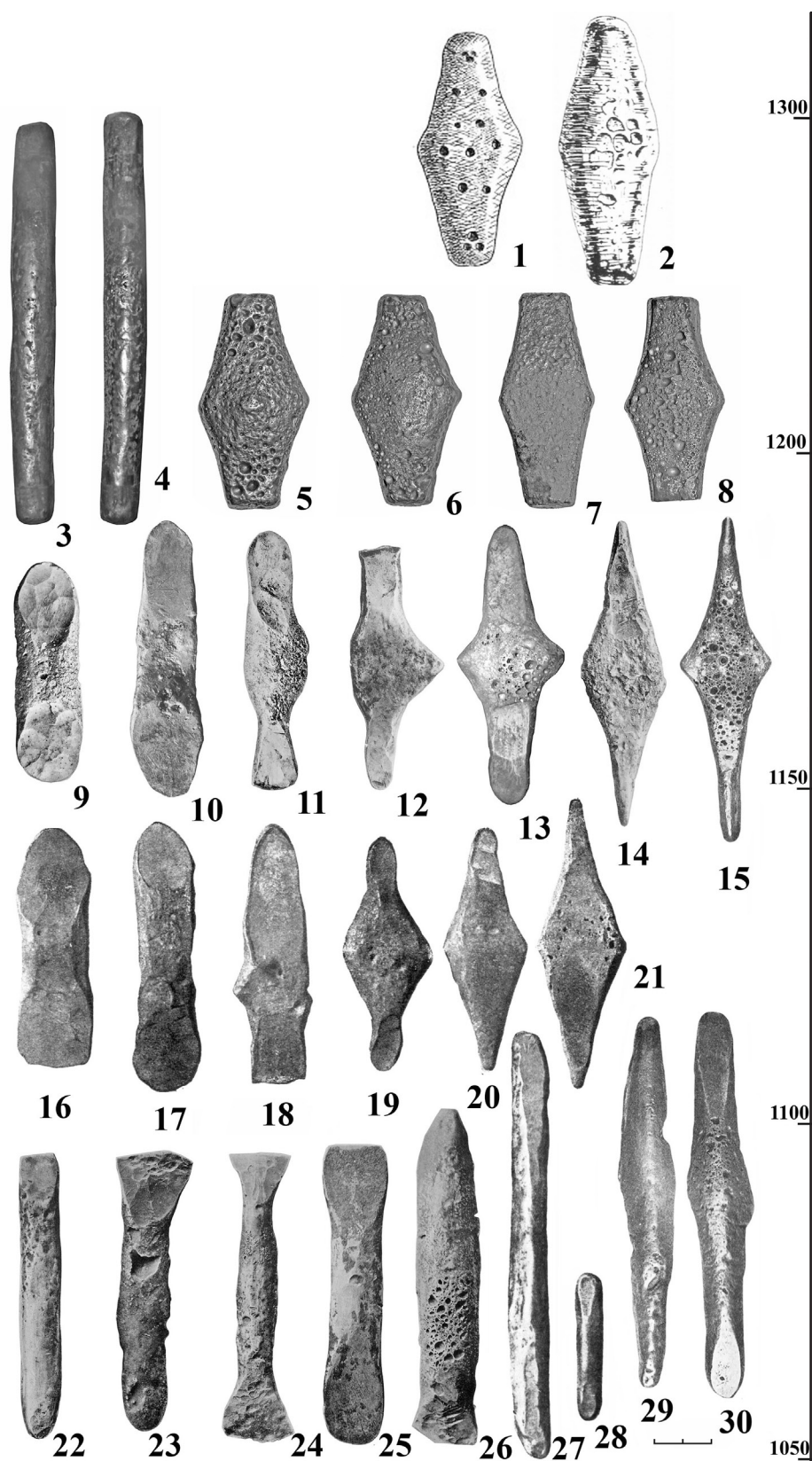

Рис.1. Хронологія давньоруських срібних злитків: 1 – Тверь; 2 – Новгород, 1997 р.; 3, 4 – Чернігів; 5 – Канів, 1959 р.; 6-8 – Київ, 1997 р.; 9, 10 – Мамекине; 11, 12, 14 – Чубарове; 13 – Чернігів, 1999 р.; 15 – Горбове; 16-21 – Мишоловка; 22-26 – Бужиска; 27, 28 – Стражевичі, 1898 р.; 29, 30 – Великоселицьке.

Новгородську знахідку 1954 р злитка київського типу з розкопу VII критично проаналізував О. Медведєв: відповідно до звітної документації, злиток був виявлений при зачистці стінки ярусу 19 (дендрохронологічна дата – 1134–1161 рр. [9, 90]), а його зарахування до нижніх ярусів 21–22 (1076–1116 рр.) стало наслідком помилкової інтерпретації первинних даних розкопок [18, 111–112]. О. Медведєв також зазначив, що склад скарбу 1900 р. з «Сахнівки» характерний для горизонту монгольської навали, а монети з київського скарбу з садиби Гребеновського використовувалися як підвіски, що датує час археологізації скарбу не раніше другої пол. XII ст. На його думку, виготовлення злитків київського типу тривало не більше 100 років і припинилося після 1240 р. [18, 111–112].

В. Янін врахував зауваження А. Медведєва, орієнтуючись на запропоновану «широку» стратиграфічну дату новгородського злитка (яруси 19–20: 1116–1161 рр.), та зазначивши, що це узгоджується з відсутністю злитків київського типу у скарбах із західноєвропейськими монетами, що датує час появи таких злитків не раніше другої чверті XII ст. [32, 256]. Незважаючи на значне «омолодження» дати, новгородську знахідку донедавна вважали найбільш раннім датованим злитком київського типу.

Кардинальні уточнення в інтерпретацію новгородського злитка 1954 р. внесла О. Янюшкіна, вказавши на його виготовлення зі свинцево-олов'янистого сплаву та походження з шару пожежі 1260-х рр. [33, 139]. Вага злитка (лише 137,6 г) суперечить версії про підробку. Очевидно, злиток є моделлю для виготовлення одноразової форми-тигля шляхом відбитку у пластичній масі (глині), так само, як і мідні злитки з Городища (помилково атрибутований В. Яніним як «важок-екзагій») [32, 254–256]) та зі Старої Рязані [30, 38–39].

Слід відкинути інформацію про нібито спільне перебування у Борківському скарбі 1875 р. злитка київського типу та дирхемів, яка повторюється у низці робіт з посиланням на А. Федорова [26, 8]. Останній лише невдало переказав звіт про надходження у 1896 р. з Імператорської археологічної комісії до Рязанського музею «срібної монетної гривні київського типу і 11 арабських дирхемів зі скарбу, знайденого в 1875 р. поблизу м. Рязань, біля Борківської соснового гаю» [20, 13]. Згадані 11 дирхемів (757–867 рр. карбування [17, 40]) справді походили з Борківського скарбу 1874 р., проте злиток у звітах про знахідку у 1874–1875 рр. скарбів не фігурує.

Проблема дрібнішого поділу на підгрупи скарбів IV групи (за Г. Корзухіною) не піднімається на узагальнюючому рівні, однак окремі зрушення у цьому напрямі відбулися. Зокрема, В. Даркевич звернув увагу на поясний набір середньоазійської роботи зі скарбу, у 1896 р. виявленого біля с. Мишоловка. За стилістичними ознаками і палеографією написів він датував його XI ст., а сам скарб – рубежем XI–XII ст. [4, 54–55]. Аналогію мишоловським бляшкам із зображенням грифона у 2007 р. виявлено на Київському Подолі (вул. Спаська, 35) у горизонті 6 другої чверті XII ст. [24, 28]. Подільська знахідка швидше позначає час виходу таких поясів з моди, а не фазу їх активного використання, що не суперечить датуванню мишоловського скарбу В. Даркевичем.

Підставою для включення Мишоловського скарбу до IV групи для Г. Корзухіної могли послужити 11 срібних злитків чернігівського типу (4 овальних та 7 ромбоподібних [13, 140; 34, 18]), які рідко трапляються у комплексах зі злитками київського та новгородського типів. Нині точно підтверджений лише один випадок – речовий скарб 1988 р. з Московського Кремля, що містив ромбоподібний злиток чернігівського типу, злиток новгородського типу та «важкий» злиток київського типу [1, 272–274]. В інших випадках, що піддаються перевірці, злитки чернігівського типу знаходились у скарбах без домішки злитків інших типів: Великі Луки (1854), Горбове (1878), Мамекіне (1885), Мишоловка (1896), Чубарове (1907), Чернігів (1999) [10, 537–538]. Не траплялися у таких скарбах і характерні для IV групи ювелірні прикраси. Отже, принципи археологічного групування матеріалу вимагають виділення скарбів зі злитками чернігівського типу у самостійну групу.

Важливою для хронології давньоруських платіжних засобів є знахідка 34 злитків чернігівського типу у поєднанні з монетами (молодша – 1143 р. карбування) у скарбі з Бурге (Готланд) [13, 94–96; 37, 64]. Скарб з Бурге дає реальні абсолютні орієнтири часу побутування злитків чернігівського типу, чітко позначаючи їх активне використання у 1140-х рр. Серія

скарбів з чернігівських та новгород-сіверських земель зі злитками чернігівського типу мала б прив'язуватися до певної локальної історичної події – усобиці 1152–1153 рр., коли половці спалили Чернігів і спустошили землі Новгород-Сіверського князівства. Складнішою є ситуація з атрибуцією скарбу з Мишоловки, який, згідно з датуванням В. Даркевича, можна пов'язати з половецькими нападами на Київ 1093 або 1096 р. У контексті ж датування бляшки-аналогії з Подолу (друга чверть XII ст.) вірогідною причиною заховання скарбу на поселенні під Києвом може бути й облога Києва 1151 р. У останньому випадку усі скарби зі злитками чернігівського типу займають вузьку хронологічну нішу 1140–1150-х рр.

За визначенням Р. Мінасяна, злитки чернігівського та київського типів об'єднує технологія виробництва – лиття у гарячій формі-тиглі безпосередньо у горні, тоді як злитки новгородського типу відливали у злегка підігріту форму. Відповідно, злитки чернігівського та київського типів мали характерну нерівну пухирчасту поверхню, однак набагато міцнішу внутрішню структуру металу, з якого, за потреби, можна було витягувати срібний дріт та кувати тонкі платівки [19, 170–171]. Немає сумніву, що злитки чернігівського та київського типів початково виготовляли з прицілом на ювелірний ринок, виконуючи, у першу чергу, не платіжні, а сировинні функції. Саме таку послідовність функцій для давньоруських злитків визначав М. Бауер, спираючись на наявність слідів проковки злитків чернігівського типу [3, 395–396].

Злитки чернігівського та київського типів об'єднує і підромбовидна форма, причому злитки київського типу виглядають усіченою на кінцях версією злитків чернігівського типу. Причиною цього може бути різниця вагового стандарту. Пік вагової діаграми злитків чернігівського типу приходить на позначку 197–198 г, подібно до злитків новгородського типу [10, рис. 3], тоді як злитки київського типу утворюють максимальний пік діаграми на позначці 163 г [32, 64, рис. 4]. Ваговим стандартом злитків київського типу традиційно вважається $\frac{1}{2}$ візантійської літри (327,4 г), злитків новгородського типу – давньоруська «гривня срібла» (204,75 г). Перетворити злиток чернігівського типу у злиток меншої ваги можна було, відрубавши довгі кінці, що спостерігається часто на практиці – ромбоподібні злитки чернігівського типу з обрубаними кінцями присутні у скарбах з Мишоловки (2 екз.), Горбово (1), Чубарово (1) та Бурге (1).

Отже, злиток чернігівського типу є не лише хронологічно раннім варіантом срібних платіжних злитків, але й безпосереднім технологічним та морфологічним прототипом злитків київського типу. Побутування злитків чернігівського типу, принаймні, до 1150-х рр. означає, що злиток київського типу є нововведенням другої пол. XII ст., а його масове використання (як свідчить виявлення злитків київського типу лише у комплексі з предметами скарбів IV групи за Г. Корзухіною) припадає на горизонт монгольського погрому Русі 1239–1240 рр.

Нові археологічні знахідки допомагають вирішити й питання верхньої хронологічної межі побутування злитків київського типу. У 1997 р. на Андріївському II розкопі Новгорода в шарах початку XIV ст. знайдено «важкий» злиток київського типу [25, 19]. У Твері в шарі з дендродатою 1311–1330 рр. знайдено бронзову модель для виготовлення форми для шестикутного злитка [16, 110]. Г. Козубовський на підставі цієї знахідки припустив побутування до початку XIV ст. мідних злитків у якості грошових одиниць [7, 103–104], проте ця гіпотеза не може бути підтриманою. Шестикутні злитки з недорогоцінних металів не мають сталої ваги і є надзвичайно рідкісними знахідками порівняно зі срібними злитками, як і належить патрицям для виготовлення форм. Констатуючи побутування ще на поч. XIV ст. злитків київського типу «північного» стандарту ваги та патриць, ми мусимо відзначити відсутність даних про перебування у тогочасному грошовому обігу злитків вагою в $\frac{1}{2}$ літри. Отже, припущення про припинення їх виготовлення після 1240 р. все ще актуальне.

Література

1. Авдусина Т., Панова Т. О находке клада на территории Московского Кремля // **СА**. 1989. № 4.
2. Бауэр Н. **История древнерусских денежных систем. IX в. – 1535 г.** Москва, 2014.
3. [Бауэр Н.], Романов Б. Деньги и денежное обращение // **История культуры Древней Руси**. Т. 1: Домонгольский период. Москва-Ленинград, 1948.
4. Даркевич В. **Художественный металл Востока**. Москва, 1976.
5. Ильин А. Топография кладов серебряных и золотых слитков // **Труды Нумизматической комиссии Российской Академии истории материальной культуры**. Т. I. Петроград, 1921.
6. Кауфман И. **Русский вес, его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейшего времени**. Санкт-Петербург, 1906.
7. Козубовский Г. О медных гривнах // **Тринадцатая ВНК**. Москва, 2005.
8. Колчин Б. Топография, стратиграфия и хронология Неревского раскопа // **МИА**. № 55. 1956.
9. Колчин Б. Дендрохронология Новгорода // **МИА**. № 117. 1963.
10. Комар А. Платёжные слитки черниговского типа // **Города и веси средневековой Руси: Археология, история, культура**. Москва-Вологда, 2015.
11. Корзухина Г. **Русские клады IX–XIII вв.** Москва-Ленинград, 1954.
12. Котляр М. **Грошовий обіг на території України доби феодалізму**. Київ, 1971.
13. Котляр Н. Северорусские («черниговские») монетные гривны // **Древнейшие государства Восточной Европы 1994 г.** Москва, 1996.
14. Котляр Н. Древнерусские монетные гривны (опыт классификации и хронологизации) // **Тр. VI Международного конгресса славянской археологии**. Т. 4. Москва, 1998.
15. Котляр М. Монетні гривни за «безмонетної» доби // **Грошовий обіг і банківська справа в Україні: Минуте та сучасне**. Львів, 2005.
16. Лапшин В. **Тверь в XIII–XV вв. (по материалам раскопок 1993–1997 гг.)**. Санкт-Петербург, 2009.
17. Марков А. **Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических)**. Санкт-Петербург, 1900.
18. Медведев А. О новгородских гривнах серебра // **СА**. 1963. № 2.
19. Минасян Р. Способы изготовления платежных слитков // **Петербургский археологический вестник**. 1994. № 9.
20. **Отчет о деятельности Рязанской ученой архивной комиссии за 1896 год**. Рязань, 1897.
21. Письмо от е. в. Киевского митрополита Евгения о найденных в Десятинной церкви серебрянных слитках // **Труды и летописи Общества истории и древностей российских**. Ч. V. Кн. I. Москва, 1830.
22. Потин В. Причины прекращения притока западноевропейских монет на Русь в XII в. // **Международные связи России до XVII в.** Москва, 1961.
23. Потин В. **Древняя Русь и европейские государства в X–XIII в.** Ленинград, 1968.
24. Сагайдак М., Хамайко Н., Комар О. Спаський розкоп давньокиївського Подолу // **Пам'ятки України**. Київ, 2015. № 5–6.

25. Степанов А. Работы на Андреевском II раскопе в Новгороде // **Новгород и Новгородская земля. История и археология**. Вып. 12. Новгород, 1998.
26. Федоров А. Монетные клады Рязанской губернии // **Труды Спасского отделения общества исследователей Рязанского края**. Вып. 2. Спасск, 1928.
27. Фёдоров Г. Деньги Московского княжества времени Дмитрия Донского и Василия I (1359–1425) // **МИА**. № 12. 1949.
28. Черепнин А. О гривенной денежной системе по древнимкладам // **Труды Московского нумизматического общества**. Т. II., Вып. 2. Москва, 1901.
29. Черепнин А. О киевских денежных гривнах // **Тр. XI Археологического съезда в Киеве**. Т. II, отд. II. Москва, 1902.
30. Черепнин А. **Кулаковский могильник и городище Старой Рязани**. Рязань, 1903.
31. Янин В. Рец.: Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. М.-Л., 1954 // **СА**. Т. XXV. 1956.
32. Янин В. **Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода**. Москва, 2009.
33. Янюшкина Е. Собрание слитков ГИМ // **Нумизматический сборник Московского нумизматического общества**. Вып. 5. Москва, 1997.
34. Якушева-Омельянчик Р. Монетные гривни из XI–XV вв. (из собрания Национального музея истории Украины) // **Нумизматика і фалеристика**. Київ, 1999. № 1.
35. Bauer N. Die Silber-Goldbarren des russischen Mittelalters. Eine archäologische Studie // **Numismatische Zeitschrift**. Bd. 62. Wien, 1929.
36. Chaudoir S. **Apercu sur le monnaies Russes et sur le monnaies etrangeres**. St. Petersburg, 1836.
37. Jonsson K. Eastern contacts based on the coin finds // **Situne Dei 2009**. Sigtuna, 2009.
38. Zuckerman C. On the Kievan Letter from the Genizah of Cairo // **Ruthenica**. Т. X. Київ, 2011.

Володимир Омельчук

**УЧАСТЬ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В ОБРАННІ АРХІМАНДРИТА
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ЗА ПРАВЛІННЯ К. РОЗУМОВСЬКОГО**

Відновлення інституту гетьмана та подальші кроки Кирила Розумовського спричинили широкий суспільний резонанс, зумовивши істотну модернізацію політико-правової моделі тогочасної Української держави. Логічним наслідком цих змін була активізація діяльності козацької старшини у різних царинах. Звернемо увагу на намагання К. Розумовського та його оточення повернути прерогативи гетьмана та козацьких адміністративно-судових органів у церковній сфері, зокрема вплив на Києво-Печерську лавру та участь К. Розумовського в обранні лаврського архімандрита.

Характеризуючи міру наукового розроблення проблеми звернемо увагу на дослідження Є. Болховітінова [8; 9] та О. Путра [20]. Окремим аспектам взаємин Лаври з козацькою адміністрацією присвячене дослідження автора цієї публікації [17, 210–215; 18, 165–171].

Традиція легітимізації очільником держави обрання церковних ієрархів, насамперед, монастирських ігуменів та архімандритів, у Гетьманаті почала формуватися вже на початку Української національної революції 1648–1676 рр. Зазвичай, козацький очільник затверджував обрання та наявні прерогативи новообраного ієрарха. Зокрема, Б. Хмельницький універсалом від травня 1657 р. з нагоди обрання Лазаря Барановича чернігівським єпископом застерігав його права на розпорядження маєтностями, які належали єпископству і забороняв їм перешкоджати [16, 175–176]. Російські зверхники змушені були рахуватися з подібними прагненнями козацької старшини навіть у першій пол. XVIII ст. Так, І. Мазепа 10 липня 1706 р. підтвердив призначення Іони Ольховського ігуменом Кам'янського монастиря. Причому цей акт стосувався як адміністративної світської влади архімандрита (керування майном монастиря, млинами, селами, земельними ділянками та іншими угіддями), так і повноважень у духовній сфері [7, 484–485]. У 1683 р. помер архімандрит Києво-Печерської лаври і управитель лаврської друкарні Інокентій Гізель, який відзначився своєю продержавницькою позицією ще під час переговорів Москви та Чигирини у 1654 р. І. Самойлович, узгодивши свої дії з московським патріархом Іоакимом, намагалися поставити на звільнене місце «свою» людину. Проте, Варлаам Ясинський не виправдав їхніх очікувань і посвяту прийняв її з рук чернігівського архієпископа. Архімандрит затягував поїздку до Москви і для затвердження цієї посвяти. Проте, згодом Ясинський змушений був поступитися [11, 58]. 16 квітня 1688 р. московський патріарх Іоаким видав йому грамоту про перепідпорядкування Печерського монастиря. 31 травня 1688 р. це підтвердила царська грамота [9, 46]. З 1734 р. з відома і за згодою гетьмана Д. Апостола не лише священники, а й дякони могли обіймати посади тільки за свідченнями від полковників і зобов'язувалися виконувати повинності [10, 147].

Кроки К. Розумовського стосувалися і духовенства. Для уникнення непорозумінь 23 липня 1751 р. Синод указом роз'яснив, що гетьману надано право управління, не лише світськими, а й духовними особами [19, VI–VII]. При цьому козацькому очільнику довелося зіткнутися з неприхильним, а то й відверто ворожим ставленням широкого загалу до духовенства. Вже у 1751 р. миргородський полковник Ф. Остроградський доповідав К. Розумовському про скарги старшини, посполитих і членів сотенних правлінь на побори грошима та майном духовенства, насамперед приходських священників, за вінчання, поховання тощо. Незаможні віряни змушені були на рік йти на «поповську службу» аби мати змогу укласти законний шлюб. Окремі селяни навіть відписували священникам свої землі. Тому полковник просив гетьмана встановити тарифи за вчинення священниками ритуальних дій [21, 43–44]. Священники стягували чималі гроші за сорокаденні поминання та за вінчання. Розмір суми, яку подекуди вимагали за вінчання, сягав 40–50 рублів. За браком коштів чимало жителів Гетьманату змушені були брати шлюб без церковного вінчання та відмовлятися від належного виконання поховальних церемоній. Козацька старшина бачила у цьому загрозу для суспільної моралі. Згодом подібні скарги козацтва до гетьмана змусили К. Розумовського 16 жовтня 1757 р. з Глухова звернутися

з листом до київського митрополита, просячи припинити здирництво і вимагання з боку попів. Козацький зверхник просив внески за вчинення ритуальних дій зробити добровільними, а їхній розмір визначати самому пожертводавцеві [1, 1–1зв.]. Принагідно зазначимо, що загал при цьому залишався вкрай набожним. Навіть окремі спадкоємці старшини приймали постриг і ставали ченцями у монастирях. Представники духовенства зберігали тісні родинні зв'язки зі старшинськими родинами [14, 327]. Козацька старшина власним коштом споруджувала церкви. Великим меценатом був і сам К. Розумовський [12, 204].

Згідно з привілеями Києво-Печерської лаври монастир мав право обирати «вільними голосами» трьох кандидатів в архимандрити на звільнене місце. Процедурою була передбачена участь як київського митрополита, так і гетьмана [13, 98]. При цьому практика елекції лаврських ієрархів засвідчує активну роль козацьких очільників. Щоправда, ця роль постійно зменшувалася, у зв'язку із ослабленням окремішності державних інститутів Гетьманату. Так, за участі гетьмана І. Скоропадського була організована процедура обрання у соборній церкві Успіння Пресвятої Богородиці у Москві архимандритом Києво-Печерської лаври Афанасія Миславського 17 липня 1711 р. І. Скоропадському довелося брати участь в організації обрання і наступного архимандрита Іоанікія Сенютовича, яке пройшло у Москві 24 липня 1715 р. У присутності представників гетьмана Д. Апостола архимандритом Лаври обрали Романа Копи 12 червня 1730 р. [13, 137–138].

Після відновлення у 1750 р. інституту гетьмана питання представництва козацької старшини під час обрання церковних ієрархів набуло нового звучання. Представники старшини – генеральний військовий осавул Якубович та переяславський полковий обозний Безбородько разом з духовними делегатами [6, 53], присланими київським митрополитом аблегатом, префектом і учителем богослів'я Георгієм Кониським брали участь в обранні кандидатів на посаду переяславського єпископа, замість померлого Никодима. 22 січня 1752 р. духовенство Переяславського єпископства звернулося до Гетьмана з проханням представити обраних кандидатів на вибір та затвердження імператриці [4, 2–5].

8 жовтня 1751 р. помер архимандрит Києво-Печерської лаври Йосиф Оранський [13, 141]. А вже 23 листопада гетьман одержав розпорядження імператриці про участь в його заміні шляхом обрання. Саме на гетьмана покладалося подання результатів обрання за підписами «всього зібрання» на розгляд Єлизавети Петрівни поряд зі своїм поданням. Тому, відповідні доручення від К. Розумовського отримали генеральний військовий бунчужний Д. Оболонський та бунчуковий товариш Є. Дараган. Цих службовців відправили до київського митрополита Тимофія Щербацького для участі у процедурі елекції. 27 листопада 1751 р. Гетьман надіслав окреме розпорядження до Є. Дарагана. У ньому зауважувалася можливість обрання трьох або й більше кандидатів з монахів Лаври чи інших київських монастирів, які перебували на місці, або відбули до «великоросійських» обителів. Власне процедура передбачала вільне обрання «соборно» у присутності київського митрополита та гетьманських представників. Згодом митрополит окремо повідомив гетьмана про прибуття його посланців. Згідно з імператорською грамотою та дорученням К. Розумовського вони, як його «нарочні», взяли участь у процедурі відбору придатних кандидатів (підтвердження їхнього належного благочестя від братії монастиря тощо). Підписи старшин, разом з іншими учасниками елекції, мали засвідчити відповідність процедури обрання та гідність обраних кандидатів. Останні були представлені гетьману, щоб він міг взяти участь у процедурі обрання, так само як і його антецесори (попередники) [2, 1–1зв.; 4, 2–2зв.]. Представники козацької адміністрації взяли участь у процедурі обрання з кандидатів нового архимандрита Лаври, які пройшли 21 червня 1752 р. у присутності Єлизавети Петрівни та Великої княгині Катерини Олексіївни. Ним став Лука Білоусович, який народився у родині козака у полковому центрі Гадячі, прийняв постриження від архимандрита Романа Копи і упродовж свого перебування у Лаврі обіймав різні посади аж до намісника. На архимандритство Білоусовича посвятив Санкт-Петербурзький архієпископ Сильвестр. Цей вибір імператриця затвердила 10 серпня. На цій посаді Лука Білоусович перебував до 30 березня 1761 р. [9, 150; 13, 141–142]. Та, попри своє козацьке походження, очолюючи Лавру, архимандрит усіляко сприяв розростанню її земельних володінь, що спричинило численні конфлікти, як з іншими монастирями, так і козацькою старшиною. Добре знання Лукою права Гетьманату

та імператорських грамот, здобуте на різних щаблях монастирської ієрархії, дозволило за його архімандритства подбати про зростання впливу Лаври та зміцнення її матеріального статусу. Досвід перебування на посаді писаря став у нагоді новому архімандриту при відстоюванні позицій монастиря в адміністративно-судових органах Гетьманату та зносинах з центральними органами влади імперії.

Смерть Луки Білоусовича, вмілого адміністратора та ревного поборника лаврських позицій змусила духовну та світську влади замислитися над кандидатурою його наступника. Вже 4 лютого 1762 р. у Генеральній військовій канцелярії отримали відповідне повідомлення від 29 січня 1762 р., підписане графом М. Воронцовим. Воно доводило до відома генеральної козацької старшини імператорське розпорядження щодо обрання на місце померлого архімандрита Києво-Печерської лаври Луки соборного старця і начальника Печери преподобного Антонія ієромонаха Зосими Валкевича, що походив з давнього українського старшинського роду. Гетьмана також поінформували, що, після оголошення, ієромонаха мали відправити для посвяти у Санкт-Петербург. Були направлені грамоти до київського митрополита Арсенія та лаврського намісника ієромонаха Никифора з братією [5, 1]. Отримавши цей указ Генеральна військова канцелярія того самого дня про це відрепортувала [5, 3]. Представники адміністрації Гетьманату київський полковник Є. Дараган та бунчуковий товариш В. Туманський взяли участь у процедурі обрання Зосими Валкевича [8, 124], що пройшла 21 травня 1762 р. у Петропавлівській соборній церкві Санкт-Петербурга [13, 142]. 5 липня цього ж року імператриця Катерина II підтвердила для нього ставропігійний статус Лаври [9, 46]. Попри те, що батьком Зосими був бунчуковий товариш Стефан Валкевич і перед ним відкривалися перспективи кар'єрного просування у владних органах Гетьманату, він обрав духовну кар'єру і 6 квітня 1745 р. був пострижений у Лаврі Тимофієм Щербацьким.

Зосима (Захарій) Степанович Валкевич народився 5 вересня 1719 р. у давній козацькій родині у с. Понтусові (Пантуси) поблизу м. Стародуба [9, 150]. Представники родини Валкевичів перебували у XVIII ст. на козацькій службі, насамперед у Стародубському полку. Дід З. Валкевича, Василь, стародубський полковий хорунжий (1661–1669) у 1661 р. отримав від стародубського полковника П. Рославця с. Меженики. Це надання підтвердив гетьманський універсал від 15 червня 1661 р. 23 серпня 1672 р. В. Валкевич отримав гетьманський універсал, 19 січня 1688 р. підтверджений універсалом І. Мазепи, на с. Меженики та ґрунти у с. Пантуси, Зменичі та Буйковщині. Брат З. Валкевича, Іван, у 1742 р. почав службу у Генеральній військовій канцелярії, у 1761 р. був черговим при гетьмані [15, 57].

Принагідно зазначимо, що і надалі вихідці з козацького стану переходили у послух та виявляли бажання стати ченцями у Києво-Печерській лаврі. Ці тенденції поширилися в умовах наступу царату на Гетьманат та скорочення перспектив кар'єрного зростання в козацьких адміністративно-судових органах. Так згідно з імператорським указом з Синоду, надісланим до Лаври 29 червня 1772 р., у чернецтво було дозволено приймати вихідців з козацтва, попередньо звільнених від служби, за відсутності перешкод для цього (наявності дружини тощо). При цьому про таких охочих монастир мав письмово повідомляти Малоросійську колегію, зазначаючи їхнє походження, місце народження (мешкання), орган, який звільнив від служби. Колегія також зверталася для уточнення до полкових канцелярій, а ті – до сотенних правлінь. Тому 25 липня 1772 р. лаврський архімандрит Зосима Валкевич звернувся до Малоросійської колегії, повідомляючи про таких послушників [3, 114] та наводячи про них необхідні дані [3, 115]. 31 серпня своїм розпорядження Малоросійська колегія зобов'язала полкові канцелярії підтвердити правдивість зазначених цими послушниками відомостей про себе, зокрема чи вони перебувають в козацькому званні, мають козацькі ґрунти, відправляють козацьку службу і не мають перешкод щодо звільнення з неї та набуття чернецтва. Це розпорядження розіслали в полкові канцелярії. Останні, отримавши указ колегії, відрепортували про це, зокрема: 7 вересня – Ніжинська полкова канцелярія (отримала указ 5 вересня) [3, 129]; 10 вересня – Стародубська [3, 122], Полтавська [3, 124], Переяславська [3, 129]; 11 вересня – Лубенська (отримала указ 8 вересня [3, 121]) полкові канцелярії.

Тісні зв'язки козацької старшини із духовенством Гетьманату зумовлювали жваве обговорювання нею наболілих церковних проблем. Не випадково, що обмеження права на віль-

не обрання духовних осіб викликало неабиякий суспільний резонанс. У зверненні старшини Гетьманату до Катерини II у 1764 р. з проханням зберегти давні козацькі вольності і права у розділі 6 «Про вільності духовного чину» було наголошено, що духовний чин Гетьманату здавна мав різні з козацькими права і привілеї. Це передбачало вільне обрання духовними і світськими особами церковних ієрархів, зокрема київського митрополита та чернігівського архієпископа, архімандритів. Проте, представники козацької старшини наголосили, що ця процедура дотримувалася лише для Києво-Печерської лаври. Вільне обрання ієрархів відійшло у минуле. На посади ієреїв Синод висував осіб, які у Гетьманаті не постригалися і місцевих порядків та звичаїв не знали. Тому старшина просила зберегти давні права і привілеї духовенства Гетьманату, зокрема на вільне придбання земельних володінь, а також збереження вільного обрання на найзначніші архієрейські посади та архімандрії духовними і світськими особами з подальшим затвердженням імператрицею [20, 81–82].

Родинний вплив К. Розумовського при російському дворі зумовив посилення політичної ваги інституту Гетьманату і розширення його повноважень. Це чітко засвідчили кроки щодо посилення впливу Гетьманату на процес обрання лаврського архімандрита. При цьому, відновлюючи свій вплив на церковне життя підпорядкованої території, К. Розумовський апелював до традицій своїх попередників. Інструментом впливу гетьмана була можливість делегувати старшину для участі у виборах архімандрита Києво-Печерської лаври. Ця участь, попри свій формальний характер, засвідчувала посилення статусу гетьмана та легітимізувала його роль у політико-правовій моделі Гетьманату.

Джерела і література

1. ІР НБУВ, ф. II, №5030,
2. ІР НБУВ, ф. II, № 26298
3. ІР НБУВ, ф. 160, № 580.
4. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 2, спр. 45.
5. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2377
6. № XIX. 25 лютого 1752 г. Отрывок из донесения префекта Киевской академии иеромонаха Георгия Конисского гетману К.Г. Розумовскому об избрании трех кандидатов на вакансию Переяславского епископа // **Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии**. Отд. II (1721–1795). Т. II (1751–1762). Киев, 1905.
7. Універсал І. Мазепи про підтвердження призначення чернігівським і новгородським архієпископом Іони Ольховського ігуменом Кам'янського монастиря. 1706, липня 10, Батурін. № 449 // **Універсали Івана Мазепи 1687–1709**: зб. док. Київ, Львів, 2002.
8. [Болховитинов Е.]. **Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамат и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер**. Киев, 1826.
9. [Болховитинов Е.]. **Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамат и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер**. Киев, 1847.
10. Горяга О.В. Місце та роль козацької старшини в системі органів влади Гетьманщини наприкінці XVII–XVIII ст. // **Актуальні проблеми держави і права**: зб. наук. пр. Вип. 45. Одеса, 2009.
11. Гуржій О.І. **Гетьманська Україна**. Київ, 1999: Серія: Україна крізь віки. Т. 8.

12. Дзюба О.М. **Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини)**. Київ, 2012.
13. **Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры**. Киев, 1805.
14. Кривошея В.В. **Козацька еліта Гетьманщини**. Київ, 2008.
15. Кривошея В.В. **Неурядова старшина Гетьманщини**. Київ, 2009.
16. Крип'якевич І.П. **Богдан Хмельницький**. Львів, 1990.
17. Омельчук В.В. Гетьманська адміністрація у регулюванні податків та повинностей з лаврських володінь і конфліктні ситуації з лаврськими підданими // **Проблеми модернізації України: науковий часопис**. Вип. 1: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Модернізація України: проблеми та технології успішності (питання економіки, права, соціології, освіти і культури)», Київ, МАУП, 12 листопада 2015 р. Київ, 2015.
18. Омельчук В.В. Козацька комісія Г. Юркевича у розгляді спорів Києво-Печерської лаври (1743–1744 рр.) // **Проблеми модернізації України : науковий часопис**. Вип. 2: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Правова держава та демократичне суспільство: фактори розвитку та взаємодії», Київ, МАУП, 16 квітня 2016 р. Київ, 2016.
19. Петров Н.И. Введение // **Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии**. Отд. II (1721–1795). Т. II (1751–1762). Киев, 1905.
20. Путро О.І. **Гетьман К. Розумовський та його доба (з історії української державотворення XVIII ст.)**. Ч. II. Київ, 2008.
21. Скитский Б.В. **Гетьманщина накануне ее падения (Очерки быта)**. Владикавказ, 1928.

Марина Бардік

**ДО ІСТОРІЇ ОНОВЛЕННЯ УСПЕНЬСЬКОГО СОБОРУ
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ У 20-30-х рр. ХІХ ст.**

Краса Успенського собору Києво-Печерської лаври (рис. 1), як і будь-якого православного храму, визначалася станом його архітектури, розписів, ікон, декоративного начиння. Псували та знищували цю красу відсутність опалення, сезонні коливання температури та вологості, час, війни, грабування, стихійні лиха тощо. Заходи з оновлення займали важливе місце в історії головного храму Лаври, хоча у загальній історії вони майже не відображені. Нам хотілося б зупинитися на маловідомих епізодах оновлення Успенського собору у 20–30 рр. ХІХ ст. за митрополита Київського і Галицького Євгенія (Болховітінова) (рис. 2).

Оновленню собору сприяли пожертви благочестивих вірян. У 1826 р. за наявності численних грошових внесків керівництво Лаври вирішило прикрасити розписами приділ св. пророка Іоанна Предтечі. Головний внесок – 1000 руб. зробив В. Катеринич – дійсний статський радник, київський віце-губернатор (рис. 3), який побажав, щоб ці гроші були використані на живописне оздоблення Предтеченського приділу. В. Катеринич сам знайшов живописця, що погодився втілити у життя його задум – київського художника І. Ороб'євського, який і розробив схему розташування сюжетів, затверджену у 1826 р. Духовним Собором та митрополитом Євгенієм. На жаль, цей малюнок не зберігся. На нашу думку, тематикою розписів Предтеченського приділу став житійний цикл Іоанна Хрестителя, куди могли увійти сцени Різдва Іоанна Предтечі, перебування його у пустелі, проповідь та хрещення новонавернених в Йордані, Богоявлення, Усікновення глави Іоанна, а також Деїсус. Оновлення живописної декорації приділу відбулося у 1827 р.

Рис. 1. Успенський собор Києво-Печерської лаври.

За архівними матеріалами ми встановили, що у 1827–1828 рр. також поновили іконостас приділу, у жовтні 1827 р. демонтований і складений у кімнатах митрополичих покоїв. Ікони поновив І. Ороб'євський, а позолоту іконостаса – київський майстер І. Хорев. Згадуваний В. Катеринич власним коштом придбав 150 книжок золота для позолоти іконостаса, витративши понад 1000 руб. На знак подяки В. Катеринич отримав від Лаври богословські твори свт. Димитрія Ростовського [1].

Рис. 2. Митрополит Київський і Галицький Євгеній (Болховітінов).

Рис. 3. Київський віце-губернатор Василь Семенович Катеринич.

У листопаді 1828 р. лаврський еклесіарх повідомив Духовний Собор, що на поновлення живопису в Успенському соборі зібрано пожертви на суму 13 210 руб. Зокрема, княгиня К. Кудашева (що згодом прийняла чернечий постриг і була похована біля Хрестовоздвиженської церкви на території Ближніх печер) у 1825 р. зробила внесок у 5000 руб. і з того часу постійно цікавилася, коли почнуться роботи в соборі. Після визначення дати – 1829 р. – княгиня пожертвувала ще 1000 руб. У 1829 р. Духовний Собор вирішив поновити розписи у головному вівтарі, жертovníку та вівтарі архангела Михаїла. Було укладено угоду з живописцями І. Ороб'євським та К. Волошиновим, яким допомагали п'ять іконописців. Лавра забезпечила художників необхідними матеріалами і харчуванням. Роботи, що тривали у 1829–1830 рр., включали промивку потемнілого живопису, видалення місць луцення фарби, відновлення у цих місцях ґрунту та втрачених місць живописних композицій.

Разом із монументальним живописом художники оновили 42 ікони у вівтарі взимку 1829–1830 рр. В угоді були обумовлені види робіт, що дає уявлення про технологію процесу поновлення. Ікони, написані олією на парусині, мали очистити, зіскоблити фарбовий шар у місцях луцення та просочити ці місця гарячою олією, покласти новий ґрунт і поновити живопис. Проте ікони довелося повністю оновити, а рами наново золотити. Художники подали клопотання до Духовного Собору про додаткову виплату у розмірі 200 руб. Проте Лавра їм сплатила за роботу лише зазначені в угоді 5500 руб.

Художнє оновлення Успенського собору включало виготовлення предметів декоративного мистецтва. Оскільки не всі ікони Великого іконостаса мали шати [3, 620], у 1833 р. за резо-

люцією митрополита Євгенія було вирішено зробити срібні позолочені шати для п'яти ікон апостольського ряду. Це замовлення отримав київський срібних справ майстер Г. Проценко.

У березні 1836 р. еклесіарх подав рапорт до Духовного Собору, в якому інформував, що в іконостасі знаходяться 33 ікони без шат (12 ікон празничного ряду та 21 – пророцького). Члени Духовного Собору Лаври – Соборні Старці – вважали таке становище незадовільним з точки зору «благолепія» храму і вирішили замовити Г. Проценку виготовлення шат зі срібла та золота, наданого Лаврою. У травні 1836 р. відбулися торги, які мали свою інтригу [2]. Г. Проценко брав участь у торгах разом з іншими майстрами: замовлення отримували той, хто пропонував меншу ціну за свою роботу. Один з майстрів, І. Чечик, представив Духовному Собору Лаври рекомендацію протоієрея Софійського собору Т. Сухобрусова. У торгах найменшу ціну назвали Г. Проценко та І. Чечик, між якими лаврське керівництво розділило замовлення на виготовлення шат. Однак через два дні після торгів до Лаври звернувся майстер Ф. Коробкін із вимогою теж взяти участь у торгах. Митрополит Євгеній задовольнив його бажання. В результаті ціна за роботу знизилась з 20 до 11 руб. 35 коп. з фунта срібла, а за позолоту – з 3 руб. від червонця до 2 руб. У повторних торгах із попередніх учасників лишився Г. Проценко, а І. Чечик відмовився від участі. Було складено чернетку контракту, за яким шати до 33-х ікон за три роки мали виготовити Ф. Коробкін та Г. Проценко. Проте, І. Чечик, що несподівано повернувся, запропонував ціну 11 руб. 30 коп.; за позолоту ціна не змінилася, мабуть, вона була і так достатньо низькою. І. Чечик також зобов'язувався купувати за свої гроші дрова та вугілля для карбування та усі необхідні матеріали.

Очевидно, Г. Проценко та Ф. Коробкін відмовилися від подальших змагань, оскільки у липні 1836 р. Лавра уклала контракт з І. Чечиком на виготовлення 33-х шат терміном на три роки. В архівній справі є документ, датований кількома днями раніше за укладення контракту. Це – свідоцтво Київської Управи ремісничих цехів, яка інформувала Лавру, що І. Чечик змалку навчався ремеслу у Ф. Коробкіна. Отже, за попередньою змовою з Ф. Коробкіним І. Чечик усунув Г. Проценку (що вже виготовляв шати для ікон Великого іконостаса) від замовлення. Прихована конкуренція, кількохдова комбінація і несподіваний результат, – все це присутнє у справі виготовлення шат для ікон Великого іконостаса. Переможцем у боротьбі за лаврське замовлення став київський майстер І. Чечик, який у 1836–1839 рр. зробив для 33-х ікон срібні позолочені шати.

Таким чином, художнє оновлення у 20-30 рр. XIX ст. було цікавою сторінкою в історії Успенського собору.

Джерела і література

1. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1, спр. 1672.
2. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1, спр. 1852а.
3. *Закревский Н. Описание Киева.* Т. 2. Москва, 1868.

Олександр Кучерук

**ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ДІЯЛЬНОСТІ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918)**

Боротьбу за право на мову українці на початку ХХ ст. розуміли, як боротьбу за право нації на існування. Мову усталено пов'язували з національним самовизначенням, сприймали як своєрідний критерій національної приналежності, а україномовність – як елемент статусу політичного українства. У березні 1917 р. голова Української Центральної Ради М. Грушевський писав, що на кінець існування Російської імперії *«система утисків на українство доведена до небувалих крайностей [...] Українство зісталося на мертвій точці репресій аж до останньої хвили»* [3].

У добу Української революції 1917–1921 рр., особливо на початковому етапі, питання мови було ледве чи не визначальним у діяльності, як загалу так, і окремих політичних партій, груп і рухів. Про це свідчать численні резолюції, відозви, звернення, які ухвалювали на з'їздах, вічах, зборах в містах, містечках і селах України та зонах компактного проживання українців. З розвитком Революції мовне питання, не втрачаючи свого значення, стало у ряд з універсальними державотворчими процесами в Україні, спочатку це – домагання автономії, згодом – утворення федеративної адміністративно-територіальної одиниці в складі Російської федеративної республіки і нарешті – державної самостійності Української Народної Республіки.

Українська Центральна Рада 9 березня 1917 р. в одному з перших ухвалених документів – відозві «До Українського народу» закликала вимагати від нової федеральної республіканської влади повернення українському народові *«всіх прав, які тобі природно належать [...] а в найближчій часі право заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інститутах [...] права української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні»* [5]. Рада одразу апіорі визначила: *«Мовою, якою рада звертається, є мова українська»* [7, 41].

У вступній статті першого числа видання УЦР «Вісти з Української Центральної ради» від 19 березня виразно сформульовано основні завдання українського революційного парламенту: *«домагання територіальної автономії України з державною українською мовою, з забезпеченням прав національних меншостей»* [1].

Засідання Ради проводили українською мовою. Мова доповідачів «визначалася» не етнічною приналежністю до росіян, євреїв, поляків чи інших народів, а швидше партійною приналежністю чи світоглядом. Не українською мовою, у більшості випадків, виступали представники політичних партій російської чи проросійської орієнтації, як то російські меншовики і більшовики, конституційні демократи та ін. Не завжди, але у більшості випадків, протоколи фіксували, коли промовець говорив не по-українському, так само зазначали випадки, якщо представник національної меншини промовляв українською.

Характерний приклад. У Протоколах Національного Конгресу 6–8 квітня 1917 р., що обговорив найголовніші питання тогодення і обрав новий склад Центральної Ради, зазначено: *«представники неукраїнських організацій по-більшості промовляли на своїй рідній мові, а промови незрозумілі зібранню, секретарем з'їзду читались потім у перекладі на українську мову»* [7, 57].

І ще один приклад. При поповненні Центральної Ради представниками національних меншин 5 серпня новообраний член Ради *«Гутман вітає Центральну Раду на єврейській мові, на українську мову переклав це привітання [секретар УЦР] д. Єрем'єв»* [3]. (До речі, цей Мойше Гутман у 1918 р. став членом Білоруської Народної Ради і міністром єврейських справ білоруського республіканського уряду).

11 квітня 1918 р. преса зафіксувала, що член УЦР від сіоністів *«п. Хургин говорив свою промову по-українськи, перший випадок в Центральній раді, що єврей говорив по-українськи»* [6].

Визнаючи українську мову державною, мовам національних меншин надавали відповідні права на основі засад національно-персональної автономії, що згодом було затверджено Центральною Радою окремим законом.

Як вияв поваги до національних меншин України можна розглядати текст Другого Універсалу Центральної Ради, який, крім державної української, був надрукований паралельно російською, польською та єврейською (ідиш) мовами. Ще одним прикладом є банкнота державного кредитового білету номіналом 100 крб, де поруч з українським вміщено написи мовами трьох національних меншин. Цю банкноту в народі називали «жидівські гроші».

16 липня при обговоренні і затвердженні Статуту Генерального Секретаріату Центральної Рада визначила у § 20, що *«всі закони, адміністративні приписи і постанови, проголошені українською мовою, публікуються також на мовах російській, єврейській і польській»* [2].

Були у Раді і конфліктів на мовному ґрунті. 20 квітня 1918 р. на розгляд винесено проект закону про створення Головної економічної ради республіки. Доповідав представник об'єднаної єврейської соціал-демократичної партії Ю. Новаківський (Новаковскій). Проект був поданий російською мовою, на що різко відреагував член Української партії соціалістів-самостійників І. Луценко *«Ми нічого не маємо проти того, щоб говорили на всіх мовах, але законопроекти повинні вноситися обов'язково на українській мові»* [6, 292]. Визначальним було те, що більшість присутніх не підтримали І. Луценка і він, на знак протесту, покинув засідання Ради, додавши, що повернеться, коли законопроект подадуть українською мовою. Варто зазначити, що через кілька днів проект вже українською мовою Рада усе ж розглянула і схвалила.

Прояви антиукраїнських настроїв були досить помітними в російському «демократичному» політичному середовищі. Пригадується класичний вислів В. Винниченка про те, що *«російська демократія закінчується там, де починається українське питання»*. На це звертали увагу в доповідній записці Центральної Ради Тимчасовому уряду в Петрограді в кінці травня 1917 р.: *«засліплені класовим або ж національним егоїзмом, загіпнотизовані в цій примарній видимості свого національного панування» вони, «всмоктавши з молоком самодержавія ідею централізму, звикли дивитися на Україні тільки як на Південно-Західний край Російської імперії»* [7, 95].

На засіданні Ради 21 червня 1917 р. наводили конкретні приклади антиукраїнських проявів. Зокрема, в Одесі на спільному засіданні українських і російських організацій з питання українізації військових підрозділів, читання резолюцій, підготовлених українською мовою, у росіян викликало *«обструкцію»*, а в Катеринославі на учительському губернському з'їзді вчительці, яка почала промовляти українською, не дали домовити.

Ще раз зауважимо, що Рада, її комісії і комітети усі протокольні записи, проекти законів чи постанов готували та подавали на розгляд українською мовою. Винятки становили документи (і то не усі), що готували на ім'я Тимчасового уряду, а згодом – Совнаркомом більшовицької Росії.

Після створення виконавчого органу Центральної Ради – Генерального Секретаріату розглянуто і продискутовано Декларацію ГС, в якій тезово зафіксовано головні напрямки роботи ГС. У виступах члени УЦР наголошували на продовженні і поглибленні українізації державного життя, зокрема в судовій справі вказувалося, що Генеральний Секретаріат *«мусить ужити негайних заходів в справі українізації мирового суду, щоб мировими суддями були люди, котрі знають нашу мову, звичай»* [7, 133], а також в системі освіти: *«Українізація шкіл повинна бути переведена негайно. Справа шкільна се α і ω автономії»* [7, 132].

У листопаді 1917 р. Генеральний Секретаріат оприлюднив звернення *«До всіх державних і судових установ Української Народної Республіки»*, в якому вимагав переходу на ведення діловодства українською мовою і залишав за собою контроль за виконанням. Урядовцям, яким не вистачало знання української мови, гарантувалася допомога в опануванні мовою і термінологією.

З часом, після формального визнання автономії України Тимчасовим урядом Росії та формування Генерального Секретаріату, знову постало питання про офіційну мову. На засіданні Ради російські кадети виступили з пропозицією друкувати усі документи ГС двома мовами – українською і російською. В дебатах голова ГС В. Винниченко пояснив, що *«всі акти генерального Секретаріату, звернені до всієї людності України, будуть оповіщатись на чотирьох мовах, українській, єврейській, польській і російській [...] все діловодство в Генеральному Секретаріаті ведеться по-українськи»* [5].

З огляду на реальний стан справ і на підставі чинної практики, Рада звернулася до Тимчасового уряду, аби він повідомив усі федеральні установи в автономії, що *«офіційною мовою на Україні стає мова українська, на яку поволи має перейти все діловодство»* [7, 279].

У жовтні 1917 р. багато уваги Центральна Рада приділяла проблемі підготовки до Всеукраїнських та Всеросійських установчих зборів, що мали б остаточно визначити державний устрій Російської федерації та статус окремих автономних її частин, і України також. Серед іншого, обговорювали питання мови, якою мають бути надруковані виборчі бюлетені на місцях. Згідно із всеросійським Статутом про вибори до Установчих зборів визначено, що мова виборчих документів, до яких належали і бюлетені – російська, але на бажання, як сказано в документі, національних *«груп»* бюлетені можуть бути двомовними, тобто надрукованими й іншою національною мовою паралельно з російською. Тому Рада вирішила друкувати виборчі документи російською і українською мовами.

Закон про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки, ухвалений Центральною Радою у листопаді, визначав, що списки кандидатів для голосування складають українською мовою, а на вимогу національної меншини виборчого округу окружна комісія має видрукувати ті списки українською та паралельно – мовою національної меншини.

Центральна Рада, як відомо, була ініціатором і організатором З'їзду народів Росії, який відбувся у Києві у вересні 1917 р. за участю делегацій 11 народів та польської делегації у статусі гостей. Основним питанням з'їзду було обговорення федеративного устрою Росії на основі самовизначення народів. Три з присутніх делегацій (литовці, поляки і естонці) оголосили, що їхні народи не будуть входити до федерації, а будуватимуть самостійні держави і тому для них питання федералізації Росії не є актуальним.

З'їзд досить активно обговорював питання мови федерації та мов автономій. На пропозицію представника Дону, визнати російську мову мовою міжнаціонального спілкування, литовський делегат категорично виступив проти і рекомендував не фіксувати цього положення в підсумкових документах. Державний статус російської мови у федерації підтримали представники російських козаків та представники Поалей Ціон.

Проте, більшість делегацій зайняли іншу позицію, і у підсумковій декларації стверджено, що у Російській федерації російська мова стане *«мовою загальнодержавною для зносин центральних органів федеративних одиниць з центральними органами федерації та між собою»* [7, 309]. Водночас, окремі члени федерації мають самі *«признати одну або кілька мов даного краю за крайові для адміністративних зносин з громадянами, а також центральними органами федеративної одиниці та між собою»* [7, 309].

Варте особливої уваги те, що у всіх чотирьох Універсалах УЦР жодного разу не йшлося про державність української мови. Універсали взагалі не торкаються питання мови. Проект Конституції автономної УНР, підготовлений спеціальною комісією Центральної Ради і опублікований 10 грудня 1917 р., також не містив згадок про державну мову. Принагідно зауважимо, що проект не містив новел щодо символіки республіки.

6 березня 1918 р. Рада міністрів ухвалила рішення доручити міністрові внутрішніх справ *«внести в Центральну Раду законопроект про державну українську мову в порядку негайному в перше засідання Малої Ради»* [8, 180].

Тоді Рада народних Міністрів розіслала на місця обіжник з вимогою *«познімати»* усі постанови і розпорядження більшовицького уряду, натомість розмістити Третій і Четвертий уні-

версали, одночасно залишивши *«ті постанови Временного правительства, які не скасовані урядом Української Народної Республіки, перекласти на українську мову і вивісити на відповідних місцях. Всякі написи і вивіски повинні негайно зроблені на українській мові»* [8, 182].

Підготовлений Радою міністрів закон про державну мову не був всеосяжним, він регламентував використання української мови в окремих сферах життєдіяльності держави, закон запроваджував обов'язкове використання української мови в банківській сфері, торгівлі, промисловості тощо, визначалося, що *«всякого рода написи, вивіски тощо на торговельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах повинні писатися державною українською мовою»* [8, 229], вимога стосувалася також упакування товарів та написів на виробках, виготовлених на території УНР. Впровадити закон мали у термін від трьох тижнів до трьох місяців. За невиконання закону встановили штраф від 1 до 3 тис. гривень, а за обтяжувальних обставин – покарання ув'язненням від 2 до 3 місяців. Для розуміння розміру штрафу зазначимо, що директор департаменту міністерства на той час отримував 5400 грн, а простий урядовець (12 класу) – 1200 грн.

Представники національних меншин у Раді зреагували на закон про державну мову, і депутат С. Гольдельман звернувся із запитом, мовляв, цей закон порушує права національних меншин і йде урозріз із законом про національно-персональну автономію. Але, як було роз'яснено, закон про українську мову не містить новел про мови меншин у загальнодержавному обширі, тому він не порушує норми вказаного закону. З огляду на значно важливіші і термінові справи, що їх мала розглянути Центральна Рада, питання було закрито.

Ухвалений закон про державну мову, як зазначалося, не охоплював окремі сфери державного життя, як то військо, міліцію, освіту, місцеве самоврядування та ін. Треба зауважити, що запровадження української мови в освіті йшло паралельно і досить активно. Не ухвалюючи спеціального закону, влада, особливо на початку діяльності, часто зверталася до проблеми українізації освіти, як вищої так і шкільної, системи управління, підготовки нових освітніх кадрів, створення підручників тощо. Тогочасні мова і освіта – це окрема і широка тема.

Українська мова починала жити державним життям, хоча виникало чимало труднощів. Брак затвердженої і закріпленої унормованої граматики і правил української мови зумовив перевидання окремих дореволюційних праць мовознавців, зокрема П. Залозного «Початкова граMATика української мови» (1917, 1918), члена Центральної Ради Є. Тимченка «Українська граMATика» (1917, 1918). Для потреб школи в друкарні Центральної Ради було видрукувано підготовлене комісією мови при Українському товаристві шкільної освіти видання «ГраMATична термінологія і правопис».

Потреба унормування правил мови викликала необхідність стандартизованого, офіційного правопису. Першим над цією проблемою на державному рівні почало працювати Генеральне секретарство освіти на чолі зі І. Стешенком. Філологи обговорили комплекс питань, але дійти узгодженого рішення одразу не змогли, справа затяглася і лише 16 квітня 1918 р., вже за влади гетьмана П. Скоропадського, нарешті було утворено правописну комісію [10, 8], яка мала б підготувати проект офіційного правопису. Ця комісія пропрацювала не довго, лише до 24 травня, але на основі доступного матеріалу уклала перший варіант документу під назвою «Найголовніші правила української мови Ухвалені Правописною комісією при Міністерстві освіти 24 травня 1918 р. у Києві», що були видрукувані у часописі «Вільна Українська школа» у червні 1918 р. і паралельно у газеті «Відродження». У передмові сказано, що ці правила уклали за дорученням комісії приват-доцент кафедри російської мови та літератури Київського університету І. Огієнко.

17 січня 1919 р. Міністерство народної освіти ухвалило і видало «Головніші правила українського правопису, ухвалені Міністерством народної освіти для шкільного вжитку на всій Україні». Одночасно під владою УСРР, ніби навздогін, у березні 1919 р. утворено свою правописно-термінологічну комісію УАН, яка взялася доопрацювати правила 1918 р. з врахуванням уенерівських «Головніших правил» 1919 р. і з незначними змінами у лютому 1920 р. ухвалила для загального використання свої «Правила», а 1921 р. опублікувала новий варіант правил під назвою «Найголовніші правила українського правопису».

Над унерівськими і уанівськими правилами української мови працювало коло фахівців основу якого становили члени УЦР А. Кримський, Є. Тимченко, С. Єфремов, Г. Голоскевич, А. Ніковський.

Завершуючи, варто наголосити, що з початком Української революції 1917–1921 рр., яка відновила державне життя української нації, українська мова стала мовою парламенту, мовою законів, освіти, власне, мовою держави.

Джерела та література

1. **Вісти з Української Центральної ради.** 1917, № 1, берез.
2. **Вісти з Української Центральної ради.** 1917, № 18, листоп.
3. **Вісти з Української Центральної ради.** 1917, № 20/21, листоп.
4. *Грушевський М. Вільна Україна.* Київ, 1917.
5. **Нова рада.** 1917, 1 жовт.
6. **Нова рада.** 1917, 25 берез.
7. **Робітнича газета.** 1918, 12 квіт.
8. **Українська Центральна Рада: Документи і матеріали:** Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ, 1996.
9. **Українська Центральна Рада: Документи і матеріали.** Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Київ, 1997.
10. *Шумлянський Ф.* Найголовніші правила українського правопису Української Академії Наук видання 1921 року (Розвідка). (Відбиток з «Записок Херсонського Інституту Народньої Освіти ім. Н. К. Крупської». Ч. II. Херсон, 1927.

Олена Буняк

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПЛАН РЕКОНСТРУКЦІЇ МІСТА КИЄВА 1935 р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ)

Генеральний план реконструкції Києва (1935) – перший радянський проект, що мав стати «планом перетворення Києва в зразкове соціалістичне місто, гідне звання столиці УСРР» [11, 18]. Розроблений у зв'язку з перенесенням столиці радянської України з Харкова до Києва, він визначав розвиток міста на найближчі 10–15 років.

Метою цієї статті є дослідження визначених Генпланом питань реконструкції і будівництва в Києві, шляхів їх реалізації та аналіз матеріалів, якими можна відобразити означену тему в музейній експозиції.

Перші спроби аналізу Генерального плану хронологічно збігаються із безпосередньою роботою його основних напрямків та завдань, тому значна кількість публікацій припадає на 1934–1938 роки. Це – статті, звіти, інтерв'ю, вміщені в періодичних виданнях: журналах «Соціалістичний Київ», «Архітектура Радянської України», «Архітектура СРСР» та газетах «Більшовик», «Вісті ВУЦВК».

Із найновіших публікацій, що розглядають питання, пов'язані з Генеральним планом реконструкції Києва (1935), варті особливої уваги дослідження Б. Єрофалова-Пилипчак «Архітектура советского Киева» [4] та Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Від України до УРСР» до 80-річчя перенесення столиці Радянської України до Києва [1].

Рішення про перенесення столиці з Харкова до Києва ухвалив XII з'їзд КП(б)У 21 січня 1934 р. [9, 1]. Того ж дня була створена урядова комісія на чолі з В. Балицьким, яка мала розробити план переведення центральних організацій з Харкова до нової столиці, організувати переїзд, а також керувати та контролювати нове будівництво у Києві [9, 2].

У зв'язку з перенесенням столиці виникли завдання, пов'язані з реконструкцією та розбудовою Києва. Для розробки Генерального плану реконструкції Києва при ЦК КП(б)У і Раднаркомі УСРР під головуванням П. Постишева була створена Рада з розробки першочергових заходів на 1936–1940-і рр.:

- а) реконструкція систем водопостачання та каналізації;
- б) реконструкції гідротехнічних споруд (боротьба зі зсувами та повеннями);
- в) реконструкції та розширення міського транспорту;
- г) організації енерготеплобазиса і газифікація міста;
- д) виведення низьких військових об'єктів (складів, таборів) із міської зони;
- е) спорудження будинків ЦК КП(б)У і Раднаркомі УСРР [10, 20, 21].

Для проведення зазначених заходів при Київській міськраді було створено Архітектурно-планувальне управління (АПУ) на чолі з архітектором П. Хаустовим, яке у 1935 р. складало Генеральний план реконструкції Києва. «П.П. Хаустов і його команда працювали з Києвом сміливо, як барон Осман з Парижем, але шанобливо, як Франц-Йосиф с Віднем», – стверджує Б. Єрофалов-Пилипчак [4, 165].

До роботи над Генпланом залучили фахівців України та інших республік СРСР: В. Кричевського, О. Вербицького, П. Альошина, Г. Головка, М. Гречину, П. Юрченка, академіків та наукових співробітників. Зокрема, Рада з вивчення виробничих сил при ВУАН вивчала будівництво столичного річкового порту та шляхи розбудови прилеглих до Дніпра районів – Петрівки, Печерська, Дарниці [6, 3]. Проектні роботи вели форсованими темпами, щоб закінчити складання плану до кінця вересня. Здійснили технічно-економічне вивчення Києва у радіусі 25 км від теперішнього центру, результати якого стали основою перспективного плану розміщення промислових підприємств, житлових районів, культурно-господарських установ та централь-

них організацій у новій столиці. Генеральний план був розглянутий комісією на засіданні 15 і 16 грудня 1935 р. Тоді ж було ухвалено постанову, яка затвердила його основні елементи [11, 51].

Характеризуючи Генплан, П. Хаустов заявив, що майбутній Київ має бути «не розкиданим на величезних просторах площі», а «масивним, компактним, щільно з'єднаним будівлями і різними магістралями монолітним містом» [6, 3]. Одним з недоліків старого планування Києва, на думку П. Хаустова, була «вражаюча неувага до Дніпра: київський порт був абсолютно малий для такого значного міста» [8, 6].

Генеральний план передбачав промислове будівництво: «Успадкувавши від дореволюційного часу тільки дрібні, технічно відсталі промислові підприємства, Київ уже в наші дні перетворюється в індустріальне місто з підприємствами машинобудівної, текстильної, трикотажної, швейної та іншої промисловості», – наголошував П. Хаустов [8, 4]. Введення в дію промислових підприємств потребувало великої кількості робітників, яких потрібно було забезпечити помешканням. Якщо населення Києва станом на 1934 р. перевищувало 700 000 осіб, через 10–15 років (до кінця проектного періоду) воно мало збільшитися до 1 200 000 – 1 500 000 осіб [8, 4]. Проблему житла також загострювало переведення до Києва багатьох установ. Тому питанням житлового будівництва приділяли особливу увагу. АПУ отримало завдання розробити архітектурне оформлення, відповідно до якого мали споруджуватись нові будинки та надбудовуватись поверхи. Замість передбачених 55 000 км² житлоплощі планувалось збудувати 450 000 м², що становитиме 3,5 тис. квартир, а «загальна сума капіталовкладень у житлобудівництво м. Києва 1934 р. становитиме понад 56 млн крб», – стверджував Народний комісар комунального господарства УСРР В. Поляков [7, 2].

Велика увага приділялася перебудові комунального господарства міста, зокрема, забезпеченню населення водою. До будівництва Дніпровського водогону вартістю 15–18 млн крб мали приступити в 1934 р. На ремонт каналізації і очисних споруд було виділено 4 млн крб [7, 2]. Гостро стояло також питання із тепло- та енергозабезпеченням міста. Уряд вживав заходів, щоб в III–IV кварталі 1934 р. здійснити пуск другої черги КРЕСу потужністю 24 000 кВт [7, 2].

Будівництво, яке розгорталось в Києві, призводило до посилення вантажного руху, що вимагало будувати нові транспортні магістралі і ремонтувати існуючі. На поточний ремонт та брукування вулиць в 1934 р. було виділено 10,5 млн крб [7, 2]. Генплан приділяв увагу реконструкції центральних магістралей з метою розвантаження міського центру. Основним діаметром міста мала стати магістраль Брест-Литовське шосе – бульвар Шевченка. Реконструкції підлягали «вулиці Фрунзе і Шолом-Алейхема на Петрівці, Велика Васильківська на Сталінці, вулиця Урицького на Январці, Борщагівська вулиця в районі Караваєвих дач» [4, 165]. Важливого значення надавалося 14-кілометровій магістралі, яка мала з'єднувати центр міста з північними районами. Для її створення необхідно було розширити вулиці Артема і Мельника, а паралельно вулицям Горовиця (сучасна Велика Житомирська) і Артема збудувати авто-алею шириною 40 м, що проходить через територію Покровського монастиря та «пересікатиме Глибочицю на двох рівнях», де планувався міст шириною 24 м і довжиною 262 м [3, 14]. Оскільки магістраль проходитиме по узвишшю, її забудова передбачалася тільки з одного боку.

Генплан передбачав озеленення міста, створення кільцевих зелених поясів. «Внутрішнє зелене кільце садів і парків, що охоплює всі райони навколо центрального ядра міста, буде створене на основі озеленення схилів правого берега Дніпра, ярів, а також реконструкції існуючих гаїв та закритих кладовищ» [3, 14]. Нові парки планувались на Флорівській і Щекавицькій горах, на Кирилівських схилах, у Бабиному Яру, на місці Лук'янівського і єврейського кладовищ, в долині Мокрого струмка на Январці, на Звіринці, на Черепановій горі поруч із новим центральним стадіоном (вул. Червоноармійська), на Трухановім острові (центральний гідропарк). На озеленення міста тільки 1934 р. було асигновано 1,3 млн крб [7, 2].

Планувались два міські центри: республіканського та обласного значення. У першому (між вул. Воровського і Сінним базаром) мали розташовуватися ЦК, Раднарком, наркомати, республіканські трести та організації, новий оперний театр, будівля всеукраїнського радіокомітету.

Другий центр (район Євбазу – Єврейського базару) передбачав зосередження обласних, адміністративних, громадських, господарчих і культурних організацій [6, 3].

Передбачалася спеціалізація районів майбутнього Києва: у Дарниці і на Жовтнівці – промислові підприємства, Лук'янівка – житловий район, Петрівка – район водного господарства і легкої індустрії. Отже, як зазначав професор П. Хаустов, «новий Київ загалом буде виростати не в широчінь, а вгору» [6, 3].

Одним із завдань було створення комплексу урядового центру: площа, адміністративні будинки для ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР, пам'ятник В. Леніну. Ця архітектурна композиція, на думку головного інженера будівництва А. Водоп'янова, мала бути розв'язана «в єдиному архітектурному ансамблі, бути монументально велична і високохудожня» [2, 3]. Умови розміщення урядового центру в структурі міста були сформульовані в лютому 1934 р., про що свідчить доповідна записка голові урядової комісії з переїзду столиці В. Балицькому:

- 1) зв'язок з основними міськими магістралями,
- 2) територія, відведена для Центру, повинна мати комунальне облаштування для зниження собівартості споруд,
- 3) мінімальне знесення існуючих споруд,
- 4) зручний зв'язок з залізничним і річковим вокзалами,
- 5) розміщення на мальовничому Правобережжі Дніпра,
- 6) перспективу подальшого розширення Центру [9, 74].

З урахуванням цих вимог і перспективного планування міста були запропоновані п'ять варіантів розміщення урядового центру: Звіринець (Лиса гора), район Іподрому на Печерську (нині – площа Слави та вул. Суворова), Липки (нині – площа біля Верховної Ради), площа Героїв Перекопу (нині – площа Софійська), Михайлівський монастир [9, 103– 105].

Архітектурно-планувальному управлінню рекомендувалося приступити до опрацювання трьох варіантів: територія від казарм Понтонного батальйону до Іподрому, Липки, колишній Михайлівський монастир [9, 75]. Опис цих архітектурних розробок можна знайти лише у тогочасних журналах, оскільки, як стверджує Б. Єрофалов-Пилипчак: «Місцезнаходження оригіналів креслень нам не відомо» [4, 172].

Архітектурний проект урядового центру на Печерську, який розробили Київське АПУ, архітектори М. Гречина, М. Холостенко, В. Онащенко, визнали одним із кращих. Будівництво починалося від спуску до мосту Є. Бош (колишній Ланцюговий міст) і охоплювало територію іподрому. Недоліками проекту була вартість магістралі (12– 14 млн крб), необхідність перенесення залізничної гілки до заводу «Арсенал» та близьке розташування цього заводу. Архітектурний проект урядового центру на Липках (розробляли Київське АПУ, архітектори П. Альошин, А. Колісниченко, Ю. Любченко) передбачав розташування в осях вулиць Р. Люксембург та К. Лібкнехта (нині – вул. Шовковична і Липська) та площі біля Маріїнського палацу. Вибір місця був визнаний вдалим завдяки чудовому парку. Недоліки – ізолюваність від інших районів, оскільки схили не давали змоги прокласти трамвайну колію, а знести їх було неможливо через щільну забудову.

Не можна не погодитися із Б. Єрофаловим-Пилипчаком, що «опублікований ескіз нейтрально невиразний» [4, 174].

Будівництво урядового центру на території Михайлівського Золотоверхого монастиря було представлено в чотирьох варіантах. Перший, розроблений Київською філією Укрцивіль-проекту, передбачав значні знесення забудови, тому не обговорювався. Проект Й. Каракіса об'єднував Софійську і Михайлівську площі, без руйнування соборів, але дзвіниця Михайлівського монастиря та Трьохсвятительська церква підлягали знесенню. Вісью нового форуму ставали пам'ятник Б. Хмельницькому та будівля Присутственних місць, центральносиметричне положення якої підсилював подібний за планом урядовий будинок. Спуск до Дніпра оформлювали широкі сходи-еспланада. Класична прозорість рішення, конструктивістський

лаконізм та шанобливе ставлення до історичного контексту дають змогу говорити про проект Й. Каракіса, як «геніальне творіння в жанрі ар-деко», – стверджував Б. Єрофалов-Пилипчак [4, 174].

Із двох варіантів, розроблених П. Юрченком, затверджений був той, що передбачав знесення Михайлівського монастиря та збереження Присутственних місць. Урядова площа, розміщена в мальовничому центрі біля схилів правого берега, мала зручний зв'язок з основними магістралями міста та вокзалами; навколишні вулиці за своєю архітектурою вважали кращими в місті. Недоліками були: геологічна структура ґрунтів у поєднанні із засипаними давніми ярами та необхідність уникнення транзиту з вул. Горовиця [4, 174–180]. Оскільки саме цей варіант сподобався Постишеву, це вирішило вибір місця розташування урядового центру та долю Михайлівського Золотоверхого монастиря. Отже, план, розроблений групою архітекторів під керівництвом П. Юрченка, який не брав до уваги давню архітектурну спадщину Києва та нераціонально використовував територію, був ухвалений на початку квітня 1934 р.

З цього часу почався п'ятирічний період архітектурних конкурсів та проектувань. Коли роботи з планування урядового центру тривали, у 1935–1938 рр. споруджували будинок Народного комісаріату внутрішніх справ (нині – Кабінет Міністрів України) – одну з найбільших адміністративних споруд Києва 1930-х рр. в стилі російського класицизму, спроектовану московським архітектором І. Фомінім. Поряд за проектом архітектора В. Заболотного у 1937–1939 рр. будували залу засідань Верховної Ради УРСР.

В експозиції НМІУ тема «Генеральний план реконструкції м. Києва» відображена наступними експонатами:

1) листівкою «Список основних будівельних робіт, що намічаються на 1934 р. в зв'язку з перенесенням столиці УСРР до Києва» [5, ЛД–7817], яка інформує про житлове будівництво, енергетику та комунальне будівництво, обсяг запланованої роботи та капіталовкладень з кожного з напрямків;

2) розворотом журналу (назва не встановлена) із ілюстраціями, що представляють затверджений урядом проект будинків ЦК КП(б)У та РНК УСРР архітектора І. Лангбарда, фасад будівлі ЦК КП(б)У з боку Дніпра та фасад будівлі РНК УСРР з боку майдану;

3) документом «Диплом лауреата Сталінської премії I ступеня виданий В.І. Заболотному згідно з постановою Ради Народних Комісарів СРСР за архітектурний проект будинку Верховної Ради УРСР» [5, РД–5521].

Основні напрямки Генерального плану реконструкції Києва спрямовувались на будівництво репрезентативного столичного центру та впорядкування міста. На розробку Генплану АПУ відводилося менше року, в той час як Генеральний план реконструкції м. Харкова розробляли чотири роки. Генеральний план 1935 р., безумовно, не був позбавлений надмірностей. Його зміст більше заслуговував на критику, ніж на схвалення.

Але саме в 1930-ті рр. у межах впровадження в життя Генерального плану було збудовано або почато будівництво таких об'єктів, які здаються нам сьогодні дуже звичними: метро, Республіканський стадіон (нині – «Олімпійський»), пам'ятник Т. Шевченку, приміщення Художньої школи (нині – НМІУ), будинок Верховної Ради, будинок Кабінету Міністрів. За 1934–1938 рр. у промислове, житлове, комунальне і соціально-культурне будівництво було інвестовано близько 1,5 млрд крб. У зв'язку із збільшенням населення та великим промисловим і цивільним будівництвом значно розширилася територія міста.

Станом на 1938 р. в Києві було дев'ять районів: Ленінський, Шевченківський, Петровський, Жовтневий, Сталінський, Московський, Кіровський, Дарницький, Залізничний. Наприкінці 1930-х рр. Київ перетворився на сучасне місто з мільйонним населенням.

Джерела та література

1. **Від України до УРСР**: Зб. мат. всеукр. наук. конф. м. Київ, 12 грудня 2014 р. Київ, 2015.
2. *Водоп'янов А.* Будівництво Урядового центру в Києві // **Більшовик**. 1934, 29 листопада.
3. *Гречина М.* Реконструкція центрального району столиці // **Соціалістичний Київ**. 1936, № 1.
4. *Ерофалов-Пилипчак Б.* **Архитектура советского Киева**. Киев, 2010.
5. **Національний музей історії України: фонди.**
6. Про Генеральний план нової столиці // **Більшовик**. 1934, 24 липня.
7. Уся пролетарська громадськість за здійснення почесного завдання – перетворити Київ на зразкову столицю УСРР // **Більшовик**. 1934, 27 лютого.
8. *Хаустов П.* Генеральний план реконструкції Києва // **Архитектура СССР**. 1938, № 5.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6419.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6686.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7117.

Павло Боровець

**НІМЕЦЬКІ АРХЕОЛОГІЧНІ АЛЬБОМИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.
У ФОНДАХ КАФЕДРИ АРХЕОЛОГІЇ КНУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

В лютому 2015 р. в бібліотечні фонди кафедри археології Київського національного університету ім. Т. Шевченка з ІА НАНУ було передано на зберігання низку археологічних альбомів, що перебували в неупорядкованому стані: серед них були, як окремі листки з текстами німецькою мовою і малюнками, так і по кілька копій одного альбому. Та й не всі альбоми мали оригінальну обкладинку. Було кілька порожніх тек-обкладинок. Деякі альбоми були позначені ручкою або олівцем зі вказівкою років випуску або порядкового номеру альбому.

Впорядковувала колекції альбомів ініціативна група студентів-магістрів у складі П. Боровця, Г. Філіпової та М. Колибенка під керівництвом завідувачки учбово-археологічного музею та фондів кафедри археології Л.Г. Самойленко. Під час впорядкування встановлено, що альбоми випускав Німецький археологічний інститут в останній третині ХІХ – першій пол. ХХ ст. (з 1874 р. мав статус Імператорського німецького археологічного інституту). Це були звіти про роботу римського та афінського відділень Інституту. Крім німецьких вчених, у роботі над альбомами брали участь також італійські дослідники: два випуски 1891 р. «*Monumenti pubblicati dall'istituto di corrispondenza archeologica*» і «*Monumenti inediti*» вийшли італійською мовою. Центральний орган управління Інституту знаходився в Берліні і координував роботу відділень, а також опікувався виданням археологічних альбомів, що сприяло співпраці вчених різних країн та швидкому оприлюдненню відкритих пам'яток [1, 406].

Більшість з 76-ти альбомів (з яких 25 є окремими випусками, решта – їхніми копіями) мають вигляд великих картонних тек-обкладинок (42 x 59 см), в яких знаходяться окремі листки з текстом і ілюстраціями. На теках-обкладинках наклеєні етикетки з назвою альбома, порядковим номером, прізвищем автора, роком випуску, змістом і переліком ілюстрацій.

Найчисленнішими (15 випусків, разом з копіями – 52) є альбоми серії «Пам'ятки старовини» (*Antike Daenkmäler*) за 1886–1927 рр. Альбоми мають таку нумерацію: спочатку – позначення тому (напр., Bund I), потім – зошити. Том I містить п'ять зошитів зі звітами про результати досліджень у 1886–1890 рр. Тематика випусків різноманітна: повідомлення про саркофаги, скульптури, мозаїку, фрески на стінах храмів та гробниць, кераміку та зображення на ній, античну архітектуру храмів, плани забудови кварталів античних міст, схему каналізації стародавнього Риму, етрусський саркофаг в музеї Лондона та варіанти антефіксів на фасадах храмів в Афінах.

Особливу увагу привертають ілюстрації. Більшість – багатокольорові якісні зображення: античного посуду, фресок і мозаїк на стінах, стелі і підлозі; фотографії античних скульптур, гробниць, храмів; карти-схеми забудови стародавніх міст та креслення архітектурних споруд; інші – чорно-білі. Швидше за все, ілюстрації в альбомах виконані популярним в ті роки методом гравірувальної техніки літографії [2, 13]. Крім двох згаданих італомовних альбомів, присвячених археології стародавнього Риму, в збірці є альбом 1930 р. «*Altertümer von Pergamon*» з описом старожитностей античного міста Пергама; два альбоми відомих німецьких дослідників Георга Льюшке та Адольфа Фюртвенгера 1879 р. «*Mukenische thongefaesse*» і 1886 р. «*Mukenische vasen*» з каталогами мікенської кераміки [3, 106]. Два альбоми 1920-х рр. випуску присвячені скульптурам античних богинь з Берлінського музею. Найпізніший за часом випуску (1939) альбом має назву «*Der spatantike bildschmuck des konstaninsbogens*». В колекції є також атлас «*Atlas zu olimpische forschungen*» (1944).

Ступінь збереженості та повноти у альбомів різні. Трапляються як випуски, що мають по п'ять копій, з усім комплектом аркушів з текстами та ілюстраціями, так і неповністю укомплектовані випуски в одному екземплярі. Також є кілька окремих аркушів, непов'язаних з жодним з наявних у колекції випусків.

Цікавим питанням є, як німецькі археологічні альбоми опинилися в Україні. Ймовірно, вони потрапили до Києва після Другої світової війни як військові трофеї. Опосередкованим свідченням цього є те, що згаданий атлас датується 1944 р., тобто раніше цього року опинитися на території Радянського Союзу вони не могли.

Іншою особливістю альбомів є те, що на жодному з них немає штампів бібліотек або наукових фондів.

Зусиллями Л. Самойленко було встановлено, що спочатку альбоми зберігали в бібліотеці у НЗ «Софія Київська», за словами С. Буйських, начебто в якомусь підвальному приміщенні. Під час ремонту в будівлі бібліотеки їх перемістили до бібліотеки ІА НАНУ, де вони і перебували до лютого 2015 р.

Після закінчення впорядкування колекції, ініціативна група студентів вирішила провести в Червоному корпусі КНУ ім. Т. Шевченка в травні 2015 р. виставку цих альбомів. Її відвідало чимало студентів та викладачів історичного факультету.

Отже, німецькі археологічні альбоми останньої третини ХІХ – першої половини ХХ ст. є бібліографічною рідкістю. Їх можна вважати унікальним зразком видавничої справи і графічного мистецтва. Вони є важливим історичним джерелом, яке можна використовувати для дослідження античного мистецтва та архітектури, а також розвитку археології, як науки.

Література

1. Бузескул В. **Введение в историю Греции. Обзор источников и очерк разработки греческой истории в ХІХ и в начале ХХ в.** Москва, 2005.
2. Суворов П. **Искусство литографии.** Москва, 1952.
3. Wolf-R Megow: *Georg Loeschcke // Porträts und Kurzbiographien von Klassischen Archäologen deutscher Sprache.* von Zabern. Mainz, 1988.

Ірина Ходак

**ІКОНА «СВ. ЮРІЙ-ЗМІЄБОРЕЦЬ» XVI ст. З КОЛЕКЦІЇ НМІУ:
ІСТОРІЯ ПРИДБАННЯ**

Галицька ікона «Св. Юрій-змієборець» (інв. № М-1341; дерево, левкас, темпера, сріблення, тиснення; 100 x 79 x 2,5 см) разом з буковинською іконою «Св. Димитрій з житієм» (інв. № М-1336; дерево, левкас, темпера, риткування; 92 x 68 см) традиційно датується другою половиною XVI – початком XVII ст. і належить до найдавніших образів на дерев'яній основі в колекції Національного музею історії України (далі – НМІУ) [10, 47, 46; 9, 286, 287].

Рис. 1. Галицька ікона «Св. Юрій-змієборець», друга половина XVI ст.

Обидві пам'ятки походять із збірки Київського художньо-промислового та наукового музею ім. государя-імператора Миколи Олександровича (далі – КХПНМ), що формувалася переважно іконами з тих українських теренів, які входили до складу Російської імперії – Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, меншою мірою Полтавської та Харківської губерній, адже основним джерелом поповнення на початку минулого століття були експедиції співробітників закладу (директора Миколи Біляшівського, завідувача історичного і етнографічного відділів Данила Щербаківського, служників) і так званих уповноважених осіб, тобто кореспондентів, які за вказівками музейників обстежували невеличкі райони. Попри брак можливості проводити експедиції на українських етнічних землях, що входили до складу інших державних утворень, керівництво закладу наполегливо вишукувало можливість придбання відповідних пам'яток, передусім у Східній Галичині, зважаючи на значно кращу їх збереженість і давність. Так, з кінця 1900-х років КХПНМ активізував контакти з львівськими колегами, насамперед із Церковного музею владики Андрея Шептицького (невдовзі – Національний музей у Львові, нині – ім. Андрея Шептицького) та музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – НТШ), чому значною мірою посприяд Вадим Щербаківський. Як відомо, цей науковець брав діяльну участь у поповненні збірок КХПНМ, зокрема в підготовці Виставки вжиткового мистецтва й кустарних виробів 1906 року, а після арешту й вислання за межі Російської імперії упродовж 1908–1910 років працював технічним помічником Іларіона Свенціцького – директора Церковного музею у Львові [22]. Завдяки його зусиллям київські та львівські музейники почали обмінюватися виданнями, зокрема каталогами виставок, дублетними експонатами (принаймні такий намір зафіксовано в листах), навідувалися один до одного на гостини з нагоди проведення виставок чи інших урочистих подій [16, 90–92].

Поза тим дослідники донедавна пов'язували поповнення збірки КХПНМ іконами із західноукраїнських теренів, насамперед Східної Галичини, винятково з діяльністю (експедиціями) завідувача (зберігача) історичного та етнографічного відділів закладу Д. Щербаківського в роки Першої світової війни [21, 6; 11, 38; 14, 6]. Основний комплекс згаданих творів дійсно надійшов до музею в 1914–1917 роках у дарунок від цього дослідника, який під час перебування у війську як прапорщик (згодом підпоручник) 11-го артилерійського мортирного паркового дивізіону за власні кошти купував ікони, які траплялися на його фронтovому шляху, і надсилав їх до Києва [19, 43–52]. Проте, як було з'ясовано відносно недавно, – це були не перші галицькі надходження до закладу. Нам уже доводилося висвітлювати історію придбання навесні 1914 року композитором, диригентом і хореографом Василем Костівим (Верховинцем) на прохання Д. Щербаківського в с. Старий Мізунь (нині Долинського району Івано-Франківської області) та кількох сусідніх селах 36 пам'яток, серед яких було щонайменше 15 ікон [17; 18]. Зрештою, розглядувану ікону «Св. Юрій-змієборець» із колекції НМІУ, як і однойменний галицький образ середини XVII ст. з додатковими сценами «Усікновення голови Іоана Хрестителя» та «Жертва Авраама» (інв. № И-504; дерево, левкас, темпера, різьблення, ритування, сріблення, позолота; 114,5 x 85 x 3 см), що нині зберігається в Національному художньому музеї України (далі – НХМУ), уписано в інвентарну книгу історичного відділу КХПНМ ще раніше – 1913 року. Зважаючи, що спосіб набуття в записі віднотовано, як «закупка, рахунок Д. Щербаківського», співробітники НХМУ в альбомах і каталогах безапеляційно стверджували, що їхню пам'ятку придбано Д. Щербаківським під час експедиції 1913 року [1, 30; 21, 70], а співробітники НМІУ більш помірковано зауважували, що їхнього «Св. Юрія-змієборця» дослідник закупив того самого року [10, 193; 9, 334]. Попри те, що побіжно доводилося спростовувати помилкові твердження про спосіб надходження обох пам'яток [15, 44; 20, 141], лише нині предметно розглянемо неординарну і водночас доволі типову для початку XX ст. історію їх придбання. Основними джерелами при цьому слугуватимуть шість епістол – чотири листи художника, співробітника музею НТШ Олексі Майданюка та два листи журналіста і громадсько-політичний діяча Михайла Струтинського (1888–1941) до Д. Щербаківського, відправлені зі Львова та Підмихайля (нині – село Калуського району Івано-Франківської області) упродовж 10 липня – 1 грудня 1913 року [3–8].

На засіданні 9 червня 1913 року комітет КХПНМ дозволив Д. Щербаківському вирушити у відпустку за кордон для ознайомлення із станом музейництва, завдяки чому впродовж півто-

ра місяця – з 14 червня до 28 липня – науковець відвідав десятки музеїв Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, Швейцарії [12, 3–4], де не лише оглядав мистецьку класику, але й підмічав нюанси щоденної музейної праці (спосіб нумерації залів і вітрин, нанесення інвентарних номерів на експонати, колір і спосіб кріплення етикеток тощо). Маршрут Д. Щербаківського до Західної Європи пролягав через Львів. Саме там він умовився із співробітником музею НТШ О. Майданюком, що той збиратиме пам'ятки для КХПНМ. Як зазначав в одному з листів до Д. Щербаківського новонавернений кореспондент, «щойно ми розсталися у Львові, я поїхав в єдно міце, де мав купити образ, щоби вислати, так як мися змовили (образа не продали, я поїхав дальше; як вже писав до Берліна за свою пригоду в тухольських горах) [Тут і далі в текстах листів збережено авторський правопис, за винятком написання слів разом, окремо, через дефіс, та для кращого розуміння змісту доповнено пунктуацію. – І. Х.]» [4].

Про згадану пригоду О. Майданюк дійсно оповів у датованому 10 липня листі, адресованому Д. Щербаківському в Берлін: «На привиликий жаль, не зробив нич для Вас, як обіцяв, т. є. після умови. Причини виликі 1) і головне то, що ні під яким видом я на своє ім'я не можу висилати для Вас, що бито не було, хоть вже і децо і зібрав, а друге те, що через страшені дощі, котрі без перестанку падають, не можна нікуди поїхати, щоби призбирати, щось поважнішого.

Того тижня я був в горах близко коло Тухлі [Нині село Сколівського району Львівської області. – І. Х.] в славні околиці вже тим, що Ів. Франко написав свого знаменитого Максима Биркота [Тут помилка, йдеться про повість Івана Франка «Захар Беркут». – І. Х.]. Ті околиці на диво чарівні і знамениті своєю стариною та традицією. Тут я мало не втопився в Стрію, через котрий мусів переправлятися. З водою поплила рукопись, а образ, завдяки котрому і спасі, привіз [із] собою, і тепер він у мене – образ св. Юра XV в. Висилати буду я вже не раніше, аж покі Ви не вернитися домів і то відразу більшою кількістю, а то можливо, що як хтось буди їхати з наших на виставку, то я передам ним, думаю я пислати Струти[н]ьським, котрий хочи їхати, но на всякій случай прошу писати до Підмихайля, п. Калуш, т. Струти[н]ьському.

Хочу попрохати Михайла Микишу, чи не миг би він взяти деякі річі[...]» [3].

На жаль, образ св. Юрія, який О. Майданюк датував XV ст., до музею не потрапив, позаяк збирач учинив з ним по-варварськи, що засвідчив його наступний лист: «Образ котрий я найшов, а він мене спас від смерти, пропав, бо після такого купилю він потріскав на соньцю так, що прийшлося викинути, скоро я найшов другого Юра, котрого Вам висилаю, та цей вже не тої вартісті» [4]. Про який із образів «Св. Юрія-змієборця», що нині зберігаються в київських музеях, йшлося у цьому листі достеменно визначити складно, адже ще 11/24 серпня М. Струтинський, у помешканні якого в Підмихайлі гостював збирач, оповідав Д. Щербаківському вже про дві набуті ікони святого воїна та образ Богоматері: «Для Вас призбирав т. Майданюк цікаві речі: два св. Юри і матір божа незадовго поїдуть до Київа. Спеціально інтересна матір божа. Артистичне викінчене і поважний вік (найпізніше друга половина 16 в). Юр також характеристичний (найдалше перша половина 17 в).

Матір божу ми відкрили в похилій, нічим незамітній підгірській церковці.

Давнійше був тут (Яворівка пов. Калуш [Нині – село Калуського району Івано-Франківської області. – І. Х.]) монастир. Монастир – як каже устна традиція – згорів, а образ вратовано.

За той образ т. Майданюк мусів зробити більшу копію з Васнецова розп'яття.

Тепер Майданюк швендяється по горах Карпатських. Безперервна слота дуже пошкодила його грабіжницькій подорожі. Нищить його матеріально і не приносить таких результатів, яких можна було сподіватись. Боги стали злобні на старости літ.

Сими днями наш мандрівник вертає до Підмихайля – і виєкспедіює святих у гості до київських товаришів.

Або – я їдучи до Київа – заберу їх під свою опіку, покажу їм ad oculos [3 латини – наочно. – І. Х.] граничні митарства і приміщу на вічний спочинок між нашими гетьманами. Вони все прихильність і симпатії вмели заскарбити в наших предків: і св. Юрко і Матір божа» [7]. Крім того, М. Струтинський повідомив про знайдений збирачем у Самбірському повіті цікавий

образ «Страшного суду». Місцевий священик погоджувався продати його за досить значну суму – 200 крон, або ж правив виготовити копію того самого розміру. З часом, як він сподівався, О. Майданюк мав скопіювати образ і відповідно надіслати оригінал до Києва [7].

Із щойно цитованого листа М. Струтинського дізнаємося, що збирачеві вдавалося набути образ Богоматері завдяки малярському хисту, адже парох радо погодився розпрощатися з ним, отримавши на заміну копію «Розп'яття» Віктора Васнецова з Володимирського собору в Києві. До того ж один з листів самого О. Майданюка засвідчив, що він мав намалювати копії й інших ікон, набутих для київського музею, зокрема котрогось з «Св. Юрієв-зміборців» і невеличких празникових «Преображення» та «Благовіщення»: «[...]найдиний другий Юр вже XVII в., котрий також висилаю, і Матер Божа, думаю, XVI в., ці два образи знайдені в різних місцях і за котрі я обов'язався намалювати нові. Скоро я дістав деяке замовлення, завдяки чому міг понамалювати і позамінювати старі образи новими, а старі вислати Вам Дан. Михайлович.

Високоповажаний Данило Михайлович, прошу ласкаво дивитися і самому, не питачи мене, оцінювати, я зі своєї сторони скажу, що образи не є першої вартости, т. б. ні такі, як я думав вислати, навіть і находив і маю надію їх забрати, як вам будуть потрібні.

Два малих образка Ви вже бачили. На їх місці я примістив інші, а сісі посилаю Вам, коли бисти хотіли, то решта, т. б. цілих 10 такех маленькех образків міг бим вислати, бо о. батюшка – властитель тих же образків – згодився замінити новими» [4].

У цьому контексті слід нагадати, що залучення музеями художників у якості кореспондентів було доволі типовим на початку ХХ ст. До найактивніших кореспондентів КХПНМ належали учні Київського художнього училища Микола Валукинський (Валука, Валукин) і Кузьма Чигирин – юнаки з неможливих родин, для яких проведення за дорученням музею літніх експедицій дозволяло поєднати приємне з корисним, тобто впродовж мандрівки в різні українські регіони займатися улюбленою справою (замальовувати історичні старожитності, прибирати твори), і водночас заробити трохи грошей на життя та оплату за навчання.

Повернувшись до Підмихайля, О. Майданюк мав намір 16 вересня відправити набуті твори до Києва, про що, як і про свою подорож, оповів у написаному напередодні листі: «Я вже вернув, спакував, що мав, а завтра, т. б. 16/IX – висилаю 5 образів: три великі, а два малих. Мене мучило, Данило Михайлович, що я взяв у Вас гроші, а головне, що приобіцяв зараз вислати деякі річі, а не вислав; али, що мав робити – протів води не попреш. Тяжко жити в чужім краю без грошей, а про подорожі ни май і що казати[...]/

Довго я ще блукав по горах, али вже без грейцара, бо фонди мої скоро минулися, а допомогтися не було в кого. Щоби не пириривати подорожі, я загощував до попів, учителів, продаючи їм свої пейзажике, котрі малював по дорозі, а часто було так, що за пейзаж я лише діставав фіру до другого сила.

Дощі, багато помагали мому странствованю, вони не покідали мене ні на хвилю, а навіть скілька ночий провів з ними під отвертим небом, себто на полю.

Скоро мине ця Одісея перитомила[...]

Вислати 16 вересня п'ять ікон О. Майданюк не зумів, оскільки його саме того дня заарештували як російського шпигуна: «Ни вислані в той сам день, що я визначив, пиришкодою стала то, що мене заарештовано було в той сам день і то повторино подібно інциденту Блаженої памяти Вашого Брата, та сама зі мною процедура. Я хожу з ящиком і малюю ото, і прийняли чоловіка за шпійона Росії.

Зраділи жандарми, як забрали у мени маса приборів до мальованя, а головне маса мальонків хаток, старих церков, та маса різних пейзажів. Мудріші люди страшено сміялися, зобачивши такі пляни, сміявся і я з ними, і так [...] сміючись, мене випустили» [5].

М. Струтинський також засвідчив, що відтермінування відбулося через арешт О. Майданюка: «Речі вчера вислано приспішеною скорістю. Дещо спізнився з висилкою. Причина сьому – пригода д. Майданюка з жандармерією. Щось подібного стрінуло во время оно Вашого Брата.

Та йому (Майд[анюкові]) пощастило остільки, що не бачив галицької тюрми. Староста калуський – людяний чоловік. Провіривши, що то за «пляни» робив М[айданюк] (пейзажі малював олійними фарбами в різних селах Калущини), випустив його на волю, а жандарма зганьбив» [8]. Аналогічна пригода, про яку згадували обидва кореспонденти Д. Щербаківського, трапилася із його братом Вадимом, коли той працював у Церковному музеї у Львові. Під час однієї з експедицій Буковиною його заарештували жандарми в селищі Сторонець-Путилів (нині – смт Путила Чернівецької області), запідозривши у шпигунстві на користь Росії, доправили до в'язниці у Чернівцях, де утримували кілька днів, поки за нього не поручився професор місцевого університету Степан Смаль-Стоцький (1859–1938) [22, 25–26].

Зважаючи на арешт О. Майданюка, ікони вдалося відправити до Києва лише 23 (цю дату вказав у листі О. Майданюк) чи 25 (дата зафіксована в листі М. Струтинського) вересня. У жовтні Д. Щербаківський усі п'ять творів уписав до інвентарної книги КХПНМ, попередньо датувавши їх: одного «Св. Юрія-змієборця» – XVI ст., а другого (зі сценами «Усікновення глави Іоана Предтечі» та «Жертвоприношення Авраама») – кінцем XVII ст., рідкісний намісний образ «Богородиці з похвалою» – здогадно XVII ст., а два невеличкі празникові образи «Благовіщення» та «Преображення» – зламом XVII–XVIII ст. (інв. № 2158–2162) [2]. На жаль, ані листи, ані інвентарні записи не містять відомостей про храми, у яких було набуто пам'ятки, відомо лише, що ікону «Богородиця з похвалою» О. Майданюк надбав у Михайлівській церкві с. Яворівка (нині Калуського району Івано-Франківської області). Давнішого «Св. Юрія-змієборця», що нині в колекції НМІУ, він описав так: «[инв. №] 2158. Ікона XVI в. св. Георгий на дереве красками. Святой изображен верхом на коне в коричневом плаще, повернувшись лицом к зрителям; в левой руке повод; в правой руке копьё, которым он поражает змия; стремя на ноге и шпора звездочкой. Конь серый в яблоках. Царевна в короне и великокняжеской одежде держит веревочку, которая охватывает шею змия с длинным телом и закрученным у ног лошади хвостом. Правая сторона иконы занята башней, на которой помещены царь и царица, а сзади них человек в высокой шапке. В левом верхнем углу в облаках десница. На заднем плане горы. Основной тон иконы серо-голубой, коричневый и желтый. Поле – небо из сложных рельефных завитушек[,] покрытых серебром, а сверж серебра еще лаком. Низ иконы немного попорчен. Шея лошади прожжена свечкой. Разм. 100 x 79 с. Галиция» [2]. У інвентарному описі Д. Щербаківський засвідчив, що на іконі відтворено так званий розгорнутий варіант композиції «Св. Юрій-змієборець», що включає зображення не лише кінного святого воїна та змія, а й царівни Єлисави, башти з царем, царицею та благословляючої десниці, що проглядає із сегмента неба в лівому верхньому куті, та охарактеризував стан збереженості пам'ятки. Крім того, він слушно датував пам'ятку XVI ст., хіба, зважаючи на сучасний стан вивченості галицького іконопису, нині його можна звзити до другої половини вказаного століття.

Після відправлення першої партії галицьких ікон О. Майданюк продовжив мандри карпатськими горами, зокрема, повідомив, що «Нинька 7/Х їду на три дні в гори подивитися в едно місци, а можи, набуду одну цікаву річ. 10-го виршаю до Підмихайля[...]» [5]. Восени 1913 року він набув ще чимало цікавих пам'яток, але до Києва вони не потрапили. Поки збирач лікувався від важкої застуди, набуті ним твори забрали до музею НТШ. «Сталось так, – писав О. Майданюк Д. Щербаківському 1 грудня, – коли гроши Ви прислали, то я вже перед тим вібрався на мандрівку в гори; та чималу дечого я познаходив і було хотів везти зі собою та треба було статися нещастю. Я перестудився так сильно, що зовсім незнаким людям прийшлося мене перивозити до Львова. Коли я був хорий, не міх роспорадитися з зібраними річами. Так, що мої зібрані річі попали до Музею Наук[ового] Т[овариства,] в котрім я числюся співробітником» [6]. Крім того, він засвідчив, що в результаті невмілого транспортування набуте ним дерев'яне панікаділо (так званий павук) XVIII ст., яке хотів мати у київському музеї Д. Щербаківський, перетворилося на купу трісок [4; 6]. Але хвороби і карколомні пригоди не зломали експедиційного духу О. Майданюка, який в тому ж листі від 1 грудня засвідчив, що за годину вирушає зі Львова до Заліщиків (нині – місто Тернопільської області), де «є великий терен для пошукувань» [6]. Збирач обіцяв одразу повідомити про знахідки, висловивши переконання, що обов'язково стане в нагоді КХПНМ, оскільки «найбільши з усіх галицьких археологів маю найбільшу можливість дещо здибати, бо найбільше шибаясь» [6].

Можна лише пошкодувати, що зібрані восени 1913 року твори не потрапили до київського музею, оскільки, за відомостями «Хроніки НТШ», тоді від О. Майданюка до музею Товариства надійшло без малого триста (275) пам'яток, головно культового мистецтва (ікони, фрагменти іконостасного різьблення, церковне облачення та начиння, свічники, вінчальні та виносні хрести, скульптури, гравюри, царські врата, рукопис-помяник тощо) із храмів сіл Чорноріка (польськ. Czarnorzeki) і Ванівка (польськ. Węglówka, нині обидва села в складі Кросненського повіту Підкарпатського воєводства, Польща), Бонарівка (польськ. Bonarówka) та Опарівка (польськ. Oparówka, нині обидва села в складі Стрижівського повіту Підкарпатського воєводства, Польща), Коростенки (Коросно) (польськ. Krościenko, нині – Коротенько Бещадського повіту Підкарпатського воєводства, Польща), Шоломинич (нині – село Шоломиничі Городецького району Львівської області), Никловичі (нині – село Самбірського району Львівської області), Дмитровичі (нині – село Мостиського району Львівської області), Судова Вишня (нині – місто Мостиського району Львівської області), Довгомостиски (нині – с. Довгомостиська Мостиського району Львівської області), Милятин (нині – село Городецького району Львівської області), Ожомля (нині – село Віжомля Яворівського району Львівської області), Долиняни (нині – село Городецького району Львівської області), Городок Ягайлонський (нині – місто Городок, районний центр Львівської області) [13].

Отже, історія придбання 1913 року на прохання Д. Щербаківського О. Майданюком галицької ікони «Св. Юрій-змієборець» другої половини XVI ст. разом із чотирма іншими образами, суттєво доповнює картину формування іконописної збірки КХПНМ, співробітники якого вже на етапі становлення закладу прагнули надати йому загальнонаціональний характер.

Джерела та література

1. Давнє українське мистецтво 12–18 століть: каталог розширеної експозиції музею / Держ. музей укр. образотвор. мистецтва УРСР; [упоряд.: Л. Г. Членова, Н. В. Пархоменко, Л. М. Довга, Г. М. Івашків ; заг. ред. і вступ. ст. Л. Г. Членової]. – Київ, 1988. – 77 с. іл.
2. Інвентарна книга обліку експонатів історичного відділу КХПНМ за 1898–1914 рр. – Науковий архів НХМУ, оп. 1 (1885–1917 рр.), спр. 3, арк. 1–264 [інв. № 1–2495].
3. Лист О. Майданюка до Д. Щербаківського. 10 липня 1913 року. – Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА), ф. 9, спр. 168/М-587.
4. Лист О. Майданюка до Д. Щербаківського. 15 вересня 1913 року. – НА ІА, ф. 9, спр. 168/М-588.
5. Лист О. Майданюка до Д. Щербаківського. 7 жовтня 1913 року. – НА ІА, ф. 9, спр. 168/М-590.
6. Лист О. Майданюка до Д. Щербаківського. 1 грудня 1913 року. – НА ІА, ф. 9, спр. 168/М-586.
7. Лист М. Струтинського до Д. Щербаківського. 11/24 серпня [1913 року]. – НА ІА, ф. 9, спр. 168/С-703.
8. Лист М. Струтинського до Д. Щербаківського. 13/26 вересня 1913 року. – НА ІА, ф. 9, спр. 168/С-702.
9. Національний музей історії України: [альбом]: у 2-х т. / авт.-упоряд.: Л. І. Авер'янова, А. С. Андриуца, О. К. Барашкова [та ін.] – Київ: Мистецтво, 2012. – Т. 2. – 335 с.: іл.
10. Національний музей історії України: фотоальбом / [упоряд.: Н. Ковтанюк, О. Федотова]. – Київ: Емма, 2001. – 219 с.: іл.

11. Національний художній музей України: [альбом / уклад.: Т. Рязанова, Л. Членова, О. Жбанкова та ін.]. – [Київ: Артанія Нова, 2003]. – 416 с.: іл.
12. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени государя императора Николая Александровича за 1913 год. – [К.: Тип. 1-й киев. артели печ. дела, 1914]. – 35 с., 1 табл.
13. Спис річей, набутих за посередництвом п. О. Майданюка // Хроніка НТШ. – 1913. – Вип. 3, чис. 55. – С. 22–29.
14. Український іконопис XII–XIX ст. з колекції НХМУ: [альбом / упоряд. Ю. Литвинець ; авт. ст. Л. Членова]. – [Хмельницький: Галерея, 2004]. – 256 с.: іл.
15. Ходак І. Експедиції Пеликана / Ирина Ходак // Антиквар. – 2007. – № 12. – С. 40–47.
16. Ходак І. До історії створення національних музеїв у Києві та Львові / Ирина Ходак // Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ століття: зб. наук. пр. / за ред. М. Р. Селівачова. – Київ: Златограф, 2004. – С. 88–98. – (Праці / Музей укр. нар. декор. мистецтва ; вип. 65).
17. Ходак І. До питання походження групи ікон з київських музейних колекцій / Ирина Ходак // Волинська ікона : дослідження та реставрація: наук. зб. – Луцьк, 2004. – Вип. 11 : Матеріали XI міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 р. – С. 124–127.
18. Ходак І. З історії формування іконописної збірки Національного художнього музею України: («Образи В. Верховинця») / Ирина Ходак // Перші читання пам'яті М. Ф. Біляшівського: матеріали наук. конф., 22 червня 2005 р. / Нац. худож. музей України. – Київ: Артанія Нова, 2006. – С. 32–37.
19. Ходак І. Ікона «Покрова Богородиці» з колекції Національного художнього музею України: проблема походження / Ирина Ходак // Студії мистецтвознавчі. – 2011. – Чис. 4. – С. 43–68.
20. Ходак І. Наукова діяльність Данила Щербаківського в контексті історії українського мистецтвознавства першої третини ХХ століття: дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.05 / Ходак Ирина Олександрівна. – Київ, 2010. – 451 с.
21. Шедеври українського іконопису XII–XIX ст.: [альбом / авт. вступ. ст. і упоряд. Л. Членова; комент. Г. Белікової, І. Пархоменко, І. Ходак, Л. Членової]. – Київ: Мистецтво, 1999. – 256 с.: іл.
22. Щербаківський В. Моє перебування та праця в музею о.митрополита А. Шептицького у Львові / Вадим Щербаківський // Двадцятьп'ятьліття Національного музею у Львові. – Львів, 1930. – С. 22–27.

Володимир Іванченко

СИЛЬВЕСТР СИЛЬВЕСТРОВИЧ МАГУРА – ДОЛЯ АРХЕОЛОГА У ЧАСИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ

Однією з яскравих постатей діячів науки, репресованих у часи Великого терору у Радянському союзі, був Сильвестр Сильвестрович Магура – український археолог, музеєзнавець, дослідник трипільської археологічної культури та ранньослов'янської доби. Наявні джерела, які висвітлюють його долю, можна умовно розділити на кілька груп. Перша – матеріали археологічних експедицій, у яких він брав участь та які очолював. Друга – документальні матеріали радянських карально-репресивних органів, котрі висвітлюють історію його переслідування, арешту, ув'язнення та страти.

Це, зокрема, архівна кримінальна справа на С. Магуру, яка зберігається у ЦДАГО України; протокол засідання трійки Управління НКВС по Київській області, яка прийняла рішення про його страту, і акт про виконання вироку, що зберігаються у ГДА СБУ. Окремою групою джерел є спогади сучасників.

Збережені в архівній кримінальній справі С. Магури численні матеріали допитів археологів, які працювали з ним у різні роки, варто розглядати критично, адже їх отримали під тиском слідчих НКВС, що було визнано під час реабілітації.

Отже, новизною нашого дослідження є введення до наукового обігу раніше неопублікованих архівних документів.

Наявна історіографія процесу політичних репресій, які торкнулися і С. Магуру, проаналізована зокрема В. Шаповалом [9, 5–7], С. Білоконем [6, 1] та іншими дослідниками.

Сильвестр Сильвестрович Магура народився 2 січня 1897 р. у с. Гусинне Холмського повіту Люблінської губернії у родині священика. Тоді це була територія Російської імперії. Навчався у київському Університеті св. Володимира (1917–1920) та створеному на основі Київського університету Київському інституті народної освіти (1922–1925). У 1927 р. вступив до аспірантури Всеукраїнського історичного музею ім. Тараса Шевченка (тодішня назва НМІУ), яку закінчив у 1930 р.

У 1931 р. як аспірант захистив дисертацію на тему «Обробка кістки та рогу у слов'ян Київської землі за княжих часів» та здобув ступінь кандидата історичних наук (за тогочасною термінологією – наукового працівника). До арешту працював у структурах Всеукраїнської академії наук (ВУАН). З 1931 р. завідував археологічним музеєм ВУАН. У 1934 р. був одним із ініціаторів створення ІМК, який з 1938 р. називалася Інститутом археології Академії наук УРСР, зараз це – ІА НАНУ.

Протягом 1934–1937 рр. С. Магура очолював масштабний дослідницький проект – Трипільську археологічну експедицію, в роботі якої брали участь фахівці з Києва, Москви, Ленінграда та інших міст Радянського союзу. Крім цього, він очолював низку археологічних експедицій територією України (Київ, Київщина, Сумщина, Кіровоградщина, Черкащина, Запоріжжя).

С. Магура був одним із найвідоміших археологів свого часу, який мав значний авторитет. Втім, жив дослідник у часи сталінського терору, однією із численних жертв якого він і став.

13 грудня 1937 р. військовий прокурор КВО Калешин погодив подання 4 відділу управління державної безпеки НКВС УСРР на арешт С. Магури, якого звинуватили за ст. 54 КК УСРР, пункти 7, 8 та 11, зокрема у шкідницькій діяльності та участі у т. зв. антирадянській націоналістичній організації.

Відповідно до цього подання 14 грудня 1937 р. співробітник управління державної безпеки НКВС УРСР Павловський арештував С. Магуру та провів обшук у його помешканні у місті Києві на вул. Паньківській 14, кв. 3. Серед вилучених речей була унікальна колекція літератури на історичну та археологічну тематику: згідно з довідкою, укладеною чекістами при обшуку –

300 найменувань, згідно із заявою сина С. Магури, Ігоря Сильвестровича – 2000 найменувань. Також були вилучені паспорт та військовий квиток, різні записи, мисливська рушниця та набої до неї, фотоапарат. Перелік вилучених речей дає змогу уявити коло зацікавлень С. Магури – археологічна наука, фотомистецтво та полювання.

В анкеті заарештованого зазначено: «національність: українець», «соціальне походження: син попа». Очевидно, остання обставина була однією із справжніх підстав для арешту С. Магури. Щодо сімейного стану є запис: «дружина померла 20 квітня 1937 р., є син Ігор, 9 років».

«Слідство» перетворилося на фарс – надруковані слідчими НКВС протоколи допитів, які під тиском підписав С. Магура, містили твердження, які навряд чи міг висловити арештований: «Я дійсно був учасником антирадянської націоналістичної організації. Цілком усвідомлюючи всю тяжкість власної зрадницької діяльності я розповів слідству все, що мені відомо про діяльність цієї організації та про її особовий склад» [3, 9]. Головною метою слідчих було репресувати найбільш активну частину українських археологів ІМК. За версією слідства до підпільної «терористичної» організації С. Магуру залучив директор інституту Ф. Козубовський, з яким вони ніби обговорювали недоліки радянської влади у сфері культурної політики та збереження археологічних пам'яток. С. Магуру звинувачували у халатності, навмисному пошкодженні унікальних пам'яток давнини та терористичній діяльності.

Важко збагнути, як людина, яка переймалася станом збереження археологічних пам'яток в країні, активно працювала над їх дослідженням, могла одночасно їх систематично руйнувати у межах підпільної діяльності.

Втім, вигадати практичну терористичну діяльність навіть досвідченим чекістам забракло фантазії. Мовою джерел: «Питання – Ви поділяли терористичні установки організації? Відповідь – Так, я поділяв усі установки організації, серед іншого і терористичні. Питання – Як практично передбачалося виконання терористичних установок організації? Відповідь – Мені це не відомо. Про терор мені було відомо лише як про організаційну установку» [3, 12].

Щодо методів цієї «підпільної організації» промовистими є такі матеріали: «Зі слів Козубовського я знав, що учасники організації з метою підготовки повстанських кадрів ведуть велику вербувальну роботу. Серед іншого мені було відомо, що члени організації Молчановський та Коршак здійснювали вербування у селах, куди їздили під виглядом археологічних експедицій» [3, 13].

Одним зі «злочинів» підпільників-терористів виявилось дослідження пам'яток античності на території України, зокрема Ольвії: «Вся робота інституту була побудована таким чином, що головна увага приділялася питанням дослідження іноземної культури колонізаторів та цілком ігнорувалося вивчення культури місцевого населення. Так, наприклад, використовуючи досить великі кошти, інститут протягом тривалого часу проводив розкопки у грецькій колонії Ольвія і при цьому зовсім не проводив розкопок цінних пам'яток місцевої культури – скіфських городищ. Такий напрямок роботи був шкідливим та мав своєю ціллю довести повну залежність місцевої культури від культури колонізаторів. Окрім цього, такими діями ілюструвався нібито позитивний вплив колонізаторів на місцеву культуру, тобто схвалювалася по суті інтервенція. Іншим видом шкідницької діяльності учасників організації було не доведення до кінця розпочатих розкопок або засипування вже розкопаних цінних пам'яток. Здійснювали таке шкідництво Ф. Молчановський, М. Сугак, К. Коршак та я (С. Магура. – прим. авт.)» [3, 13, 14].

З протоколу допиту обвинуваченого М. Сугака, до арешту – наукового співробітника ІМК: «Шкідницька робота в галузі археології була проведена в Трипіллі, де засипалися розкопкі, але ще не досліджені дільниці трипільської культури. У Києві під час розкопок Десятинної церкви капище язичників. Ця пам'ятка Ячменевим була засипана, замість того, щоб зберегти її як цінну пам'ятку культури Київської Русі» [3, 26].

Варто зазначити, що жодні фахові висновки професійних установ у галузі археології до справи не долучали, а наведені твердження вважали об'єктивними, не зважаючи на їхню абсурдність. Яскравий приклад: «Будучи начальником експедиції з дослідження трипільської

культури в Халеп'ї, Магура засипав незакінчені пам'ятники та дозволяв робити це іншим учасникам експедиції, наприклад Петрову» [3, 26].

Стан правосвідомості слідчих, вірніше їхньої відсутності, ілюструють наступні матеріали: величезне обурення серед населення викликав той факт, що у 1936 р. в експедицію на роботу креслярем С. Магура запросив місцевого попа Черняхівського, а його дружина в якості робітниці. Піп приходив на розкопки та вже самим своїм зовнішнім виглядом викликав незадоволення робітників. Обурення було сильним і через те, що піп (так у документі) отримував підвищений оклад порівняно з простими робітниками. Окрім цього піп Черняхівський вів серед робітників активну антирадянську агітацію і цьому ніхто не перешкодив. Він говорив, що згідно положенням нової Конституції дозволяється вести релігійну пропаганду, і він вербував серед робітників прибічників відкриття в Халеп'ї церкви [3, 26].

Виявивши «злочини» С. Магури, чекісти підготували обвинувальний висновок, який став фатальним: «Управлінням державної безпеки НКВС УСРР виявлена та ліквідована антирадянська націоналістична терористична організація, яка мала своїм завданням насильницьке повалення радянської влади в Україні та встановлення фашистського ладу. Одним із активних учасників організації був заарештований 14 грудня 1937 року та притягнутий до відповідальності у якості звинуваченого Магура Сильвестр Сильвестрович. Слідством та визнанням самого Магури встановлено, що він з 1935 року перебував в українській націоналістичній терористичній організації, до якої був завербований колишнім директором інституту історії матеріальної культури Козубовським Федіром Андрійовичем. Під час вербування Козубовський був проінформований про те, що організація вважає своєю ціллю шляхом збройного повстання і терору повалити радянську владу, відділити Україну від СРСР та створити незалежну буржуазно-демократичну державу» [3, 31].

Привертає увагу той факт, що обвинувальний висновок починається з того, що ця організація нібито планувала встановлення фашистського ладу в Україні. Вочевидь, упорядники висновку – оперативний уповноважений 4 відділу державної безпеки молодший лейтенант Перкін, начальник відділення вказаного відділу старший лейтенант Коркунов та начальник зазначеного відділу майор Хатеневер не вбачали різниці між фашистським ладом і буржуазно-демократичним устроєм.

Матеріали справи С. Магури були передані на засідання трійки Управління НКВС по Київській області, яка розглянула їх 29 грудня 1937 р. У трійку входили від НКВС – заступник начальника управління по Київській області Бабіч, від КП(б)У – секретар київського обласного комітету Євтушенко, від органів прокуратури – тимчасово виконуючий обов'язки київського обласного прокурора Чебан, секретарем засідання був виконуючий обов'язки начальника відділу НКВС Альтзіцер, які вирішили, що «Магура Сильвестр Сильвестрович, вихідець з с. Гусинне Холмського уїзду (Польща), мешканець м. Києва, українець, син священника звинувачується у тому, що був учасником української націоналістичної буржуазної терористичної організації, яка мала на меті повалення радянської влади та відторгнення України від СРСР. Знав і повністю поділяв терористичні установки організації. Проводив шкідницьку роботу на історичному культурному фронті. Магуру Сильвестра Сильвестровича розстріляти, його особисте майно конфіскувати» [1, 90].

Через 10 днів, 8 січня 1938 р. комендант НКВС УСРР майор державної безпеки Шашков та начальник внутрішньої тюрми управління державної безпеки НКВС УСРР лейтенант державної безпеки Нагірний виконали вирок над 45 заарештованими, з яких № 23-м був С. Магура [2, 148]. Вони констатували смерть страчених і уклали про це відповідний акт. Варто зазначити, що внутрішня тюрма управління державної безпеки НКВС УСРР знаходилася у м. Києві на вулиці Короленка (нині – Володимирська), 33.

Навіть у часи хрущовської «відлиги» питання про перегляд, а тим більше реабілітацію С. Магури постало далеко не одразу. Лише 11 квітня 1960 р. військовий прокурор Київського військового округу (КВО) надіслав протест до військового трибуналу КВО у справі С. Магури. У ньому зазначалося, що звинувачення і засудження були безпідставні. Також було відмічено, що працівники НКВС, які брали участь у розслідуванні, були або звільнені з органів дер-

жавної безпеки (Х. Перкін, Д. Лифар) або навіть притягнуті до відповідальності та засуджені (Д. Перцев, Г. Коркунов). Внаслідок цього протесту Військовий трибунал КВО 22 квітня 1960 р. скасував постанову трійки при Київському обласному управлінні НКВС від 29 грудня 1937 р. про засудження С. Магури до розстрілу, а справу припинити за відсутністю складу злочину. 25 квітня того ж року довідку про посмертну реабілітацію було видано Лідії Андріївні Мешковській – сестрі покійної дружини С. Магури.

Джерела та література

1. ГДА СБУ, ф. 5, спр. 905.
2. ГДА СБУ, ф. 6, оп. 4, спр. 703.
3. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 49866–ФП.
4. Білокін С., Юренко С. Магура Сильвестр Сильвестрович // **Енциклопедія історії України (ЕІУ)**, Т. 6: Ла-Мі / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Magura_S_S – Назва з екрана
5. Білокін С. Тридцять років [Електронний ресурс]. **Сергій Білокін. Історик України.** Персональний сайт. – Режим доступу до ресурсу: www.s-bilokin.name – Назва з екрана
6. **Великий терор** [Електронний ресурс] – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/ – Назва з екрана.
7. Полонська-Василенко Н. **Українська академія наук: Нарис історії.** Ч. 2. Київ, 1993.
8. Шаповал Ю. **ЧК – ГПУ – НКВД в Україні. Особи, факти, документи.** Київ, 1997.
9. Шаповал Ю. **Україна 1920–1950-х років: сторінки ненаписаної історії.** Київ, 1993.
10. Шовкопляс І. **Археологія Української ССР: Библиографический указатель, 1918–1980.** Київ, 1989.
11. Шовкопляс Г. Сильвестр Сильвестрович Магура (1897–1937) // **Археологія.** 1992, №1.

Світлана Сорокіна,
Оксана Завальна,
Тетяна Радієвська

МУЗЕЙ ДО- І РАННЬОЇ ІСТОРІЇ У КИЄВІ (1942–1943): СТРУКТУРА ТА ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД

У період гітлерівської окупації Києва колекції Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (ЦІМ) були переміщені до колишнього музею В.І. Леніна (вул. Володимирська, 57), де музей продовжив роботу під назвою Музей до- і ранньої історії. Діяльність установи частково розглянута у дисертації М. Ткаченка [54], робота Крайового інституту до- і ранньої історії висвітлена Т. Себтою [47; 48, 111–127]. Функціонування музею вже частково охарактеризовано авторами [50, 440–464; 51, 288–296].

Для розбору колекцій і побудови нової експозиції музею німецьке керівництво залучало місцевих науковців та технічних працівників. Вивчення особового складу музейних співробітників відкриває цікаву сторінку в історії музею. Це питання не було комплексно розглянуте дослідниками. Згадки про окремих осіб зустрічаються у статтях Г. Станиціної [52, 25–40.], В. Павлової [43, 70–83], Е. Гороховського [27], Л. Строкової [53, 23–46], С. Кота [36, 522–523; 37, 63–82], В. Андреева [19, 32, 33].

Матеріали з історії музею в період окупації доволі фрагментарні. Важливі відомості містяться у спогадах сучасників подій, з яких можна дізнатися не тільки імена співробітників, але й мотивацію і характер їхньої поведінки, фрагменти особистих історій. Так, про місцевих науковців згадує угорський вчений Н. Феттіх [55]. Картину музейного життя під час окупації змалювала Н. Лінка-Геппенер [32, 236–251]. Цінним джерелом є лист-привітання до керуючого музеєм П. Грімма від колишніх співробітниць з нагоди його 80-річчя, написаний 1987 р. [61, 62–66]. Побіжні згадки про місцевих співробітників є у статті Р. Штампфуса [60]. Різномічну інформацію можна отримати з архівних джерел, найбільш повним з яких є документи з наукового архіву НМІУ [9]. Часткова інформація міститься у документах з архіву ІА НАНУ [52, 30]. Уривчасті дані про керівний німецький склад розкидані у різних справах архіву Оперативного штабу райхслайтера Розенберга [17].

Мета даної статті – збір і систематизація відомостей про співробітників Музею до- і ранньої історії та введення до наукового обігу документів з архіву НМІУ.

У період окупації музейні приміщення ЦІМ були опечатані 19 жовтня 1941 р., а співробітникам, які до цього часу продовжували виконувати свої обов'язки, вхід до музею був заборонений. Турбуючись про стан музейного зібрання, науковці намагалися потрапити до музейних приміщень. 20 жовтня 1941 р. до Київської міської управи була направлена доповідна записка з проханням допустити на територію Лаври таких співробітників: 1) Всеволода Маєвського, директора Історичного музею, зброезнавця; 2) Єлизавету Яновську, зав. І-м музейним сховищем; 3) Лідію Скобець, зав. ІІ-м музейним сховищем; 4) Валентина Шугаєвського, ученого консерватора; 5) Галяна, ученого препаратора; 6) Надію Геппенер, археолога; 7) Сергія Григорьєва, зав. господарством; 8) Галину Горохолінську, зав. Центральною історичною бібліотекою; 9) Яценко, зав. господарством бібліотеки; 10) Іванченко, столяра-шкляра; 11) Юлію Трубайчук, прибиральницю; 12) Самотучину, прибиральницю» [1, 29]. Більшість означених осіб були співробітниками ЦІМ, частина з яких продовжила працювати у Музеї до- і ранньої історії¹.

У грудні 1941 р. для перегляду та пакування колекцій прибули співробітники Оперативного штабу Н. Феттіх, Д. Ласло, Р. Штампфус і В. Гюлле, у цей період місцевих працівників до роботи не допускали². Лише 12 січня 1942 р. до музею були допущені три місцеві співро-

1 Співробітники ЦІМ В. Шугаєвський, Д. Галян, Н. Лінка-Геппенер і, вірогідно, Г. Іванченко продовжували працювати в музеї. Є. Яновська та Л. Скобець були переведені до Музею українського мистецтва [52, 31]. В. Маєвський – розстріляний в січні 1942 р.

2 Феттіх Н. писав: «Ми боялися, що Шугаєвський або хто інший з працівників музею, дізнавшись від охоронця, що

бітники [55, 107]. З середини січня 1942 р. колекціями опікувалися Р. Штампфус, В. Гюлле та керівник музею П. Грімм. Відтоді почали залучати місцевий персонал. Р. Штампфус так описує цей процес: «Після повернення варто було спочатку розшукати старих наукових і технічних працівників музею, без чийої допомоги впоратися із завданням було неможливо. В археологічному інституті Академії наук знайшлася лише невеличка кількість старих професіоналів на чолі з В.Є. Козловською, якій зараз передали від нас роботи зі збереження і новобудови. З її допомогою також вдалося розшукати старих музейних працівників і техніків. З цими допоміжними силами і певною кількістю підсобних робочих др. Грімм зміг розпочати роботи з пакування в Лаврі»³. Кінцем січня – початком лютого 1942 р. датується лист П. Курінного до керівника відділу культури та освіти Київської міської управи, де згадується про пакування колекцій, у якому, крім 3-х німецьких археологів, брали участь 8 співробітників Історичного музею та 10 техробітників, надісланих райхскомісаром [52, 30]. Цей документ засвідчує, що на той час Історичний музей фінансувався міською управою.

12 березня 1942 р. музей перейшов до відомства цивільного управління під керівництвом Окружного управління до- і ранньої історії (Bezirksamt für Vor- und Frühgeschichte), яке підпорядковувалося генералкомісару. Очолив управління П. Грімм, а штатними працівниками музею були місцеві співробітники. У 1942–1943 рр. особовий склад співробітників змінювався, умовно його можна поділити на німецьке керівництво, наукових співробітників, науково-допоміжний персонал та підсобних робітників.

Німецькі співробітники. Керували музеєм німецькі вчені – свого часу співробітники Оперативного штабу, які під час роботи в Музеї підпорядковувалися цивільному управлінню. Першим керівником був доктор *Пауль Грімм* (1907–1993) – німецький вчений, на час роботи в Києві звільнений від військової служби. З середини січня 1942 р. він керував перевезенням археологічних колекцій ЦІМ з Лаври, а у березні-листопаді 1942 р. очолював Окружне управління до- і ранньої історії. Під його керівництвом була побудована експозиція музею. Восени він повернувся на військову службу. Вчений заслужив велику повагу співробітників, частина з яких листувалася з ним до кінця 1980-х рр. [17; 50; 59, 141–148; 61; 62; 63].

Після від'їзду П. Грімма керівництво Окружним управлінням відійшло до доктора *Йозефа Бенцінга*⁴ – керівника відділу ІІ при генералкомісарі. Оскільки він був фахівцем бібліотечної справи, то не міг повноцінно керувати археологічним музеєм. Наприкінці 1942 р. він написав звіти про стан музею [14, 161, 168–169] В архіві НМІУ зберігаються документи, які подавалися йому на підпис, один з них має оригінальний підпис вченого [9, 16; 51, 293].

Наприкінці 1942 р. у статусі музею відбулися зміни. Розпорядженням райхскомісара від 21 листопада був заснований Крайовий інститут до- і ранньої історії (Landesinstitut für Vor- und Frühgeschichte) [12, 130], до складу якого мав увійти Крайовий музей до- і ранньої історії (Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte) [60, 241]. Однак робочі таблиці співробітників установи до середини січня 1943 р. мали заголовок «Окружне управління», а вже потім – «Крайовий інститут» [9, 7, 9, 11, 13]. У цей період установою керував *Рудольф Штампфус*⁵.

ми працюємо тут, зайдуть до музею і тоді трапиться неприємна ситуація. Ми мали сувору вказівку нікого не впускати. Шугаєвський ще вчора стривожено цікавився долею зібрання і скаржився, що не може дістати ключі від входу. Я не міг йому сказати, що ті ключі лежать в лівій кишені мого плаща. Бідолашний, як би він переживав, коли б довідався, що велике зібрання ми спакуємо і винесемо через загрозу вибуху мін з абсолютно ненадійної лаври, але наразі невідомо, в яке конкретне місце» [55, 54].

3 «Nach der Rückkehr galt es zunächst die alten wissenschaftlichen und technischen Mitarbeiter des Museums ausfindig zu machen, ohne deren Hilfe eine Bewältigung der Aufgabe unmöglich war. Im archäologischen Institut der Akademie fand sich noch eine Anzahl der älteren Fachleute vor, an ihrer Spitze W.E. Koslowska, die sofort von uns für die Bergungs- und Neuaufbauarbeiten übernommen wurden. Mit ihrer Hilfe gelang es auch, die alten Museumsarbeiter und Techniker zu ermitteln. Mit diesen Hilfskräften und einer Anzahl von Hilfsarbeitern konnte Dr. Grimm die Verpackungsarbeiten in der Lawra beginnen» [60, 257].

4 Бенцінг Й. (1904–1981) – спеціаліст з бібліотечної справи, з грудня 1941 р. – співробітник Оперативного штабу в бібліотечній галузі, з 1.03.1942 р. очолював Бібліотеку Академії наук, з 6.06.1942 р. Центральну бібліотеку райхскомісара України, з 1.03.1943 р. – Крайову бібліотеку [42, 159–164; 29, 264].

5 Рудольф Штампфус (1904–1978) – з грудня 1941 р. уповноважений з питань до- і ранньої історії при райхскомі-

Крім згаданих осіб, у музеї влітку 1942 р. опрацьовували етнографічні колекції угорські спеціалісти Л. Надь [15] і Г. Таган [16; 50, 447].

Місцеві співробітники. Під час окупації в Києві лишалося багато науковців [46, 145; 24, 193]. Ткаченко М. зазначає, що німецька влада залучала до роботи в музеях Києва талановитих людей, які за радянських часів зазнали утисків, наводячи приклад В. Козловської [54, 83]. Проте, судячи з джерел, у даному випадку керівництво цікавила виключно фаховість співробітників. Інформація щодо кадрової політики міститься у листі до П. Грімма від його колишніх співробітниць Л. Шиліної, Є. Покровської і Є. Махно [61, 62–66; 50, 456–460]. Вони змальовували картину окупованого Києва та перспективу голодної смерті, що очікувала мешканців міста. Турботу у місцевих науковців викликала і доля археологічних колекцій, серед яких Лаврські зібрання знаходилися у найбільш вразливому стані. На їхню думку, робота музею стала порятунком як для людей, так і для колекцій. За їхніми свідченнями, особисто П. Грімм прийняв на роботу колишніх працівників ЦІМ та Інституту археології (ІА). Німецький вчений не зважав на минуле своїх працівників, нехтував правильним оформленням документів і не віддавав переваги привілейованій категорії фольксдойче. Завдяки його клопотанню, співробітникам виплачували надбавки за хорошу роботу [50, 457]. За роботу в музеї працівники отримували грошові винагороди [9, 22] та продуктові пайки для себе і непрацевдатних членів їхніх родин [9, 35–44, 46]. Всі працівники отримали ділянки під городи у дворі музею [32, 245]. Умови праці були дуже важкими, особливо взимку 1942 р.⁶

Деякі дослідники згадують про музейні відділи: з ім'ям Н. Кордиш пов'язують відділ трипільської культури [30, 212]. Іноді називають відділ черняхівської культури [37, 74], який офіційно називався «Готським», про що свідчить перелік його експонатів, складений В. Козловською [9, 54; 51, 292]. Етнографічний відділ вказаний у посвідченні одного з працівників [9, 47]. На нашу думку, відділи відповідали експозиційним залам музею.

Перелік працівників надають два списки з архівів НМІУ (рис. 1) [9, 51; 51, 290, 291] та ІА НАНУ [52, 37–39, рис. 6], які, на думку авторів, датуються кінцем весни – початком літа 1943 р. [51, 291]. Крім того, в НА НМІУ знаходиться значна добірка документів, що характеризують кадровий склад співробітників: робочі табелі, лікарняні, довідки про склад родини, робочі посвідчення. Цікаво, що у цих документах є розбіжності у назві місця роботи, які, на нашу думку, виникли тому, що більшість співробітників не знали офіційної німецької назви установи: археологічний музей (4 випадки), історичний музей (1), інститут археології (4), управління (іноді «обласне») у справах археології та давньої історії (8), управління доісторії (або «преісторії») і ранньої історії (3), Генеральний комісаріат (3)⁷.

Після закінчення окупації доля місцевих співробітників склалася по-різному. П. Курінний, В. Козловська, Б. Безвенглінський, Н. Кордиш, В. Шугаєвський виїхали до Німеччини, перші четверо працювали у Крайовому інституті до- і ранньої історії при райхскомісарі України в Гьохштедті. Н. Лінка-Геппенер, В. Мамонов, Л. Шиліна, Є. Покровська, І. Самойловський, Ю. Павлович, С. Горохов, П. Червоненко вже 10–12 листопада 1943 р. були зараховані до ЦІМ

сарі України, з листопада 1942 р. – голова Крайового інституту до- і ранньої історії [30, 66].

6 Колишні співробітниця музею згадували: «Незважаючи на дуже холодну зиму, незважаючи на те, що голодні співробітники працювали в неопалюваних приміщеннях на жахливому протязі, роботи були організовані таким чином (з залученням численних сторонніх робітників і необхідних транспортних засобів), що всі археологічні матеріали з Києва в дуже короткий термін були об'єднані в будівлі сучасного «Будинку вчителя». Сьогодні об'єктивно розглядаючи той час, маємо визнати, що значні цінності минулого нашого народу були врятовані від знищення в період війни» [50, 457]. Штампфус Р. писав: «Необхідно було не тільки проходити щоденний шлях у 3,5 км, але й до цього довго перебувати у приміщеннях, доступних для будь-якої негоди, які обігрівалися тільки печами, розташованими у відділі «Київська Русь», мізерного тепла яких ледь вистачало для розморожування задублих від холоду кінцівок. Не одні зламани, або знищені вибухом двері, рами і меблі промандрували з часом в пащу цього Молоха, тому що ніякого іншого палива у розпорядження не було. Я також мушу подякувати всім нашим тогочасним співробітникам, які незважаючи на суворі виробничі умови, з великим завзяттям брали участь у порятунку матеріалів» [60, 257].

7 Незважаючи на розбіжності у назві установи, жодного разу не застосовані такі терміни як «прадавня» чи «стародавня» історія, які часто зустрічаються в сучасній науковій літературі. Німецькомовні документи завжди чіткі у формулюваннях, тому у визначенні назви установи краще користуватись німецьким варіантом.

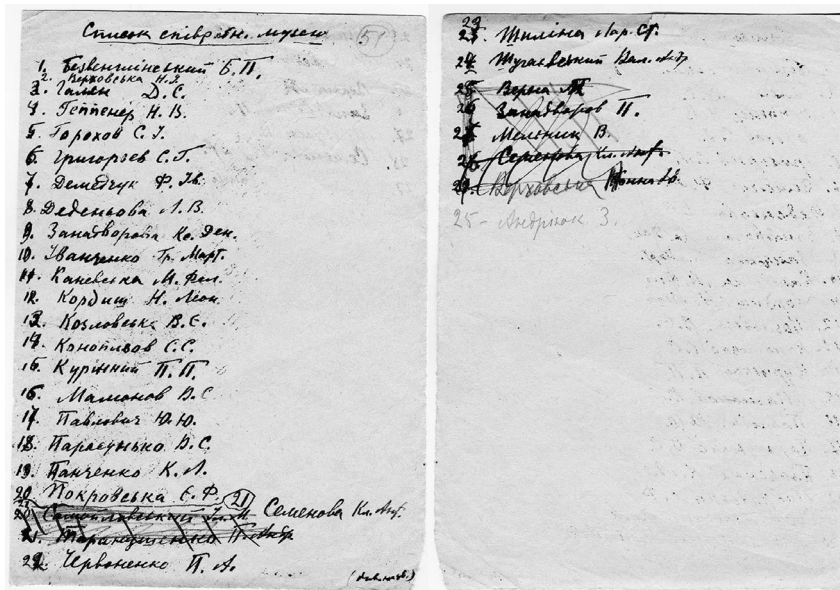

Рис. 1. Список співробітників музею.

[2, 2]. У грудні до них приєдналися Д. Галян та Л. Деденюва. У 1945 р. на роботу був прийнятий В. Парасунько [5, 91]. 15 листопада 1943 р. співробітники ІА Л. Шиліна, Є. Покровська, І. Самойловський звільнилися, щоб повернулися до роботи в цій установі⁸. Одним з напрямів діяльності Історичного музею в той період було виявлення збитків, нанесених окупацією. Для цього була створена комісія, до якої увійшли згадані співробітники⁹.

Наукові співробітники.

1. Безвенгліньський Борис Петрович¹⁰ – український археолог і краєзнавець. Науковий співробітник Музею до- і ранньої історії, згадується в обох списках. Крім того, серед документів є довідка (Ausweis) про членів родини, що знаходяться на утриманні працівника, яка містить таку інформацію: місце роботи – Археологічний інститут; посада – науковий робітник; адреса – вул. Обсерваторна, № 5, кв. 6; члени родини: дружина – Безвенгліньська Лідія Вікторівна, 1893 р. н., підстава утримання – домогосподарка, та син Безвенгліньський Юрій Борисович, 1925 р. н., підстава утримання – студент [9, 41]. Восени 1943 р. Б. Безвенгліньський з родиною виїхав до Німеччини, де працював у Крайовому інституті до- і ранньої історії в Гьохштедті [60, 161].

2. Козловська Валерія Євгенівна¹¹ – відомий український археолог і музейник. Життя та діяльність її добре досліджені [43, 70–83; 39, 62–64; 29, 454]. Як співробітник Музею до- і ранньої

8 За наказом № 4 від 29.11.1943 р.: «§ 4. Звільнити з роботи в Музеї наукових робітників т.т. Шиліну Л.С., Покровську Є.Ф. та Самойловського І.М. з 15.XI-1943 р. в зв'язку з переходом на роботу в Інститут Археології Академії Наук УРСР» [2, 4].

9 Наказ № 1 від 5.01.1944 р. повідомляє: «З метою виявлення збитків нанесених німецько-фашистськими загарбниками Державному Центральному Історичному Музею за час окупації м. Києва утворити Комісію в складі т.т.: т. Бондар І.В. Голова Комісії. Члени Комісії: ст. науковий співробітник Лінка-Геппенер, ст. науковий співробітник Попенко А.П., фотограф Горохов С.І., реставратор-консерватор т. Галян Д.С., бухгалтер Мамонов В.С. Від Інституту Археології АН УРСР – т. Самойловський І.М., т. Шиліна Л.С., т. Покровська Є.Ф.» [3, 1]

10 Безвенгліньський Б.П. (1893–?) закінчив природничий відділ фізико-математичного факультету Київського університету (1917), до 1920 р. – асистент на кафедрі географії, працював вчителем, служив у фінвідділі (Уманський повіт), з 1924 р. – зав. Уманським музеєм, одночасно викладав у трудовій та педтехнікумі [11, 2–4]. Брав участь у розкопках у Білогородському лісі біля Умані, досліджував трипільські поселення Майданецьке, Тальянки (1927), в 1930-ті рр. – учасник Трипільської експедиції ІА АН УРСР [40, 37].

11 Козловська В.Є. (1889–1956) – навчалася у Київській жіночій гімназії, закінчила Історико-філологічний ф-т Вищих жіночих курсів, працювала в Археологічному музеї при курсах, згодом була обрана його зберігачем. За ініціатииви М. Біляшівського була залучена до упорядкування фондів музею у Городку на Волині (1911) [39, 62–64]. Польовий археологічний та музейний досвід набувала у В. Хвойки, після смерті якого (1914) – зберігач ар-

історії згадується в обох списках. Серед документів НМІУ зберіглася її довідка (Ausweis): місце роботи – Управління по археології по Генеральному комісаріату; посада – археологічний науковий робітник; адреса – Мала Володимирська, № 46, кв. 5; член родини – мати Козловська А.О., 1860 р. н., підстава утримання – вік (рис. 2) [9, 36].

AUSWEIS
Д О В І Д К А

Hiermit wird bestaetigt, dass Козловська В. Є.
Цим підтверджується, що (Name) (Beruf)
(прізвище) (звання)

археолог наук. роб.

wohnhaft in der М-Володимирська Strasse, дул.
що мешкає по
№ 46 W. 5 der/die bei Директ. ко
ч. пом. та працює

археол. по Генер. коміт. beschaeftigt ist, folgende Angehoerige unterhaelt:
має таких утриманих:

Lfd. Nr. № за чергою	Name, Vorname u. Vatersname des Angehoerigen Прізвище, ім'я та по батькові утриманця	Geb. Рік народження	Verwandtschaftsverhaeltnis Яке споріднення	Warum muss Unterhalt gewaehrt werden Підстава для перебування на утриманні
1	<u>Козловська А.О.</u>	<u>1860</u>	<u>мать</u>	<u>вік</u>
2				
3				
4				
5				

Zahl der Unterhaltsberechtigten Angehoerigen in Worten: одна
кількість утриманих, що мають право на утримання, словами:

HAUSHALT
УПРАВЛІННЯ
ПО АРХЕОЛОГІЇ
ПО ГЕНЕРАЛЬНОМУ КОМІСАРИАТУ

Hausoerwaller oder Besitzer Козловський
Керівник будинку або домовласник (Unterschrift – підпис)

Familienvorsteher Козловська
Голова родини (Unterschrift – підпис)

Es ist mir bekannt, dass ich mich für unrichtige Angaben nach den Bestimmungen des Kriegszeitgesetzes strafbar mache. Insbesondere habe ich zu achten, dass für jede unterhaltsberechtignte Familie nur ein Ausweis ausgestellt wird.

Мені відомо, що за неправильні відомості я підлягаю карі за постановами закону воєнного часу. Особливо я повинен вважати на те, аби надавати тільки одну довідку для кожної родини, що має право на утримання.

Hausoerwaller oder Hausbesitzer Козловський
Керівник будинку або домовласник (Unterschrift – підпис)

Рис. 2. Ausweis В. Є. Козловської.

В. Козловська обліковувала нові надходження. Зокрема до «Каталогу Хвойки» нею записані №№ 39183–39185. 1943 р. вона емігрувала до Німеччини, працювала у Крайовому інституті до- і ранньої історії у Гьохштедті [60, 162]. Подальша її робота була пов'язана з діяльністю УВАН в еміграції. Після перебування в Європі вона виїхала до Канади, потім – до США. Померла у 1956 р. в Нью-Йорку [43, 80].

3. Кордиш Неоніла Леонівна¹² працювала в Історичному музеї з 1926 р., у 1932–1935 рр. навчалася в музейній аспірантурі [57, 293–294],], після закінчення якої продовжувала працювати в музеї до 1939 р. Про зустріч з нею у грудні 1941 р. згадував Н. Феттіх [55, 57]. Як співробітник Музею до- і ранньої історії вона згадується в обох списках працівників. Дослідники вважають, що вона очолювала відділ трипільської культури [30, 212]. Також Н. Кордиш допомагала у створенні археологічної виставки в Харкові у листопаді 1942 р., що відмітив у промові О. Венднагель: «Підрозділи вермахту сприяли оснащенню виставки, залучаючи до цього професіоналів. Певна річ, це були передусім українські спеціалісти, які стали на службу даній

хеологічного відділу Київського художньо-промислового та наукового музею. Була членом археологічної секції УТН (Київ), членом Археологічного комітету ВУАН і головою Трипільської комісії ВУАН (1925–1930). Очолювала Археологічний музей ВУАН (1930–1933). У період реорганізації ВУАН призначена зав. відділу феодалізму СІМК (1932–1933) [43, 70–83]. Як науковий консультант залучена до роботи в Комісії з передачі матеріалів з ПМК до ЦІМ у 1936 р., автор «Коротких відомостей про основні комплекси експонатів з архівними джерелами та бібліографією» [8]. Напередодні війни (1940–1941) дослідниця стала членом Комісії з вивчення історії Києва (ІА АН УРСР).

12 Кордиш (за чоловіком – Головка) Н.Л. (1902–1996) – закінчила Київський інститут народної освіти (1930), у 1939–1941 рр. – ст. наук. співроб. Ін-ту археології. Брала участь у розкопках поселень Коломийщина I та Володимирівка [23, 246–247].

справі з ретельністю, старанністю та самовідданістю, як, насамперед, керівник Українського історичного музею пан Рудинський¹³, а серед жінок – фрау проф. Кордиш з археологічного музею Києва, інші українські працівники» [31, 230]. Крім того дослідницю згадує Н. Лінка-Геппенер, як молода археолог, яка погодилася виїхати з німцями [32, 250]. Н. Кордиш та її чоловік виїхали до Німеччини, де працювали в Крайовому інституті до- і ранньої історії [60, 161, 162]. Згодом вона переїхала до США, де стала членом Українського вільного університету (Нью-Йорк), членом Українського історичного товариства, очолила Кабінет археології та антропології при історичній секції УВАН, померла в 1996 р. [30, 212].

AUSWEIS
Д О В І Д К А

Hiermit wird bestaetigt, dass Куринний П. П.
Цим підтверджується, що (Name) (Beruf)
(прізвище) (звання)

Зам. керує

wohnhaft in der _____ Strasse,
що мешкає по _____ вул.
№ _____ W. _____ der/die bei _____
ч. _____ пом. _____ та працює _____

Укр. ко ст.р. до істор. музею

Angehörige unterhaltet:
має таких утриманих:

Lfd. Nr.	Name, Vorname u. Vatersname des Angehörigen	Geb. Rik na-rodzenia	Verwand-schafts-verhaelt-nis	Warum muss Unterhalt ge-wahrt wer-den
№ за чергою	Прізвище, ім'я та по батькові утриманця	Рік на-родження	Яке спо-ріднення	Підстава для перебування на утриманні
1	<u>Куринна М. П.</u>	<u>1885</u>	<u>сестра</u>	<u>виз</u>
2				
3				
4				
5				

Zahl der unterhaltsberechtigten Angehörigen in Worten: одна
Число утриманих, що мають право на утримання, словами:

№ 149 Hausverwalter oder Besitzer Куринний
Щеґел Керівник будинку або домовласник (Unterschrift—підпис)
P. H. H. m. H. H. H. Familienvorsteher
Голова родини (Unterschrift—підпис)

Es ist mir bekannt, dass ich mich für unrichtige Angaben nach den Bestimmungen des Kriegszeitgesetzes strafbar mache. Insbesondere habe ich darauf zu achten, dass für jede unterhaltsberechtigte Familie nur ein Ausweis ausgestellt wird.

Мені відомо, що за неправильні відомості я підлягаю карі за постановами закону воєнного часу. Особливо я повинен вважати на те, аби видавати тільки одну довідку для кожної родини, що має право на утримання.

Hausverwalter oder Hausbesitzer Куринний
Керівник будинку або домовласник (Unterschrift—підпис)

Рис. 3. Ausweis П. П. Куринного.

4. Куринний Петро Петрович¹⁴ – відомий український археолог, життя та діяльність якого в довоєнний період та після еміграції добре досліджені [45, 94–105; 26, 5–21; 36, 522–523; 52, 25–40], хоча період окупації недостатньо висвітлений. З Історичним музеєм його доля перетнулася в кінці 1930-х рр. Після арешту (1933) і заборони на п'ять років працювати за фахом П. Куринний – науковий консультант в ЦІМ та ст. науковий співробітник в ІА, де працював до 1941 р. У період окупації співпрацював з Музеєм-архівом переходової доби. Про Куринного П. згадує Н. Лінка-Геппенер [25, 160]¹⁵. Як співробітник Музею до- і ранньої історії П. П. Курин-

13 Рудинський Олег Михайлович (у нім. документах інколи позначений як Руденський) – співроб. Харківського обл. краєзн. музею, під час окупації Харкова – кер. Музею Слобожанщини при міській управі Харкова (1941) [31, 211–212].

14 Куринний П. П. (1894–1972) – учень Д. Щербаківського, закінчив Київський університет св. Володимира (1917), проходив практику в Музеї старожитностей та мистецтв. Один з фундаторів Комітету охорони пам'яток старовини в Києві (1917), фундатор та перший директор соціально-історичного музею в Умані. З 1924 р. – директор Музею культур і побуту в Лаврі, згодом – директор Всеукраїнського Музейного Городка (1926–1933); дійсний член ВУАКу (1924), вчений секретар (1929), дослідник трипільської та білогородської культур [41, 288–289].

15 «...Человек большой энергии и ловкости... Очень высокий, худощавый, с красивой головой и умными, лукавыми глазами, он умел обворожить своей любезностью, пониманием и вниманием... Когда началась вторая мировая война, Куринный эвакуировался на восток. Однако вскоре после захвата немцами Киева он вновь очутился в столице Украины. Его вторая жена Денбская была по происхождению немкой, а поэтому записалась в число так. наз. «фолькс-дейч». По законоположению оккупантов, каждая семья была неделимой, а поэтому, если жена объявляла себя немкой, то и муж принимал такую же национальность. И Куринный стал фолькс-дейч – немцем по проис-

ний згадується в списках з НМІУ та ІА НАНУ. Він займав посаду заступника керуючого. Серед документів НМІУ зберігається довідка № 292 від 29 липня 1942 р.: «Довідка. Управління Києво-Печерської Лаври цим свідчить, що гр. Курінна Марія Петрівна мешкає в 41 корпусі, прим. 5 в Лаврі, 57 років, знаходиться на утриманні свого брата Курінного П.П., заступника директора Музею. Видано для пред'явлення по місцю роботи гр. Курінного П.П. (Підпис – Директор управління К.- П. Лаври)» [9, 24]. Довідка (Ausweis) (рис. 3) містить таку інформацію: місце роботи – Управління по справах доісторії та ранньої історії; посада – зам. керуючого; член родини – сестра, Курінна М.П., 1885 р. н.; підстава утримання – вік [9, 35]. У 1943 р. П. Курінний емігрував до Німеччини, де працював у Крайовому інституті до- і ранньої історії [60, 162, 163]. Пізніше став професором Українського Вільного університету, дійсним членом НТШ, головою УАН в Німеччині, членом редакційної колегії журналу «Український історик» (США). Помер у 1972 р. в Мюнхені [41, 288–289; 45, 98–99].

5. *Лінка-Геппенер Надія Володимирівна*¹⁶ – музейник та археолог, з 1939 р. працювала у ЦІМ, з 1940 р. – зав. відділом «Київська Русь». В автобіографії вона писала: «В Историческом Музее я проработала до сентября 1941 г., когда Киев был оккупирован немецкими фашистами. В начале войны, мой муж был мобилизован в Красную Армию, как врач, и срочно выехал по назначению. Я осталась в Киеве и продолжала работать в Музее по охране музейных ценностей, т.к. Музей не был эвакуирован из Киева. Эвакуироваться из Киева самостоятельно я не смогла, т.к. на руках у меня была 76-летняя мать, парализованная, совершенно больная. Она умерла в 1944 г. В период временной оккупации я сначала жила продажей своих вещей, но в конце 1941 г., мне стали угрожать мобилизацией в Германию. Я не хотела работать по специальности и поэтому поступила в декабре 1941 г. на должность секретаря отдела птицеводства в кооперативную организацию «Вукоопспілку». Через некоторое время, поскольку я до некоторой степени владею немецким языком, с меня стали требовать переводов с русского на немецкий язык статей по огородничеству и птицеводству. Я не соглашалась работать над переводами и в марте 1942 г. уволилась из «Вукоопспілки». Чтобы не работать в Германии я поступила на работу в Археологический музей, где выполняла техническую работу. Я считала, что работа в музее никак не может содействовать немецкой армии. С конца 1942 г. в связи с успехами Красной Армии, музейные материалы начали упаковывать и переносить в подвалы, ввиду бомбардировки с воздуха, я старалась сохранить музейные ценности и прятала их от фашистов. В сентябре 1943 г. на меня поступил донос в Гестапо, и мне было приказано ехать в Германию. Я скрывалась в нескольких квартирах на «запретной зоне», откуда немцы сселили всех жителей. После освобождения Киева от немецких оккупантов 12.XI.1943 г. я вернулась на работу в Исторический Музей, где и работаю до сих пор в качестве заведующей отделом «Киевская Русь». Як свідчить особова справа, Н. Лінка-Геппенер працювала в Музеї до- і ранньої історії з 1 квітня 1942 р. до 1 жовтня 1943 р., вірогідно, як науковий працівник: у 1943 р. нею зроблена частина записів в інвентарній книзі музею – т. зв. «Каталозі Хвойки» [51, 292]. Її прізвище згадується в обох списках співробітників. Після закінчення окупації наказом № 2 від 15.11.1943 р. вона була зарахована науковим співробітником до Історичного музею¹⁷, де працювала до 1951 р. 1 квітня 1944 р. призначена завідувачем відділу «Київська Русь» [3, 7]. У 1957–1963 рр. очолювала архівний відділ ІА АН УРСР, досліджувала слов'янські пам'ятки; підготувала у співавторстві огляд наукових фондів С. Гамченка і Хв. Вовка. Померла в Києві у 1981 р. [20, 106].

6. *Мамонов Валер'ян Семенович* в Музеї до- і ранньої історії працював з етнографічними колекціями, зазначений в обох списках. Н. Лінка-Геппенер згадує його серед співробітників музею як етнографа, що живе в одному з нею районі [32, 251]. З 1943 р. – науковий співробітник етнографічного відділу Історичного музею¹⁸. З січня 1944 р. – головний бухгалтер [3, 1],

хожденію... Когда Советская армия подходила к Киеву, Куринный, охваченный паникой, спешно бежал с немцами, сознавая, как он сам говорил, что советские солдаты повесят его на первом фонаре» [25, 146, 160].

16 Геппенер (за чоловіком Лінка) Н. В. (1896–1981) до війни працювала у Всеукраїнському музейному містечку.

17 За наказом №2 від 15.11.1943 р.: «§1. Призначити на посаду в.о. ст. наукового робітника Центрального історичного музею т. Геппенер-Лінка Н.В. з 12/XI-1943 р. з місячним іспитовим терміном» [2, 2].

18 За наказом №2 від 15.11.1943 р.: «§3. Призначити на посаду в.о. наукового робітника ЦІМ тов. Мамонова Валерьяна Семеновича з 12/XI-1943 р. з місячним іспитовим терміном» [2, 2].

з 1 липня 1944 р. – зав. експозиційним відділом етнографії (за сумісництвом) [3, 83]. У жовтні 1945 р. В. Мамонова призначили відповідальним за побудову етнографічної експозиції [5, 85зв]. Він запросив на тимчасову допомогу В. Парасунька [5, 91], з яким збирав експонати для етнографічної виставки [6, 55, 66]. Проте 1 жовтня 1946 р. обидва були звільнені «за незабезпечення належним керівництвом відділу етнографії в підготовці виставки до відкриття» [6, 93].

Рис. 4. Співробітники музею: Н.В. Лінка-Геппенер і І.М. Самойловський (малюнок Ю. Ю. Павловича).

7. Махно Євгенія Володимирівна¹⁹ у 1942 р. працювала у Музеї до- і ранньої історії. Є. Гороховський зазначає, що вона залишилася в Києві з маленькою дитиною, і що П. Грімм, взявши її на роботу, врятував від голодної смерті [27]. Г. Бузян зазначає, що Є. Махно народила дочку в окупованому Києві [22, 317]. Є. Махно була одним з авторів листа-вітання до П. Грімма [61, 63–66], у якому згадується доля вагітної співробітниці: «Цю винагороду²⁰ отримували без винятку всі співробітники, навіть одна співробітниця, яка внаслідок інтоксикації під час вагітності лежала у лікарні. Навіть більше, після народження дитини їй оплатили двомісячну відпустку» [50, 458]. Як зазначає Г. Бузян, Є. Махно згадувала, що під час вагітності в окупованому Києві страждала на токсикоз, що і дає змогу пов'язати цей уривок з листа з долею самої Є. Махно. За свідченням Н. Лінки-Геппенер, П. Грімм віддавав вагітній співробітниці частину свого пайка [32, 237]. Побіжно робота дослідниці в музеї згадується у статті С. Кота і Ю. Коренюка: «... до роботи в цьому закладі²¹ залучили тоді ще молоду, проте вже відому з фахового боку дослідницю-археолога Євгенію Махно, яка готувала експозицію відділу черняхівської культури» [37, 74]. За усним повідомлення Г. Бузян, після народження дитини Є. Махно покинула Київ: у списках

19 Махно Є.В. (1913–1992) – відомий археолог, дослідниця черняхівської культури. У 1935–1939 рр. навчалася на іст. ф-ті Київ. держ. ун-ту ім. Шевченка. З 1939 р. працювала в ІА, де стала асистенткою В. Петрова [18, 108].

20 Надбавку до платні за хорошу роботу.

21 Музей до- і ранньої історії

співробітників 1943 р. її прізвища немає. З липня 1944 р. відновила роботу в ІА [28, 184; 29, 36; 18, 109], де вела активні польові дослідження. У 1949 р. захистила кандидатську дисертацію. Її успішна археологічна діяльність продовжувалася аж до самої смерті у 1992 р.

8. *Павлович Юрій Юрійович*²² – відомий етнограф і художник; його малюнками проілюстровано «Провідник по археологічному відділу» В. Козловської (1928) [33]. Як співробітник Музею до- ранньої історії згадується у списку НМІУ. Він був автором двох різдвяних листівок, якими співробітники музею привітали дружину та дітей П. Грімма [58], у тексті однієї з яких зазначається: «*Передайте Вашим дітям маленькі різдвяні листівки, намальовані нашим старим художником Павловичем*» [63; 50, 455]. Під час окупації художник замальовував місто, а після звільнення Києва у акварелях зафіксував вигляд зруйнованого Університету. В одному з саморобних альбомів з наклеєними малюнками²³ є маленькі портрети співробітників музею Н. Лінки-Геппенер і І. Самойловського (рис. 4) [51, 291]. Після окупації Ю. Павлович працював науковим співробітником в Історичному музеї,²⁴ з 1 серпня 1944 р. – зав. експозиційним відділом «Історія Києва» [3, 83], де працював до звільнення за станом здоров'я у 1946 р. [6, 97]. У 1947 р. художник помер у Києві.

9. *Парасунько Василь Семенович*²⁵ як співробітник Музею до- і ранньої історії згадується в обох списках, обіймав посаду наукового співробітника відділу етнографії.

У особовій справі він так описує свою долю: «*В октябрі при виході з оточення в Полтавській обл. в тил німцям заболів і був оставлен, внаслідок чого опинився на окупованій німцями території. С мая місяця 1942 г. і до юлія 1943 г. работав по збереженню²⁶ уцелених остатков етнографического музея. После этого бежал из Киева на территорию, оккупированную румынами (с. Озаринцы Винницкая обл.) где нелегально доживал до прихода Красной Армии (март 1944 г.)*» [4, 44].

У архіві НМІУ зберігається довідка (Ausweis): місце роботи – Управління преісторії та ранньої історії при Генералкомісаріаті; посада – науковий робітник. Адреса: Куренівка, Луговий завулок, № 21, кв. 1; член родини – син Парасунько Левко Васильович, 1928 р. н.; підстава утримання – малолітній і кволе здоров'я [9, 46]. В. Парасуньку належить двомовне посвідчення від 6.01.1943 р., український варіант якого повідомляє: «*Округове управління в справах Археології*

22 Павлович Ю.Ю. (1872–1947) закінчив юр. ф-т Київ. ун-ту, одночасно навчався в худ. школі М. Мурашка. Пізніше був співроб. Кабінету антропології та етнології. Проводив етнограф. дослідження в 1920-х рр. на Чернігівщині у с. Старосілля та на Уманщині у с. Сушківка. Брав постійну участь у роботі Музею народознавства при Відділі етнології Кабінету, для якого виготовляв малюнки і фотографії. Автор метод. програми-запитальника «Народні одяги, взуття, зачісування, прикраси». У 1930-ті рр. – художник в ІМК АН УРСР [35, 63, 67; 21, 5–7].

23 Портрети містяться в альбомі «Типи населення м. Києва. Записи 28-го вересня 1943 р. та записи за січень, лютий та березень 1944 р. Вулишний побут» (М–1179).

24 За наказом №2 від 15.11.1943 р.: «§10. Призначити на посаду в.о. ст. наукового робітника художника т. Павловича Юрія Юрійовича з 15/XI-1943 р. з місячним іспитовим терміном» [2, 2].

25 У особовій справі зазначено, що Парасунько В. народився 12.04.1902 р. в с. Озаринці Могилівського р-ну Вінницької обл. Національність – українець, походження – селянське, основне заняття – викладання, безпартійний. З січня по травень 1921 р. працював вчителем Лікнепу в с. Коневі; з липня 1921 р. до лютого 1922 р. працював вчителем-груповодом у школі при дитячому домі в м. Могилів-Подільський. З грудня 1922 р. до березня 1923 р. продовжував вчителювати при товаристві Червоного Хреста. З вересня 1923 р. викладав українську мову і літературу в старших класах 7-річної трудової школи. З вересня 1924 р. до січня 1926 р. – на військовій службі у 6-му полку зв'язку в м. Києві. З березня 1926 р. до березня 1929 р. – секретар Етнографічного товариства в м. Києві. У липні 1929 р. закінчив літературно-лінгвістичний відділ КІНО. З липня 1929 р. до серпня 1930 р. – наук. співроб. діалектологічної Комісії УАН. З серпня 1930 р. до серпня 1933 р. – наук. співроб. Ін-ту мовознавства, де вивчав діалекти. З жовтня 1933 р. до листопаду 1934 р. – технік Управління зв'язку Київського центрального телеграфу. З листопаду 1934 р. до листопаду 1939 р. – у засланні, де працював механіком трансляційного вузла. З серпня 1940 р. до липня 1941 р. – старший викладач Черкаського пед. ін-ту по кафедрі мовознавства. З липня до жовтня 1941 р. – зв'язківець Червоної Армії. Також у особовій справі зазначено, що він погано знав німецьку. Родичі: дружина Павлюк Анна Іванівна і син Леонтій. Адреса проживання: м. Київ, вул. Фрунзе 109, кв. 21 [4, 43–46]. У 1930-х рр. В. Парасунько зазнав репресій, його мовознавчі статті були визнані контрреволюційними, йому заборонили жити в Києві і працювати за фахом та запропонували змінити професію на «*революційний пафос з електродротом*» [56, 29–33].

26 У документах, що публікуються, збережена орфографія оригіналу.

та Давньої Історії при Генералкомісарі. Київ, 6.I.1943 р. Посвідчення. Пред'явник цього, науковий співробітник Етнографічного відділу Округового Управління в справах до- і ранньої історії м. Києва п. Парасунько Василь Семенович дійсно є у відпустці і йде до себе додому до м. Озаринець Могилевської Округи Каменець-Подільської області за своїми науковими матеріалами. Керівник Округового управління. Секретар»²⁷ [9, 47]. Н. Лінка-Гепшенер згадувала його як етнографа, що жив в одному з нею районі. З березня 1944 р. до вересня 1945 р. В. Парасунько як солдат Червоної Армії пройшов Румунію, Угорщину, Чехословаччину і Австрію, закінчив військову службу перекладачем при штабі. 20 жовтн 1945 р. тимчасово прийнятий до Історичного музею на посаду старшого наукового робітника відділу етнології на допомогу завідувачу відділу В. Мамонову для побудови експозиції. У особовій справі є його заява: «Прошу призначити мене на тимчасову роботу науковим робітником у відділ етнографії в/музею. Побут України стоїть об'єктом моїх наукових студій з історії культури вже давно, у практиці мені доводилося працювати коло музейних збірок теж довго і я гадаю, що можу допомогти музеєві у справі влаштування виставки. 19.X.1945»²⁸ [4, 46]. З Інститутом етнографії він був відряджений в експедицію до Ужгорода (20.12.1945–20.01.1946 р.) [5, 119]. Звільнений з роботи 1 жовтня 1946 р. разом з В. Мамоновим [6, 84, 93]. За свідченням Л. Філонова, В. Парасунько у віці 87 років мешкав у Києві разом з дружиною.

10. Покровська Євгенія Федорівна²⁹ як працівник Музею до- і ранньої історії згадується в обох списках співробітників. Про її роботу в археологічному музеї під час окупації згадується в некролозі [44, 155]. Вона є одним з авторів листа-привітання до П. Грімма [61]. У 1943 р. відновила роботу в ЦІМ на посаді молодшого наукового співробітника³⁰, але через три дні звільнилася у зв'язку з переходом на роботу до ІА, до відділу скіфських племен і античних міст [28, 184; 29, 36]. У 1953 р. захистила кандидатську дисертацію і продовжувала наукову діяльність до виходу на пенсію у 1963 р. Померла у 1995 р. в Києві [44, 155; 49, 4–8].

11. Самойловський Ілля Михайлович³¹ – як співробітник Музею до- і ранньої історії згадується у списку НМІУ (прізвище закреслено). В музеї він займав посаду наукового робітника. У грудні 1941 р. з ним зустрічався Н. Феттіх [55, 57]. В. Козюба повідомляє, що І. Самойловський працював в музеї з січня 1942 р.: розбирав матеріали з власних розкопок Корчуватівського могильника. Внаслідок конфлікту зі Р. Штампусом через розходження в інтерпретації могильника був звільнений з роботи 1.05.1943 р. [34, 125–127]. Він здійснював археологічний нагляд за земляними роботами у Києві в червні 1942 р. [52, 35, 36]. У фондах НМІУ зберігається портрет І. Самойловського роботи Ю. Павловича [51, 291]. Після окупації повернувся на роботу до ЦІМ³², проте через три дні звільнився у зв'язку з переходом до ІА [28, 184, 185; 29, 36]. У 1946 р. захистив кандидатську дисертацію і продовжував археологічну діяльність в ІА до виходу на пенсію у 1955 р. Вчений помер у 1973 р. в Києві.

27 Нім. варіант: «Der Generalkomissar in Kiew Abteil. II-i. Bezirksamt für Vor- und Frühgeschichte. Kiew 6/I 1943 J. Ausweis. Der Vorzeiger dieses Ausweises Wissenschaftlicher Mitarbeiter der Volkskundeabteilung des Bezirksamtes für Vor- und Frühgeschichte in Kiew Parassunko Wassil Semenowitsch ist vom 5/I bis zum 15/I 1943 beurlaubt und reist nach seine Heimat – Dorf Osarinez, Mogilew-bezirk, Kamenez-Podolsk Gebiet, um seine wissenschaftliche Materialien zu holen. Leiter des Bezirksamtes für Vor- und Frühgeschichte».

28 У наказі директора Миколаєнко зазначається: «Призначити старшим науковим робітником в допомогу зав. відділу етнографії т. Мамонову В. С. на час побудови Етнографічної виставки, до 1/1-1946 р. т. Парасунька Василя Семеновича з оплатою за штатним розписом. Підстава: Заява т.» [5, 91].

29 Покровська Є. Ф. (1904–1995) – відомий археолог, спеціалізувалася з раннього залізного віку. 1931 р. закінчила музейний ф-т Київського худ. ін-ту. З 1938 р. працювала в ІА у скіфо-сарматському відділі, брала участь у розкопках Немирівського, Гаврилівського і Шарпівського городищ [44, 154–155].

30 За наказом №2 від 15.11.1943 р.: «§5. Призначити на посаду молодшого наукового робітника Покровську Євгенію Федорівну з 12/XI-1943 р. з місячним іспитовим терміном» [2, 2].

31 Самойловський Ілля Михайлович (1881–1973) – відомий археолог, закінчив іст.-філ. ф-т Харківського ун-ту та Московський археологічний ін-т. У 1920-х рр. працював у ВІМ. З 1935 р. – штатний наук. співроб. ПМК УАН, брав участь у археологічній експедиції на Дніпрельстані, дослідженнях арх. пам'яток Києва [34, 125–126].

32 За наказом №2 від 15.11.1943 р.: «§6. Призначити на посаду наукового робітника тов. Самойловського Іллю Михайловича з 12/XI-1943 р. з місячним іспитовим терміном» [2, 2].

12. *Шиліна Лариса Степанівна* як співробітник Музею до- і ранньої історії згадується в обох списках. Одна з авторів листа до П. Грімма [61]. Після закінчення окупації була прийнята молодшим науковим співробітником ЦІМ³³, проте через три дні звільнилася у зв'язку з переходом на роботу до відділу археології первісного суспільства ІА [29, 36].

13. *Шугаєвський Валентин Андрійович*³⁴ лишився в окупованому Києві і у вересні 1941 р. згадується у «Списку установ відділу культури та освіти Київської міської управи» як директор Лаврського музею [38, 95]. Взимку 1941–1942 рр. виявляв значний інтерес до долі колекції Історичного музею, про що згадує Н. Феттіх [55, 54, 58, 69], якому вчений допомагав рятувати експонати з-під руїн Успенського собору [55, 132, рис. XX]. Під час окупації брав участь у наукових пленумах Музею-архіву переходової доби, працював в Комісії з розгляду української національної емблематики. В. Шугаєвського було внесено до переліку цінних наукових кадрів, які залишалися у Києві³⁵. Як співробітник Музею до- і ранньої історії В. Шугаєвський є в обох списках. Серед документів НМІУ є і його лікарняні листи. Перший виданий 1-ю міською поліклінікою 27 липня 1942 р.: діагноз – стенокардія; кому – Генеральний комісаріат; адреса проживання – Лютеранська 21а/21 [9, 32]. Другий лікарняний з 31 серпня до 1 вересня 1942 р. (рис. 5) – з тієї ж поліклініки: адреса проживання – Лютеранська 21а/21; вік – 58 років; діагноз – ентероколіт; режим – лежачий; місце роботи – Генеральний комісаріат [9, 29]. Ще один лікарняний за 11 вересня 1942 р. написаний на клаптику паперу зі штампом «І К. М. Поліклініка»: «У п. Шугаєвського В. миокардит, энтероколит хронич. и упадок сил. Желательно отдых в ближайшие дни на 3-4 недели» [9, 27]. Крім того, є довідка (Ausweis) від 31 липня 1942 р.: місце роботи – Історичний музей; посада – науковий робітник; адреса – вул. Лютеранська, № 21-а, кв. 21; члени родини – дружина П.Г. Шугаєвська, 1898 р. н. і дочка А.В. Шугаєвська, 1930 р. н. [9, 37].

Наприкінці вересня 1943 р. вчений виїхав до Львова, де впорядковував записки до топографічного зведення знахідок римських монет. У 1944 р. у Празі читав лекції, був членом Чеського нумізматичного товариства. У 1945 р. працював в Українській вільній академії наук (УВАН). У 1947 р. виїхав до США, брав участь у підготовці «Енциклопедії українознавства». Помер В. Шугаєвський 2 листопада 1966 р. [29, 651; 38, 95, 96].

Науково-допоміжний персонал. З науковим складом співробітників тісно пов'язаний науково-допоміжний персонал, до якого належать такі працівники.

1. *Верховська Нонна Іванівна* – перекладач, є в обох списках співробітників. Згадується Н. Лінкою-Геппенер як перекладач, яка сильно ніяковіла перед німцями, тому через неї було важко з ним спілкуватися [32, 236, 237].

2. *Гаян Данило Семенович* працював у ВІМ як препаратор у 1920-х рр., наприкінці 1925 – поч. 1926 р. – музейний наглядач [10, 2зв]. У протоколі засідання Музейного комітету ВІМ за лютий 1926 р. зазначено, що Д. Гаян працював у відділах Історико-побутовому і Народного мистецтва під керівництвом Д. Щербаківського [10, 26]. У 1930-х рр. він згадується як препаратор³⁶. У доповідній записці від 20.10.1941 р. його як ученого-препаратора називають серед співробітників, яким просять дозволити вхід на територію Лаври [1, 29]. Як співробітник

33 За наказом №2 від 15.11.1943 р.: «§4. Призначити на посаду молодшого наукового робітника ЦІМ Шиліну Ларису Степанівну з 12/XI-1943 р. з місячним іспитовим терміном» [2, 2].

34 Шугаєвський В.А. (1884–1966) – нумізмат, археолог та історик, до революції працював у Ермітажі як вільно-найманий інвентаризатор. У 1920-х рр. працював в Чернігові, проводив археологічні розвідки та розкопки, систематизував нумізматичну колекцію Держмузею. З 1926 р. зарахований до Всеукраїнського музейного містечка. Після смерті В. Ляскоронського – зав. від. нумізматики (Нумізматичний музей за документами НКО). У 1933 р. два місяці перебував в ув'язненні. Пізніше обійняв посаду зав. відділом нумізматики в ЦІМ, через 6 років «добровільно» звільнився, наприкінці 1940 р. організував Кабінет нумізматики при іст. ф-ті Київського держ. ун-ту, читав лекції аспірантам-історикам [38, 88–96].

35 У звіті про наукові установи від 3.02.1942 р. зазначається: «Професор Шугаєвський вважається визначним нумізматом» [13, 250].

36 Наприклад, Д. Гаян згадується в акті перегляду фондового приміщення в підвалі, в якому зберігалися ящики з археологічними речами від 23.01.1932 р. [7, 4]; в акті від 25.04.1932 р. про відкриття сховища цінностей і відбір експонатів для експозиції феодалізму [7, 15] і в акті від 21.04.1932 р. [7, 21, 25].

Музею до- і ранньої історії вказаний в обох списках. У архіві НМІУ є довідка (Ausweis): місце роботи – Археологічний музей; посада – «препаратчик»; адреса – Цитадель 11, № 64, кв. 5; член родини – дружина Галян Євдокія Володимирівна, 1890 р. н., підстава утримання – хатня господарка [9, 38]. Після окупації у грудні 1943 р. повернувся на роботу до ЦІМ³⁷ як реставратор, з наступного року – зав. господарською частиною [3, 2], 27 березня 1944 р. звільнився [3, 8].

Листок непрацездатності ВЯ № 051288

Виданий 31/III 1943 у м. Київ, вул. Садовська, № 11

Шифр лікарні Криво

Мук. Ж. Рік народження 58

Діагноз 1. Шугаєвський Валентин Яковлевич Шугаєвський Валентин Яковлевич

Виданий ліжок (основа, причина тимчас. хвороб.) Шугаєвський Валентин Яковлевич

ВНД НЕПРАЦЕЗДАТНОСТІ (російською) (медицинське підкреслення)

Захворівання У зв'язку з виробничим

Не у зв'язку з виробничим

Карантин

Доглядний хворого

Доподобний період

Передчасні пологи

Нормальні пологи

Патологічні пологи

РЕЖИМ: місячний

Звільнення від роботи

З якого числа 31/III

По яке число виконано перше санітарне

Відав лікар Криво

ПРИСТУПИТИ ДО РОБОТИ

В

Примітки

Рис. 5. Лікарняний В.А. Шугаєвського.

3. *Горохов Савелій Іванович* – фотограф, згадується в обох списках співробітників Музею до- і ранньої історії. У архіві НМІУ зберігається форма № 2 продовження листа непрацездатності (20–31 січня 1943 р.): адреса Н[абережно] Крещ[атицька], 1–9; діагноз – загострення бронхіальної астми, рекомендований режим – постільний; вік – 54 роки, місце роботи – Музей Археології, посада – фотограф [9, 30]. Крім того, наявна довідка (Ausweis): місце роботи – Управління по справах археології і давньої історії; посада – фотограф; адреса – Набережно-Хрещатицька, № 1/16, кв. 9; член родини – дружина А.П. Горохова, 1895 р. н., підстава утримання – домогосподарка [9, 42]. Після окупації С. Горохов був прийнятий на роботу до Історичного музею³⁸ завідувачем фотолабораторії. Проте вже в жовтні 1945 р. лабораторію очолив Б.Д. Степченко [5, 91].

4. *Григорьев Сергій Г.[?]* згадується у доповідній записці від 20 жовтня 1941 р. як завідувач господарством (ймовірно, ЦІМ), якому просять надати доступ на територію Лаври [1, 29]. На фотографії від 20 грудня 1941 р. він разом з Н. Феттіхом, Д. Ласло і В. Шугаєвським розглядає золототкані речі, вилучені з-під руїн Успенського собору [55, 132, рис. XX]. У списку з НМІУ він згадується як співробітник Музею до- і ранньої історії, де він вірогідно виконував обов'язки коменданта. Він підписував рукописні варіанти табелів робочих та довідку про наявність утриманців, видану П.А. Червоненку за місцем проживання по вул. Володимирській 57 [9, 6, 8, 10, 12, 40].

37 За наказом №7 від 20.12.1943 р.: «Призначити на роботу реставратора-консерватора т. Галяна Данила Семеновича 20/XII-1943 р. Підстава: заява т. Галяна. Підпис: в.о. директора І. Бондар» [2, 7].

38 За наказом №2 від 15.11.1943 р.: «§9. Призначити на посаду зав. фотолабораторії тов. Горохова Савву Івановича з 15/XI-1943 р. з місячним іспитовим терміном» [2, 2].

5. Деденцова Л.В. як співробітниця Музею до- і ранньої історії згадується у списку НМІУ. У списку ІА НАНУ її прізвище закреслене (можливо, звільнилася влітку 1943 р.). Після окупації з 1 грудня 1943 р. працювала в Історичному музеї секретарем-керуючою справами [2, 4], 14 березня 1944 р. вийшла на пенсію [3, 6].

6. Демидчук Федір Іванович з 1930-х рр. працював у ЦІМ, у 1932 р. – заступник директора³⁹. Згадується в обох списках співробітників Музею до- і ранньої історії як реставратор. У архіві НМІУ є недатоване німецькомовне посвідчення⁴⁰: «*Генералкомісар в Києві. Відділ II-і. Окружне управління до- і ранньої історії. Київ ... 4 р. Посвідчення. Деменчук⁴¹ Федір Іванович прийнятий на роботу реставратором до Окружного управління до- і ранньої історії. Це посвідчення видає йому для пред'явлення в Житомирському міському магазині. На підставі цього посвідчення має Житомирський міський магазин видати його родині продуктові картки. Керівник Окружного управління до- і ранньої історії*» [9, 19]. Ще один документ, що стосується цього працівника – розписка за отриману платню: «*Расписка. 4-II-43 Зарплату в сумме 577 руб. (пятьсот семьдесят семь руб.) от Управления по делам до и ранней истории получил за январь месяц. Ф.И. Демидчук*» [9, 22].

7. Іванова Ірина Іванівна (ймовірно, 1926 р. н.) працювала лаборантом. У архіві НМІУ зберігаються її лікарняні листи. Перший – з 6-ї поліклініки, за 19–25 серпня 1942 р., повідомляє: вік – 16 років; робота – Археологічний інститут, лаборант; діагноз – катар. ангіна, температура – 37,8; режим – постільний [9, 34]. Другий лікарняний, від 28 серпня 1942 р. до 5.08⁴², подає таку інформацію: адреса – Жилян[ська?] 51–7; діагноз – катар. ангіна, температура 37,5; рекомендований постільний режим [9, 28].

8. Каневська Марія Феліксівна згадується в обох списках співробітників, працювала бібліотекарем. У архіві НМІУ зберігається довідка: «*м. Києва. Б/У 85. 30 вересня 1942 р. Інституту археології в. Володимирська № 57. Цим будинкоуправління по вул. Саксаганського № 14, ставить Вас до відома, що в зв'язку зі зміною в родині – видана довідка «Ausweis» про утримання вашою співробітницею п. Каневською М.Ф. її мати п. Козир П.П. втрачає силу з 1 жовтня ц. р. (Підпис – Керуючий б/у)*» [9, 23]. Ще одна довідка (Ausweis) від 30 вересня 1942 р. (дійсна до 1 жовтня 1942 р.) містить таку інформацію: місце роботи – Інститут археології; посада – бібліотекар; адреса – вул. Панківська, № 14, кв. 10. Вказаний один член родини – мати Козир П., 1879 р. н. Примітка повідомляє: «*Перебування на утриманні з 1.10.1942 р. переходить до іншої особи про що надіслано в листі 30.09.1942 р.*» [9, 44]. У спогадах Н. Лінки-Геппенер згадується заручена з німцем бібліотекарем, що виїхала з ним на Захід [32, 250].

9. Кузнецов М. В. зазначений у листі співробітниць музею як член партії, заарештований Гестапо: «*Співробітники, які потрапляли у скруту, могли щоразу розраховувати на підтримку Пауля Грімма. Він навіть зробив невдалу спробу допомогти заарештованому Гестапо члену партії М. В. Кузнецову, який звідти так і не повернувся*» [61; 50, 458]. Н. Лінка-Геппенер зазначала, що молодий археолог Кузнецов мав туберкульоз хребта. Він, очевидно, мав зв'язки з підпіллям, і через це був заарештований Гестапо [32, 237, 241, 242].

39 Згадується в актах від 25.04.1932 р., 26.05.1932 р., 17.06.1932 р., 7.07.1932 р. [7, 15, 16, 18–20, 34]. В акті від 21.04.1932 р. зазначається: «*1932 р. 21 квітня зав. фондом Колицуняк, заст. директора Демидчук та препаратор Галян склали цей акт про те, що зі складів на горішньому поверсі вилучено срібні, золоті, посріблені та позолочені експонати та перенесено їх до сховищ дорожочітності. Ключі від сховищ має т. Демидчук, двері сховищ запечатуються*» [7, 21, 25].

40 «*Der Generalkommissar in Kiew Abt. II-i. Bezirksamt für Vor- und Frühgeschichte. Kiew den ... 4. Ausweis. Dementschuk Fedor Iwanowitsch ist im Bezirksamt für Vor- und Frühgeschichte beim Generalkommissar in Kiew, Abteil. II-i als Restaurator angestellt. Dieses Ausweis ist Ihm für die Vorzeigung in Shitomir Stadthandel ausgegeben. Auf Grunde dieses Ausweises hat der Shitomir Stadthandel seiner Familie die Lebensmittelkarten auszuliefern. Leiter des Bezirksamtes für Vor- und Frühgeschichte*». Посвідчення недатоване, проте згадка Окружного управління відносить його до 1942 р. Прізвище написано з помилкою «Деменчук».

41 Прізвище вказане з помилкою.

42 Помилка у даті, швидше 5.09.

Liste der Arbeiter des Bezirksamtes für Vor- und Frühgeschichte
vom 1. bis 15. ten Oktober 1942.

Name in Vorname	1/X	2/X	3/X	5/X	6/X	7/X	8/X	9/X	10/X	11. Tag	12/X	13/X	14/X	15/X	Jan Jahren
1. Pantschenko, Konstantin	/	/	1-Urlaub												3
2. Melnikow, Wladimir	/	/	/	/	/	/	/	/	/	2	/	/	/	/	13
3. Besborodko, Igor	/	/	/	/	/	/	/	/	/		/	/	/	/	13
4. Werna, Nikolaj	/	/	/	/	/	/	/	/	/		/	/	/	/	13
5. Sanadworow, Peter	/	/	/	/	/	/	/	/	/	±	/	/	/	/	13
6. Nowik, St.	-	-	- Urlaub								/	/	/	/	4
7. Nowik, H.	-	-	- Urlaub								/	/	/	/	4
8. Limanskij, Anatol	-	-	- Urlaub								/	/	/	/	4
9. Kowaljew, g.		Urlaub	-	/	/	-	-	/	-	/	/	/	-	/	5
10. Schwetschunke, g.	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	-	-	1/2	1/2	-	1/2	1/2	1/2	1/2	5 1/2

Рис. 6. Табелъ роботи підсобних працівників.

Підсобні робітники. Прізвища підсобних працівників (робітників, двірників, прибиральників) відомі за робочими табелями (рис. 6), заявами, посвідченнями з архіву НМІУ. Зберіглася відомість з особистими даними таких працівників (рис. 7).

1. *Безбородько Ігор* згадується у табелі за 1–15 жовтня 1942 р., робітник [9, 4].

2. *Верна Микола Петрович* (народився у 1920-х рр.), робітник, згадується в обох списках (в обох прізвище закреслено). Його прізвище наведене у табелях за 1–15 жовтня 1942 р., 1–15 січня 1943 р., 16–31 січня 1943 р., 1–15 лютого 1943 р., 16–28 лютого 1943 р., 1–15 березня 1943 р. [9, 4–13]. Відомість надає про нього такі дані: сімейний стан – неодружений; проживання – вул. Кадетське шосе 19/7; спеціальність – столяр; робота, що виконується – робітник; члени родини – немає; знання німецької – немає [9, 31].

3. *Занадворов Петро Вікторович* (1924 р. н.), робітник, згадується в обох списках (в обох його прізвище закреслено), а також у табелі за 1–15 жовтня 1942 р. (як «Занадворний») [9, 4]. Його прізвище є у табелях за 1–15 січня 1943 р., 16–31 січня 1943 р., 1–15 лютого 1943 р., 16–28 лютого 1943 р., 1–15 березня 1943 р. [9, 5–13] і списку відпусток⁴³ 18–22 травня 1942 р. [9, 15]. У

der Arbeiter des BEZIRKSAMTES für VOR-und-FRÜHGESCHICHTE beim
Generalkommissar, Abt. II-1

№	Vor- und Zuname	geburtsdatum.	Familienstand	Wohnung	Erlerner beruf.	Ausgeübte Tätigkeit	Familienangehörige.	Kenntnis der deutsch. Sprache.	gebaltsklasse.	Die Jahrwahrentschüsse.
1.	Nowik, Nikolaus Ewstavljewitsch.	1887	Verheiratet	Lukjanowska Str. 59/1	Ungelernt	Arbeiter	2	Nicht	20 RM monatlich	
2.	Nowik, Stephan Ewstavljewitsch	1886	Verheiratet	Lukjanowska Str. 59/26	Ungelernt	Arbeiter	4	Nicht	" "	
3.	Limanski, Anatol Wasiljewitsch	1926	Ledig	Twerskaja Str. 8/6	Ungelernt	Arbeiter	-	Nicht	" "	
4.	Pantschenko, Konstantin Dementjewitsch	1895	Verheiratet	Saksaganaska Str. 22/7	Ungelernt	Arbeiter	2	Nicht	" "	
5.	Sanadworow, Peter Viktorowitsch	1924	Ledig	Nabereznaja Schosse 18/6	Ungelernt	Arbeiter	-	Nicht	" "	
6.	Werna, Nikolaus Petrowitsch	192	Ledig	Kadeten-schosse, 19/7	Tischler	Arbeiter	-	Nicht	" "	

Leiter des Bezirksamtes für
Vor- und Frühgeschichte

Рис. 7. Відомість з особистими даними підсобних робітників.

43 У списку відпусток рік не вказаний, проте, враховуючи наявність прізвищ – Новік С. і Новік Н., які зникають з табелів на початку 1943 р., його впевнено можна датувати 1942 р.

відомості є такі дані про нього: сімейний стан – неодружений; проживання – Набережне шосе 16/6; спеціальність – некваліфікований; робота, що виконується – робітник; члени родини – немає; знання німецької – немає [9, 31].

4. Занадворова Кс. Ден. згадується в обох списках, можливо, родичка П. Занадворова.

5. Зварич Іван Євтухів. (1889 р. н.), двірник. У архіві НМІУ є форма № 2 (подовження листка непрацездатності) з поліклініки комітету допомоги за 13–24 жовтня 1942 р., у якому вказана така інформація: робота – двірник, буд. 57 по Короленка, рік народження – 1889. Діагноз – міозит м'язів спини [9, 33]. Наявне також його посвідчення працівника Генерального комісаріату від 16 травня 1942 р., підписане П. Гріммом (рис. 8), у якому вказане його місце проживання – вул. Кузнечна 14/4. Воно було дійсне до 30 червня 1942 р., потім тричі подовжувалося (до 31 грудня 1942 р.) [9, 45]. У грудні двірник звільнився, на що вказує його заява (рис. 9): «Генеральний комісар в Києві. Відділ II-і. Окружне управління до- і ранньої історії. Київ, 10.12.1942 р. Двірник Окружного управління до- і ранньої історії Зварич Іван з 10.12.1942 р. звільнений за власним бажанням. Керівник Окружного управління до- і ранньої історії»⁴⁴ [9, 20].

6. Іванченко Григорій Мартинович згадується в обох списках. Вірогідно, про нього йдеться у доповідній записці від 20 жовтня 1941 р. про доступ на територію Лаври [1, 29]. Йому також належить довідка (Ausweis): місце роботи – Археологічний музей; адреса – Набережне Шосе, № 16, кв. 7; члени родини – дружина Іванченко А.А., 1898 р. н.; син Іванченко А.Г., 1941 р. н.; теща Янчук А.І., 1868 р. н. [9, 39].

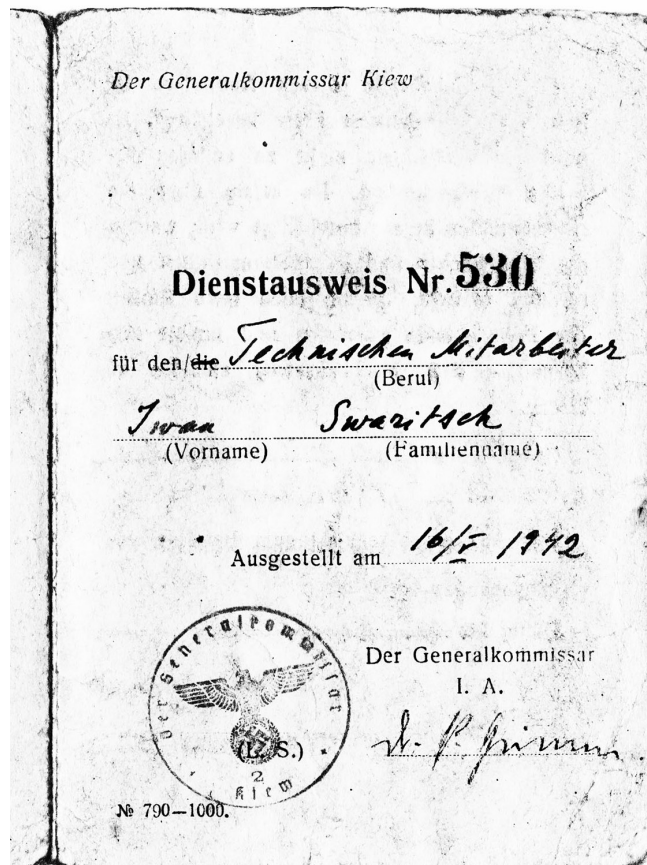

Рис. 8. Службове посвідчення І. Є. Зварича з підписом П. Грімма.

44 «Der Generalkommissar in Kiew Abt. II-i. Bezirksamt für Vor- und Frühgeschichte. Kiew, d. 10.XII-42 r. Auf eigenen Wunsch ist der Hausknecht des Bezirksamtes für Vor- und Frühgeschichte Swaritsch Iwan den 10.XII-42 r. entlassen. Leiter des Bezirksamtes für Vor- und Frühgeschichte». Розпорядження не підписане, але за датою воно подавалося на підпис Йозефу Бенцінгу.

7. Ковальов Г., робітник, згадується у табелі за 1–15 жовтня 1942 р. [9, 4].

8. Лиманський Анатолій Васильович (1926 р. н.), робітник, згадується у табелях за 1–15 жовтня 1942 р. і 1–15 січня 1943 р. [9, 4, 5]. Відомість надає про нього такі дані: сімейний стан – неodrужений; проживання – вул. Тверська 8/6; спеціальність – некваліфікований; робота, що виконується – робітник; члени родини – немає; знання німецької – немає [9, 31].

9. Мельник В. згадується в обох списках (в обох його прізвище закреслене). Можливо, це та ж сама особа, що й Мельников Володимир⁴⁵, який згадується у табелі за 1–15 жовтня 1942 р. [9, 4] та у списку відпусток 18–24 липня 1942 р. [9, 15], Мельник В. згадується у табелях за 1–15 січня 1943 р., 16–31 січня 1943 р., 1–15 лютого 1943 р., 16–31 лютого 1943 р., 16–28 лютого 1943 р., 1–15 березня 1943 р. [9, 5–13].

10. Новік Микола Євстафійович (1887 р. н.), робітник, табелювався за 1–15 жовтня 1942 р., 1–15 січня 1943 р. [9, 4, 5] і був списку відпусток 8–24 серпня 1942 р. [9, 15]. Відомість надає про нього такі дані: сімейний стан – одружений; проживання – вул. Лук'янівська 59/1; спеціальність – некваліфікований; робота, що виконується – робітник; члени родини – 2; знання німецької – немає [9, 31].

11. Новік Степан Євстафійович (1886 р. н.) – робітник, ймовірно брат М. Новіка, є у табелях за 1–15 жовтня 1942 р., 1–15 січня 1943 р. [9, 4, 5], у списку відпусток 8–24 серпня 1942 р. [9, 15]. Відомість надає про нього такі дані: сімейний стан – одружений; проживання – вул. Лук'янівська 59/26; спеціальність – некваліфікований; робота, що виконується – робітник; члени родини – 4; знання німецької – немає [9, 31].

12. Панченко Костянтин Дементійович (1895 р. н.) робітник, потім двірник, згадується в обох списках, у табелі за 1–15 жовтня 1942 р. [9, 4], у списку відпусток 15–31 серпня 1942 р. [9, 15]. Зберіглася його заява: «До Окр. Управління в справах археології та давньої історії. Від робітника Панченко Костянтина Дементійовича. Заява. Прошу зарахувати мене на посаду двірника в ввіреному Вам (управлінні) музеї археології. 10/XII.1942 р. Др. Бенцінгу на розпорядження. Підпис – Курінний» [9, 21]. Заява написана в день звільнення колишнього двірника І. Зварича. Відомість надає про нього такі дані: сімейний стан – одружений; проживання – вул. Саксаганська 22/7; спеціальність – некваліфікований; робота, що виконується – робітник; члени родини – 2; знання німецької – немає [9, 31].

13. Червоненко Пантелеймон Антонович, прибиральник, згадується в обох списках. Йому належить довідка (Ausweis) від 30 липня 1942 р., підписана комендантом С. Григор'євим: місце роботи – Обласне управління археології і давньої історії; посада – прибиральник управління. Адреса: вул. Володимирська, № 57, кв. 38; член родини – дружина Червоненко Параскева Семенівна, 1886 р. н., підстава утримання – стара, хвора. [9, 40]. Н. Лінка-Геппенер згадує старого

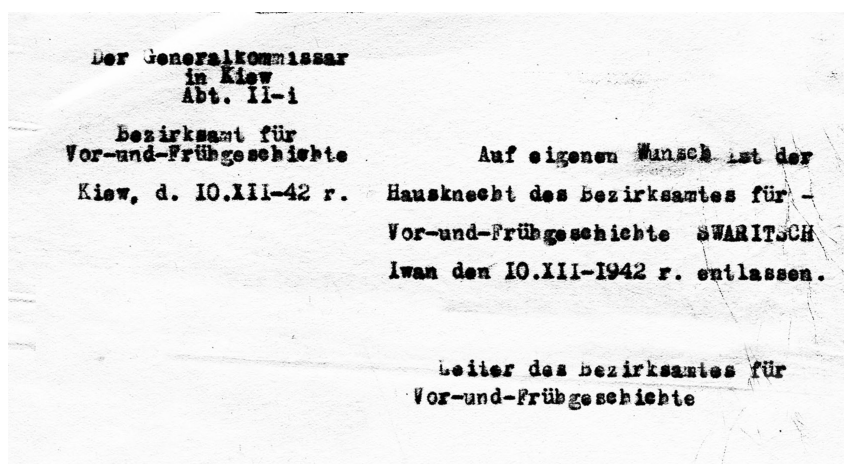

Рис. 9. Заява про звільнення двірника І. Є. Зварича.

45 Помилки у прізвищах зустрічаються дуже часто.

охоронця Пантелеймона, якого одного разу побив Р. Штампус, тому що той вчасно не відкрив йому двері [32, 246, 247, 254]. У 1943 р. П. Червоненко працював в Історичному музеї, разом з дружиною-прибиральницею⁴⁶. Обоє звільнилися 1 вересня 1944 р. [3, 60].

14. *Шевченко Георгій (Юрій) Олександрович*, робітник, згадується у таблиці за 1–15 жовтня 1942 р. [9, 4]. Йому належить заява від 10 грудня 1942 р.⁴⁷: «Директору П. П. Курінному. Заява. Постільки в моєму навчанні наступив такий період, що я не можу регулярно відвідувати роботу, я прошу Вас мою відсутність рахувати, як законну» [9, 18].

Співробітники, посади яких не встановлені. Посади кількох співробітників невідомі, серед них можна назвати таких працівників.

1. *Андріюк З.* зазначений у списку НМІУ (прізвище дописано вкінці олівцем).

2. *Вавилов* згадується Н. Лінкою-Геппенер як колишній білогвардійський офіцер, що працював у музеї восени 1943 р. і виїхав з німцями на Захід [32, 250, 252].

3. *Конопльов С. С.* вказаний в обох списках співробітників.

4. *Семенова Кл. Ант.* також згадується в обох списках.

5. *Таранушенко Петро Андрійович* – у списку з НМІУ (прізвище закреслене). Йому належить довідка (Ausweis): місце роботи – Генеральний комісаріат, Київ, відділ Па. Адреса: Круглоуніверситетська, № 2, кв. 31; члени родини – дружина Таранушенко Олена Павлівна, 1912 р. н.; син Таранушенко Борис Петрович, 1936 р. н.; син Таранушенко Георгій Петрович, 1938 р. н.; тітка Кошель Софія Романівна, 1876 р. н. [9, 43].

Таким чином, під час окупації у Музеї до- і ранньої історії працювало понад 40 різних за фахом місцевих співробітників. Найбільш вичерпна інформація про них міститься у документах наукового архіву НМІУ. У статті вперше опубліковано близько 20 документів щодо кадрового складу співробітників, також проаналізовано та подано інформацію ще з 25 архівних джерел. Проте наведений перелік співробітників може виявитися неповним, і подальші дослідження можуть надати додаткову інформацію про особовий склад музею в окупаційний період.

Джерела та література

1. ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171.
2. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-л, спр. 1.
3. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-л, спр. 2.
4. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-л, спр. 2а.
5. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-л, спр. 3.
6. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-л, спр. 4.
7. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1, спр. 18.
8. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1, спр. 28а.
9. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1, спр. 54а.

46 За наказом №2 від 15.11.1943 р.: «§2. Призначити на посаду сторожа-двірника Музею тов. Червоненко Пантелеймона Антоновича з 10/XI-1943 р. з місячним іспитовим терміном... §11. Призначити на посаду убиральниці Музею тов. Червоненко Параску Семенівну з 15/XI-1943 р. з місячним іспитовим терміном» [2, 2].

47 В оригіналі заява помилково датована 1941 р. Проте на той момент музей не працював, а П. Курінний був відсутній у Києві. До того ж заява подавалася на підпис Й. Бенцінгу, що дає змогу впевнено датувати її 1942 р.

10. ЦДАВО України, ф.166, оп. 6, спр. 3427.
11. ЦДАВО України, ф. 166, оп.12, спр. 418.
12. ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 10.
13. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4.
14. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 7.
15. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 103.
16. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 104.
17. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 3, спр. 25.
18. Абашина Н., Станиціна Г. До 100-річчя Євгенії Володимирівни Махно // **Археологія**. 2013, № 3.
19. Андрєєв В. Проект видання зводу пам'яток зарубинецької та черняхівської культур В. Петрова: спроба реалізації в окупованій Україні (1942–1943 рр.) // **Культурологічний вісник**. Вип. 29. 2012.
20. Більботенко І. Про що розповідають фото з родинного архіву Надії Володимирівни Лінки-Геппенер // **До 100-річчя Національного музею історії України. З історії музею та його раритетів**. Київ, 1998.
21. Борисенко В. Традиційна культура фінів початку ХХ ст. в малюнках художника-етнографа Юрія Павловича (1872–1947) // **Павлович Ю. Фінляндія (1905–1910)**. Київ, 2001.
22. Бузян Г. Пам'яті Євгенії Володимирівни Махно // **Pereyaslavica**. Наукові записки. Вип. 3 (5). Переяслав-Хмельницький, 2009.
23. Відейко Ю. Кордиш Н.Л. // **Енциклопедія Трипільської цивілізації**. Т. 2. Київ, 2004.
24. Гедз В. Джерела до вивчення культурного життя в окупованому Києві (1941–1943 рр.) // **Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики**. Вип. 15. Київ, 2007.
25. Геппенер-Лінка Н. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. // **Лаврський альманах**. Вип. 11. Київ, 2003.
26. Горохівський П. П.П. Курінний – видатний учений і діяч культури України 20–30-х рр. ХХ століття // **Курінний П.П. Історія археологічного знання про Україну**. Умань, 2013.
27. Гороховский Е. Встречное движение: две истории о приключениях сокровищ культуры Украины и Германии в ХХ в. // **Зеркало недели**, № 34, 02.09.2000.
28. Дзбановський Є. Інститут археології АН УРСР у 1944 році // **Археологія**. Т. І. 1947.
29. **Інститут археології Національної академії наук України (1918–2014)**. Київ, 2015.
30. Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Ч. І: Джерелознавче дослідження. Київ, 2014.
31. Кашеварова Н. Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гаупттайнзацфюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. // **Архіви України**. 2005, № 1–3.
32. **Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи. Спогади**. Київ, 2016.
33. Козловська В. Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 1928.
34. Козюба В. До 130-річчя Іллі Михайловича Самойловського // **Археологія**. 2012, № 1.
35. Колеснікова В., Черновол І., Яненко А. **Музей (Кабінет антропології та етнології ім. проф. Хв. Вовка)**. Київ, 2012.

36. *Кот С.* Курінний Петро Петрович // **Енциклопедія історії України**. Т. 5. Київ, 2008.
37. *Кот С., Коренюк Ю.* Михайлівські пам'ятки в російських музеях // **Пам'ятки України**. 1999, № 1.
38. *Кураєв Г., Якушева-Омельянчик Р.* Шугаєвський В.А. – історик, археолог, нумізмат // **Київська старовина**. 1995, № 5.
39. *Латуха Т.* Археологічний музей при київських вищих жіночих курсах // **Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури: Мат. наук.-практ. конф., присв. 70-річчю Білоцерківського держ. краєзн. музею**. Біла Церква, 1994.
40. *Ляшко С.* *Безвенглинський Б.П.* // **Енциклопедія Трипільської цивілізації**. Т. 2. Київ, 2004.
41. *Ляшко С.* *Курінний П.П.* // **Енциклопедія Трипільської цивілізації**. Т. 2. К., 2004.
42. *Малолетова Н.* Діяльність німецького бібліотекаря та книгознавця Йозефа Бенцінга під час нацистської окупації України (1941–1944) // **Студії з архівної справи та документознавства**. Т. 15. Київ, 2007.
43. *Павлова В.* Сторінки життя та наукова діяльність В.Є. Козловської // **Археологія**. 2007, № 4.
44. Пам'яті Євгенії Федорівни Покровської // **Археологія**. 1996, № 1.
45. *Пекарська Л.* Петро Курінний: повернення із забуття // **НМІУ – 110. Збірник наукових праць**. Ч. 2. Київ, 2009.
46. *Салата О.* Наукова інтелігенція Києва в умовах нацистського окупаційного режиму 1941–1942 рр. // **Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI ст.: європейський цивілізаційний вимір**. Мат. V щорічної всеукр. наук.-практ. конф. Київ, 2015.
47. *Сєбта Т.* **Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни**: Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2000.
48. *Сєбта Т.* Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при Райхскомісарі України: іст. нарис // **Архіви України**. 2009, № 3–4 (264).
49. *Скорий С.* Відділ скіфо-сарматської археології: історія, підсумки, перспективи // **Археологія**. 2005, № 1.
50. *Сорокіна С., Завальна О.* Німецький археолог доктор Пауль Грімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 р. // **Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів**. Т. 28. Київ, 2014.
51. *Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т.* Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр. (за матеріалами НМІУ) // **Археологія і фортифікація України**. Кам'янець-Подільський, 2015.
52. *Станиціна Г.О.* Маловідомі документи в науковому архіві Інституту археології НАНУ // **Музейні читання. Мат. наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки» 15–17 листопада 2010 р.** Київ, 2011.
53. *Строкова Л.* Музейні втрати в Україні («Краківський слід» археологічних колекцій Національного музею історії України та перспективи повернення) // **Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики**. Київ, 2005.
54. *Ткаченко М.* **Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.)**: Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1996.
55. *Феттіх Н.* **Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942)**. Київ, 2004.
56. *Філонов Л.* **Із плину часу. Історико-документальні нариси, публіцистика**. Вінниця, 2006.

57. Яненко А. Підготовка музейних працівників в аспірантурі Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. // **Сіверщина в історії України**. Вип. 8. Київ–Глухів, 2015.

58. **Die Internierung von Paul Grimm** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.professor-paul-grimm.de/inter1946.html>. – Дата звернення: 11.02.2016. – Назва з екрана.

59. Grimm P. Nordische Funde der Jungsteinzeit aus der Ukraine // **Germanen Erbe**. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte. Heft 9/10. September/Okttober 1942.

60. Seitz R. H. **Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a. d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäischen Bezüge**. 2009.

61. Šilina L., Pokrows`ka E., Machno E. Ein Dokument der Museumsgeschichte // **Informationen für die Museen der DDR** / Institut für die Museumswesen. 1989, nr. 2.

62. [Відсканований лист нім. м.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.professor-paul-grimm.de/mitarbeiterbrief-05-12-1942.pdf> – Дата звернення: 11.02.2016. – Назва з екрана.

63. [Відсканований лист нім. м.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.professor-paul-grimm.de/Brief421216Kiew.pdf> – Дата звернення: 11.02.2016. – Назва з екрана.

**СВЯТОГІРСЬКИЙ ФІЛІАЛ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО
ЗАПОВІДНИКА «ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙНИЙ ГОРОДОК»**

Початок 1930-х рр. в історії вітчизняного музейництва та науки традиційно асоціюється із політизацією, запровадженням партійно-ідеологічного контролю над інтелектуальним співтовариством, відпрацюванням форм і прийомів цькування, переслідування й знищення «ворожих більшовизмові ідей» та їхніх носіїв – представників національної української інтелігенції. Процеси насаджування «*догматичного марксо-ленінового підходу*» та нищення національної позитивістської парадигми супроводжувалися пошуками нових форм організації науки і культури, інституціональними експериментами, реорганізаціями структур музейних, освітніх, академічних установ. У функціонуванні Державного історико-культурного заповідника «Всеукраїнський музейний городок» (ВМГ) ці трансформації втілювалися у появі нових відділів та філіалів. У 1929 р. ВМГ був залучений до реалізації культурного шефства на Сталінщині¹, співробітники інституції мали допомогти «...*Сталінським пролетарям щодо піднесення культурно-політичного їх рівня й підсилення їх керівної участі в будівництві української пролетарської культури*» [10, 1]. 6 вересня 1932 р. на території колишнього Святогірського монастиря для відвідувачів був відкритий Святогірський філіал ВМГ – Вседонбаський антирелігійний музей [11, 122]. У вітчизняній історіографії діяльність Святогірського філіалу ВМГ тривалий час лишалися поза увагою вчених. Зі здобуттям незалежності історія заповідника та його структурних одиниць у 1920–30-х рр. стала об'єктом наукових студій. Інформацію про долю музейного філіалу, а також Святогірського Свято-Успенського чоловічого монастиря у міжвоєнний період знаходимо у дослідженнях А. Гришина [11], В. Дєдова [7; 8], В. Пащенко [12, 287–290], А. Скибінського [14], І. Преловської [13, 198–213]. Малодослідженість цієї проблематики обумовлена фрагментарністю, а інколи й відсутністю джерельної бази. Мета цієї студії висвітлити раніше невідомі аспекти діяльності Вседонбаського антирелігійного музею та ввести до наукового обігу листа співробітника ВМГ О. Михайловського до П. Курінного про створення музейного філіалу.

У 1922 р. на теренах колишнього Святогірського монастиря заснований Перший Всеукраїнський будинок відпочинку ім. Артема, при якому існував музей, створений за сприяння Центральної ради Спілки воєвничих безвірників України (ЦР СВБУ) [13, 198–213]. 13 травня 1932 р. на засіданні президії ЦР СВБУ після ознайомлення з інформацією про стан антирелігійного музею при Першому будинку відпочинку, президія констатувала, що музей «...*поруч з чималими досягненнями в розгортанні масової роботи й придбанні експонатів, має низку серйозних хиб, головно у побудові експозицій, що в чималій мірі носять аполітично-культурницький характер*». ЦР СВБУ запропонувала музею терміново виправити недоліки та ухвалила перетворити заклад на Вседонбаський антирелігійний музей. Крім того, президія виділила бригаду для переобладнання й перебудови експозицій музею, доручила науково-методичному секторові ЦР СВБУ організувати зразкову виставку антирелігійного руху в Україні для передавання її до постійного фонду Вседонбаського музею. Керівництво музеєм здійснювала Президія ЦР СВБУ [3, 28].

ВМГ, який «...*ніколи не вважав для себе за достатнє обмежитися антирелігійною роботою всередині своїх музеїв*», з ініціативи ЦР СВБУ зобов'язався «*будувати на засадах філіалу – Вседонбаський Антирелігійний Музей. Місцем для цього було обрано кол. Святогорський монастир, в роки громадянської війни політичний центр денікінщини на Україні, де зараз міститься Перший Всеукраїнський Будинок Відпочинку*» [15, 20]. У 1932 р. робітникам ВМГ доручили створити експозиції Святогірського антирелігійного музею. В особовому фонді П. Курінного – українського археолога, етнографа, музеєзнавця, директора ВМГ (1926–1933) зберігся

¹ Сталіно – назва м. Донецька в 1924–1961 рр.

лист співробітника ВМГ Олександра Івановича Михайловського², надісланий зі Святогірська, ймовірно, влітку–восени 1932 р. Наводимо текст листа повністю³:

«Вельми шановний Петро Петрович!

Вибаchte, що «разразился» таким великим листом, але я повинний це зробити, щоб застерегти Вас як керівника ВМГ від можливої помилки (на мій погляд загрозливої). Іго жовтня ніби кінчається термін перебування тут т. [О. І.] Шманая⁴ і він ніби (підкреслюю – ніби, бо точно не знаю) повинен повернутися в розпорядження обл. ради СВБ. Коли буде так – це буде велика помилка, цього припустити не можна, цього треба запобігти. Дозвольте пояснити, починаючи «від Адама».

Як Вам відомо нас надіслали утворити Вседонбасовськ. антирелігійний музей (а поки що виставку), так би мовити на голому місці. Ні майна, ні архиву, ні річей від Святогірськ. монастиря не залишилося і надії відшукати що-небудь дуже мало. Навіть, зібрати відомості про діяльність // (арк. 1зв.) монастиря за цікавих для нас часів 1905 р., 1914–17, за часів громадянської війни – і це великі труднощі. Крім того, печерні приміщення не дають можливості широкого розгортання річового показу. Отже, наша бригада, як кажуть, «с места в карьер» опинилася в дуже складному і скрутному становищі: без експонатів, без відповідного приміщення утворити виставку вседонбасовського значіння (особисто гадаю, що не тільки вседонбас. а ширше, бо за відсутністю у Харкові антирелігійного музею філія Всеукраїн. [ського]. муз. [ейного] гор. [одка], очевидно, вбере в сферу свого впливу і Харківщину). Зважаючи на це, бригада вирішила вийти з лянцюгів двохмірної подачі матеріалів (здебільшого фото і графіка) – і тому в програму передбаченої виставки дано спробу сполучити всі вигляди наочного показу: а) живопис – картини видатного худож. Щеглова, що ілюструють певні події з історії // (арк. 2) Святог. монаст. за певним документальним і історичн. обгрутованням і зконцентрованою клясового змісту, б) скульптура – групи, барельєфи, горельєфи тощо, які повинні дати глядачам уявлення про колишню справжню роль «Святих» гір і підкреслити клясову суть релігії взагалі. Це вперше відводиться серйозна увага антирелігійному містецтву; в) манекени, художня панорама тощо (комплекс впливів на глядача). Цей шлях безумовно дасть можливість мобілізувати увагу глядача і досягти бажаного наслідку. Але в разі відмовлення від будь якої з частин (гармонійно об'єднаних) художнього вислову антирелігійних думок, виставка буде розірвана, бліда, не показова і ВМГ понесе всесоюзний сором.

Це зокрема і особливо стосується скульптури, що дає реальну змогу аннулювати однамітність графічної площини. І це теж перша спроба // (арк. 2зв.) ввести антирелігійну скульптуру в обиход антирел. [ігійних] виставок не тільки як частину суто художнього оформлення, але як і самостійної вартості виставочний експонат (Містецтво на послугах антирелігійн. пропаганди).

В зв'язку ж з передбаченим художнім оформленням, навіть, і тої місцевості (скелі) де міститиметься музей це буде новим шляхом і словом в галузі музейної мови. На це подав згоду і директоріят ВМГ і Місцевий (І ВБВ⁵) культвідділ і правління, в такому ж напрямку переводилися і бесіди-міркування з художниками. Але... але все це піде «на смарку» в разі відклику звідси т. [О. І.] Шманая. І ось чому. По-перше, т. [О. І.] Шманай переводив й зараз переводить чорну, невдячну роботу організаційної закладки музею, проітовхання ідеї утворення вседонбасовськ. ант. [ирелігійного] музею в навколишніх районах і налагоджує потрібні зв'язки з організаціями і уста- // (арк. 3) новами; по-друге, особисті його властивості (тактовність, обережність, коли треба, настирливість) утворюють атмосферу, що сприяє роботі, а це дуже важно, бо

2 Відповідно до списку працівників ВМГ на початку 1933 р. – науковець першої категорії Музею історії релігії [4, 50]

3 Подається мовою оригіналу, особливості правопису збережені

4 Станом на 1 листопада 1933 р. – науковий робітник ВМГ, працював у заповіднику з 1931 р. [6]. У 1934 р. згадується серед наукових працівників печер, які «відкрили і зробили приступними для відвідувача чотири тюремні камери з кільцями, до яких приковували в'язнів, з місяцями, де в'язні мали сидіти і з місяцями, де їх поховано...» [1, 35]

5 Перший всеукраїнський будинок відпочинку

(я про це попереджав т. [Т. С.] Назаренка⁶) тут є досить сильна течія (вона і була) самотійницька, якій не подобається стан «філіяльності» музею і кожен безтактний і непродуманий крок може болоче відбитися на процесі розгортання роботи і може ускладнити стосунки; по-третє, відклик дискредитує і т. [О. І.] Шманая і ВМГ – бо справить вражіння що [О. І.] Шманая «знимають» з роботи (як раз у час початку практичної роботи), що він, очевидно, неспроможний керувати такою відповідальною роботою. А це безумовно викличе думку, що ВМГ не знає своїх сил і перевіряє їх на Святогорську вимірює хто і що сюди підходить, а це кине тінь на інших робітників ВМГ, що тут працюватимуть. // (Зв.) І кінець кінцем і саме головне, що без т. [О. І.] Шманая не можна почати і переводити скульптурні роботи, яким відведено у програмі почесне місце. (Хіба, наприклад, при відсутності різноманітного річового показу не справить певне вражіння – постать (художнього виконання) оздобленого ченця-вартового (XVII ст.) на розі підземних ходів проти дозорного вікна з ґратами, сигнального біла і старовинної двері в саме «нутро» скелі-фортеці, це ж ансамбль! і ціла низка других монументів). Стан в якому фактично опинилася наша бригада – невпевненість у дальшому перебуванні тут т. [О. І.] Шманая зле відбивається і на деяких підготовчих роботах, напр., не можна заготовити (а це треба до зими) глину, гипс, цементу для скульптурних робіт. Бо в разі, не буде т. [О. І.] Шманая, це будуть зайві // (арк. 4) витрати і другу особу закликати для виконання скульптури не має можливості (скульпторів і таких які б також як і т. [О. І.] Шманай «вклали б душу» в справу не відшукати), а, крім того, він протягом довгого часу виносив образи (ітаго) та ідеї органічного сполучення цих скульптурних сторінок зі змістом всієї виставки. Потім, всі умови роботи бригада вивчила, знає всі вузькі місця і роз'єднувати людей, що добре зроботалися – хіба це теж не відіб'ється на продукційності праці. Вибачайте, Петро Петрович, я притомлюю Вашу увагу, але мені бажано щоб було становище Вам ясно, також як би Ви сами були тут. Треба за будь яку ціну добитися залишення т. [О. І.] Шманая тут. Треба телеграфно (бо термін перебування його закінчується) піднести клопотання перед центр. парт. органа- // (арк. 4зв.) ми і НКО про дозвіл залишити т. [О. І.] Шманая і не зривати справу з самого початку, а для Облради, гадаю, навіть і ВМГ зможе дати тимчасово заміну.

Тепер про друге, ми не гаємо часу і збираємо відомості про можливі «поживи» для фондів ВМГ. Ось на який, напр., факт ми натрапили. В м. Ізюмі вже 2 роки фактично закрито собор і Тихвинську церкву (під дзвоницею)⁷, в соборі влаштували бібліотеку, але через вохкість її потім перенесли в друге приміщення. Виходить, що собор ніби передано, але церковні речі, одяг, ікони звалено до купи у Тихвинську церкву і в буквальному розумінні вони безпритульні. Церква була фактично не зачинена (відкривають цвяхом і молотком) і що там – жах. велика хаотична купа дарохранительниц, лжиц, хрестів, ікон, потиров, Євангелій, вінців – (і це все срібло) «валяються» // (арк. 5) поміж сміття і павутиння. А є напр. дарохранительниця хорошої роботи датований подарунок 1800 р. вагою 19½ фунтів срібла, кипарисові хрести чудової роботи, срібні шати, великий ансамбль одягу то що, цікаві для нас ікони... Ніякого списку... невідомо може там вже половини немає. Просто «чудо», що не все розікрали. Частину одягу, що збирали з других церков передали на утіль без ніякого контролю. Іконостас собору десь валяється на задвірках і частина вже пішла на дрова. Звичайно, ми поставили в райвиконкомі питання, щоб церкву з цінностями зачинили. Вони спосилаються на те що речі їм «не передано». В районі ще є декілька церков що закриті і передбачені до закриття. Треба добитися постанови, щоб з усіх закритих // (арк. 5зв.) церков речі передавалися б до фондів Вседонецького філіяла ВМГ і не тільки з церков Донецьк. області, але і Харківськ. прилегаючих місцевостей, оскільки в Харкові не має антир.[елігійного] музею, а філіял Всеукраїнського муз. городка, очевидно, примушений буде поширити свій вплив і на Харківщину. Ми збираємо відомості. Потім подробиці напишу. Здається натрапили на роботу Кореджіо⁸, може це вже і відомо в відповідних інстанціях (НКО), а може і ні. Цими днями розвідаємо точно (це в одній церкві). Одним словом, можливості утворити тут фонди є, лише треба, щоб Ви добилися дозволу передавати до фондів Свя-

6 У списку працівників ВМГ – завідувач масовим сектором [4, 51]; звільнений з посади 19 серпня 1933 р. [5, 129]

7 Ймовірно, йдеться про Свято-Преображенський собор (1682–1684) з каплицею Тихвинської ікони Божої Матері, зруйновані у 1938–1941 рр. У 1962 р. ухвалено рішення про відновлення храму.

8 Ймовірно, Антоніо да Корреджо (1489–1534), італійський живописець Високого Відродження

тог. музею майно закритих церков. Велика шкода, що ми тут як на // (арк. 6) «необитаемом острове». Ні паперу, нічого, ні книг. Книги, що О. І. Баланіна⁹ за моїм проханням вислала 10/IX (як вона пише), ще до цього часу не одержав – як без рук. Треба писати і для екскурсорода і для лекцій про минуле Святогорську тези тощо і не можна, хоч я деякий вихід нахожу з цього. Багажа у т. [О. І.] Шманая тоді не прийняли (він про це написав т. [Т. С.] Назаренко тоді ж з вокзалу). Во всякому разі, доси нічого не має. Нами послано крім того телеграма ВМГ. В навколишніх містах – Славянське, Ізюм, Артемівськ нічого дістати не можна. Терміново треба паперу, щоб можна було писати чорнилом. Хоч би звичайних шкільних зошитків. // (арк. 6зв.). Я дуже жалкую, що ми не знали про Вашу присутність у Києві. Ми гадали, що фонд Ваш зачинено¹⁰, інакше ми б тоді ж склали списки, що нам треба. У всякому разі ясно що треба речі-подарунки, які так або інакше стосувалися Слободської України (зокрема, Ізюмського, Харківськ. Слободських полків), що свідчили б про колонізацію краю то що. Пізніше ми надішлемо подробного листа про те, що нам треба. Ще раз вибачте, за те, що турбую Вас і за таке не «гладке» письмо, бо я уникаю писати в присутності т. [О. І.] Шманая, бо мені не бажано, щоб він знав, що я про нього пишу. Всього найкращого. Не відмовте відповісти і дати свої авторитетні настановлення і думки як з приводу написаного, так і взагалі в справі нашої роботи тут. З пошаною О. Михайловський» [9].

Інформація про Святогірський філіал (Вседонбаський антирелігійний музей при Першому всеукраїнської будинкові відпочинку) мітиться у науково-операційному звіті ВМГ за 1932 р. Музей довелося будувати «з самого початку», попередня експозиція не витримувала критики, у фондах не було жодного оригінального експоната. Наприкінці звітного року фондова збірка містила 1 000 предметів, вилучених зі Свято-Преображенського собору із каплицею Тихвинської ікони Божої Матері у м. Ізюм, а також отриманих з фондів ВМГ і Всеукраїнського будинку відпочинку. Відвідувачам демонстрували виставку «Православна церква та сектанство в боротьбі проти соціалістичної революції». Бригаду співробітників заповідника (ймовірно, у складі О. Михайловського і О. Шманая), яка працювала над утворенням музею, визнано за ударну від ЦР СВБУ та Всеукраїнського будинку відпочинку, відмічено почесними жетонами і грошовою винагородою [15, 20]. У вересні–грудні 1932 р. філіал відвідали 11 493 осіб [15, 36].

Проте у 1933 р. оцінка роботи Вседонбаського антирелігійного музею змінилася. Навесні 1933 р. був звільнений і заарештований директор ВМГ П. Курінний. Штатний розклад заповідника 15 квітня 1933 р. як директор підписав Я. Скрипка. Наступні два місяці посаду директора обіймав В. Касій [2, 202]. У звіті про роботу з 24 квітня до 5 червня 1933 р. він зазначав, що «Музгородок» не виконав зобов'язань щодо Вседонбаського філіалу, це викликало «...зламання угоди від І-го Вседонбаського будинку відпочинку, де розташований музей». Для вирішення конфліктів та налагодження роботи до Святогірська відрядили «скульптора-антирелігійника на продовження експозиційної роботи», а також керівника масово-комуністично-освітньої роботи заповідника, почали підбір кадрів для заміни персоналу та його «партизацію» [15, 163]. У грудні 1932 р. – березні 1934 р. у Святогірську перебував відряджений І. Скуленко [13, 198–213].

Подальша доля Святогірського філіалу майже не висвітлена у джерелах. У статті О. Наталушко «Червоні гори Артема – шахтарська здравниця» (вересень 1935 р.) зазначено, що на теренах будинку відпочинку діяло три музейні виставки: санітарно-гігієнічна, антирелігійна та краєзнавча. Відтак, Вседонбаський антирелігійний музей перетворився на розташовану в колишніх монастирських печерах антирелігійну виставку, де експонувалися як оригінали, так і копії історичних документів Святогірського монастиря [13, 198–213]. 20 червня 1938 р. директором Святогірського антирелігійного музею було призначено О. Мозглякова, який у звіті за 1940 р. зазначав, що установа має три відділи: відділ XVII ст. «Монастир великий землевласник і кріпосник»; відділ XVIII ст. «Монастир тюремник і розпутник»; відділ кінця XIX – початку XX ст. (1905 рік; контрреволюційна роль колишнього Святогірського монастиря у роки

9 Працювала у ВМГ з 4 червня 1927 р. на посаді техробітника. Відповідно до списку працівників ВМГ на початок 1933 р. – лектор Музею історії релігії [4, 48, 50]

10 У списку працівників ВМГ на початок 1933 р. зазначено, що П. Курінний за сумісництвом завідував фондом металу й каменю [4, 50]

революції); фотовиставка «Сталінська конституція і релігія»; фотовиставка з 6-ти відділів за матеріалами Ленінградського антирелігійного музею [16, 55–55зв.].

Матеріали з історії Святогірського філіалу ВМГ засвідчують складну ситуацію початку 1930-х рр. в вітчизняному музейництві, суспільно-освітній та ідеологічній сферах. Інституціональні експерименти, спроби утворити розгалужену систему антирелігійних пропагандистських закладів, збудувати «пролетарську культуру» відбувалися в атмосфері насадження «науки Маркса-Леніна-Сталіна» та нищення спадкових традицій розвитку науки та культури. Поява у структурі ВМГ Вседонбаського антирелігійного музею стала симптоматичною ознакою епохи, виявом різкої трансформації музейної парадигми: перетворення музейної інституції – національного інтелектуального осередку на ідеологічно-пропагандистський «засіб класової боротьби».

Джерела та література

1. Багрій Н. Всеукраїнський музейний городок (Колишня Києво-Печерська лавра) // Безвірник. – 1934. – № 10.
2. Білокінь С. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К.: б. в., 2006.
3. В ЦР СВБ // Безвірник. – 1932. – № 11–12.
4. Гришин А. Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки): Історична довідка // Лаврський альманах. – К., 2002. – Вип. 7.
5. ДАКО, ф. 292-Р, оп. 1, спр. 117.
6. ДАКО, ф. 292-Р, оп. 1, спр. 1460.
7. Дедов В. Святыя Горы. От забвения к возрождению. – Донецк, 2009.
8. Дедов В. Святогірська Свято-Успенська Лавра. – Слов'янськ, 2010.
9. НА ІА НАН У, ф. 10 (П. Курінний), спр. К 31.
10. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 294а, 26 арк.
11. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – К., 1992.
12. Пащенко В. Навіки в чужій землі // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991.
13. Преловська І. Деякі нотатки до публікації матеріалів з історії Святогірського монастиря // Труды Київської Духовної Академії. Богословсько-історичний щорічник Київської Духовної Академії УПЦ КП. – К., 2005. – Т. 2.
14. Скибінський А. Святогорський Свято-Успенський чоловічий монастир як музей церковних старожитностей: джерельний та історіографічний аналіз [Електронний ресурс] // 6-і Сумцовські читання: Конф., присвячена 80-річчю Музею Слобідської України ім. Г. С. Сквороди. – Х., 2000. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2000/article.html?n=781> – Назва з екрана.
15. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 571.
16. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 467.

М. О. МАКАРЕНКО ТА ПЕРШІ СПРОБИ ПЕРЕТВОРЕНЬ В ОЛЬВІЙСЬКІЙ ЕКСПЕДИЦІЇ

В історії організації археологічних досліджень Ольвії Понтійської одними з найцікавіших є 1924–1926 рр. – час переходу від одноосібного керівництва розкопками Б.В. Фармаковського до колективного – Наукової ради [3, 26–27; 4, 18–19], створеної Всеукраїнським археологічним комітетом. Відновлені та очолювані Б.В. Фармаковським розкопки Ольвії 1924–1926 р. стали продовженням дореволюційних досліджень [1, 13–21]. Перші два роки досліджень (1924-й та 1925-й) виявили коло проблем, пов'язаних з організацією робіт в Ольвії, що потребували вирішення. Протягом цих років офіційного представника від української науки з Києва призначено не було. Цю функцію виконували місцеві дослідники – С.С. Дложевський та Ф.Т. Камінський, які мали інформувати Археологічний комітет про діяльність експедиції. З початком робіт потребували розв'язання питання фінансування експедиції, яка працювала на пам'ятці, розташованій в Україні, але майже повністю була укомплектована дослідниками з Росії. Також поставало коло проблем, пов'язаних з функціонуванням Ольвійського заповідника та місцем зберігання знахідок, видобутих експедицією. З початку відновлення післяреволюційних розкопок в Ольвії Археологічним комітетом перед Б.В. Фармаковським було поставлено умову залишати всі знахідки на території України [2, 297–299]. Крім цього, Археологічний комітет при ВУАН переймався проблемою створення власної школи антикознавства та виховання молодих фахівців. У польовий сезон 1926 р. Археологічний комітет вирішив відрядити до Ольвії Миколу Омеляновича Макаренка (1877–1937). У НА ІА НАНУ збереглися листи, пов'язані з роботою Ольвійської експедиції 1926 р., що розкривають ситуацію навколо заповідника і його дослідження. Це – переписка між М.О. Макаренком, ВУАК та Укрнаукою.

М.О. Макаренко народився у 1877 р. 1905 р. закінчив Петербурзький археологічний інститут, де був учнем О.А. Спіцина. У 1902–1919 рр. був помічником головного хранителя, а також завідувачем античного відділу Ермітажу. Був учасником та організатором багатьох археологічних розкопок. Був особисто знайомий з Миколою та Борисом Реріхами, разом із ними в 1910 р. брав участь в розкопках Новгороду. Після революції 1917 р. повернувся до Києва. У 1921 р. був головою Археологічного комітету, а з 1924 р. – дійсним членом ВУАКу, у 1920–1925 рр. – директором Київського музею мистецтв ВУАН (нині Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків), був професором Київського та Одеського художніх інститутів а також Київського інституту народної освіти (в минулому – Університету св. Володимира). Мав мужність протестувати проти рішення радянської влади знести історичні споруди Києва: був єдиним членом комісії, хто відмовився підписати акт про знищення Михайлівського собору, за що був засланий до Казані, пізніше потрапив до таборів, де був страчений 25 грудня 1937 р. [5, 503–504].

Прикладом демонстрування М.О. Макаренком характеру є його відповідь 1928 р. на прохання ВУАКу надати автобіографію та список друкованих наукових праць для заведення особистої справи. На це прохання він відповів так: «Не знаючи мети, не знахожу за можливе й потрібне скласти свій життєпис і спис друкованих і недрукованих праць» [6, 10].

Приїхавши до Ольвії, Микола Омелянович 23 серпня 1926 р. надсилає листа до Археологічного комітету: «Ознайомившись детально з заповідником Ольвія що має біля 300 десятин землі і з тими справами що торкаються цього Заповідника я рахую необхідним надіслати Комітету на розгляд ряд запитань і прохань, які на мій погляд допоможуть вести справи охорони заповідника раціонально. Поки що дозволю собі зупинитись на одному питанні яке потребує негайного розв'язання. Охорона заповідника передана в руки Одеського та Миколаївського музеїв (персонально – Дложевському С.С. та Камінському Т. Т.). Фактично догляд веде Камінський. Номинально – Дложевський. Все що робилось до сього часу на території Ольвії зроблено Камінським. А зроблено не мало і з великою затратою енергії та уміння (особливо що торкається зносин з селянами та різними установами, також як і відносно різних практичних заходів). В той час коли вся практична робота знаходиться в руках однієї особи, кошти які над-

силаються на ці роботи знаходяться в руках другого (у Дложевського). Такий розподіл праці і коштів зле відбивається на заповіднику і ні в якому разі не може продовжуватись надалі, коли інтереси археології мусять стояти на першому плані. На мій погляд не може бути розмов – і кошти і практична праця по охороні Заповідника мусять належати одному. Гадаю – такою особою можливо назвати тільки Каминського. За Одесою ж залишити найближче наукове керівництво охороною. Це питання потрібно підняти перед Укрнаукою негайно. Прохав би Комітет зробити це. На превеликий жаль не маю абсолютно вільної хвилини детально обоснувати своє прохання, також як знімати цілий ряд інших без яких і охорона Ольбії і праця в ній не буде раціональна» [7, 114].

З викладеного зрозуміло, що робота нещодавно утвореного Ольвійського заповідника мала недоліки: недостатню охорону, відсутність фондів та матеріальної бази, а фінансування, у зв'язку із недосконалістю та упередженістю системи, до заповідника не доходило.

Одночасно постала проблема збереження знахідок експедиції, які за розпорядженням Археологічного комітету при ВУАН мали лишатися в Україні. З початку роботи експедиції 1926 р. між директорами Одеського та Миколаївського музеїв почалися суперечки стосовно того, до якої установи надійдуть на зберігання знахідки. Це підтверджує лист М.О. Макаренка від 31 липня 1926 р.: «... гадаю необхідним поставити в відомість Інспектора по охороні пам'яток Одеської округи (він же завід. Одеським Музеєм) С. Дложевського що розподіл річей по музеям з нахідок і розкопок в Ольбії належить Археологічному Комітетові УАН. Коли Комітет знаходе можливим ці свої функції тимчасово (за час моєї присутності на розкопках) доручити мені – прошу повідомити мене про це офіційно» [7, 101].

Для запобігання непорозумінь було створено спеціальну комісію з розподілу знахідок між музеями. До складу комісії входили керівник експедиції та представники музеїв. Лист від Археологічного комітету до Укрнауки від 3 серпня 1926 р. сповіщав: «На підставі повідомлення представника ВУАКа в Ольбії М. О. Макаренка, що в Ольбії назбиралося сила речей, здобутих розкопками попередніх років, які не бере Одеський Музей /мабуть з огляду на їх громоздкість/ і які не дуже охоче бере й Миколаївський Музей, Всеукр. Археол. Комітет просить Укрнауку повідомити Голову Ольбійської експедиції проф. Б.В. Фармаковського про необхідність утворіння комісії по розподілові здобутків в яку мають увійти, крім проф. Б. В. Фармаковського та М. О. Макаренка, директори двох зазначених музеїв. На думку ВУАКа, з якою погодився і проф. Б. В. Фармаковський під час свого перебування в Києві, більш важкі або ж з якихось міркувань незручні для перевезки речі слід залишити в Миколаївському Музеї, решту речей треба перевезти до Од. музею. М. О. Макаренко повідомляє, що речам, видобутим розкопками попередніх років загрожує небезпека знищення. Отже пропанована ВУАКом комісія по розподілу речей повинна переглянути питання про залишення музейних експонатів на території Ольбії винести певну постанову. Крім того слід було б щоб комісія висловилася з приводу питання про утворення фонду речей /дублетів та другорядних речей/ з якого можна було би скласти невеликі показові колекції для інших Музеїв» [7, 103].

7 серпня 1926 р. професор С.С. Дложевський одержав розпорядження за підписом голови ВУАК акад. О.П. Новицького та вченого секретаря ВУАК М.Я. Рудинського, в якому наголошувалося на тому, що розподіляти речі з розкопок уповноважена лише означена комісія. Створена комісія більшість речей передала Миколаївському музею.

Існувала також проблема з фінансуванням експедиції та розподілом коштів поміж співробітниками. В Києві було складено кошторис і перелік осіб, які мали представляти ВУАН на розкопках Ольвії. 2 серпня до Б.В. Фармаковського з Археологічного комітету було направлено листа про те, що до експедиції відряджаються офіційний представник М. О. Макаренко та практиканти С. С. Магура та І. С. Самойловський з кошторисом на утримання, загальна сума якого складала 600 карбованців. Але, згідно з тим, як розгортались подальші події, Борис Володимирович відповіді на цього листа не надіслав [2, 300].

На початку серпня, з початком роботи експедиції, з'ясувалося, що умови оплати представників Археологічного комітету за участь у розкопках не були оговорені, і ніхто не брався платити представникам ВУАКу гроші. Про це свідчить бурхлива переписка між ВУАКом та

Україною. Ось, наприклад, лист від 7 серпня від ВУАК до Укрнауки: «Додаючи до цього копію відношення представника ВУАК на розкопках в Ольбії М.О. Макаренка й повідомляючи Укрнауку про те, що вчора /6-VIII/ М. О. Макаренкові надіслано телеграму про цілковиту неможливість для ВУАК – за браком коштів – взяти на себе дальніше утримання його й найти суми потрібні для оплати праці двох командированих практикантів – І. Самійловського та С. Магуру, що виїхали до Ольбії 2/VIII, – Всеукраїнський Археологічний Комітет при УАН вважає за свій обов'язок звернути увагу Укрнауки на неможливість утвореного стану. Інтереси української науки вимагають присутності на Ольвійських розкопках представника ВУАКа М.О. Макаренка, участь якого в розкопках була майже обумовлена з проф. Б. Фармаковським і який веде нині розкопи на певній ділянці Ольвійської території. За справу необхідності підготування молодих археологічних сил в практичній роботі на розкопках говорити не доводиться. ВУАК було запевнено, що витрати по подорожі й утримання командированих нами осіб будуть покриті з коштів експедиції. Лише на цій підставі виїзд М. О. Макаренка і його утримання протягом цих трьох тижнів в Ольбії проведено на кошти, що їх взято позичкою і які мають бути повернуті в цьому місяці. Після заяви проф. Б. Фармаковського М. О. Макаренкові, що в кошторис експедиції внесено 60(0 карб.) на оплату подорожі й утримання представника АК та практикантів і після виїзду практикантів яких умисне було затримано до відповіді М. О. Макаренка з Ольбії – одержання від Укрнауки 2(2) липня б.р. «складу експедиції для проведення розкопок в Ольбії на 1926 р.», де наші представники значуться під літерою «Б» /за рахунок установ, що командирують/ явилася повною несподіванкою. Ця несподіванка вразила тим сильніше, що тим часом як представники Києва, Одеси й Миколаєва внесені з літерою Б, від Дослідчого Інституту Археології й Мистецтва в Москві та від Ленінградського Університету за кошт експедиції проїхало й житиме протягом усього часу розкопів сім чоловік. Вбачаючи в цьому якась прикре непорозуміння, ВУАК просить Укрнауку вжити екстрених заходів до його усунення й про наслідки їх телеграфувати в Ольбію. Про вирішення справи ВУАК просить не відмовити в повідомленні його в найближчий час» [7, 106].

Про непорозуміння з оплатою участі представників Києва в роботі Ольвійської експедиції 9 серпня Микола Омелянович пише до Археологічного комітету емоційного листа: «Маю за честь прохати Комітет повідомити мене як розглядати повідомлення Укрголовнауки ... З огляду на те, що Археологічний Комітет не має не тільки відповідних коштів, але й взагалі ніяких коштів що відомо і Укрнауці в такій же мірі як і Археологічному Комітетові то чи не слід було б дивитися на це як на відмовлення Укрголовнауки допомогти Українському Археологічному Комітетові брати участь в дослідках Ольбії. Тим більше – коли мати на увазі низку петербурзьких членів експедиції, що оплачуються з коштів експедиції. Бо які ж такі кошти Комітета мала Укрнаука на увазі коли робила зазначене розпорядження. Чи, можливо, таке повідомлення – випадкова помилка і вона як така вже виправлена Укрнаукою. Мені як представникові Комітету до свого часу не відомо на які ж кошти я примушен існувати. Не на ті ж позичкові на які я і практиканти існуємо до сього часу?» [7, 113].

Створювалася неприємна для українських дослідників ситуація, що змусила їх звернутись до вищих інстанцій. В одному з листів до Б.В. Фармаковського вимагалось проінформувати Укрнауку, чи отримував керівник Ольвійської експедиції кошти від Російської Академії Історії матеріальної культури та на що вони були витрачені. 28 вересня керівництво ВУАКу, а 9 жовтня – НКО УРСР надіслали Б.В. Фармаковському листи з вимогою виплатити добові С. С. Магурі та І.С. Самойловському «на основани указанной нормы». Лише після прямого тиску Укрнауки ситуація з оплатою роботи представників ВУАКу вирішилась і після закінчення роботи експедиції, 6 жовтня, надійшло повідомлення з Ленінграду про пересилку грошей для І. С. Самойловського. Про одержання грошей також свідчать розписки С. С. Магури та І. С. Самойловського.

Не дивлячись на складені кошториси і попередні плани вже 14 серпня, менш ніж на половині строку роботи експедиції, закінчились гроші, надані Укрнаукою. Голова експедиції Б. В. Фармаковський просив про подальше фінансування, але Укрнаука не відповіла. Для виходу з цієї ситуації Борис Володимирович звернувся до керівництва АІМК в Ленінграді і отримав необхідну суму. Це викликало обурення М. О. Макаренка, який переймався не лише збереженням

темнів роботи експедиції, а й питаннями авторитету української національної науки та зневажливого ставлення чиновників до вітчизняних дослідників: «Представникові Арх. Комітету випала неприємна доля констатувати недбайливе відношення Укрнауки до виданих обіцянок, на які завідуючий експедицією мав таку велику надію ... маю за честь прохати Комітет повідомити які причини спонукали Укрнауку не тільки не виповнити свою обіцянку, але й забути про елементарну етику: ми ж маємо справу з представниками РСФР і здається що відповісти на його прохання, або запитання елементарна потреба, аби до нас відносились с повагою» [7, 116].

Ситуацію, що склалася, Микола Омелянович описує в одному з листів: «Маю за честь повідомити Археологічний Комітет що відпущені Укрнаукою 2000 карбованців вже витрачені. Експедиція припинила свою роботу в суботу 14/VIII. По другому кошторису на досліди Ольвії, на три тисячі карбованців, не дивлячись на телеграми завід. експедицією Б. Фармаковського до Харькова більше як 10 днів тому назад відповіді ніякої експедиція не дочекалась. Опинившись в такому скрутному стані, коли роботи розраховані на певну суму мусять припинитись менше як на половині, завідуючий експедицією звернувся по телеграфу до Петербургу і к превеликому стыду представників України, Академія Історії Матер. Культури послала свої кошти, яких експедиція чекає завтра. Таким чином, в той час коли Харьків не відповідає на телеграми на протязі більш як 10 днів Петербург відповів висилкою коштів, аби поправити скрутне становище, і це зробив на протязі декількох днів. Представникові Арх. Комітету випала неприємна доля констатувати недбайливе відношення Укрнауки до виданих обіцянок, на які завідуючий експедицією мав таку велику надію. Вся робота цього року, план її, розміри і т.п. було розраховано згідно з кошторисом на 5000 карбованців. Але ж, в сучасний мент, роботи лише розвернулись, лише намітились межі того що потрібно закінчити і, перервались. Повідомляючи Комітет про стан експедиції, в (якому) вона опинилась маю за честь прохати Комітет повідомити які причини спонукали Укрнауку не тільки не виповнити свою обіцянку, але й забути про елементарну етику: ми ж маємо справу з представниками РСФР і здається що відповісти на його прохання, або запитання елементарна потреба, аби до нас відносились с повагою» [7, 116].

Таким чином перші роки проведення розкопок на території Ольвії Понтійської у післяреволюційний період проходили в складних умовах і гальмувалися протиріччями як на місцевому, так і на державному рівнях, на тлі постійного протиборства з бюрократичною системою та фрагментарним фінансуванням. Значна роль у розв'язанні цих проблем належала М. О. Макаренку, який в 1926 р. викрив недоліки та сприяв впорядкуванню роботи як експедиції, так і функціонування Ольвійського заповідника. Завдяки зусиллям М. О. Макаренка Укрнаука звернула увагу вищого українського керівництва до Ольвії як пам'ятки світового рівня. Микола Омелянович продемонстрував, що в Україні також є дослідники, які можуть вивчати античні пам'ятки. Наступного 1927 р. Ольвійська експедиція була укомплектована переважно українськими співробітниками. Офіційними представниками Росії (крім керівника експедиції Б. В. Фармаковського) лишаються І. І. Мещанінов та архітектор М. Б. Бакланов.

Наступного 1927 р. Б. Фармаковський не зміг очолити експедицію через хворобу. Одночасно з цим, М. О. Макаренко також до Ольвії не приїхав, та, обтяжений справами, після затримки висилки матеріалів для спільного звіту про роботи в Ольвії, більше до цих досліджень не повернувся.

Джерела та література

1. *Карасев А. Н.* Фармаковский и Ольвия // **Художественная культура и археология античного мира**. Москва, 1976.
2. *Каряка О. В.* Діяльність Всеукраїнського археологічного комітету з організації робіт Ольвійської експедиції за часів Бориса Володимировича Фармаковського // **МДАПВ**. Вип. 19. Львів, 2015.
3. *Крыжицкий С. Д.* Ольвия. **Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов**. Київ, 1985.
4. *Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В., Лейтунская Н. О., Скржинская М. В., Анохин В. О.* Ольвия. **Античное государство в Северном Причерноморье**. Киев, 1999.
5. Макаренко Микола Омелянович // **Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014**. Київ, 2015.
6. НА ІА НАНУ, ф. Макаренко, спр. 1.
7. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263.

Ганна Філіпова

**РОЛЬ О. МЕНШИКОВА У РОЗБУДОВІ КИЄВА
В ПЕРШІЙ ЧЕТВЕРТІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ
(НА ПРИКЛАДІ ПАМ'ЯТОК НАЦІОНАЛЬНОГО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ІСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА)**

Олександр Данилович Меншиков, відомий російський державний діяч та близький друг Петра I, відіграв значну роль у розбудові багатьох міст Російської імперії, передусім Санкт-Петербурга, першим губернатором котрого він був. Проте йому вдалося залишити свій слід і в Києві, хоча ця сторінка його біографії не є всебічно висвітленою в літературі.

Візити Меншикова до Києва та його діяльність у місті можна умовно поділити на два етапи: 1) 1706–1713 рр., переважно пов'язані з бойовими діями Північної війни та фінансовими махінаціями відносно перемежувань землі (т. зв. Почепська справа). Цей період добре вивчений в контексті біографій князя;

2) 1718–1720 рр., коли Меншиков брав участь у відновленні Києво-Печерського монастиря після масштабної пожежі. Цей період дослідники не розглядали.

Документи, розглянуті в статті, зберігаються у ф. 1725 (Харківська полкова канцелярія) та ф. 128 (Києво-Печерська Лавра) ЦДІАК України. Особливий інтерес представляє справа 1720 р. «Дело о подаче запорожских колоколов Печерской Лавре».

Діяльність Меншикова в Києві стосується Печерська, який з розгортанням Північної війни (1700–1721) набув важливого стратегічного значення в контексті української кампанії Карла XII, армія якого вважалася однією з найкращих в Європі [1, 178–179]. Оскільки російське командування не знало напевне, яким шляхом шведська армія рушить на Москву, видавалося вірогідним, що першого удару буде завдано Києву. Тому виник проект перебудови лаврських укріплень за сучасними європейськими правилами фортифікації [10, 204–205].

Ініціатором перебудови київських укріплень став Меншиков, який перебував у чині генерал-поручика та керував російською кавалерією. Під час першої ревізії Києва (де він побував, їдучи до Гомеля та Бихова) він писав цареві 7 травня 1706 р.: «Киев, как мы по приезде своем высмотрели, зело плох и небезопасен и с одной стороны мочно во всю линию стрелять. Однако мы еще будем высматривать, и где что для наилучшей безопасности надлежит сделать, о том милости вашей я буду доносить впредь» [5, 885]. 12 травня того ж року Меншиков більш детально оглянув Київ і написав цареві розгорнутого листа, в якому виклав свої думки про перспективи укріплення міста.

На нашу думку, амбіційний Меншиков дещо перебільшив незахищеність міста, підкреслюючи власні заслуги у боротьбі зі шведською загрозою. Цареві сподобався запропонований план, що полягав у домінуванні Печерського монастиря над рештою міської території. Приїхавши з Петербурга до Києва 2 липня, Петро I сам спроектував фортецю, що поєднувала монастирський комплекс і оборонні лінії, раніше зведені П. Гордоном під наглядом Мазепи.

Печерська фортеця була спланована за аналогією з Ранненбурзькою, трьома роками раніше подарованою царем Меншикову. Факти свідчать, що, займаючись київськими справами, цар намагався догодити своєму фавориту. У цей час було відправлено у почесну відставку давнього ворога Меншикова – фельдмаршала Огільві, а сам Олександр Данилович одружився з заможною та родовитою Д. Арсенєвою. Це дозволило йому ствердитися серед старої московської знаті. Вінчання, на нашу думку, відбулося в Успенському соборі Печерського монастиря, де Ф. Прокопович на честь цієї події виголосив промову [4, 36].

Закладення Печерської фортеці відбулося після служби, проведеної Варлаамом Ясинським на честь свята Успіння Богородиці 15 серпня 1706 р. у присутності Петра I та частини генералітету. Цар наполягав на обов'язковій присутності на цьому заході Меншикова: «Еще зело вам необходимо к Успенъеву дню быть сюда, где б определитъ то дело, о чем довольно говорено с

вами, и мой отъезд». Про цю подію згадує і літопис Грабянки, щоправда, помиляючись датою: «Року 1708 сам цар-государ Петро Олексійович заклав Печерську фортецю. Після процесії він своїми руками клав на фундамент дернини» [3, 949].

Варто зауважити, що інтереси Меншикова в Києві не вичерпувалися подіями 1706 р. Наприклад, він бував у місті після Полтавської битви. Очевидно, що його справи в Києві мали економічний характер. Розширюючи свої володіння в Україні (частково конфісковані у гетьмана І. Мазепи), отримані за перемогу над шведами, Меншиков вдавався до незаконних перемишувань та поборів, шантажував дрібну шляхту та залякував козацьку старшину, змушуючи продавати земельні наділи за мінімальною ціною чи взагалі віддавати задарма. Про перипетії Почепської справи, що ілюструє жадібність, жорстокість та схильність до зловживань князя, написано багатою. Окремо хотілося б висвітлити іншу сторону його діяльності в Києві, пов'язану з відновленням Києво-Печерського монастиря після пожежі, що майже повністю знищила його забудову, а особливо постраждала соборна церква Успіння Богородиці. Пожежа спалахнула в ніч на 12 квітня 1718 р. [7, 465]. У травні 1718 р. архімандрит Іоаннікій Сеютович звернувся до Петербурга з проханням виділити кошти для відбудови монастиря. Відповідь зі столиці прийшла лише в кінці 1719 – на початку 1720 р. Царським указом керівником відбудови було призначено президента Колегії іноземних справ Г. Головкина, що діяв через посередника Ф. Апраксіна. Першочергово колегія зайнялася відновленням монастирських дзвонів, що майже всі загинули під час пожежі або були пошкоджені настільки, що не підлягали реставрації. 23 лютого 1720 р. Апраксін написав листа до Харківського полковника Г. Квітки: «Прислан указ из Коллегии иностранных дел, что по челобитию Киево-Печерской Лавры архимандрита Иоанникия Сеютовича... колокола с города отдать. И ломаную медь, что есть, без остатка меж колоколов. Оное по тому не мешкав отдать. С того указа прилагаю при сем копию изволение приказать означенные запорожские колокола, что они в Харькове есть...» [9, 1–19]

З листування російських чиновників можемо зробити висновок, що мідь та дзвони мали надійти з фортеці Кам'яний Затон на Дніпрі, знищеної росіянами за умовами Прутського миру з Портою. Можливо, після 1711 р. дзвони з тамтешньої церкви та запаси ламаної міді переправили до Харкова у відання полкової Ратуші, а звідти – до Києва. Харківський полковник Г. Квітка в лютому 1720 р. звітувався перед Меншиковим, який перебував в Раненбурзі (сучасне м. Чаплигін Липецької обл.). Дії полкової старшини, що звітувала перед князем щодо справ, до яких він начебто не мав стосунку, можна пояснити. Можливо, це й було зумовлено наказом Петра I від початку 1720 р. про повернення Лаврі дзвонів. Також це могло бути пов'язано з інтересом царського фаворита до справ України. В тому само 1720 році Меншиков за наказом Петра I приїздив в Україну, де керував комплектуванням драгунських полків. Маючи значний вплив як фаворит Петра I, він задовольняв свої амбіції, вдаючись до погроз, штрафів та шантажу. Наприклад, «Малоросійські справи» фіксують випадки, коли Меншиков власноруч до крові бив прохачів, які намагалися захистити своє майно від його зазіхань [2, 462].

Від милості Меншикова залежала доля осіб, причетних до монастирських справ. З листування стає зрозуміло, що комплектацією дзвонів для Лаври займався генерал-майор Ф. Шидловський, який у 1711 р. насмілився сперечатися з Меншиковим через якісь справи. Після того, як генерал-майора було втягнуто до чергових земельних афер Меншикова, його розжалували наказом Петра, після чого він жив в Харкові. Крім того, Шидловський з 1706 р. певний час був полковником Харківського полку.

У відповіді на лист Апраксіна Г. Квітка, маючи на увазі царський наказ, звітував про те, що Меншиков повідомлений про надіслання 6-ти дзвонів вагою від 1,5 до 1000 пудів [7, 1–19].

Зі справи, яку вів секретар-асесор Головкина – П. Курбатов, бачимо, що з Кам'яного затону до Лаври надійшли не лише дзвони (два замість шести), а й церковне начиння. Оскільки дзвонів все одно бракувало, до монастиря надійшли дзвони з Вознесенського жіночого монастиря і з м. Білгорода [6, 15].

Отже, діяльність О. Меншикова в Києві не вичерпується висвітленими в історичній науці подіями, що відбувалися в 1706 р. навколо заснування Печерської фортеці. Особливий інтерес

становить факт його причетності до відновлення Києво-Печерського монастиря після пожежі 1718 р.

Можна висунути припущення, що неофіційне керівництво комплектацією лаврських дзвіниць дзвонами не було єдиним внеском Меншикова до реставраційних процесів. З урахуванням його діяльності на території Литви та Білорусі, припускаємо, що він робив якісь грошові внески в обмін на гарантовані згадки його імені в богослужіннях. Всі ці, а також нові подробиці можуть бути відкриті шляхом продовження архівних досліджень та введення до наукового обігу нових та маловідомих документальних свідчень.

Додаток

Лист Харківського полковника Г. С. Квітки князю О. Д. Меншикову

Публікується вперше. Лист зберігся в архіві полкової канцелярії в трьох примірниках, що дещо відрізняються за змістом і написані двома різними почерками. Можна припустити, що це – не відправлено за призначенням чорнові варіанти, адже вони не мають печаток. Відповідь князя досі не знайдена. Ми подаємо усереднений текст з урахуванням збереженості всіх оригіналів, яка є дуже поганою та вимагає перехресних доповнень.

«Его Царского пресветлого Величества и Российского государства Андреевского... фельдмаршал и многих орденов кавалер, мой милостивый господин князь Александр Данилович. Вашей высокой княжеской светлости доношу: при Санктпитебурхе изволил писать ко мне генерал-адмирал сиятельный граф Федор Андреевич Апраксин, и при том письме с указа Великого Государя прислана копия. Каков указ прислан мне, а к нему графу с Коллегии Иностранных дел. И в письме его сиятельство требует ведомости, которые колокола и медь ламаную прислати из Каменного Затону, что взята у именованных Запорожских. Колокола каменная церковь... Указом велено отдати в крепость Печерскую или в Санктпитебурх. На тот указ я ответствовал письменно, чтоб мне справитися в Полковой Ратуше о тех колоколах и о ламаной меди. До сиятельства графа Федора Матвеевича Апраксина доношу письменное известие в самой скорости.

И ныне прибывши я в Харьков о выше писаной ламаной меди и колоколах в Полковой Ратуше справился. И явилось письмо чинения бывшего генерала Солод... Федора Шидловского, а каково то письмо, и с того письма до вашей высокой княжеской светлости посылаю копию. Так же и тому после его ген... прислан из Камер-Коллегии к нему графу... Федору Матвеевичу... и при сим письме дано лучшего разрешения... Его генерала-майора Шидловского. По... вашей княжеской светлости велено посла... и потому вашей княжеской светлости письмо в Раненбург из тех пересланных... их колоколов больших и малых, в них весу л 79, а два колокола иные. А так же колокола взять и прислать... коменданта Ава... ского Дмитрия Чоломо... ло Сава Емельянов сын Галахов а в са... и пушки в сви... Харькове налицо ... и в том прошу вашей высокой княжеской светлости... что повеление до его сиятельства графа Федора Матвеевича Апраксина известовать... [9, 1–19].

Джерела та література

1. Григорьев Б. **Карл XII**. Москва, 2006.
2. Есинов Г. **Тайная канцелярия. Из дел Преображенского приказа и Тайной канцелярии**. Санкт-Петербург, 2010.
3. **Збірник козацьких літописів**. Київ, 2006.
4. Павленко Н. А. **Д. Меншиков**. Москва, 1984.
5. **Письма и бумаги императора Петра Великого**. Т. IV. Вып. 2. Санкт-Петербург, 1900.
6. Прохання Іоанікія про передачу до Успенського собору риз від царівни Єлизавети, про надання майстрів для реконструкції храмів. Листи ієросхімонаха Романа та ієромонаха Ісаї. 1722–1728 рр. **ЦДІАК України**, ф. 128, оп. 1, 9, спр. 9.
7. Сіткарьова О. **Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII–XX ст.** Київ, 2006.
8. Справа про відновлення монастиря після пожежі. 1718 р. **ЦДІАК України**, ф. 128, оп. 1, 9, спр. 5.
9. Справа про передачу Печерській Лаврі дзвонів. 1719 р. **ЦДІАК України**, ф. 1725, оп. 1, спр. 7.
10. Тарле Е. **Северная война**. Москва, 2009.

Дмитро Пефтіць

**МАТЕРІАЛИ ДОБИ БРОНЗИ ТА РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ
З РОЗКОПОК НА Г. ЮРКОВИЦІ**

Гора Юрковиця здавна викликала інтерес дослідників Києва, які ототожнювали її з літописною Хоревницею [14, 67]. Розташована у північній частині Києва, гора є південним масивом Лисої гори, відділеним від Щекавиці Юрковицьким яром, по якому ще у XVIII ст. протікав струмок. Захисний вал та курганний могильник в цій місцевості відомі здавна [3, 456].

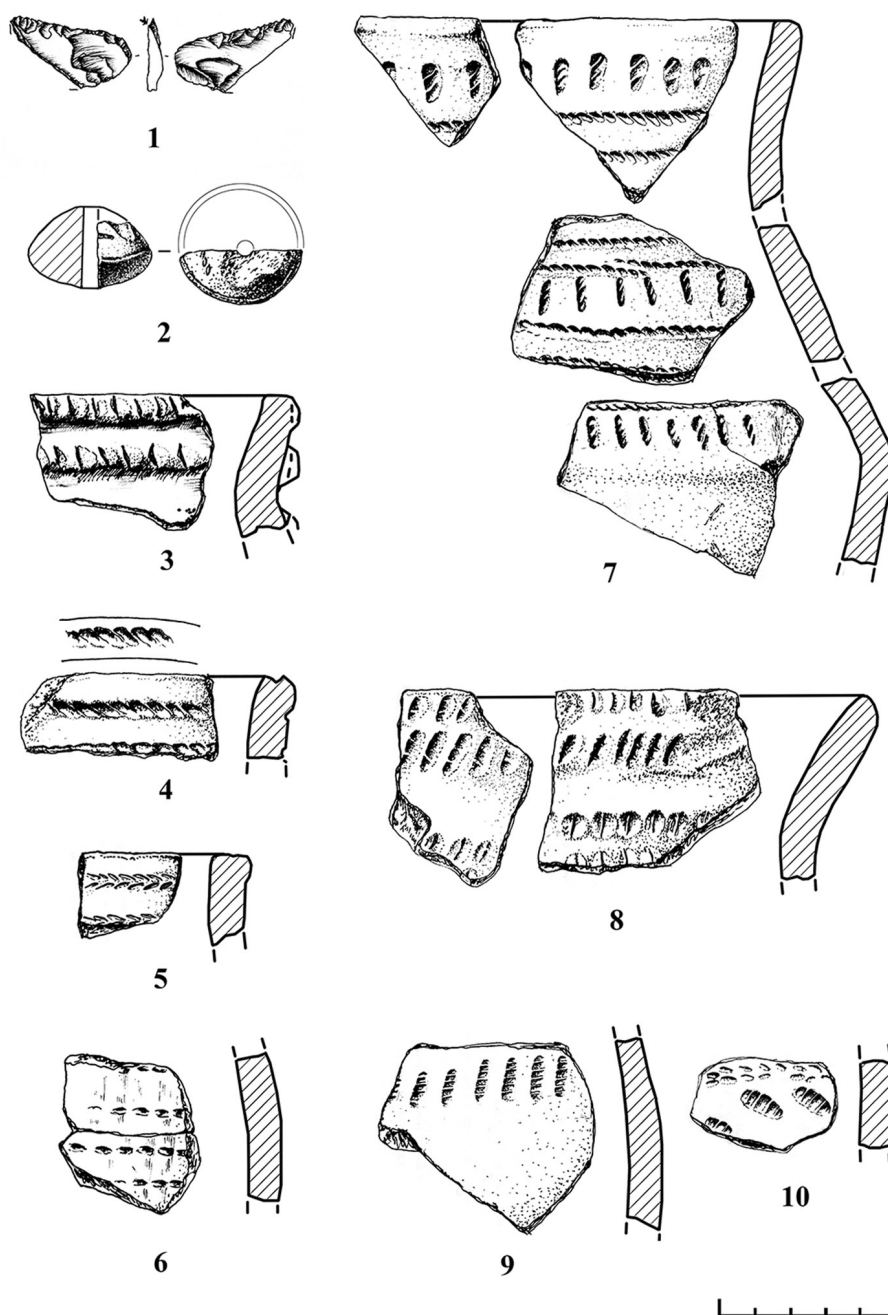

Рис.1. Матеріали доби бронзи: 1-3 – яма № 5, 4-6 – яма № 8, 7-10 – скупчення знахідок біля поховання № 15.

Археологічне вивчення гори почалося у другій пол. XIX ст., коли під час будівництва цегляного заводу Гудими були виявлені давньоруські поховання. Перші розкопки на г. Юрковиці у 1870-х рр. провів київський колекціонер Т. Кибальчич [5, 22]. У 1899 р. А. Скриленко та Ф. Біляшівський виявили низку поховань, зарахованих М. Каргером до Київського некрополя–II (пох. №№ 89–93, 118) [4, 129, 154–155, 191]. Оскільки розкопки кінця XIX ст. на г. Юрковиці мали напіваматорський характер [6, 304, 305], а їх документація та матеріали розкопок не збереглися, виникла потреба нового археологічного вивчення місцевості.

Приводом до відновлення археологічних досліджень на Юрковиці стало руйнування гори кар'єром Подільського заводу конструкцій. Внаслідок розвідки В. Дяденка на горі були виявлені матеріали зарубинецької культури (II ст. до н. е. – II ст.). З 7 червня по 15 липня 1965 р. окремий загін ІА НАНУ під керівництвом Є. Максимова провів на г. Юрковиці стаціонарні розкопки. На той час гора мала вигляд останця 45 × 75 м з рівною поверхнею з незначним пониженням у північному напрямі. В східній частині гори були досліджені 16 ранньохристиянських поховань давньоруського могильника, датовані за інвентарем другою пол. X – поч. XI ст. [10, 22]. Могильник зруйнував культурний шар зарубинецького поселення, до якого належала частина господарчих ям та рештки вогнищ наземних жител [8, 67]. Основний масив культурного шару зсунувся в розташований поруч яр; на думку Є. Максимова, це відбулося у XIX ст. під час будівництва цегляного заводу [9, 27]. Виявлені в північно-східній частині гори ями та частину заглибленого житла з вогнищем автор розкопок визначив як залишки поселення чорноліської культури.

Матеріали розкопок на г. Юрковиці надійшли до археологічних фондів Музею історії міста Києва. Загалом, колекція складається з майже 2 тис. од. зб., більшість яких – фрагменти ліпного посуду зарубинецької культури. Знахідки з могильника – переважно вироби з металу та кістки, були представлені в експозиції музею у Кловському палаці. Матеріали зарубинецького часу автор розкопок Є. Максимов опублікував у межах узагальнювальної праці; окрема публікація була присвячена знахідкам з давньоруського могильника [9; 10, 63–72]. Водночас більш ранні матеріали не отримали належної уваги. Метою цієї роботи є введення в науковий обіг знахідок доби бронзи та раннього заліза з розкопок на г. Юрковиці, які містяться в колекції археологічних фондів Музею історії міста Києва.

Більшість знахідок доби бронзи походять з культурного шару; окремі фрагменти знайдені в ямах у північно-східній частині розкопу. Останні розглядалися автором розкопок в контексті чорноліського поселення, але в заповненні окремих ям знаходилася кераміка, типова лише для доби бронзи. На жаль, звітна документація щодо об'єктів дозволяє співвідносити наявні знахідки лише з деякими з них. Так, з ями № 5 походить фрагмент крем'яного відщепу з ретушуванням (рис. 1.1), а також половинка керамічного біконічного прясельця, прикрашеного з одного боку двома лініями дрібного шнурового орнаменту (рис. 1.2). Там же знайдено уламки неорнаментованих стінок та фрагмент вінець товстостінної посудини червоного кольору, вінця та шийка якої прикрашені горизонтальними валиками напівкруглого перерізу, розчленованими насічками (рис. 1.3). Тісто посудини вміщує домішки піску та крупних неорганічних включень (подрібнений вапняк?).

З ями № 8 походять два фрагменти посудин із прямими невисокими вінцями, тісто яких дуже щільне, з домішкою піску. Посудини та зріз їх вінець орнаментовані горизонтальними рядами шнурового декору – відбитками одинарного шнура або плетеної «тасьми» (рис. 1.4 – 1.5). У ямі було також знайдено фрагменти стінки посудини, зовнішня поверхня якої зі слідами вертикального згладжування декорована відтисками одинарного шнура (рис. 1.6).

З заповнення ями походить залізний цвях, який міг випадково потрапити з розташованого неподалік поховання № 15. Це підтверджує і зафіксований у щоденнику на кресленні факт прорізання ями № 8 чорноліським житлом № 1, що виключає пізній характер об'єкту.

Записи в інвентарній книзі свідчать, що частина кераміки доби бронзи знайдена у вигляді скупчення поруч із похованням № 15. З нього походять фрагменти верхньої частини великої посудини із прямими вінцями та біконічним тулубом, з добре обпаленою поверхнею світло-сірого кольору. Посудина прикрашена поясками шнурового декору, між якими розміщені вер-

тикальні відрізки шнура (т. зв. «гусінь»), якими також окантовано композицію угорі та унизу (рис. 1.7).

Звідти ж походять і фрагменти вінець посудини з воронкоподібним горлом, декорованим горизонтальними смугами відтисків зубчастого та прямого штампу, розміщених вертикально чи навскіс. Нанесені на поверхню під кутом відтиски штампу дуже масивні, мають по 2–3 зубця (рис. 1.8).

Також в колекції наявні кілька стінок посудин, прикрашених лінією «тасьми» та одинарними відбитками шнура («гусінь»), один з яких був також знайдений поруч поховання № 15 (Рис. 1.9–1.10). Вірогідно, всі вони походять з одного об'єкта доби бронзи, зруйнованого ямами давньоруського могильника.

Найбільш ранні матеріали з г. Юрковиці можна віднести до середньодніпровської групи пам'яток доби ранньої бронзи. Означене вінце із відтисками зубчастого штампу є подібним до посуду другої хронологічної групи середньодніпровської культури; аналогічний крупний зубчатий штамп є найбільш поширеною технікою декору кераміки з пам'яток типу Ісковщина [2, 8, 9; 1, 27, 40].

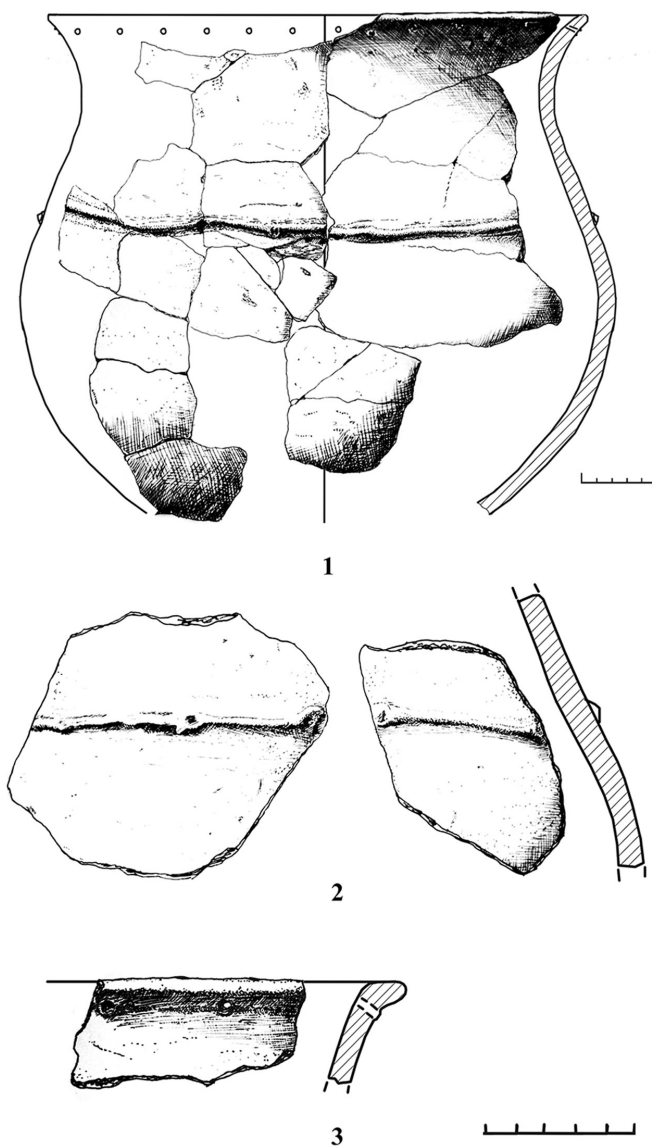

Рис. 2. Чорноліська кухонна кераміка: 1–2 – яма № 3, 4 – фрагмент з шару пам'ятки.

Найближчою аналогією прясельцю з ями № 5 є подібні вироби з поселення Київ II (Кирилівські висоти), також прикрашені шнуровим орнаментом [1, рис. 30.2]. Широке використання різноманітних варіантів шнурового декору – одинарного, «тасьми» та «гусіні», який зустрічається на фрагментах з г. Юрковиці, відзначено як типова особливість кераміки Київської групи [1, 167]. Таким чином, найбільш давня кераміка з розкопок на г. Юрковиці належить до Київської групи пам'яток типу Ісковщина, які за М. Бондарем є результатом взаємодії носіїв катакомбної та середньодніпровської культур [1, 164, 165].

У ранньозалізну добу, на думку Є. Максимова, на території г. Юрковиці існувало чорноліське поселення. Автор розкопок до нього відніс збережене частково житло № 1 та розташовані поруч шість господарських ям (№ 3–6, 8 та 9) [7, 7]. Як бачимо, з переліку останніх слід вилучити ями № 5 та 8, оскільки вони більш ранні. На жаль, у документації немає інформації, яка б допомогла співвіднести конкретні матеріали із житлом або з більшістю ям. Виняток становить яма № 3, з якої походить розвал великого кухонного горщика типової для чорноліської кераміки тюльпаноподібної форми. Діаметр вінець посудини становить 34 см, їх край прикрашений вузькими проколами, на плічках розміщено гладенький наліпний валик, в окремих місцях розчленований пальцевими заглибленнями (рис. 2.1).

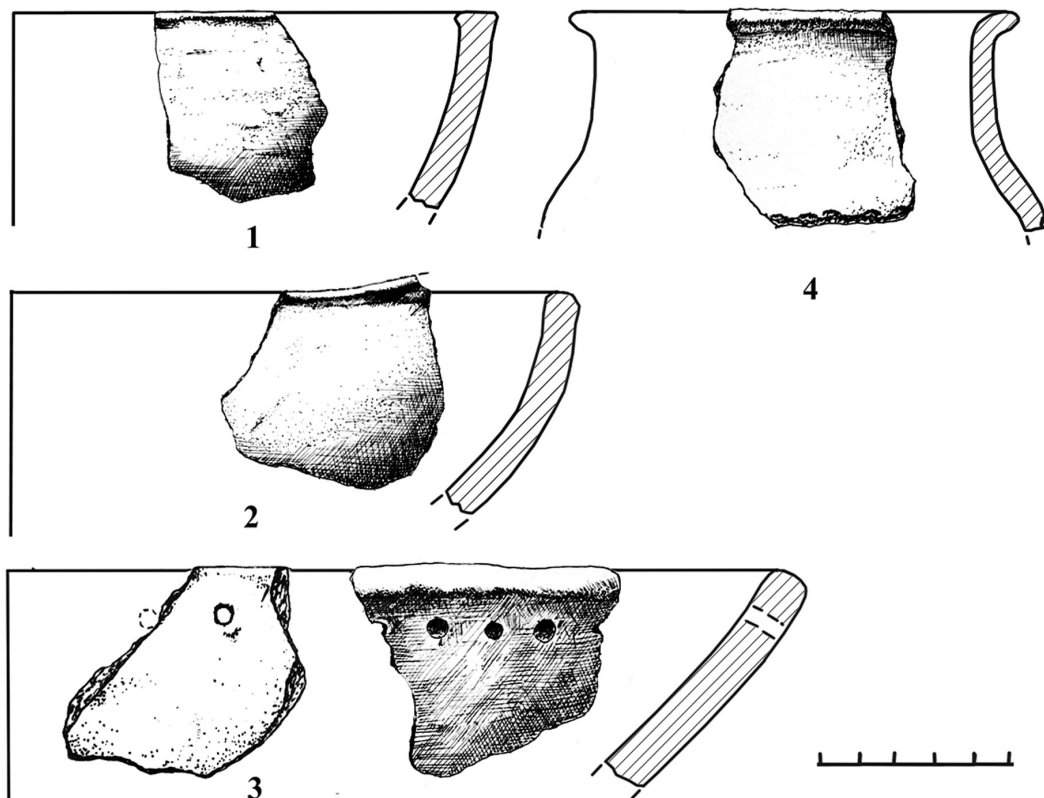

Рис. 3. Столовий посуд чорноліської культури.

У ямі № 3 також були знайдені два фрагменти меншого за розмірами горщика, стінки якого були прикрашені валиком з пальцевими заглибленнями (рис. 2.2). До кухонного чорноліського посуду можна віднести також фрагмент вінець з сильно відігнутим краєм і наскрізним проколами, який походить з шару пам'ятки (рис. 2.3). Столовий посуд чорноліського часу представлений фрагментами вінець мисок. Їхня поверхня має світло-сірий колір, більшість лисковані; один із зразків має ряд крупних проколів під краєм (рис. 3.1–3.3). Ймовірно, до чорноліської кераміки належить верхня частина кубочка, прикрашеного по плічках пальцевими заглибленнями (рис. 3.4).

Загалом, кількість кераміки, яку можна впевнено ідентифікувати як чорноліську, в колекції невелика. Показовими є фрагменти з проколами – типовою ознакою орнаментування кухонного, а в деяких випадках – і столового посуду чорноліської культури [13, 63, рис. 44.1–3]. До останнього Є. Максимов зарахував «чорнолісковані глечики з невисоким горлом» [7, 7, табл. I.6]. Але посудина, зображена на фотографії, ідентифікується як зарубинецький горщик, подібний до типу II (за Л. Скибою) з Пирогівського могильника [15, 28, 29]. В той же час, чорноліськими є окремі з мисок, віднесені автором розкопок до «скіфоїдних» [9, 27]. Наявні у колекції зразки чорноліського посуду репрезентують набір кераміки, типовий для північних пам'яток культури [13, 74].

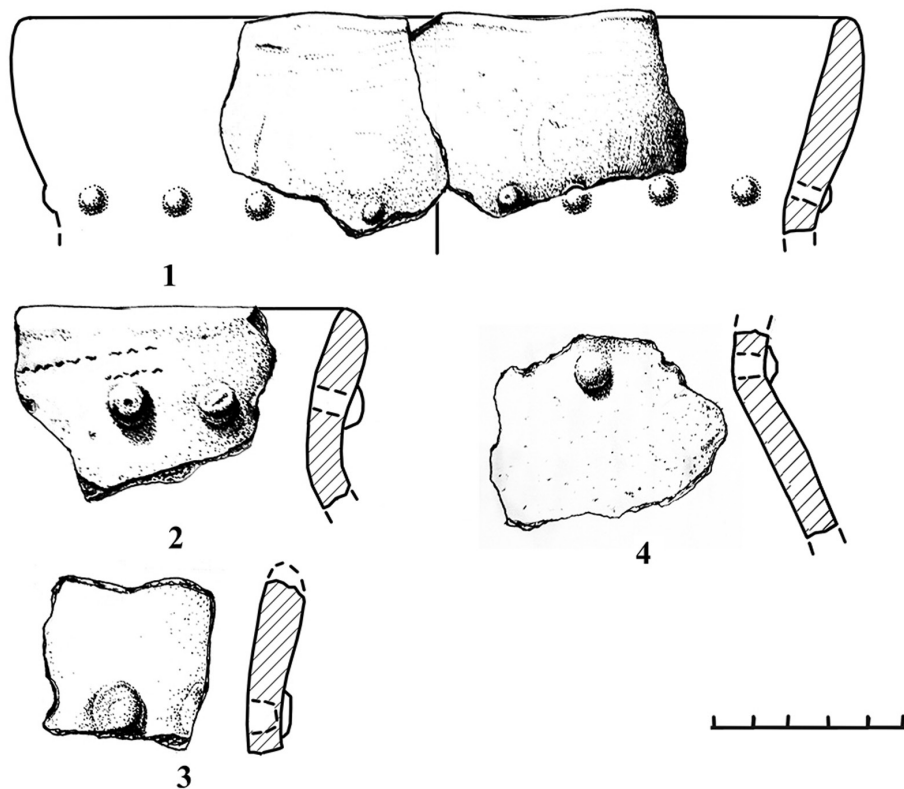

Рис. 4. Кераміка підгірцівського типу.

Доба раннього заліза в колекції представлена фрагментами чотирьох ліпних горщиків, особливості форми яких та орнаментування дають змогу зарахувати їх до кераміки підгірцівського типу. Вони знайдені в різних частинах розкопу і не прив'язані до жодного з об'єктів. Тісто виготовлене з добре відмуденої глини із домішками жорстви та піску, поверхня посудин ретельно заглажена, випал рівномірний. Вінця майже воронкоподібні, трохи опуклі назовні, місце їх відділення від тулуба чітко профільоване. Всі зразки орнаментовані горизонтальним паском з видавлених зсередини наколів («перлин»), розміщених вище перетину шийки та тулуба (рис. 4). Один з фрагментів прикрашений відтисками специфічного дрібнозубчатого штампу, розміщеними по вінцях навскісними паралельним лініями (рис. 4.2).

Пам'ятки з матеріалами підгірцівського типу відомі в Київській області – Бортничі, Підгірці, Пирогів [12, 11]. Найближчі аналогії посуду з г. Юрковиці походять з таких поселенських та поховальних комплексів Київщини як Казаровичі та Погреби [12, рис. 2; 4, 3, 5]. О. Мельніковська, аналізуючи мілоградські пам'ятки Білорусі, розглядає використання перлинного орнаменту та зубчатого штампу як ознаки архаїчності [11, 104]. Вірогідно, що особливості орнаментування, зокрема, наявність відтисків штампу, та гарна якість обробки поверхні посудин вказують на відносно ранній характер кераміки з г. Юрковиці.

Як бачимо, масив матеріалів до-зарубинецького часу з г. Юрковиці, інтерпретовані як винятково чорноліські, складається з кількох груп.

Найбільш давніми є матеріали Київської групи пам'яток типу Ісковщина доби ранньої бронзи. Наявність не тільки знахідок, а й об'єктів дає змогу виділити поруч з вже відомими поселеннями цього часу на території міста ще одне поселення – Київ V (Юрковиця).

Наступну групу складає чорноліська кераміка, представлена типовим асортиментом посуду, характерним для північних пам'яток цієї культури.

Доповнюють картину життя в ранньозалізну добу на г. Юрковиці матеріали підгірцівського часу, незначна кількість яких свідчить про нетривале перебування тут населення. Таким чином, аналіз колекції Музею розширює наше уявлення про заселеність г. Юрковиці в часи, які передували виникненню тут зарубинецького поселення.

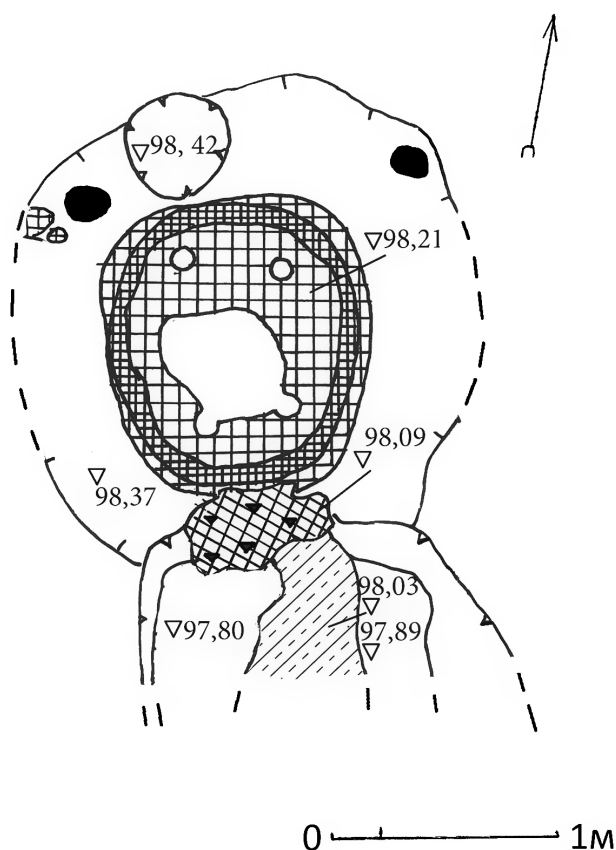
Джерела та література

1. *Бондар Н. Н. Поселения среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы.* Київ, 1974.
2. *Бунятян К. Хронологія та періодизація середньодніпровської культури Правобережної України // Археологія.* 2008. Вип. 2.
3. *Зоценко В. Киевский некрополь–II: место в исторической топографии города, типология погребального инвентаря, хронология // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки.* Мат-лы МНК, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной. СПб., 10–16 апреля 2006 г. Санкт-Петербург, 2010.
4. *Каргер М. Древний Киев.* Т. 1. Москва; Ленинград, 1958.
5. *Климовский С. Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории.* Киев, 2005.
6. *Івакін В. Історія археологічних досліджень давньоруських поховальних пам'яток Києва // Древности 2011. Харьковский историко-археологический ежегодник.* Харьков, 2011.
7. *Максимов Е. Раскопки на Юрковице в 1965 г. // НА ІА НАНУ,* спр. 1965/1 ж.
8. *Максимов Е. Раскопки памятников зарубинецкой культуры в 1965–1966 гг. // Археологические исследования на Украине в 1965–1966 гг.* Київ, 1967. Вип. 1.
9. *Максимов Е. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.* Киев, 1972.
10. *Максимов Є., Орлов Р. Могильник X ст. на горі Юрковиці в Києві // Археологія.* Вип. 40. 1982.
11. *Мельниковская О. Племена Южной Беларуси в раннем железном веке.* Москва, 1967.
12. *Петровська Є. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія.* 1971. Вип. 2.
13. *Тереножкин А. Предскифский период на Днепровском Правобережье.* Киев, 1961.
14. *Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва.* Київ, 1970.
15. *Скиба Л. Пирогівський могильник зарубинецької культури.* Київ, 2001.

Андрій Оленич,
Дмитро Бібіков

**КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ГОНЧАРНОГО ГОРНА
З ПОСАДУ ДАВНЬОРУСЬКОГО ВИШГОРОДА
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ 2013 Р.)**

Вишгородський посад розташований на південь та південний захід від плато городища, вздовж колишньої р. Монашка (ур. Гончарі). Археологічне вивчення цієї частини літописного граду почалося у 1936–1937 рр., коли Т. Мовчанівський дослідив три горни на садибі Підлісного [3, 104]. На жаль, ми маємо у розпорядженні тільки графічний матеріал, у той час як керамічний комплекс із заповнення горнів було втрачено. В 1947 р. В. Довженок розкопав гончарний горн на даній ділянці [4, 229–236]. У 1960-х рр. один горн дослідили О. Бобринський, В. Довженок і П. Толочко [16, 134]. У 1990 р. науковці кооперативу «Археолог» виявили кілька садиб, забудову яких складали житлові та господарські споруди, а також гончарні горни [5, 1–2]. На суміжних ділянках Р. Орлов у 1992–1995 рр. дослідив п'ять горнів [3, 103–108].

Рис. 1. План давньоруського горну з розкопок 2013 р. у Вишгороді.

В жовтні-листопаді 2013 р. Вишгородська археологічна експедиція ІА НАНУ під керівництвом В. Івакіна дослідила залишки двох садиб XI ст. по пров. Старосільський, 42, на одній з яких виявлено гончарний горн (рис. 1), споруджений у котловані підовальної форми розміром 2,1 × 2,0 м. Після зведення горна решту котловану засипано утрамбованим материковим лесом. В місцях прилягання до горна ґрунт сильно прокалений. В північно-західній та північно-східній частинах котловану виявлено по одній стовповій ямі розмірами 0,2 × 0,15 м, що є залишками легкого навісу(?) над теплотехнічним пристроєм.

На висоті 0,15 м над рівнем материка виявлено випалювальну камеру горну, склепіння якої з завантажувальним отвором завалились всередину. Підовальна у плані (з незначним звуженням догори) випалювальна камера (1,2 × 1,1 м) орієнтована за віссю північ-південь. Товщина стінок склепіння становила до 0,1 м. Ще в давнину випалювальна камера була засипана землею з фрагментами кераміки та великими кістками тварин.

Рис. 2. Розріз горну.

На глибині 0,4 м виявлено решітчасту перегородку теплорозподільного блоку, спорудженого на опалубці з дошок, залишки яких зафіксовано у розрізі горну. Нижня частина блоку, повторюючи форму опалубки, потовщується до 0,2 м у напрямі стінок топкової камери, спираючись на них. Оскільки центральний опорний стовп відсутній, теплорозподільний блок підтримувався «козлом» – діагональною підпорною стінкою завтовшки 0,10 м, що спиралась на стіну топкової камери і, очевидно, також була споруджена на дощатій опалубці. Простір між нею та стіною топкової камери заповнено утрамбованим материковим лесом. В північній частині теплорозподільного блоку виявлено два продухи діаметром бл. 0,1 м, ще два частково збереглись у його південній частині. Центральна частина блоку ще у давнину провалилась і топкова камера була завалена обпаленою глиною (рис. 2).

Стіни топкової камери споруджено на каркасі з прутів, залишки якого виявлено під черепом, а також у розрізі горну. Під завалом глини, утвореним зруйнованим теплорозподільним блоком, виявлено потужний шар вугілля та попелу. На глибині 1 м від рівня виявлення зафіксовано черінь завтовшки 0,05–0,1 м.

Аркоподібні челюсті теплотехнічного пристрою орієнтовані на південь. Всередині зафіксовано потужний шар вугілля та попелу. З півдня до горну примикала передгорнова яма.

В процесі експлуатації горна утворились культурні нашарування з великою кількістю фрагментів браку виробництва та залишками «причерепку» – великих фрагментів кераміки, котрим закладався отвір завантаження. Ймовірно, відходи невдалих випалів викидалися біля горна або провалювались через продухи в топкову камеру. Вони, в свою чергу, могли пережити кілька випалів, зазнавши температурних впливів і перегорівши. Горн містить велику кількість

залишків посуду, що накопичувався в різних його частинах як впродовж його функціонування, так і після цього. На нашу думку, найбільш інформативним пластом керамічного матеріалу є той, що зберігся всередині топкової камери, заповненої попелом білого кольору із великою кількістю дрібних фрагментів керамічного посуду (рис. 2). Саме ця група кераміки, що відкладалася в заповненні горна під час його експлуатації, не тільки датує об'єкт, але і несе інформацію про виробничий комплекс та продукцію, що вироблялась.

Керамічна колекція з заповнення горну представлена фрагментами горщиків з діаметром вінець в середньому 10–15 см. Імовірно, даний виробничий комплекс спеціалізувався на виготовленні столового чи кухонного посуду середніх розмірів.

Важливими показниками для аналізу керамічного матеріалу є характер формувальної маси (тіста), типи профілювання посудин та орнаментації, технічних відбитків та клейм.

Більшість фрагментів з топкової камери містять сліди неодноразового нагрівання, що ускладнює їх інтерпретацію. Вірогідно, вся продукція виготовлялась з двох типів гончарної маси. До першої групи слід віднести фрагменти світло-теракотового кольору, виготовлені з червонопальної глини з незначними домішками піску. Випал цих зразків якісний, однорідний і міцний. Інший масив виготовлено зі світлої глини, збідненої піском, з концентрацією у тісті оксидів заліза. На деяких фрагментах присутні плями від незначних перегрівів. Випал надзвичайно якісний. Подібна «дуальність» тіста керамічної продукції спостерігається в гончарному горні з м. Вщиж [1, 70–71], серед матеріалу інших вишгородських горнів [10, 150–154], або т. зв. «складу гончарної продукції» з київського Подолу [7, 36–46]. Наявність двох видів гончарної сировини пояснюється роботою двох майстрів, що випалювали продукцію в одному горні та зберігали її в спільних складських приміщеннях. Деякі науковці вважають це ознакою ранніх організацій на зразок гільдій [13, 120].

Профілювання чи оформлення верхньої частини вінця виробу є сталою ознакою для датування давньоруської кераміки. Для горну, що розглядається, характерні сім варіантів профілювання вінця (рис. 3).

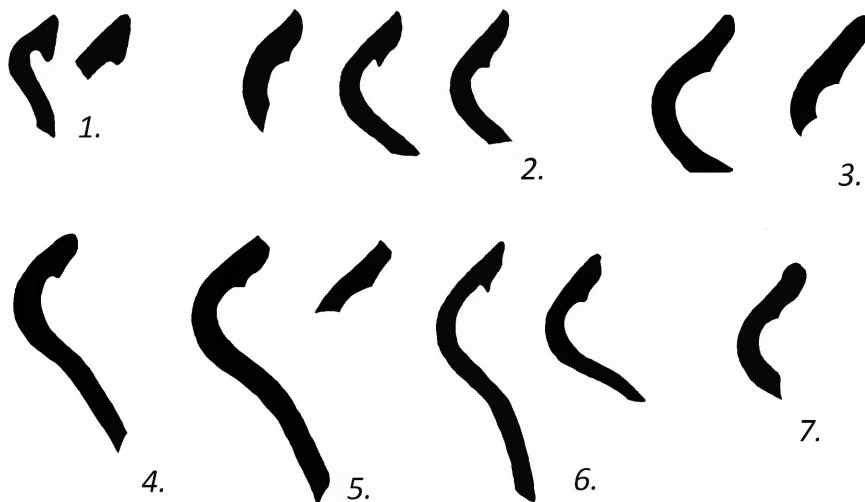

Рис. 3. Типи профілювання посуду із заповнення топкової камери.

До першої групи (рис. 3.1) слід віднести два фрагменти із заповнення топкової камери, що мають закінчення у вигляді площин, зрізаних майже вертикально, під невеликим кутом, із напливами на верхній та нижній гранях. Шийка має незначний вигин назовні. В керамічному наборі це – найбільш ранні зразки. Горщики аналогічного профілювання характерні для об'єктів X ст., наприклад, поховання 80 із Старокиївської гори [6, 169–172].

Вінця найбільш чисельної другої групи (рис. 3.2) оформлені у вигляді манжету. Профіль має «одиницевидний» вигляд. Внутрішня частина краю оформлена у вигляді невеличкої «лінзовидної» закраїни, що, ймовірно, лишилась від пальця майстра. Даний тип профілю, поширений для об'єктів XI ст., представлений серед матеріалів Мохівського курганного могильника [8, 95–98].

Третя група (рис. 3.3) представлена вінцями, що оформлені у вигляді невиразної, приплюснуті «манжетки», стоншені у напрямку до зовнішнього краю. Деякі зразки підведено з невеликим вигином назовні.

Четверта група (рис. 3.4) вирізняється «конвертовидним» типом манжету, що, ймовірно, оформлювався протягуванням керамічної маси згори донизу. Товщина манжетовидного «конверту» приблизно однакова, край відносно товстий. Дані два типи профілю в цілому характерні для всього XI ст., однак, переважають в першій його половині. Він широко представлений серед матеріалів Київського Подолу [15, 299–300].

П'ята група (рис. 3.5) вирізняється обрізаним під прямим кутом закінченням. Профіль при цьому набуває характерного прямокутного вигляду. Манжет, як і в попередньому випадку, досить невиразний і сплюснутий. Подібне профілювання зустрічається у ранніх горизонтах поселення Григорівка [11, 58].

Шоста група (рис. 3.6) виділяється надзвичайно тонким і досконалим оформленням. Манжет – виразний «одиницевидний», в деяких випадках край манжету містить виділений канелюр. Край вінця також має канелюровидний виступ без загибу в середину. Даний тип профілювання зустрічається на пам'ятках Київщини, зокрема, металургійному поселенні Колонщина в комплексах, де переважають «манжетовидні» вінця [17, 121].

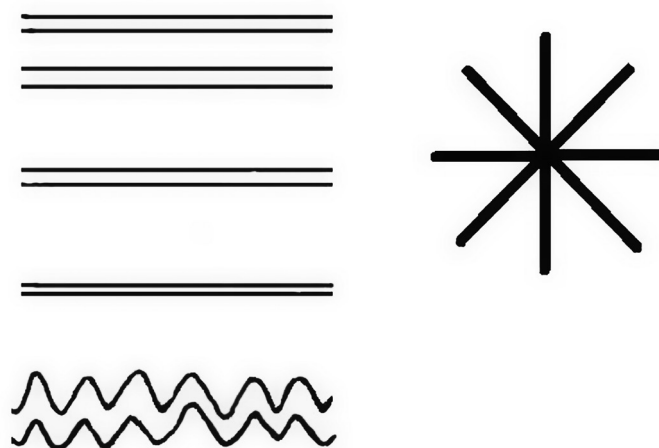
Сьома група (рис. 3.7) має невиразний сплюснутий манжет без додаткового профілювання. Край вінця містить середньо виражену закраїну у вигляді валикоподібного потовщення. Подібний профіль поширений для XI ст., і представлений на поселенні Автуничі [9, 59].

В цілому типи профілювання керамічних фрагментів можна охарактеризувати як «манжетні». Найбільш ранні фрагменти дозволяють виділити нижню дату існування горну кінцем X ст., тоді як верхня дата перебуває в межах середини XI ст. В цілому горн можна датувати першою половиною XI ст.

Розглядуваний керамічний комплекс не вирізняється багатою орнаментациєю. На більшості фрагментів вона відсутня. Сліди орнаментациї збереглися на трьох уламках. В двох випадках плече посудини прикрашене кількома горизонтальними лініями. Ці два фрагменти належали одній посудині, більша частина поверхні котрої прикрашена подібним орнаментом. Ще один фрагмент містить орнамент у вигляді хвилястої лінії в районі плеча (рис. 4).

Подібна бідна орнаментация великих серій посуду в цілому характерна для X–XI ст. В інших випадках зустрічається орнаментация $\frac{3}{4}$ поверхні посудини. Це притаманно як для пізніх райковецьких, так і ранніх давньоруських комплексів [11, 33].

Під поняттям «технічні відбитки» розуміють дефекти пристроїв формування посудин та виникнення специфічних ознак на готовій продукції. Це – сліди проточування, розтріскування, запливання маси тощо. Для даного періоду характерне формування посуду на кругу низького обертання [2, 33–52]. Такий пристрій, виконаний зазвичай з дерева, мав низку дефектів та поломок, що утворювались на ньому внаслідок тривалого використання. Наприклад, вісь з часом проточувала насадку легкого круга. Крім того, постійна вологість сприяла її розтріскуванню. Так, один із зразків з Новгорода, що датується в межах XI–XII ст., мав подібний дефект [12, 105–114]. Тривала експлуатація і дія вологи сприяла розсиханню, в результаті чого круг

Рис. 4. Орнаментация та клейма посуду із заповнення горну.

розколовся на дві частини та містить сліди ремонту: два просвердлених на краю розсихання отвори. Інтерпретацію відбитків на денцях посуду, що свідчать про такі поломки, подано в роботах О. Бобринського.

Комплекс горна містив фрагмент денця з чіткою лінією – слідом від розтріскування насадки легкого круга. Незадовільний стан збереженості зразка не дозволяє виділити окрему серію дефектів, характерних для даного комплексу. Однак слід констатувати, що такі дефекти присутні та свідчать про використання низькоротаційного круга на зразок новгородського.

Клейма – відбиток 8-променевої зірки без кола (рис. 4) – представлені на трьох денцях. Даний тип клейма, що зустрічається серед керамічних комплексів посаду, виділений як тип 1, вид 6, за класифікацією Л. Строкової [14, 148–168]. Інтерпретація гончарних клейм на сьогодні лишається дискусійною. Слушною є думка Б. Рибаківа про характер клейма як особистого знаку майстра. Однак автори дотримуються теорії, що клейма є знаком для позначення партій, вироблених для конкретних замовників.

Отже, горн, досліджений восени 2013 р., використовувався в складі виробничого комплексу, спеціалізованого на виготовлення середньовеликих столових чи кухонних горщиків. Власник горну використовував керамічне тісто двох типів – червонопальне з домішками звичайного піску та біло пальне (білоглиняне) з домішками залізного піску. В комплексі горну виявлено клеймо – 8-променева зірка. Це може свідчити, що саме цей зразок використовувався в якості «клейма майстра» чи клейм, що належали одній партії. Один фрагмент містить технічний відбиток тріщини підставки повільного круга, що дозволяє говорити про використання низькоротаційного круга, але не дозволяє виділити серії дефектів, притаманних цьому виробничому комплексу. Типи профілювання посуду з горну можна охарактеризувати як «манжетні» і датувати їх в межах першої полини XI ст. Подібний аналіз керамічного комплексу гончарного горна та їх співставлення дозволить значно поглибити наявні знання про життя і ремесло населення вишгородського посаду.

Джерела та література

1. *Бобринский А.* Гончарная технология как объект исторически-культурного изучения // **Актуальные проблемы изучения древнего гончарства.** Самара, 1999.
2. *Бобринский А.* Древнерусский гончарный круг // **СА.** Вып. 3. Москва, 1962.
3. *Дегтяр Т., Орлов Р.* **Вишгород. Минувле і сучасне.** Київ, 2005.
4. *Довженок В.* Вишгород // **Археологія Української РСР.** Т. 3. Київ, 1975.
5. *Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В.* Отчет об охранных археологических исследованиях в г. Вышгород в 1989 году // **НА ІА НАНУ,** 1989/194.
6. *Івакін Г., Козюба В., Комар О., Манігда О.* Розкопки 2009 р. на Старокиївській горі поблизу Десятинної церкви // **Археологічні дослідження в Україні 2009 р.** Київ, 2010.
7. *Калюк О., Сагайдак М.* Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу // **Археологія.** № 61. 1988.
8. *Линденков Д.* Керамика из раскопок Моховских курганов (по материалам исследований 2007 г.) // **Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Мат. ІХ Міжнародної студентської археологічної конф.** (Чернігів, 20–22 квітня 2010 р.). Чернігів, 2012.
9. *Моця О., Коваленко В., Петрашенко В.* **Південноруське село ІХ–ХІІІ ст. (нові пам'ятки матеріальної культури).** Київ, 1997.
10. *Оленич А.* Сировина гончарного виробництва ремісничого посаду давньоруського Вишгороду // **Ніжинська старовина: зб. регіональної історії та пам'яткознавства.** № 6. Київ, 2014.
11. *Петрашенко В.* **Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка).** Киев, 2005.
12. *Плохов А., Сорокин А.* Детали гончарных кругов с грибовидным диском из раскопок в Новгороде // **Новгород и Новгородская земля.** Вып. 20. Новгород, 2006.
13. *Сагайдак М.* **Давньокиївський Поділ.** Київ, 1991.
14. *Строкова Л.* Гончарські клейма з Вишгорода // **Археологічні дослідження в Україні в 1994–1996 роках.** Київ, 2000.
15. *Толочко П.* Гончарное дело // **Новое в археологии Киева.** Киев, 1981.
16. *Толочко П.* **Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков.** Киев, 1980.
17. *Філюк О.* Добування заліза в південноруських землях X–ХІІІ ст. (за матеріалами комплексу пам'яток біля с. Колонщина Макарівського району Київської обл.). Київ, 2012.

Всеволод Івакін,
Дмитро Бібіков,
Іван Зоценко

КОЛЕКЦІЯ МЕТАЛЕВИХ ВИРОБІВ З РОЗКОПОК ВИШГОРОДСЬКОГО ГОНЧАРНОГО ПОСАДУ 2013–2015 рр.

Вишгородський гончарний посад кінця X – першої чверті XII ст. знаходився в урочищі «Гончарі», на південь та південний захід від городища, між р. Монашка та колишньою протокою Дніпра Коноплянкою. Відкриття археологами цієї частини міста відбулося у 1936–1937 рр., коли на схилах яру біля сучасного собору Вишгородської Богородиці було розкопано перші три гончарні горна та виявлено більше десятка плям випаленої глини [15, 72–73]. Незначні дослідження відбувалися в 1947 та 1960 рр. [16, 14–28; 45, 165–173]. Впродовж 1990–1992 р. охоронними роботами кооперативу «Археолог» та Р. Орлова на площі бл. 2000 м² було розкопано 50 м вулиці з садибами гончарів [60].

У 2013–2015 рр. на Старосільському провулку, 42 (центральна частина посаду, неподалік сучасного Музею гончарства Вишгородського історико-культурного заповідника) проводилися науково-рятівні дослідження відведеної під забудову ділянки. На площі бл. 500 м² виявлено залишки чотирьох садиб (однієї – з повною площею) з низкою житлових, виробничих та господарських споруд кінця X – першої чверті XII ст. З культурного шару та заповнення об'єктів походить різноманітний археологічний матеріал. У запропонованій статті проаналізовано комплекс металевих предметів, у 2013–2015 рр. знайдених на гончарному посаді: звичайних для давньоруських міст предметів (ножі, фрагмент сокири, кресало, уламок дужки відра, риболовний гачок, фрагменти замків та ключі), та неординарні «статусні» речі, зокрема, елементи ремінної гарнітури: накладки, поясні кільця, наконечники ремінців та пряжки.

У похованні 1 у районі тазу небіжчика знайдено бронзову **ліроподібну** пряжку (2,5 × 2,5 см), що складається з овальної рамки з лілеєподібним завершенням і трапецієподібним приймачем для поясу (рис. 1, 1). Ліроподібна частина орнаментована насічками. У 1990 р. таку ж пряжку знайдено у культурному шарі неподалік досліджуваної ділянки (суч. вул. Шолуденка, 6-а) [60, рис. 325: 8]. Подібні предмети в X–XII ст. побутували на всій території давньоруської держави. У Новгороді вони походять з шарів першої чверті XI – останньої чверті XII ст. Знахідка, аналогічна вишгородській, походить з Бутиківського поселення на вододілі Оки і Дону [12, 78–79, рис. 31.2]. Схожий артефакт виявлено у ремісничій майстерні X ст. в с. Новосел (Болгарія) [5, 274, табл. XXXII: 210].

Фрагмент ще однієї пряжки цього типу значно менших розмірів (2,2 × 2,2 см) характеризується відсутністю перемички між фігурною рамкою і приймачем для ремня (рис. 1, 2).

Від іншої, прорізної, пряжки лишився щиток (1,8 × 1,5 см) прямокутної форми з трикутним завершенням, оздоблений рослинним орнаментом, з невеликою прорізною по центру (рис. 1, 3). Збереглася одна з шарнірних петель, що з'єднувала щиток з рамкою. Закріплювався на поясі за допомогою трьох дужок. Близьких аналогій означеному предмету виявити не вдалось, але стилістично пряжка тяжіє до угорських старожитностей.

З культурних нашарувань походять **ремінні накладки** різних типів. Дві накладки першого типу (рис. 1, 4) зроблені з бронзи, спосіб кріплення – чотири штифти. Розміри обох артефактів – 1,4 × 1,4 см. Декоровані прокресленим геометричним орнаментом (чотири однакові кола з невеликим трикутним виступом з однієї сторони). Аналогічні накладки, знайдено на ремісничому центрі у с. Новосел (Болгарія), відрізняються особливістю кріплення – чотири штифти, на відміну від двох у вишгородських накладок. Датуються X ст. [5, 290; табл. XLVIII: 538, 539].

Ще одна бронзова накладка (2,1 × 1,8 см), що закріплювалась трьома штифтами (рис. 1, 5), за класифікацією В. Мурашової, відноситься до класу II (відігнутий бортик, гладкий ободок, неорнаментовані), групи 1 (верхня сторона пласка), типу 1Г-2 (широкі серцеподібні виступи)

[41, 28–29]. Аналогічні знахідки тяжіють до території Волзької Болгарії. Ідентичні екземпляри знайдено на пам'ятках, що датуються X ст.: у похованнях Каранайвських курганів (Південний Урал) [37, 128, рис. 60: 4, 22] і Дубівського могильника (марійці) [3, рис. 21: 1]. Типологічно схожа накладка знайдена у Суздальському Опіллі (Шекшово 2). Її лицьова поверхня (18 × 25 мм) вкрита сріблом і декорована опуклим зображенням трипелюсткової квітки з каплеподібними виступами [21, 363–377, рис. 4.5]. Болгарські дослідники В. Плетньов і В. Павлова відносять цей тип накладок до X ст. [47, 85].

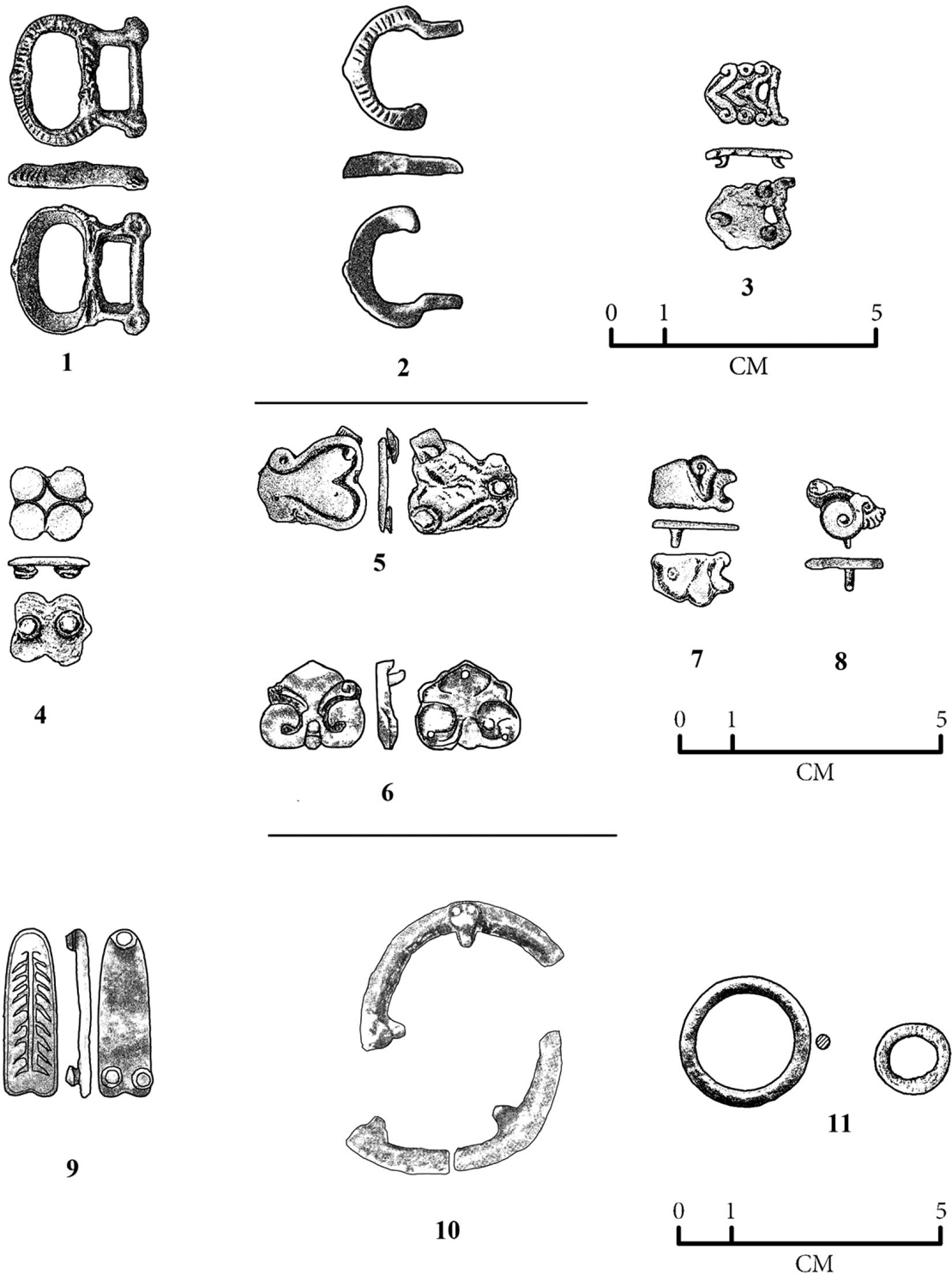

Рис. 1.

Останній тип представлено двома фрагментованими і однією цілою (1,7 × 1,5 см) бронзовими накладками (Рис. 1, 6–8). За В. Мурашовою, вони відносяться до класу XVIII (серцеподібної форми, 3–5-ти пелюсткова квітка, пелюстки розділені стеблами, фон заглиблений), групи 1, виду 1А (бокові пелюстки в вигляді широких стрічок загнуті вверху, розділюючі стебла гладкі) [41, 41–42]. Накладка, аналогічна цілому екземпляру, знайдена в на городищі давньоруського Іскоростеня [22, 115]. Ідентичні знахідки, зафіксовані на поселенні Болгар 1 і Семенівському селищі, датуються другою половиною X–XI ст. [28, рис. 44: 59].

Знайдено і бронзовий **ремінний наконечник** (3,1 x 1 см), що дещо звужується до кінця та має заокруглені кути. Лицьова сторона прикрашена рослинним орнаментом і ободком по периметру. Закріплювався за допомогою трьох штифтів, один з яких – на кінці (рис. 1, 9).

До елементів поясної гарнітури може відноситись залізне поясне кільце і бронзовий **ремінний розподільувач** (?) (рис. 1, 10): два фрагменти, кожен з яких прикрашено головою звіра (ведмідь, вовк?), утворюють півколо (діаметр 5,4 см, перетин 0,4 см). Друга половина з іншими двома симетричними головами відсутня. Тильна сторона пласка. Подібні предмети виявлені під час археологічних досліджень Новгородської землі (Південне Приладощя) та на поховальних пам'ятках південно-східної Прибалтики [7, 35, рис. 2]. Однак, в обох випадках, предмети, хоча і композиційно схожі з вишгородським зразком, прикрашені трьома, а не чотирма, головами, а також відрізняються стилістично.

Поясне кільце (діаметр 2,5 см, перетин 0,3 см) (рис. 1, 11) призначене для скріплення окремих частин ремня та підвішування дрібних предметів. В деяких випадках виконувало і роль пряжки.

Знайдені також інші елементи одягу – залізні **застібки-фібули** та бронзові **гудзики** (рис. 2, 3–4). Ціла підковоподібна фібула (діаметр 4,2 см), а також фрагмент аналогічної застібки, що відносяться до типу зі спіральними кінцями, виявлені у 2014 р. (рис. 2, 1–2). Мають загнуті в трубочку кінці і круглий перетин. За класифікацією С. Авдусіної та Н. Еніосової, вони належать до застібок середнього розміру (діаметр 35–40 мм) [1, 94–95]. Фібули зі спіральними кінцями з дугою рівномірно круглого перетину по всій довжині, з довгою зігнутою голкою широко поширені в північно-західній та північно-східній Русі X–XII ст. [38, 152], де знайдені у Гніздовському, Михайлівському та Тімерьовському могильниках, володимирських, приладозьких курганах. Відомі також у Прибалтиці, Фінляндії та Швеції, яка вважається їх батьківщиною. Вони зустрічаються в смоленсько-полоцьких курганах [20, 67], зафіксовані у культурних шарах Великого Новгорода (X–XII ст.) [52, 86, рис. 31.2,4]. Переважно датуються X–XI ст., проте використовувалися і у XII ст. На Дніпровському Лівобережжі фібули зі спіральними кінцями зустрічаються у шарах першої половини X ст. на роменському поселенні Горбово [12, 33], а також у матеріалах військово-торгового поселення Шестовиця [31, 62, 75; рис. 8.16]. На правому березі Дніпра аналогії зустрічалися у курганних похованнях давньоруського Іскоростеня [22; рис. 2.2].

Жіночі прикраси представлені уламком бронзового браслету (3,3 x 0,6 см). Кінець виробу потовщується до 1,3 см, прикрашений зигзагоподібним орнаментом та ободком по краю. По боках браслету помітно діагональні насічки (рис. 2, 5).

Про зв'язок посаду з великокнязівською адміністрацією свідчать знайдені фрагменти свинцевих печатей та пломб. **Печатка** збереглась погано і практично не піддається атрибуції (рис. 2, 7). У попередні роки на території посаду було виявлено печаті Ізяслава Ярославича та Володимира Мономаха [14, 108; 61, 125]. Краще збереглась свинцева **пломба** дрогичинського типу (рис. 2, 8). З часу відкриття у 1860-х рр. на березі Західного Бугу у районі Дрогичина, походження, датування, атрибуція та призначення пломб цього типу є предметом наукових дискусій. Їх вважають товарними пломбами, митними клеймами [62, 238]. Дослідники Є. Каменцева і М. Устюгов припускають, що частина пломб використовувалась як печатки, які, прикріплені до шкурок хутрових звірів, надавали їм функції грошей [30]. Пломби дрогичинського типу виявлені у Звенигороді, Києві, Чернігові, Бресті, Гродні, Полоцьку, Турові, Друцьку, Смоленську, Пскові, Старій Русі, Новгороді, Старій Ладозі, Білоозері, Старій Рязані. На пломбах зображені тамгоподібні знаки; схематичні постаті людей, тварин та птахів; гео-

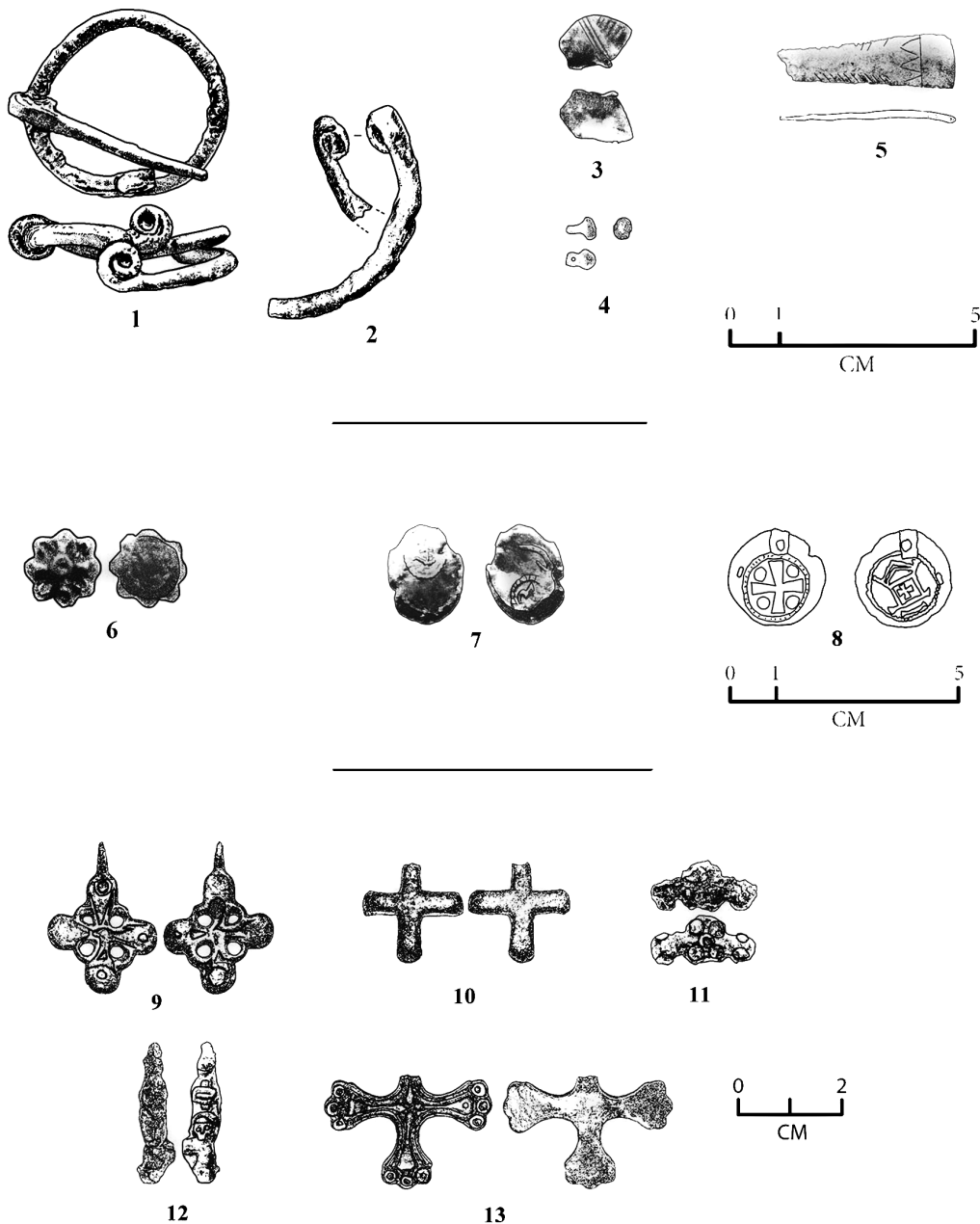

Рис. 2.

метричні фігури, літери. Від вислих печаток вони відрізняються меншими розмірами, неправильною формою, недбалістю виготовлення, відсутністю написів з кількох слів. На чільній стороні вишгородського зразка зображена дзвоноподібна тамга з подвійним хрестом, на звороті – літера «М». Тамгу, аналогічну розміщеній на реверсі пломби, дослідник В. Анохін приписує Юрію Довгорукому та його сину Глібу Юрійовичу [2, 39, 41, Табл. XII: 179, 180, 182].

До предметів імпорту належить знахідка **срібної монети** – денарія з титулом та іменами німецького імператора Оттона та Адельгейди (*Otto-Adelheid-Pfennig*) (рис. 2, 10). До недавнього часу лишалося неясним, який з Оттонів карбував ці монети. Адельгейда (931–999) була дружиною Оттона I, матір'ю Оттона II, бабкою і опікункою Оттона III. Вперше денарій був карбований у Госларі в 991–995 рр., що підтверджується спектральним аналізом, у 1960-х рр. проведеним фахівцями з ФРН Г. Хацем і Е. Крауме. При цьому з'ясувалося, що переважно всі денарії карбувалися зі срібла, що з 968 р. видобувалося в Раммельсберг (Гарц). Оскільки ці денарії вперше з'являються у скарбах бл. 990 р. (після смерті двох перших Оттонов), можна вважати доведеним, що вони карбувалися за часів Оттона III (980–1002). На аверсі цього

пфенінгу було зображено хрест, в кутах якого розташоване ім'я «O-T-T-O» чи «O-D-D-O» з круговою легендою «DIGRA+REX» (з лат. «DEI GRATIA REX» – «Божею милістю король»); на реверсі – стилізоване зображення дерев'яної церкви та ім'я «ATHALHEID». На вишгородській монеті на аверсі літери у кутах хреста замінені колами, а кругова легенда відсутня. На реверсі зображено церкву з хрестом, напис імені відсутній.

Можливо, ми маємо справу з наслідуванням срібному денарію Оттона і Адельгейди, досить поширеному на теренах Центральної Європи у кінці X – на початку XI ст. Цей монетний тип карбувався довгий час у великій кількості та у різних штемпельних варіантах («ATHALHET», «ATEALHT») у Гальберштадті, Кведлінбурзі, Хільдесгеймі графами Ейльхартом, Зігфрідом і польським королем Болеславом Хоробрим [58, 74].

Вишгородську монету (діаметр 2,0 см) перероблено у підвіску з заклепаним вушком, яка через зображення хреста могла мати культове значення. На монеті знаходиться ще один отвір, який також використовували для підвішування. Аналогічну монету-підвіску (наслідування денарію Оттона і Адельгейди) знайдено на горі Щекавиці під час дослідження давньокиївського могильника [39, 104–105]. Схожу монету у 1987 р. знайдено на Ізмерському поселенні (Татарстан) у скарбі разом з фрагментами дирхемів [4].

Слід згадати про ще одну нумізматичну знахідку 1979 р. з Вишгорода – срібний денарій Етельреда II (997–1003) монетного типу «довгий хрест». У його верхній частині розташовані два отвори, які свідчать про використання монети як підвіски з християнським символом [55, 27; рис. LIV].

На території розкопу виявлено предмети особистого благочестя – **натільні хрестики**. Бронзовий двосторонній хрест (2,9 × 2,1 см) з округлими кінцями (тип XII, вар. 2 за С. Кутасовим) має слабо виражені дуги у середохресті, які з'єднуються та утворюють чотири хресто-подібно розташованих овальні отвори різних розмірів. На лицьовій стороні кінці рамен прикрашені слабо вираженими колами. Навершя у вигляді плаского вушка. (рис. 2, 11). Схожий хрестик (рис. 2) походить з культурних шарів XI–XIII ст. Псковського кремля [32, 104, рис. 7]. Аналогічні форми (№ 863–865) зустрічаються у каталогах В. Кайля та В. Нечитайла [29, 97], а також С. Кутасова та А. Селезньова – № 225 [34, 131–132]. В анотації до хрестика з останнього каталогу зазначається, що схожі артефакти за невідомих обставин були знайдені у Києві. Скоріше за все, ми маємо справу зі спробою місцевого наслідування візантійським зразком: схожі хрестики відомі у Дунайській Болгарії. Срібний з позолотою хрестик цього типу, знайдений у похованні у с. Одерці, датується другою половиною XI ст. [18, Табл. CLXXXV, 1154]. З поховання XII ст. (с. Воден) походить схожа форма стеатитового хрестика [18, Табл. CCVIII, 1348].

Хрест (за С. Кутасовим – тип XIX, вар. 2) з прямими чотиригранними кінцями (2,5(?) × 2,0 см) відлито зі свинцево-олов'яного сплаву за відтиском моделі – кам'яного хреста (рис. 2, 12). Навершя (просвердлений отвір у верхньому рамені?) втрачене [34, 194, № 400]. Ця поширена форма, зокрема, зустрічається у Болгарії [18, 429, 430, 672, 673; табл. CXLVI 679; CXLVII 705, 706, тип 1.4.2.1.1.], а також у матеріалах археологічних досліджень Єпископського двору в Новгороді [50, 44–57]. Датується кінцем X–XII ст.

Два інші хрестики збереглися фрагментарно, що ускладнює їхню атрибуцію. Сильно пошкоджене середохрестя (ширина 2,1 см) відноситься до двосторонніх хрестів з квадратним середохрестям прикрашеним п'ятьма кульками псевдозерні (за С. Кутасовим – тип XX – трикулькокінцеві, варіант 2 – з середохрестям із п'яти кульок). Рамена не збереглися, проте аналогічні хрестики мали рамена з завершенням із трьох кульок. Центральні частини лопатей могли мати рубчатий орнамент, а навершя – сплющеної з боків намистини (рис. 2, 13). Хрестики такого типу знайдені під час археологічних досліджень поселення XII ст. в с. Кошіївка [36, 329, рис. 218]. Подібний тип, що датується XI–XIII ст., широко поширювався на території давньоруської держави [52, 52; 9, 1г; 29, №618, 629; 34, №405].

Від хрестика з «грубим зображенням Христа» зберігся фрагмент вертикальної частини із залишками схематичної фігурки Ісуса (рис. 2, 14). Символ над головою фігурки може трактуватись як вузол (печатка) Соломона.

Однобічний хрестик «скандинавського» типу (3,4(?) × 3,4 см) за С. Кутасовим відноситься до типу 8 (з фігурними кінцями), варіант 3 – з хрестом в центрі середохрестя (рис. 2, 15). На лицьовій стороні зображений хрест з дугами в середохресті та раменами, які мають фігурні тричастинні кінці, що розширюються. У центрі середохрестя розміщений рельєфний чотирикінцевий хрест, від якого по центральних осях рамен хрестоподібно відходять рельєфні лінії, які закінчуються маленькими раменами. Тильна сторона пласка.

В археологічних матеріалах Східної Європи та Скандобалтики добре відомі т. зв. хрестоподібні підвіски «скандинавського» типу – металеві хрестики з рельєфним орнаментом, елементом якого є три диска на кінцях рамен, які розширюються. Термін вперше ввів у науковий обіг О. Спіцин на початку ХХ ст. [53, 117], коли археологічній спільноті були краще відомі скандинавські, ніж руські знахідки таких хрестів, що й породило гіпотезу про їх скандинавське походження. Накопичення та систематизація матеріалів російських пам'яток не вплинули на назву, що міцно вкоренилася в історіографії, хоча і створює хибне уявлення про походження цієї групи хрестів, що мають візантійські витоки [42, 210]. У нашій статті ми використовуємо цей загальноприйнятий термін. Цей тип давньоруських хрестів найбільш досліджений. У огляді східноєвропейських хрестів або хрестоподібних підвісок «скандинавського» типу М. Фехнер виділила варіанти їх розмірів і декору і пов'язала центр їхнього виготовлення з землями радимичів у верхів'ях Дніпра [59, 114]. Й. Штекер об'єднав хрестики «скандинавського» типу, що походять зі Скандобалтики та Русі, у тип 1.4.3, датуючи їх ХІ–ХІІ ст. [63, 110–115]. Хрести зустрічаються в елітних похованнях [6, 3–42; 27, 287–304; 35, 486–492], у скарбах [33, табл. ХVІ, 1; 49, 49, № 171], культурних нашаруваннях давньоруських міст [54, 234–241; 51, 29–51]. Аналіз археологічного контексту дозволяє датувати ці предмети другою половиною Х–ХІІ ст. Більшість дослідників вважає, що початок виготовлення і побутування хрестиків «скандинавського» типу пов'язаний з варязько-слов'янським дружинним середовищем Русі середини – другої половини Х ст., тому місце їх виготовлення слід шукати на території давньоруської держави [59, 214; 40, 65; 63, 114]. Єдина відома на сьогоднішній день бронзова форма для їх виготовлення, виявлена в Києві, датується другою половиною ХІ ст. [26, 371]. Знахідки таких хрестиків у Новгороді зосереджені на Троїцькому розкопі, садиби якого пов'язують з князівською владою і Києвом (?).

Натільні хрестики з вишгородського гончарного посаду належать до різних типів. Особливості їхнього оздоблення вказують на місцеве походження. Враховуючи те, що у Києві виявлені ювелірні майстерні, що спеціалізувалися на виготовленні хрестоподібних підвісок, логічно було б припустити їхнє київське походження.

У результаті археологічних досліджень вишгородського гончарного посаду 2013–2015 рр. були знайдені металеві індивідуальні знахідки, що походять з культурних шарів та заповнення об'єктів кінця Х – першої чверті ХІІ ст. Виявлені матеріали ілюструють побут ремісників-торгівців періоду розквіту давньоруської держави: колекція поєднує речі, характерні для археології середньовічного міста Наддніпрянщини, та артефакти, що підкреслюють особливий статус давньоруського Вишгорода. Колекцію Вишгородського історико-культурного заповідника поповнили елементи одягу: деталі ремінного набору (поясні пряжки, наконечник, ремінний розподільувач і різні накладки-бляшки (6 од.), ціла підковоподібна фібула і фрагменти іншої, гудзики різних типів, уламок бронзового браслету. Цікавою є знахідка срібної монети – імітації денарія Оттона та Адельгейди. Про зв'язок посаду з великокнязівською адміністрацією свідчать знайдені фрагменти свинцевих печатей та плombs. Релігійний світогляд населення давньоруського Вишгороду відображають знахідки натільних хрестиків різних типів.

Матеріали вказують також на активну внутрішню і зовнішню торгівлю та на міжнародні зв'язки. І раніше на посаді виявляли предмети імпорту: візантійські амфори та бронзову позолочену кінську бляху-решму, скляні вироби східного походження, скандинавську срібну оббивку [13, 15; 24, 50–51; 25]. Завдяки розкопкам 2013–2015 рр. цей перелік поповнився знахідками центральноєвропейського, балтійського, поволзького та балканського походження. Таким чином, підтверджується думка В. Зоценка про те, що предметами імпорту, крім дружинної верстви, користувались і представники ремісничого середовища [24, 52].

Деякі категорії соціально значущих речей свідчать про місцеве (київське або вишгородське) виробництво. На території давньоруського Вишгорода сліди ювелірного ремесла фіксувались у східній частині городища (т. зв. «квартал металургів») та на північний захід від гончарного посаду (ур. Нижні Дорогожичі) [10, 25–33; 19]. На можливість існування тут подібного виробництва вказують, як самий статус міста-княжої резиденції (пізніше – центру удільного князівства), так і загальний рівень розвитку ремесла. Вкрай важливою для подальших розробок у цьому напрямку є знахідка в 2015 р. бронзової патриці (рис. 2, б).

Джерела та література

1. Авдусина С., Ениосова Н. Подковообразные фибулы Гнездова // Археологический сборник. Гнездово. 125 лет исследования памятника // Труды ГИМ. Вып. 124. Москва, 2001
2. Анохин В. Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X–XIII вв.). Киев, 2012.
3. Архипов Г. Дубовский могильник // Новые памятники археологии Волго-Камья. Йошкар-Ола, 1984.
4. Беговатов Е. Западно-Европейские монеты XI–XII вв. на территории Татарстана [Електронні ресурси]. Археология Среднего Поволжья. – Режим доступа: <http://old.kpfu.ru/amku/denar.htm>) – Назва з екрана.
5. Бонев С., Дончева С. Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. Велико Търново, 2011.
6. Боровський Я., Калюк О. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. Київ, 1993.
7. Бранденбург Н. Курганы Южного Приладожья // МАР. № 18. Санкт-Петербург, 1895.
8. Гайдуков П., Калинин В. Древнейшие русские монеты. Западноевропейские серебряные денарии конца X – начала XI в., обращавшиеся в Восточной Европе во время бытования древнейших монет // Русь в IX–X веках. Археологическая панорама. Москва-Вологда, 2012.
9. Гнутова С., Зотова Е. Кресты, иконы, складни. Медное художественное литье XI – начала XX века из собрания Центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева. Москва, 2000.
10. Голубева Л. «Квартал металлургов» в Вышгороде // Славяне и Русь. Москва, 1968.
11. Готун І. Гончарні осередки Вишгород та Автуничі: загальне і особливе // Старожитності Вишгородщини. Зб. тез і повідомл. 12 наук.-практ. конф. Вишгород, 2005.
12. Григорьев А. Некоторые замечания по поводу украшений роменской культуры // Проблемы археологии Южной Руси. Киев, 1990.
13. Давній Вишгород. Виставка нових археологічних матеріалів до 1050-річчя першої згадки Вишгорода у літописі і 25-річчя району і райцентру: Проспект / Укладачі: Р. Орлов, Р. Терпиловський. Вишгород, 1998.
14. Дегтяр Т., Орлов Р. Вишгород. Минувле і сучасне. Київ, 2005.
15. Довженок В. Огляд археологічного вивчення Древнього Вишгорода за 1934–1937 рр. // Археологія. 1950. Т. II.
16. Довженок В. Розкопки древнього Вишгорода // АП УРСР. Т. III. 1952.
17. Довженок В. Вишгород // Археологія Української РСР. Т. 3. Київ, 1975.
18. Дончева-Петкова Л. Средновековни кръстове-енколпиони от България (IX–XIV в.). София, 2011.

19. Дорощев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. Отчет об охранных археологических исследованиях в г. Вышгород // **НА ІА НАНУ**. 1989/194.
20. Енуков В. **Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей**. Москва, 1990.
21. Зайцева И. Детали поясной и уздечной гарнитуры из материалов обследований сельских поселений Суздальского Ополя // **Русь в IX–XII веках: общество, государство, культура**. Москва-Вологда, 2014.
22. Звіздецький Б. Давньоруські кургани на північній околиці м. Іскоростеня // **Дружинні старожитності центрально-східної Європи VIII–X ст.** Чернівці, 2003.
23. Звіздецький Б., Польгуй В., Петраускас А., Сірко О., Осадчий Є. Дослідження Іскоростеня 2005–2008 рр. // **Стародавній Іскоростень і слов'янські гради**. Т. 1. Коростень, 2008.
24. Зоценко В. Древнерусский Вышгород. Историко-археологический обзор // **Борисоглебский сборник / Collectanea Borisoglebica**. Вып. 1. Paris, 2000.
25. Зоценко В. Скандинавські старожитності Вишгороду // **Старожитності Вишгородщини: 36. тез, доповідей і повідомлень 13-ої наук.-практ. конф., присвяч. «Дню пам'яті Ярослава Мудрого»**, 24–25 травня 2007 р., м. Вишгород, Вишгород, 2007.
26. Зоценко В., Ієвлев М. Бронзовая литейная форма XI в. из Киева // **Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Мат. науч. конф., посвященной 100-летию Г.Ф. Корзухиной**. Санкт-Петербург, 2010.
27. Ивакин Г. Погребения X – первой половины XI в. из раскопок Михайловского Златоверхого монастыря (1997–1999 гг.) // **Русь в IX–XIV веках: Взаимодействие Севера и Юга**. Москва, 2005.
28. Казаков Е. **Булгарское село X–XIII вв. низовий Камы**. Казань, 1991.
29. Кайль В., Нечитайло В. **Каталог нательных христианских крестов, подвесок и накладок с изображением креста периода Киевской Руси X–XIII ст.** Луганск, 2006.
30. Каменцева Е., Устюгов Н. **Русская сфрагистика и геральдика**. Москва, 1974.
31. Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. **Археологические исследования шестовицкого комплекса в 1998–2002 гг.** Чернівці, 2003.
32. Колпакова Ю. **Христианские древности населения Пскова и Псковской земли конца X–XVIII вв. (предметы личного благочестия)** / Дис. на соиск. ученой степени к. и. н. Псков, 2006.
33. Корзухина Г. **Русские клады IX–XIII вв.** Москва, 1954.
34. Кутасов С., Селезнев А. **Нательные кресты, крестовключенные и крестовидные подвески**. Москва, 2010.
35. Ливох Р. Большие курганы летописного Плеснеска // **Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Мат. науч. конф., посвященной 100-летию Г.Ф. Корзухиной**. Санкт-Петербург, 2010.
36. Лысенко С., Шкляревский Е., Квитницкий М., Черновол Д. **Многослойное поселение Кощевка-8**. Киев-Фастов, 2012.
37. Мажитов Н. **Курганы Южного Урала VIII–XII вв.** Москва, 1981.
38. Мальм В. Подковообразные и кольцевидные застёжки-фибулы // **Труды ГИМ**. Вып. 43: Очерки по истории русской деревни. Москва, 1967.
39. Мовчан І., Боровський Я., Климовський С., Гончар В. **Щекавицький могильник у Києві // Археологічні відкриття в Україні, 1994–1996 рр.** Київ, 2000.
40. Мугуревич Э. **Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв.** Рига, 1965.

41. *Мурашева В.* Древнерусские ременные наборные украшения (X–XIII вв.). Москва, 2000.
42. *Мусин А.* Металлические кресты / Древности Семидворья I. Средневековый двухапсидный храм в урочище Еди-Евлер (Алушта, Крым): исследования и материалы // **Археологический альманах.** № 30. Донецк, 2013.
43. **Новое в археологии Киева.** Киев, 1981.
44. *Оленич А., Бібіков Д.* Торговельний інвентар з посаду давньоруського Вишгорода: до характеристики пам'ятки // **Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Мат. XIV Міжнародної студентської наук. конф.** Чернігів, 17–19 квітня 2015 р.
45. *Орлов Р.* Правда Руська і керамічне виробництво XI–XII ст. // **Старожитності Русі-України.** Київ, 1994.
46. *Петраускас А.* Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я. Київ, 2006.
47. *Плетньов В., Павлова В.* Ранносредневековни ремечъни аппликации във Варненския археологически музей // **Известия на народния музей Варна.** Кн. 30–31. Варна, 2000.
48. **Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.).** Москва, 1971.
49. **Путь из варяг в греки и из греки. Каталог выставки.** Москва, 1996.
50. *Родионова М.* Итоги археологических исследований на Владычном дворе в Новгородском Кремле // **Новгород и Новгородская земля. История и археология.** Великий Новгород, 2011.
51. *Салмина Е., Салмин Е.* Ольгинские I–III раскопы 2006 года на Завеличье средневекового Пскова // **Археология и история Пскова и Псковской земли.** Псков, 2008.
52. *Седова М.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV ст.). Москва, 1981.
53. *Спицын А.* Владимирские курганы // **Известия ИАК.** Вып. 15. 1905.
54. *Тарабардина О.* Кресты «скандинавского» типа из раскопок в Новгороде // **Славяне и иные языки... К юбилею Наталии Германовны Недошивиной. Труды ГИМ.** Вып. 198. Москва, 2014.
55. *Толочко П., Зоценко В.* Отчет о раскопках Вышгородского отряда Киевской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1979 г. // **НА ІА НАНУ.** 1979/16.
56. *Толочко П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. Киев, 1980.
57. *Томашевский А., Павленко С.* Городища и укрепления средневековой Овручской волости // **Міста Давньої Русі.** Київ, 2014.
58. *Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В.* **Словарь нумизмата.** Москва, 1982.
59. *Фехнер М.* Крестовидные подвески «скандинавского» типа // **Славяне и Русь.** Москва, 1968.
60. *Чабай В., Евтушенко А., Степанчук В.* Отчет о раскопках Дорогожицкого отряда Вышгородской экспедиции НПК «Археолог» в урочище «Гончары» в г. Вышгороде в 1990 г. // **НА ІА НАНУ.** 1990/67.
61. *Янин В., Гайдуков П.* **Актовые печати Древней Руси X–XV.** Т. III. Москва, 1998.
62. *Liwoch R.* Plomby typu drohiczynskiego z drohiczyna nad Bugiem w Krakowskim museum archeologicznym // **Materialy archeologiczne.** XL, 2015.
63. *Staecker J.* **Rex regum et dominus minorum: die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdanemark und Schweden.** Stockholm, 1999.

В'ячеслав Крижановський

ЗАЛИШКИ ДАВНЬОРУСЬКИХ БУДІВЕЛЬ, ЗНАЙДЕНІ ПІД ЧАС РОЗКОПОК ПО ВУЛ. МИХАЙЛІВСЬКІЙ, 10-12 У М. КИЄВІ

Дослідження залишків будівель давньоруського часу проводилися Старокиївською експедицією ІА НАНУ по вул. Михайлівській, 10 та 12 в 2006 і 2014 рр. Досліджувані ділянки розташовані в історичній місцевості, що включає сучасну Володимирську гірку, пл. Михайлівську, пров. Михайлівський, вулиці Трьохсвятительську та Михайлівську. До кінця X ст. Михайлівська гора входила до «Перевісища» – місця княжих полювань.

Пізніше тут було споруджено Дмитріївський собор, поряд якого київський князь Святополк Ізяславович у 1108 р. заснував Михайлівський Золотоверхий монастир. В 1108–1113 рр. в ньому споруджено Михайлівський Золотоверхий собор. Згідно з реконструкцією, це був хрестово-купольний шестистовпний храм з трьома нефами та одним позолоченим куполом; стіни собору прикрашали мозаїки і фрески. У XII ст. монастир був місцем поховання князів, а у 1240 р. його пограбували і частково зруйнували монголо-татари [1, 386–387].

Восени 2006 р. на місці будівництва офісного приміщення по вул. Михайлівській, 12 були проведені рятивні археологічні дослідження. Загальна площа розкопу становила: 600м². Під час шурфування було встановлено, що вся ділянка була перекопана підвалами XIX–XX ст. і комунікаційними траншеями. До того ж, через ділянку проходив яр, який починався біля Михайлівської площі.

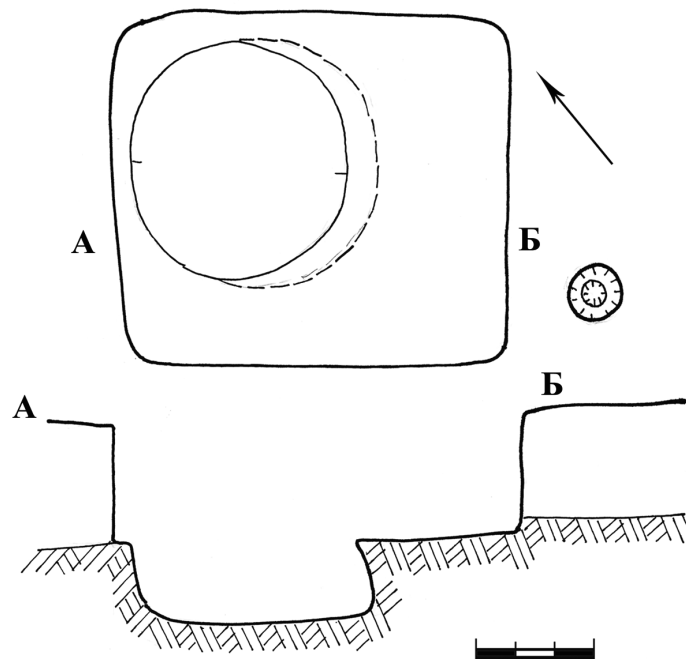

Рис. 1. План і розріз будівлі 1.

Культурний шар на означеній ділянці міської забудови практично не зберігся: пізні перекопи глибоко врізалися у материк, розташований на глибині від 1,5 до 8 м (що відповідає максимальній глибині яру) від сучасної денної поверхні. Під час розкриття площі розкопу у перевідкладеному стані було зафіксовано значну кількість кераміки XI–XVIII ст., залізні ковані цвяхи, уламки скляних посудин. Під підвалами XIX–XX ст. було виявлено кілька об'єктів давньоруського і пізньосередньовічного часу [2, 170].

Приблизно по центру розкопу, на глибині 3,55 м від сучасної денної поверхні, було виявлено пляму заповнення будівлі 1, верхню частину якої зруйнували пізні перекопи. Орієнтована за сторонами світу будівля (2,5 x 2 м) в плані мала підпрямокутну форму (рис. 1). Заповнення будівлі темне, гумусоване, з невеликою кількістю кераміки, кісток тварин, вуглинок і камінців. Дно будівлі знаходилось на глибині 3,9 м від сучасної поверхні в 0,35 м від материка. Більшу частину будівлі займала велика яма з підбоєм (діаметр 1,35 м, глибина 0,5 м від рівня дна будівлі) [3, 4].

В 0,37 м від північно-східного боку будівлі розташована стовпова яма діаметром 0,35 м і глибиною до 0,5 м. В ямі та у заповненні будівлі зафіксовано значну кількість фрагментів керамічних виробів XI ст.

Горщики представлені 56-ма стінками (дві – з врізним лінійним орнаментом) та 10-ма фрагментами придонних частин діаметром 8–13 см.

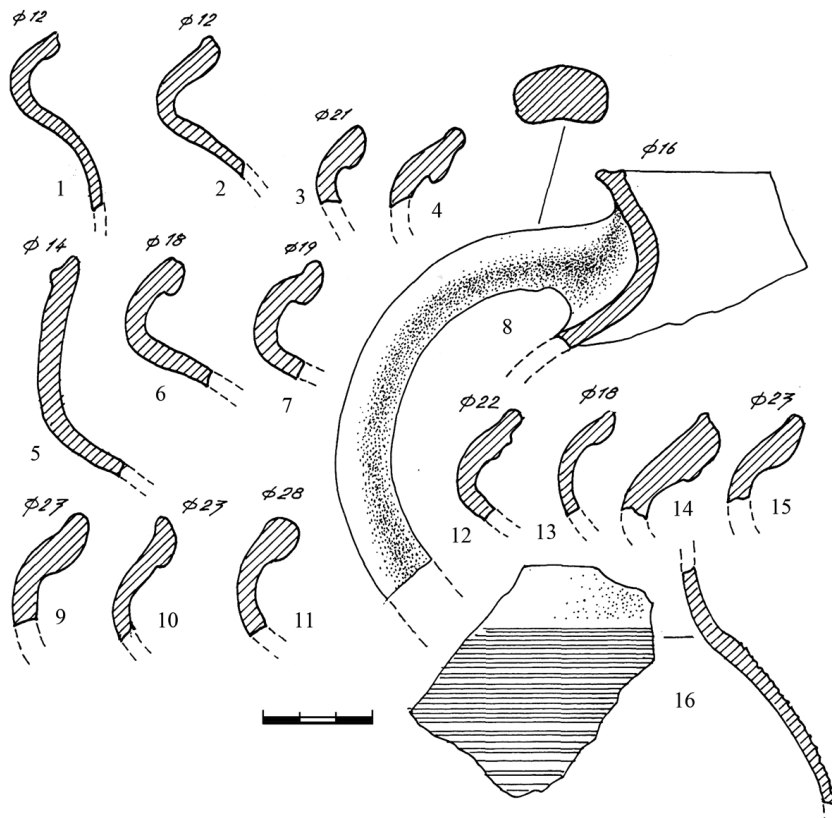

Рис. 2. Кераміка із заповнення будівлі 1.

Фрагменти горщиків представлені двома типами вінець: з відігнутим назовні краєм зі сферичним потовщенням із зовнішнього боку (6 фр.) та з відігнутим краєм з манжетоподібним потовщенням (9 фр.).

Глеки представлені фрагментом горла із залишками ручки, стінкою, а також ручкою. Горло досить високе і широке. Край вінець косо зрізаний досередини з валикоподібним виступом-опорою для покриття (рис. 2).

В ямі також знайдено фрагмент плінфи товщиною 2,5 см.

Виходячи з конструктивних особливостей об'єкту 1, його можна вважати господарською будівлею XI ст.

У східній частині розкопу зафіксовано будівлю 2 підпрямокутної форми (4 x 4 м) давньоруського часу, значною мірою зруйновану пізнім підвалом. Від будівлі залишився західний кут, черинь печі і передпічна яма.

Житло мало зрубну конструкцію стін: сліди від колод простежені біля західної і північної стіни. Товщина колод, з яких складено стіни, становить до 0,25 м. Долівка знаходилась на глибині 3,85 м від сучасної денної поверхні і в 0,25–0,5 м від рівня материка.

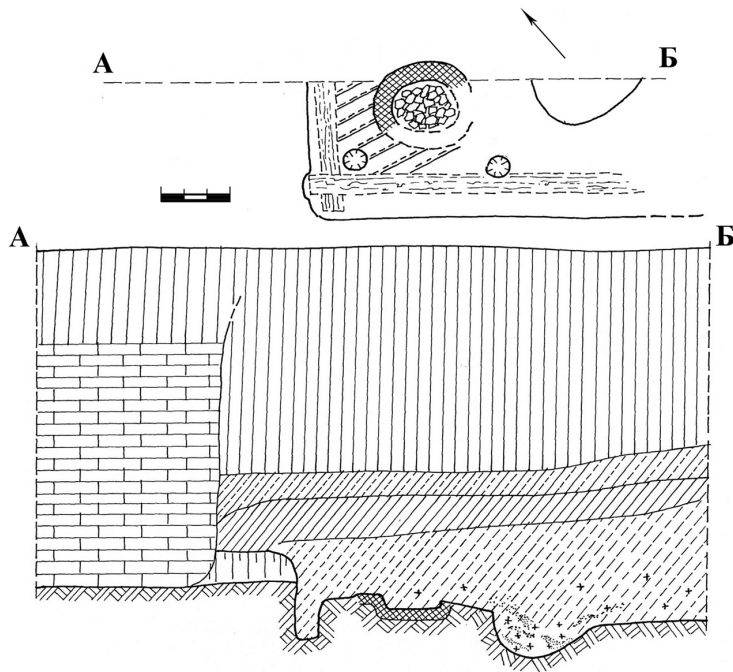

Рис. 3. План і розріз будівлі 2.

Піч знаходилась в північно-західному куті на відстані 0,3–0,37 м від дерев'яних стін будівлі. Проміжок між піччю і зрубом заповнений забивкою з жовтої глини. Піч кругла в плані, діаметром до 1 м, діаметр череня 0,65 м, товщина стін 0,17 м. Глиняний черінь печі товщиною до 0,1 м викладений фрагментами (рис. 3) стінок керамічних горщиків (140 од.), 12-ть з яких – з врізним лінійним орнаментом. На одній стінці помітні залишки пласкої ручки. Також зафіксовано 7 фрагментів придонних частин від 5 горщиків та 14 фрагментів верхніх частин від 5 горщиків. Всі вони відігнуті назовні, частина – з напівсферичним потовщенням з зовнішнього боку, на всіх вінцях є незначні заглиблення під покривку.

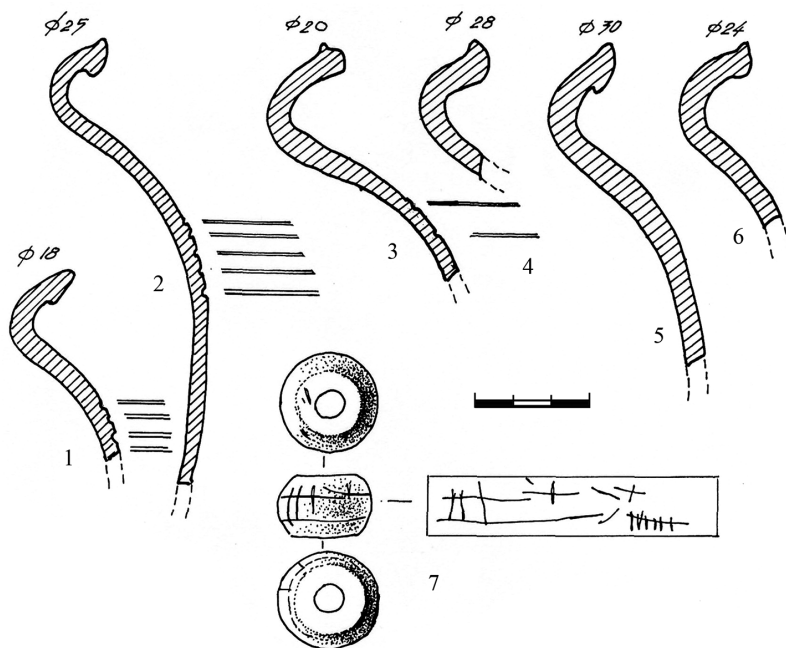

Рис. 4. Речі із заповнення будівлі 2.

В 0,65 м на південь від печі розчищено частину передпічної ями діаметром до 1,1 м і глибиною до 0,5 м. В її заповненні зафіксована невелика кількість невизначних фрагментів стінок горщиків, фрагмент стінки амфори, багато вуглинок, фрагментів печини і кісток тварин (рис. 4, 1–6).

В ямі під череном печі знайдене біконічне прясло з фіолетового шифера: діаметр 2,5 см, висота 1,6 см, діаметр отвору 0,7 см. На його бічній площині гравіроване графіті – три хрестики, вертикальні і горизонтальні лінії (рис. 4,7).

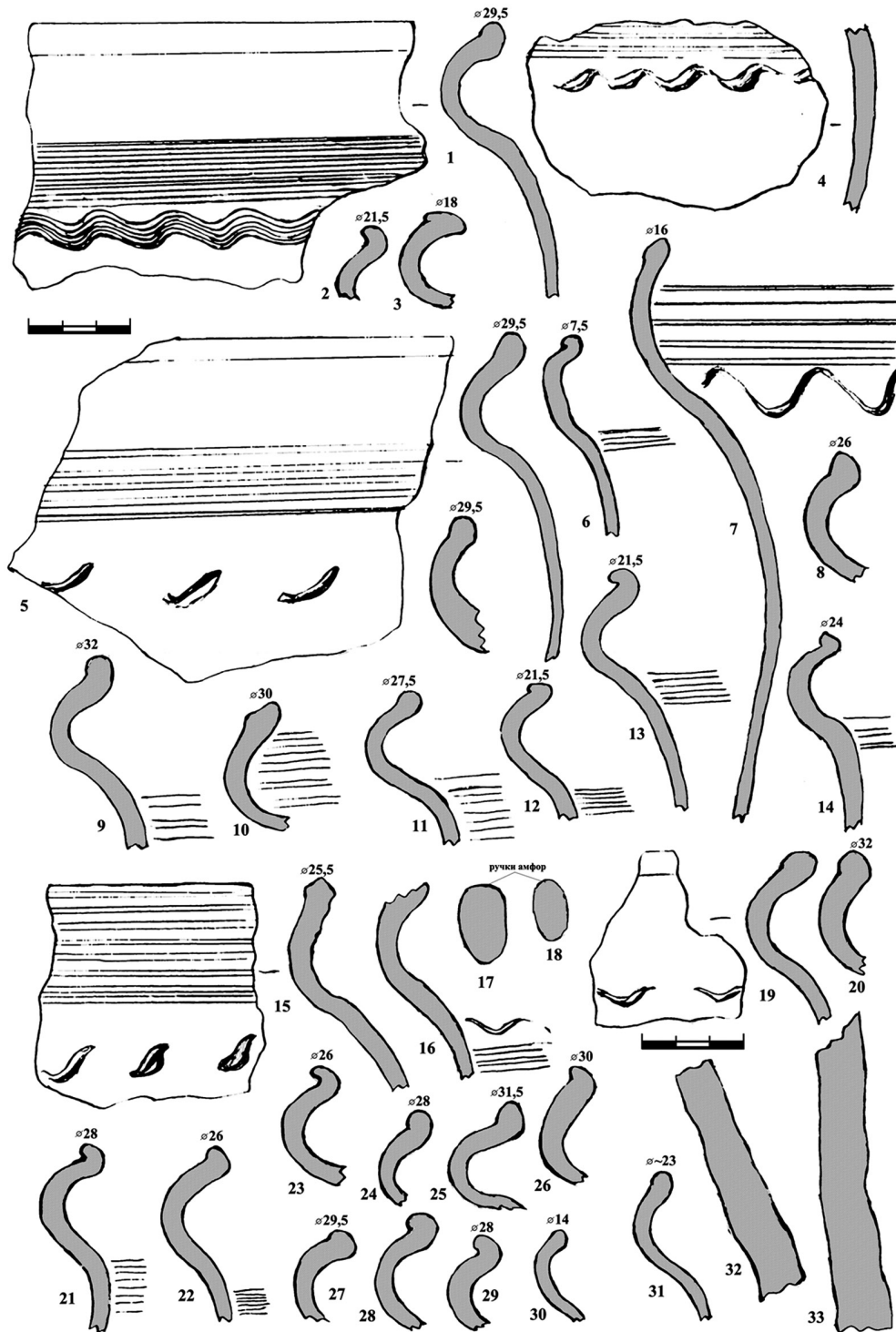

Рис. 5. Кераміка із заповнення об'єкту 1.

Біля західної стіни будівлі зафіксовані дві ямки (діаметром до 0,25 м і глибиною 0,44 м від рівня долівки): одна в куті, інша – в 1,32 м від печі. Можливо, це ямки від стовпів конструкції стін.

Досліджена будівля зі стінами зрубної конструкції і з заглибленою нижньою частиною мала житловий характер. Керамічний комплекс та стратиграфічні дані дозволяють датувати її XI ст. [3, 4–6]

В липні 2014 р. по вул. Михайлівській, 10 почались науково-рятивні археологічні дослідження відведеної під будівництво адміністративного будинку земельної ділянки, яка з південної сторони примикає до вище описаного розкопу. На даний час її площа становить 573 м². Роботи почались з закладання по лінії захід-схід трьох шурфів розмірами 4,2 x 3,8 м (глибина 3,7 м від рівня сучасної денної поверхні), 4,8 x 3 м (глибина 2,98 м) та 4 x 3,2 м (глибина 2,9 м). Це дозволило з'ясувати потужність культурних шарів та визначити їхню хронологію.

Згідно стратиграфії шурфів верхній шар товщиною 0,5–0,9 м складався з будівельного та побутового сміття другої половини XX – початку XXI ст. (шматків асфальту, уламків цегли і бетону), під яким на глибині 0,9–1,2 м залягав культурний шар початку – середини XX ст. потужністю 0,6–0,95 м. Нижче розташований культурний шар другої половини – кінця XIX ст., під яким з глибини 3,1–3,3 м починається культурний шар XI–XII ст. потужністю 0,08–0,15 м.

Крім шурфів у східній частині розкопу були закладені дві траншеї. Під час дослідження траншеї 2 (4,2 x 2 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні 4,1 м) виявлено культурний шар зі значною кількістю фрагментів керамічних, фарфорових, порцелянових, скляних і залізних виробів та побутового сміття початку XX ст. Судячи зі стратиграфії розрізів стінок, означений шар залягає майже на всю глибину траншеї 2, понижуючись зі сходу на захід, і концентрується в її західній частині, заглиблюючись у материковий ґрунт на 0,25 м. У східній частині траншеї під шаром сміття розташований сірий гумусований ґрунт потужністю 1 м без знахідок, під яким з глибини 3,7 м починається культурний шар товщиною 0,1 м, зафіксований у східній та південній стінках траншеї.

На дні траншеї виявлено частину давньоруської споруди господарчого (?) призначення (об'єкт 1), що виходить за межі траншеї, заглиблюючись у материковий ґрунт на глибину 0,16–0,37 м. Заповнення об'єкту 1 складалося з щільного шару кераміки кінця XI–XII ст. Тут знайдено фрагмент горщика з косим валикоподібним вінцем, врізним лінійним і хвилястим орнаментами по плечу та тулубу; 43 фрагменти вінець горщиків кінця XI – середини XII ст. (зокрема, 13 фрагментів валикоподібних вінець з врізним лінійним орнаментом по плечу); 14 фрагментів звичайних валикоподібних вінець; 2 фрагменти валикоподібних вінець з врізним лінійним і хвилястим орнаментами (тонкі лінії); 4 фрагменти вінець горщиків з врізним лінійним і нігтьовим орнаментами по плечу; фрагмент валикоподібного вінця горщика з врізним нігтьовим орнаментом; фрагмент прямого вінця тонкостінного горщика, загнутого під покривку з фрагментом ручки; 142 фрагменти стінок з врізним лінійним, хвилястим та пальцевим орнаментами; 158 фрагментів звичайних стінок керамічних посудин; 6 фрагментів амфорних стінок; 9 фрагментів донець горщиків; фрагменти пірофіліту; шматки печини та цем'яноквого розчину (один – з відбитком плінфи (?) розмірами 6 x 4,1 x 3 см, другий – з вкрапленнями шамоту); цілу підлогову плитку (11 x 11 x 1,7 см) давньоруського часу, з чільного боку глазурану жовтою поливою, з тильної вкриту сажею; фрагмент (11 x 6 x 1,7 см) аналогічної плитки; 6 шматків глини; 2 фрагменти кварциту (сколи з масивних брил (?)) та кам'яне (вапняк) ядрце овальної форми. Також виявлено 10 фрагментів залізних виробів, 2 фрагменти залізних цвяхів; фрагмент голівки великої гомілкової кістки людини (який, скоріш за все, потрапив туди випадково); 2 фрагменти пиляних кісток тварин, фрагмент кінської щелепи, 2 фрагменти щелепи свійської тварини, 18 фрагментів кісток тварин та зуб свині.

Крім цього, у заповненні об'єкту 1 знайдено фрагменти плінфи давньоруського часу: 2 фр. – бурого кольору товщиною 4 та 5 см; 2 фр. – сірого кольору товщиною 4 та 4,5 см; 1 фр. – світло-коричневого кольору товщиною 4,5 см; 1 фр. – обгорілої плінфи сірого кольору товщиною 5 см; 1 фр. – світло-сірого кольору товщиною 4,5 см; 1 фр. – червоного кольору товщиною 3,5 см, 2 фр. – обгорілої плінфи світло-сірого кольору товщиною 4,5 см (рис. 5).

В центрі об'єкту 1 знайдено заглиблену на 0,2 м в материк яму округлої форми діаметром 0,3 м. Другу невелику яму овальної форми (0,3 x 0,15 м, глибина 0,18 м від рівня підлоги), витягнуту з південного заходу на північний схід знайдено у північно-східному куті будівлі. У центральній частині, прилягаючій до південної стінки траншеї, виявлено залишки вогнища округлої форми: шар печини товщиною 0,07 м, попелу та вуглинок.

Взаємне розташування стовпової ями та вогнища дозволяє припустити, що вона лишилася від центрального стовпа (?). Щільність заповнення свідчить, що даний об'єкт був частиною давньоруської будівлі господарчого призначення.

Мала кількість виявлених об'єктів свідчить про те, що досліджена ділянка Давнього Києва, через особливості своєї топографії була заселена не щільно, як в XI ст., так і у XVIII ст.

Джерела та література

1. Київ. Енциклопедичний довідник. Київ, 1981.
2. Козловський А., Ієвлев М., Крижановський В. Розкопки по вул. Михайлівській 12 в Києві // АДУ 2007 р. Київ, 2008.
3. Козловський А., Ієвлев М., Крижановський В. // Звіт про археологічні дослідження по вул. Михайлівській, 12 м. Києва в 2006 р. // НА ІА НАНУ. Київ, 2007.

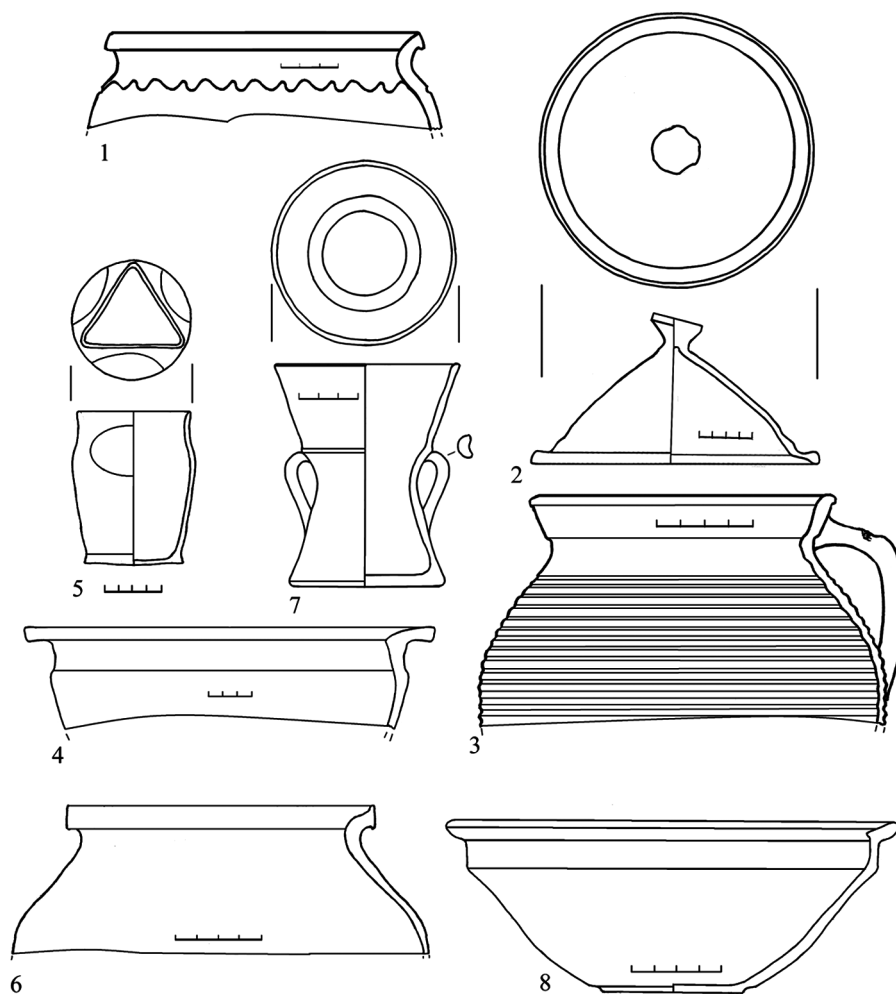

Василь Чекурков,
Олексій Войтюк

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ
ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОЗКОПОК Є. ПЛАМЕНИЦЬКОЇ
НА ТЕРИТОРІЇ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЗАМКУ В 1973–1975 РР.**

Кременецький замок розташований на Замковій горі (г. Бона), що належить до пасма Кременецьких гір, у верхів'ї р. Ікви [10, 181]. Має в плані неправильну форму, повторюючи конфігурацію рельєфу. Непроступність замку відображена в архівних документах «...з долу до стени нігде з лука дострелити не може» [11]. До нашого часу збереглася квадратна в плані двоярусна надбрамна вежа з арковим готичним проїздом, вежа з боку міста та великі ділянки оборонних стін, що завершуються зубцями-мерлонами [9, 24].

Перша згадка про замок пізньосередньовічного періоду належить до 1349 р., коли Кременецем правив князь Юрій Наримutowич [4, 158; 5, 314–315]. У XIV–XV ст. замок не раз переходив від одного власника до іншого. У 1536 р. польський король і великий князь литовський Сигізмунд I Старий подарував Кременець своїй дружині – Боні Сфорці. Про тогочасну могутність замку свідчать люстрації 1552 та 1563 р.: на озброєнні замку було 29 гармат, 2 мортири, 22 фальконети, 10 гаківниць, 33 рушниц; вздовж мурів замку була обладнана крита галерея з бійницями [5, 314–315].

Рис. 1. Керамічні вироби XV – першої половини XVII ст.

У 1950-х рр. замок став об'єктом археологічних досліджень. О. Ратич виявив там культурний шар XII–XIII ст., а П. Раппопорт констатував, що перші кам'яні укріплення були збудовані у другій пол. XIII–XIV ст. [12, 51–65]. У 1973–1975 рр. розкопки на замковому подвір'ї проводила Є. Пламеницька, однак їхні результати так і не були опубліковані. У 2011–2013 рр. співробітники Рівненської філії «Охоронної археологічної служби України» ІА НАНУ провели камеральну обробку археологічної колекції з розкопок Є. Пламеницької.

Було опрацьовано понад 2000 фрагментів вінець керамічних посудин литовсько-польського періоду. За результатами технологічного аналізу та складу тіста ці зразки зараховано до таких груп.

Перша група. Горщики низької якості, сформовані на ручному гончарному крузі. У тісті – крупні домішки зерен кварцу і жорстви, колір черепка чорний або бурий, поверхня нерівна, шорстка, помітні блискітки мінералу. Профілювання вінець нагадує форми домонгольського часу. На плічках нанесено заглиблений орнамент – горизонтальні лінії і хвиля (рис. 1,1). Аналогічні вироби були знайдені в культурному шарі в Дубно та у заповненнях споруд кін. XV – поч. XVI ст. в Острозі та Рівному [14, 274–277; 15, 251–257; 17, 295–302]. Як показали нові дослідження, такий посуд виготовляли до XVI – поч. XVII ст. [3, 297; 16, 6–9].

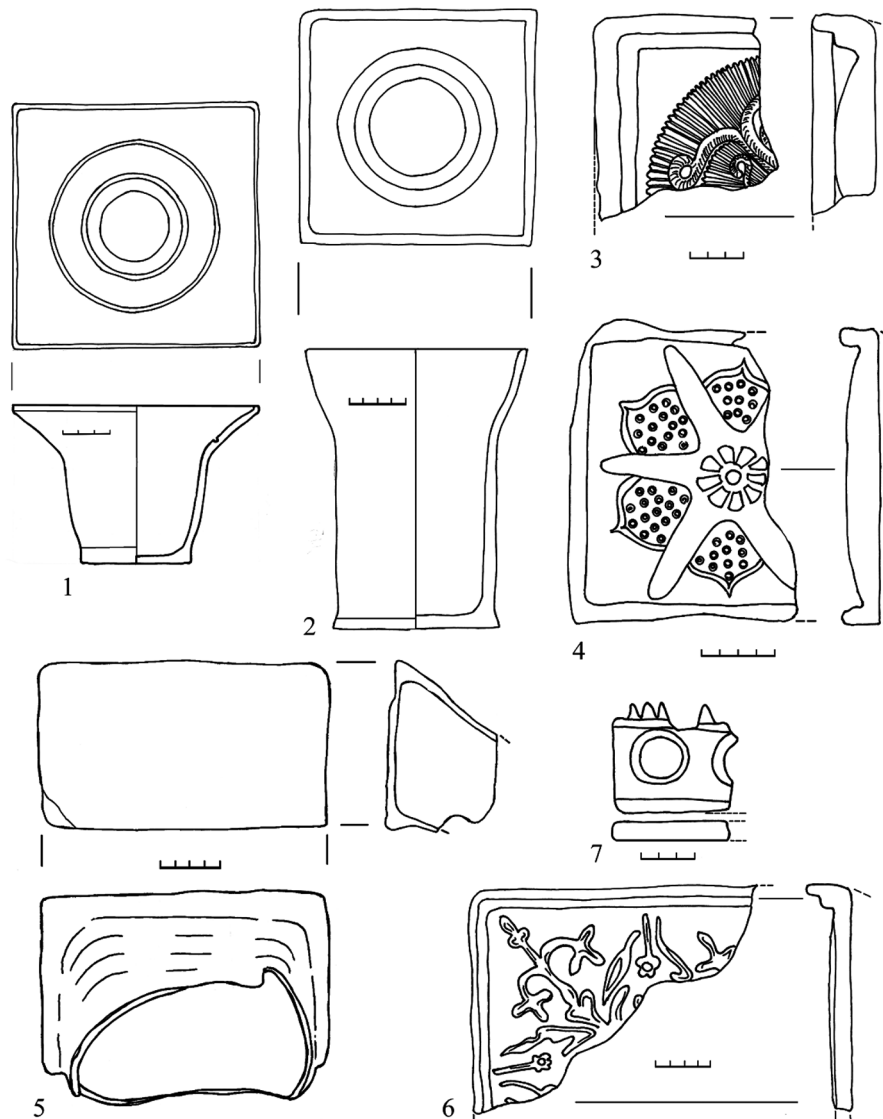

Рис. 2. Кахлі XVI – першої половини XVII ст.

Друга група. Посуд високоякісний сіро-глиняний, виготовлений на гончарному крузі, представлений горщиками, глеками, кришками, макітрами, тиглем. Такий посуд відомий в Україні у XV–XVI ст. [2, 70]. Горщики мають потовщені вінця, зовні часто розділені кількома рядами горизонтальних рівчаків і розділені заглибленнями, форма овоїдна зі слабо профільованими плічками. Основний елемент декору – рифлення по тулубу у вигляді прокреслених ліній (рис. 1, 3). Кришки конусоподібної форми із виступом-ручкою в центрі. Край покришки відтягнутий назовні горизонтально (рис. 1, 2). Макітри з розширеними догори товстими стінками і масивними, майже горизонтально відігнутими назовні вінцями. Прикрашені горизонтальним рифленням на стінках і хвилюю, іноді розташованою на вінцях (рис. 1, 4). Виявлено тигель – посудину для плавлення металів (рис. 1, 5). Вироби цієї групи були виявлені під час досліджень культурних нашарувань та об'єктів кін. XV – поч. XVII ст. у Дубно, Острозі, Рівному [13, 421–424; 14, 274–277; 17, 295–302; 19, 114–121].

Третя група. Посуд високоякісний гончарний зі світло-коричневої жовтої глини: горщики (рис. 1, 6), макітри, пательні, приставки (рис. 1, 7), тарілки, миски (рис. 1, 8). Частина виробів вкрита поливою (рис. 1, 8). Подібний посуд виявлений під час археологічних розкопок у Дубно, Острозі, Рівному [13, 421–424; 14, 274–277; 17, 295–302; 19, 114–121].

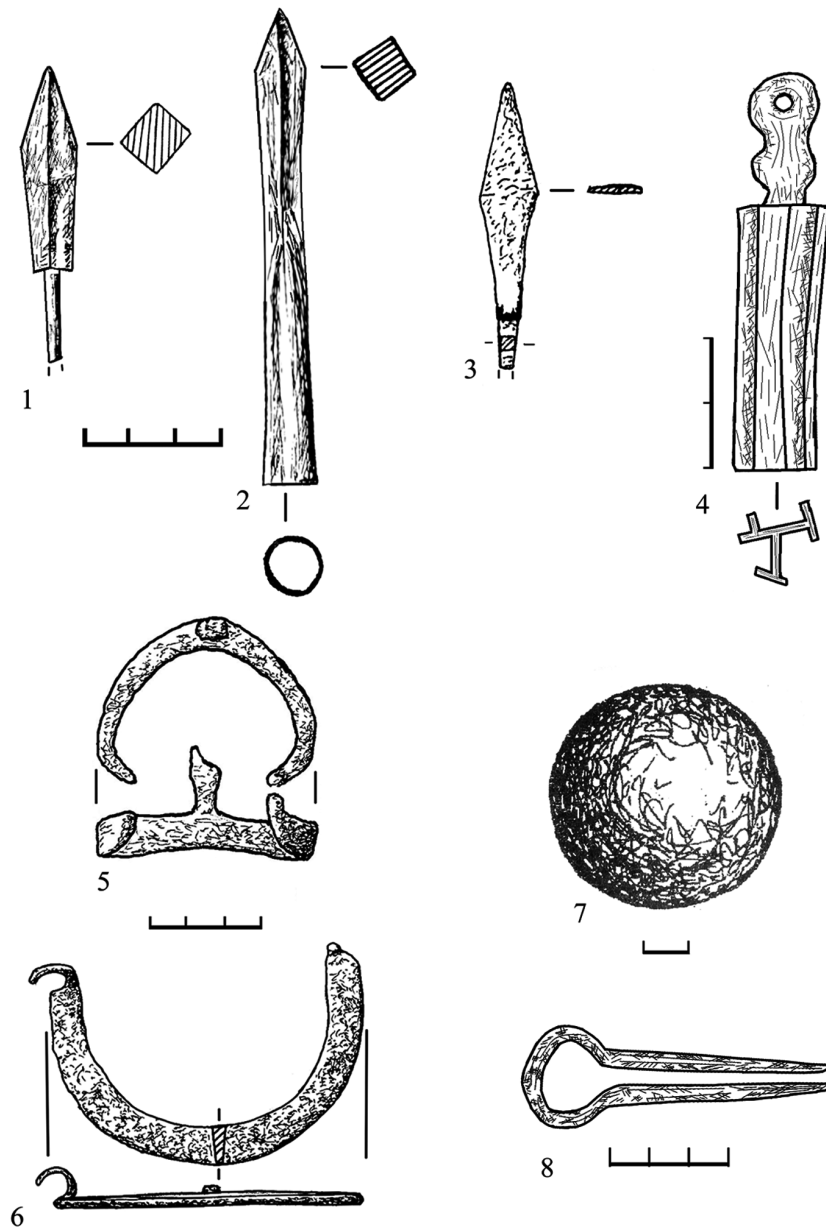

Рис. 3. Вироби із заліза XV – першої половини XVII ст.

Архітектурно-декоративна кераміка представлена кахлями: ранніми – горщиковими (рис. 2, 2) та пізнішими – мископодібними (рис. 2, 1). Вироби сформовані на гончарному крузі, з якого зрізані за допомогою дротини. Глина цеглиста, якісна. У Польщі горщикоподібні кахлі були поширені у першій пол. XVI ст., мископодібні – другій пол. XVI ст. [20, 92–93, іл. 39а]. У Білорусі мископодібні кахлі датуються XV–XVII ст. [8, 325]. Аналогічні кахлі були виявлені під час археологічних робіт у будівлі другої пол. XVI ст. у м. Дубно [18, 104–107].

Коробчасті кахлі репрезентовані уламками. Серед них – вироби з високим бортиком, полив'яні та неглазуровані (рис. 2, 2-6), прикрашені геометричним та рослинним орнаментом (рис. 2, 3, 4, 6). У Білорусі подібний орнамент з'являється у другій пол. XVI ст., а поширюється в кін. XVI – першій пол. XVII ст. [8, 329]. У Польщі такі кахлі датуються другою пол. XVI – поч. XVII ст. [20, 92–93]. Серед уламків кахлів є деталі декоративного завершення печі – коронки (рис. 2, 7), які датуються кінцем XVI – першою пол. XVII ст. [7, 34, рис. 15].

Предмети із заліза представлені ножами, наконечниками стріл (рис. 3, 1-3), ножицями, підковами від взуття (рис. 3, 5, 6), ключем (рис. 3, 4), цвяхами та гарматним ядром (рис. 3, 7). Найбільший інтерес викликає язичково-щипковий музичний інструмент дрімба (рис. 3, 8) – виріб дугоподібної форми, виготовлений із залізного прута; язичок втрачений [1, 331–334; 6, 167]. На жаль, не можна визначити час побутування цього інструмента, оскільки звіту про розкопки немає, тому припускаємо, що цей виріб за археологічним шаром, з якого він походить, датується кін. XV – першою пол. XVII ст.

Підсумовуючи, можна виділити два хронологічних періоди життєдіяльності Кременецького замку. Перший припадає на XV – поч. XVI ст. Знахідки цього часу не численні: керамічні вироби та поодинокі вироби із заліза.

Наступний період (XVI – перша пол. XVII ст.) пов'язаний з будівництвом та зміцненням замку. 1529 р. король польський і великий князь литовський Сигізмунд I Старий передав замок віденському єпископові Янусу, за розпорядженням якого в замку були відремонтовані оборонні укріплення. У 1535–1556 рр. замок належав королеві Боні Сфорці. Тоді на горі було зведено нові фортифікаційні споруди. Згідно з люстрації 1545 р. замок був кам'яним, неприступним з боку міста, мав два ланцюгові мости, три вежі, що іменувалися «Над воротами», «Черлена», «Над новим домом», палац та приміщення для гарнізону, 25 закінчених і 8 незакінчених сховищ-городнів, церкву св. архістратига Михаїла [5, 314–315]. У першій пол. XVI ст. до замку було приписано 18 сіл і хуторів. Завершився цей період 6-тижневою облогою замку козацьким полками М. Кривоноса та Ф. Джалалія у 1648 р. і руйнуванням замку. Відтоді його повністю не відбудували, а з кін. XVII ст. він втратив оборонне значення [4, 158].

Джерела та література

1. Брель О. Нові надходження до фондів НІКЗ «Чигирин». Музичний інструмент – дрімба // **Могилянські читання 2010 року: Зб. наук. пр.** Київ, 2011.
2. *Виногородська Л.* Керамічний посуд. Кахлі // **Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.** Київ, 1997.
3. *Ганецкая І.* Керамічні посуд. Асартымент, тыпалогія, хронологія // **Археалогія Беларусі.** Т. 4. Мінск, 2001.
4. *Грынявецкі В.* Крэменец // **Велікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя.** Т. 2. Мінск, 2007.
5. *Гуцал П.* Кременець // **Енциклопедія історії України.** Т. 5. Київ, 2008.
6. *Даль В.* Варгань // **Толковый словарь живаго великорускаго языка.** Т. 1. Санкт-Петербург; Москва, 1880.

7. Заяц Ю. **Заслауская кафля**. Мінск, 1990.
8. Заяц Ю. Кафля і кафляныя печи // **Археалогія Беларусі**. Т. 4. Мінск, 2001.
9. Лесик О. **Замки та монастирі України**. Львів, 1993.
10. Прищепя Б. Слов'яно-руські городища IX–XIII ст. в басейні Ікви // **Археологія Тернопільщини**. Тернопіль, 2003.
11. **Російський Державний архів давніх актів**, ф. 389, оп. 1, кн. 561, арк. 43.
12. Строцьень Л. Історія дослідження оборонних споруд на Тернопільщині // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. пр.** Вип. 21. Київ, 2012.
13. Чекурков В. Археологічні дослідження на «Новому місті» в Острозі // **Волинський музей: історія і сучасність. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, Луцьк – Колодяжне, 19–20 травня 2009 р.** Вип. 4. Луцьк, 2009.
14. Чекурков В. Основні типи керамічного посуду XV – першої половини XVII ст. за результатами розкопок 2005 року в Дубні // **Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського Державного гуманітарного ун-ту**. Вип. 20. Рівне, 2010.
15. Чекурков В. Археологічні джерела литовсько-польської доби м. Острога за матеріалами досліджень 2004 р. // **Краєзнавство та музейна справа в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 145-річчю заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею**. Вип. 44. Житомир, 2010.
16. Чекурков В. Гончарні клейма на посуді литовсько-польської доби // **Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету**. Вип. 22. Рівне, 2011.
17. Чекурков В. Керамічний посуд XV – першої половини XVII ст. за результатами археологічних розкопок 2007 року в місті Рівному на площі Короленка // **Наукові записки**. Вип. IX, ч. 2. Рівне, 2011.
18. Чекурков В. Місто Дубно доби князів Острозьких за матеріалами археологічних досліджень 2009 р. // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. пр.** Вип. 20. Київ, 2011.
19. Чекурков В. Садиба коваля доби князів Острозьких на Новому місті в Острозі за результатами досліджень 2005 р. // **Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині**. Вип. 3. Острог, 2011.
20. Dąbrowska M. **Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku**. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1987.
21. Symbaluk T. Wybrane znaleziska podkówek do butów z terenu Czech na tle analogii środkowoeuropejskich // **Archaeologica Pragensia 18: archeologický sborník Muzea hlavního města Prahy**. Praha, 2006.

Леся Чміль

**ДО ПИТАННЯ ПРО ГОНЧАРНЕ ВИРОБНИЦТВО
НА СТАРОКИЇВСЬКІЙ ГОРІ У XVI– XVII ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК 1936 Р.)**

У звітній документації розкопок території Старокиївської гори за 1936–1939 рр., що зберігається в НА ІА НАНУ, є інформація про залишки гончарного виробництва на цій території. Найбільш відомими є дослідження 1936 р. двох горнів для випалу цегли, які вдруге в 1974 р. розкопувала експедиція під керівництвом С. Кілієвич [9, 154–163]. Крім цих горнів, у щоденниках Т. Мовчанівського та інших дослідників зустрічаються записи і про інші залишки гончарного виробництва на території Старокиївської гори.

Горни, про які йшлося вище, були виявлені в перший період роботи у травні місяці 1936 р. В липні-серпні роботи продовжились – у щоденниках вони позначені як другий період роботи. До цього часу належить знахідка ще однієї теплотехнічної споруди, яку дослідники інтерпретують як гончарний горн. Інформація про неї міститься в щоденниках Т. Мовчанівського [8], В. Гончарова [6] та Н. Барішевської [4]. Виявлена вона 22 липня на ділянці «S» у шурфі В, закладеному у південно-західній частині садиби Петровського на межі із садибою Слюсаревського (рис. 1.1). Спочатку шурф мав розміри 2 х 2 м, але після виявлення печі його розширили до 3 х 7 м, а ще пізніше було зроблено прирізку на схід і шурф (10 х 3 м) простягався із заходу на схід вздовж межі із садибою Слюсаревського.

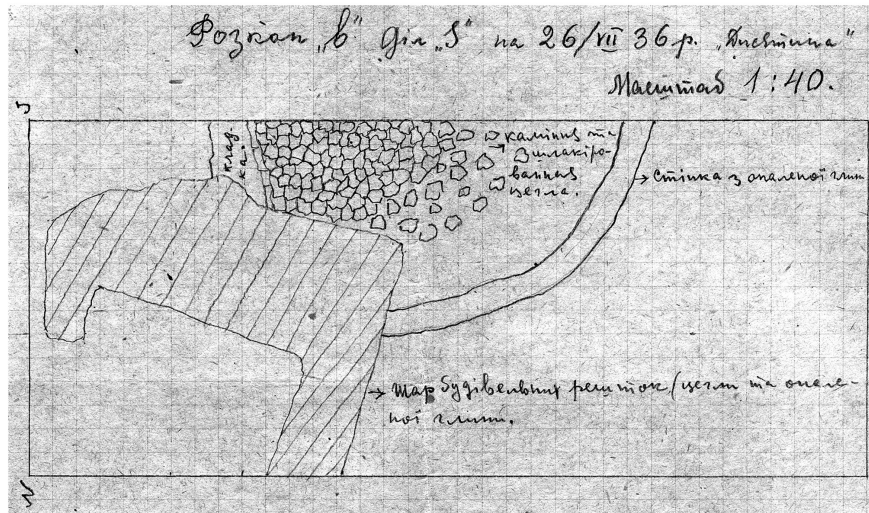
Рушений верхній шар (до глибини 0,6–1,0 м) містив різночасові матеріали, в ньому траплялося багато цегли з канелюрами «литовських часів», яку зараз дослідники датують найпізніше XVII ст. Знаходили і багато «череп'я» цього часу, в т. ч. із зеленою поливою. На глибині понад 1,5 м виявили «рештки глиняного спорудження із слідами випалу вогнем до консистенції печини» з прошарками попелу та залишками глиняних конструкцій. В східній частині шурфа на глибині 0,6–0,8 м виявили завал із обпаленої глини та цегли, що перекривав глиняне «спорудження». Після зняття цього завалу було розчищено півовальну стінку із обпаленої глини (в західній частині) та глини з цеглою (в східній частині). «Стінка залягає горішнім краєм на гл. 1,9 м від рсп і заглиблюється із зовні на гл. 0,75 м, і всередині дно спорудження від краю горішнього стінки на 1,25 м (від рсп – на гл. 3,1 м). Виступає овал спорудження від S стінки розкопу (на N) на 1,6 м. По лінії S стінки розкопа спорудження завдовжки по O-W – 3,6 м (включаючи і стінки – глинясту на «W» та цегляно-глинясту на «Ost»). Східний край стінки, що з цеглою, залягає на гл. 1,30 м від рсп. На гл. 2,9 м від рсп в цьому спорудженні виявлено поземну долівку із трамбованої глинясто вапнякової маси, долівка завтовшки 5–7 см. Долівка вище дна печі на 0,9 м. Вище цієї долівки в порожнині внутрішньої частини спорудження помітно засипні шари із глинясто-печинної маси, з кусками цегли і випаленої кусками глини з вапном та піском. Згори на 0,75 м від рсп залягає сіро-попелястий шар ґрунту. Виявляється, що долівка в порожнині спорудження являє собою вимостку із камнів, шлакованої цегли і кусків перепаленої глини ... Біля стінки всередині овала багато кусків шлакованої цегли. Очевидно піч була виробничого (керамічного) призначення – для виготовлення цегли» [8, 14]. В. Гончаров уточнює, що в східній частині стінка була цегляна, а долівка – з глини. Різняться і зазначені ним розміри, в т. ч. печі – 3,3 х 1,7 м [6, 36–37].

У щоденнику Т. Мовчанівського є три креслення – два плани та стратиграфічний розріз горна. Плани майже ідентичні, але виконані різними авторами. Перший, очевидно, креслив сам Т. Мовчанівський, другий, імовірно, В. Гончаров (що видно з почерку). За цими планами розміри печі становлять 3,6 х 1,7 м. На другому плані стінка печі більш округла, ніж на першому. Плани виконані 26 липня, ще до зняття будівельних залишків у східній частині, внаслідок чого стінка на цій ділянці не накреслена (рис. 2.1). На третьому кресленні показано стратиграфію південної стіни розкопу. Верхній обріз печі знаходиться на глибині 1,5–1,6 м. Висота стінок становить 1,2–1,3 м, вони вкопані в материк на 0,3–0,5 м. Згадана «долівка» із камнів, шлакованої цегли та глини розміщувалася на 0,4–0,5 м вище поду печі (рис. 2.2).

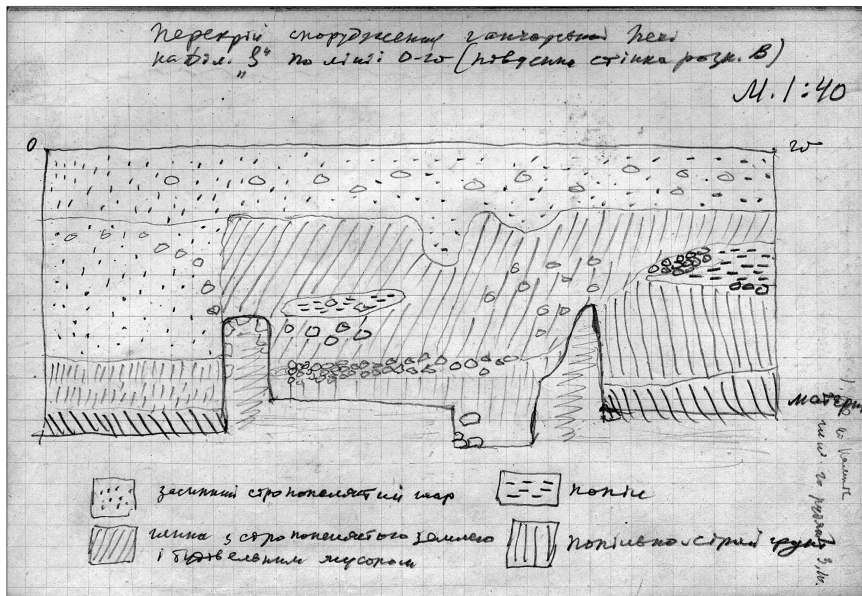

29 липня роботи на розкопі В тимчасово припинились, оскільки далі треба було копати на садибі ветлікаря Слюсаревського, який за певну суму 27 серпня дозволив на своєму городі зробити прирізку 3,5 x 4 м для повного дослідження виявленого спорудження. На жаль, опис цих робіт є лише в щоденнику Т. Мовчанівського. Зверху над піччю було знайдено залишки оранжереї із дерев'яних балок та цегли-«межигірки», яка зруйнувала піч: «Виявляється, що ця південна частина значно поруйнована – проте збереглися рештки основи від козел перекриття (решетки) і місце, де була підтопка печі. Козла складено із тонких плиток великого розміру, подібних до черепиць. З них дві жолобчастих. Із засипки з дна печі поступило чимало уламків цегли, шлаків, ул. черепиці, кілька черепків від посуду з поливою та ліпленим орнаментом по вінчику. Можливо, що дана піч – 16–17 стол.» [8, 56–57].

1

2

Рис. 2. План (1) та стратиграфічний розріз (2) шурфу В із щоденника Т. Мовчанівського.

Після «обмірів і фотографування» розкоп 31 серпня – 1 вересня засипали. На жаль, відсутні креслення повністю відкритого горну. Можна лише гіпотетично доповнити попередній план зі щоденника Т. Мовчанівського (рис. 1.2). До цього етапу досліджень можна впевнено зарахувати дві фотографії – №№ 481 та 498 [3, 107, 110]. На першій видно початок робіт на прирізці – зняття верхнього шару. На те, що це саме даний горн, вказує схожість (майже ідентичність)

його верхнього обрізу на цьому знімку та на фото попереднього періоду робіт. Також в центрі прирізки помітний мурований стовп із цегли-«межигірки» (рис. 3.481). Зображення споруди на іншому фото не так беззаперечно можна інтерпретувати як даний горн. Верхній обріз має дещо інший вигляд, втім деякі деталі все ж вгадуються. Можливо, він змінив свої обриси після зачистки. На те, що це – означений горн, вказує загальна конфігурація його та розкопу. Горн тут вже повністю розчищений. Він дуже зруйнований в південній частині, але видно його челюсті та залишки «козла» (рис. 3.498). Хоча, якщо судити по фотознімку, це не кладка, а просто кілька плиток чи цеглин, що лежать біля челюстей печі.

Виникають певні сумніви щодо атрибуції даної печі як гончарного горну. По-перше, він має дуже великі розміри. Всі відомі гончарні горни XVII–XVIII ст., зокрема знайдені поруч зі Старокиївською горою в урочищі Гончарі-Кожум'яки, лише інколи мають діаметр більший за 2 м. Розміри понад 3 м притаманні здебільшого для горнів для випалу цегли, але відомі зразки мали прямокутну форму. Щоправда, цей різновид горнів ще недостатньо вивчений. Сумніви

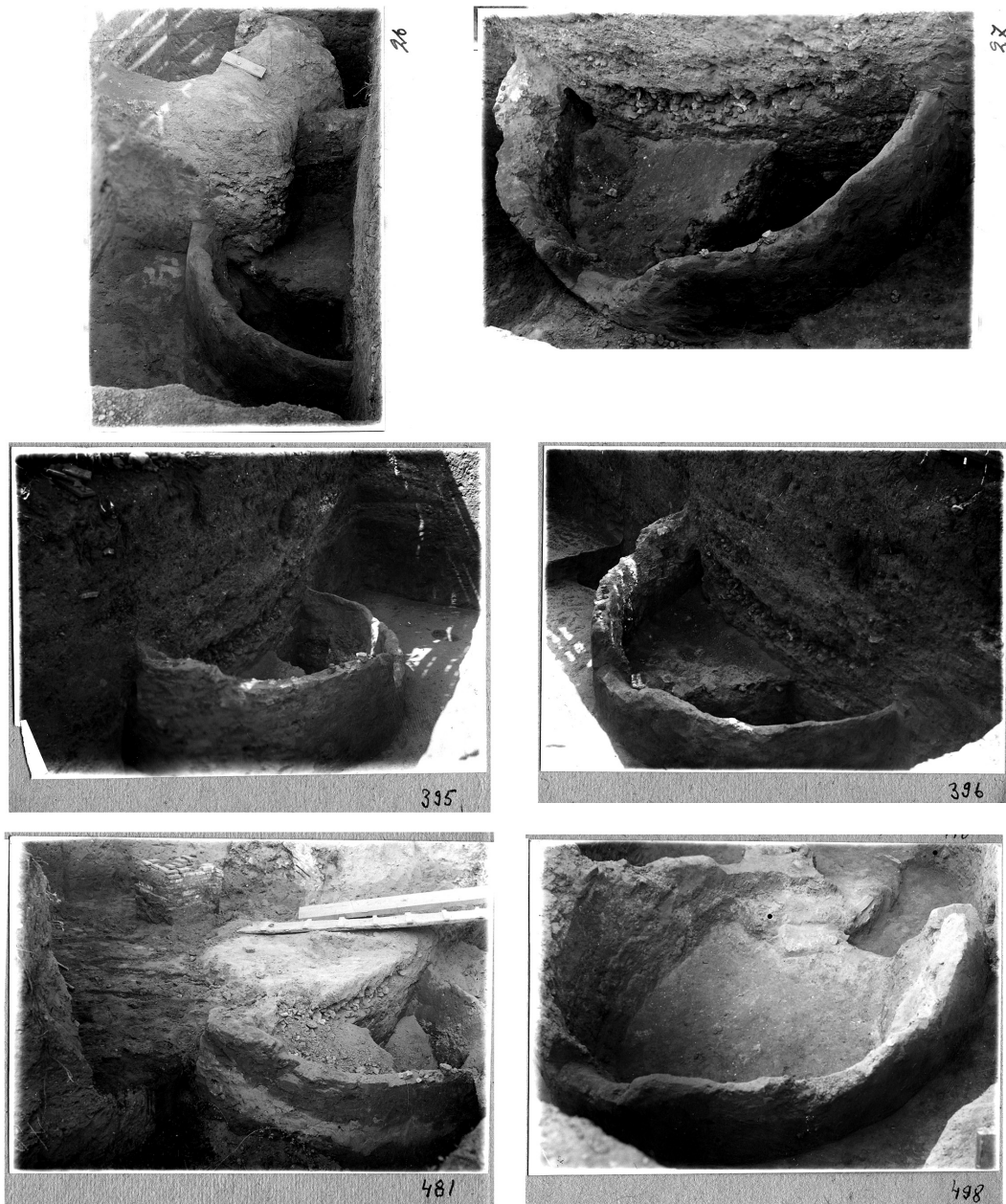

Рис. 3. Знімки печі із фотоальбомів 1936 р.

викликає і відсутність внутрішньої конструкції. Адже у всіх знайдених горнів цього часу висота топкової камери сягає в середньому 0,5 м, відповідно черинь (теплопровідно-розділовий блок) має розміщуватися на цьому рівні. Дуже сумнівно, щоб він зруйнувався повністю, без залишків. Хоча у горнів для випалу цегли відомі і більш високі топкові камери – до 1,2–1,3 м. В цьому випадку згадана «долівка», ймовірно, могла бути залишками зруйнованого череня, що впав на шари попелу і горілого ґрунту. Не міг повністю зруйнуватися і «козел» з кількох плиток-цеглин біля челюстей печі. Звичайно, не виключено, що внутрішня конструкція могла бути тимчасова, викладена із цегли лише на час випалу, після чого її розбирали. Подібні випадки зауважував О. Бобринський [5, 102–104]. Але не можна відкидати й інше виробниче призначення печі. Схожу за формою піч, але менших розмірів (діаметр 2 м), виявили на території Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1998 р. [7, 69–70, табл. 51, 52]. Вона також не мала внутрішньої конструкції і була заповнена прошарками попелу та обпаленої глини. Ця піч, без сумніву, мала виробничий характер, хоча її призначення з'ясувати не вдалося.

Щодо датування даного горну, то доводиться покладатися на досвід Т. Мовчанівського та інших дослідників. Жолобчасті плитки із «козла» та аналогічна цегла із заповнення вказують на час, не пізніший XVII ст. Цікаво, що в заповненні на дні було знайдено «кілька черепків від посуду з поливою та ліпним орнаментом по вінчику». Можливо, це – зашипи, декор, поширений на горщиках XVI – першої половини XVII ст. Цілком імовірно, що і цегла, і кераміка з горну можуть зберігатися у фондах НМІУ. Їхній пошук та атрибуція змогли б допомогти у датуванні цієї, без сумніву, цікавої теплотехнічної споруди. Крім того, повторне відкриття цієї печі можливе в майбутньому, оскільки вона була засипана без розбирання та руйнування. Тоді, напевно, і вдасться детально дослідити її конструкцію та зрозуміти призначення.

Джерела та література

1. Альбом №1. Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої Десятинної церкви. Два альбоми фотовідбитків. **НА ІА НАНУ**, ф. ПМК, № 31.
2. Альбом № 4. Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої Десятинної церкви. Альбом фотовідбитків № 4. **НА ІА НАНУ**, ф. ПМК, № 77.
3. Альбом № 5. Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої Десятинної церкви. Альбом фотовідбитків № 5. **НА ІА НАНУ**, ф. ПМК, № 78.
4. *Баршівська Н. О.* Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої Десятинної церкви. Щоденник розкопів. 22.07–23.07.1936 р. **НА ІА НАНУ**, ф. ПМК, № 23.
5. *Бобринский А. А.* **Гончарные мастерские и горны Восточной Европы.** Москва, 1991.
6. *Гончаров В. К.* Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої Десятинної церкви. Щоденник розкопів. 20.07–30.08.1936 р. **НА ІА НАНУ**, ф. ПМК, № 21.
7. *Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Козюба В. К., Поляков С. Є., Чекановський А. А., Чміль Л. В.* Науковий звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р. **НА ІА НАНУ**, ф. експедицій, № 1998/92.

8. *Мовчанівський Т. М.* Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої Десятинної церкви (2-й період роботи). Щоденник розкопів. 19.07–02.09.1936 р. **НА ІА НАНУ**, ф. ПМК, № 20.

9. *Чміль Л.* Гончарні горни на Старокиївській горі: до постановки проблеми // **Opus mixtum**. Київ, 2014. № 2.

КОЗАЦЬКІ ЛЮЛЬКИ З БАТУРИНА

Серед археологічних матеріалів на пам'ятках часів пізнього середньовіччя цікавою категорією знахідок є люльки для паління тютюну. Вони зустрічаються і під час розкопок колишньої гетьманської резиденції Батурина.

У сучасній історіографії є чимало публікацій, присвячених люлькам XVII–XVIII ст., кожна з яких містить спробу класифікації чи типологізації їх за формою та декором. Одним з перших дослідників, який у праці «Історія запорозьких козаків» описав традиції споживання тютюну та систематизував люльки за кольором чашечки, був Д. Яворницький [2, 26]. У монографії «Глиняні люльки XVII–XVIII ст. (за матеріалами Полтавщини)» О. Коваленко торкається проблеми термінології, виготовлення та декорування люльок [9]. Даній проблематиці присвячені роботи А. Чебановського, який звертає увагу на технологію виготовлення люльок у формах та пропонує власну класифікацію знахідок [25, 99–101]. Існує також низка регіональних досліджень, серед яких варто відмітити праці О. Мірошниченка, С. Біляєвої, С. Крамарової, Л. Чебановської, Ю. Толкачова та інших [3; 11, 89–91; 23, 190–195]. Батуринські люльки згадуються в публікаціях В. Коваленка, В. Пищенко, Л. Мироненка, Ю. Ситого [7, 97–146; 10, 76–80; 12, 205–210]. Проте узагальненого дослідження цього виду дрібної глиняної пластики Батурина нині немає.

Об'єктом цього дослідження є козацькі люльки Батурина XVII–XVIII ст., виявлені під час археологічних досліджень міста. Лишається актуальною тема локалізації місця виробництва люльок в Україні. З урочища Гончарі-Кожум'яки м. Києва, де були виявлені гончарні горни, походять браковані та цілі вироби. Також заготовки для люльок були виявлені при дослідженні Чигирини та Маріуполя [9, 41]. Вироби з Батурина частково подібні до зразків люльок з Києва, Чигирини та Аккерманської фортеці [3; 6, 139–145; 24; 25, 99–101].

Процес виготовлення люльок мав кілька етапів: підготовка сировини, формування виробу, обробка поверхні, декорування, сушіння, випалювання. Поклади білих глин знаходяться неподалік Батурині біля с. Обмачів. У батуринській переписній книзі 1666 р. згадуються 4 двори гончарів [1, 43].

У XVII – на початку XVIII ст. укріплення Батурина склалися з цитаделі (1,3 га) та фортеці (26,4 га). З 1669 р. цитадель стала гетьманською резиденцією [7, 98]. З півдня та заходу до цитаделі прилягав укріплений посад – фортеця. До складу міської агломерації входили замські садиби й хутори козацької старшини. За 2,5 км від міста, на Гончарівці, розташовувалася резиденція І. Мазепи. У 1995–2014 рр. на цій території виявлено 16 цілих та 49 фрагментів люльок, що перебували у вжитку (задимлена внутрішня поверхня чашечки). Переважна більшість знахідок з фортеці та цитаделі червоноглиняні (частина вкрита зеленою поливою) або димлені, а на Гончарівці переважають білоглиняні вироби.

Найбільше люльок виявлено у 2011–2013 рр. на місці замської резиденції І. Мазепи у розкопі № 2 (будівля вартівні початку XVIII ст.). Під час розкопок фортеці було виявлено 3 цілих та 8 фрагментів, на цитаделі – 2 цілих і 3 фрагменти люльок. Фрагмент люльки XVII–XVIII ст. також виявили на території палацу К. Розумовського. Та найбільше люльок було знайдено у 2008 р. під час дослідження оборонного рову цитаделі. У розкопах № 25, 27 та 31 (біля містка через рів) виявлено 5 цілих та 8 фрагментів люльок (31 x 41 мм), відмінних формою та орнаментациєю. Розглянемо знахідки цілих люльок.

1. Червоноглиняна, з поділеною на сектори тюльпаноподібною чашечкою, відокремленою від тулійки поперечними рисками. Орнамент геометричний (крапки та риси). 31 x 40 мм, діаметр чашечки 21 мм [13, 56].

2. Сіроглиняна, з бутаноподібною чашечкою з геометричним орнаментом (риски), відокремленою від тулійки поперечними рисками. 43 x 31 мм, діаметр чашечки 2,1 мм [13, 57].

3. Червоноглиняна, з бутіноподібною чашечкою, орнамент – пелюстки, тулійка. 36 x 41 мм, діаметр чашечки 22 мм [13, 57].

4. Червоноглиняна, з поділена на сектори глечикоподібною чашечкою, нижня частина якої з квітковим орнаментом. Тулійка прикрашена геометричним орнаментом (риски та кружки). 33 x 35 мм, діаметр чашечки 21 мм [13, 64].

5. Червоноглиняна, з поділеною на сектори глечикоподібною чашечкою, прикрашеною крапковим орнаментом у вигляді квітки, тулійка безпосередньо переходить в чашечку. 34 x 36 мм, діаметр чашечки 22 мм [13, 64].

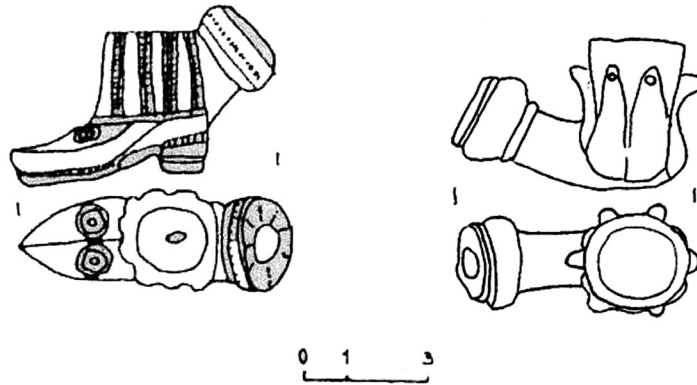

Рис. 1. Люльки у формі квітки та чобота.

Окрему увагу привертає люлька у формі чобота зі штампованим орнаментом, вкрита зеленою поливою, знайдена в розкопі № 14, закладеному в північно-східній ділянці цитаделі у 2005 р. [17, 11] (рис. 1). Ще одна люлька – у формі квітки з зеленою поливою – виявлена у котловані споруди № 1 (траншея № 4) на території фортеці. Вироби такої форми зустрічаються рідко, вони подібні до люльок, знайдених під час розкопок Воскресенської церкви та Успенського собору Києво-Печерського заповідника [17, 60; 6, 139–145] (рис. 1).

Різновидом декору люльок з території фортеці та зовнішнього рову цитаделі є повздовжні канелюри по всій довжині. Цілі вироби мають вигляд трубки, зігнутої під кутом 80–90°. Тулійка безпосередньо переходить в чашечку, її вінець відігнуте назовні або виділене орнаментом. Цей тип люльок виявлено під час досліджень вартівні на Гончарівці. Він зустрічається і на інших археологічних пам'ятках України [5, 10, 86; 14, 56; 17, 60; 13, 65; 18, 65].

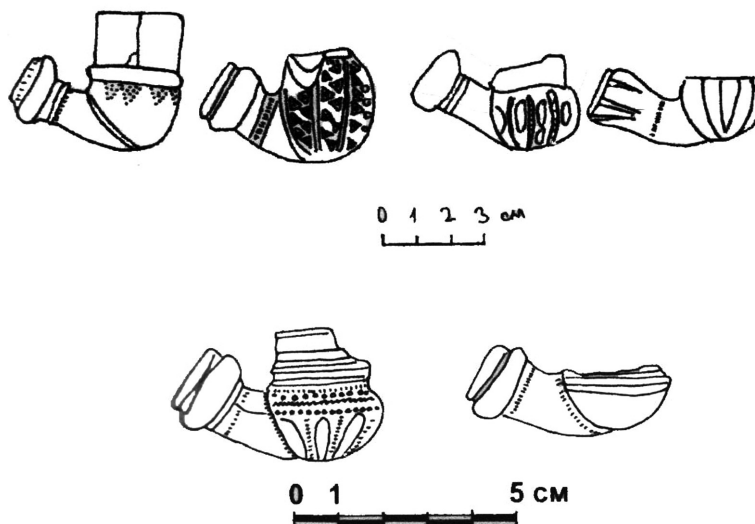

Рис. 2. Цілі вироби з замиської резиденції Гончарівки.

На території фортеці у розкопі № 2, цитаделі (розкоп №1), на посаді (траншея № 1) виявлені фрагменти люльок, чашечки яких розділені на сектори та прикрашені геометричним орнаментом у вигляді рисок і крапок. В одного з виробів чашечка витягнута знизу й прикрашена повздовжнім орнаментом [5, 79–84; 4, 19; 20, 27, 35; 13, 64; 1, 56].

Найбільше люльок у 2011–2013 рр. виявлено у резиденції І. Мазепи. У розкопі № 2, закладеному на захід від палацу, виявлено 6 цілих та 30 фрагментів, чотири – від голландських люльок. 3 цілих – дві сіроглиняні (одна з зеленою поливою) та чотири білоглиняні люльки з механічними пошкодженнями на чашечці, а в 3-х екземплярів відсутня шийка чашечки. Розглянемо знахідки цих люльок (рис. 2).

1. Білоглиняна, з тюльпаноподібною чашечкою, прикрашеною крапковим орнаментом у вигляді грон винограду та поперечних ліній у місці з'єднання тульки з чашечкою та чубуком; верхня частина чашечки відокремлена двома поперечними лініями. 53 x 45 мм, діаметр чашечки 27 мм [19, 33].

2. Білоглиняна, з тюльпаноподібною чашечкою, прикрашеною геометричним орнаментом з трикутників, ліній та крапок, тулька орнаментована лініями з крапками. 51 x 39 мм, діаметр чашечки 21 мм [19, 34].

3-4. Сіроглиняні, з бутоноподібною чашечкою. Одна з зеленою поливою. Обидві прикрашені рельєфним геометричним орнаментом. 52 x 31 мм та 52 x 27 мм, діаметр чашечок 22 мм. Подібні знахідки зустрічаються, зокрема, в Аккерманській фортеці [19, 35].

5. Білоглиняна, з поділеною на сектори тюльпаноподібною чашечкою. Шийка чашечки прикрашена лініями та крапками, тулуб орнаментований рельєфними пелюстками та крапками, тулька – крапковим орнаментом. 44 x 31 мм, діаметр чашечки 21 мм [22, 21].

6. Білоглиняна, з чашечкою без шийки, прикрашеною смугами на чашечці та крапками на тульці. 41 x 12 мм, діаметр чашечки 24 мм [22, 21].

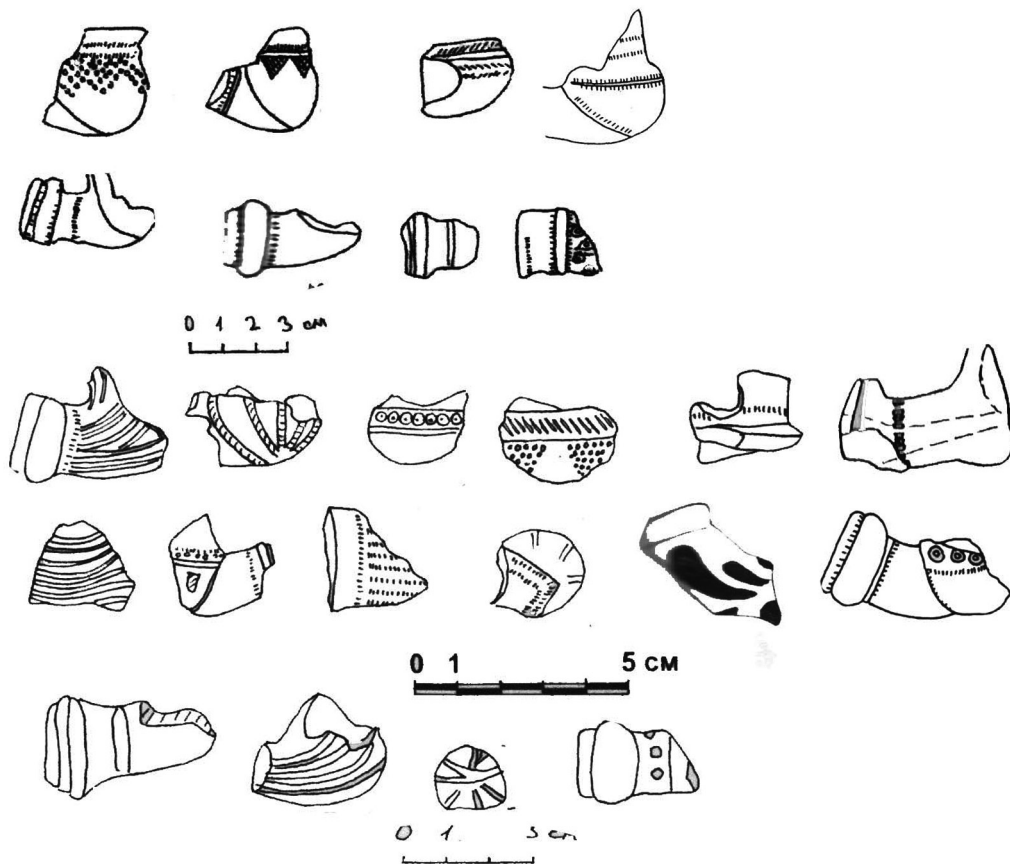

Рис. 3. Фрагменти люльок з замиської резиденції Гончарівки

Фрагменти любок (17–45 мм) – тулійки та чашечки – з геометричним орнаментом з крапок та ліній. Три фрагменти – з короткою чашечкою, орнаментованою лініями та крапками у вигляді трикутників. Означені вироби можна зарахувати до східного типу. Решта фрагментів належать до любок з високою чашечкою та орнаментом з рисок та крапок, з них 6 фрагментів – білоглиняні тюльпаноподібні чашечки з орнаментом з поперечних рисок та крапок (30 x 32 мм, 32 x 31 мм, 30 x 22 мм, 23 x 20 мм), а також 3 білоглиняні тулійки довжиною 30–35 мм, діаметр отвору для чубука 8 мм, з орнаментом з рисок та крапок [19, 31–38; 22, 31–38; 21, 10–18]. Решта знахідок – білоглиняні фрагменти довжиною 17–30 мм, з орнаментом з поперечних та повздовжніх рисок та крапок; два фрагменти – з повздовжніх борозенками (рис. 3).

На окрему увагу заслуговує фрагмент порцелянової голландської люльки (41 x 23 мм) з візерунком з пелюсток [21, 23]. Цей тип любок у XVIII ст. потрапляв до Гетьманщини з Європи та Росії: дорогі порцелянові люльки були популярні серед заможного населення.

У траншеї № 2, закладеній у 50 м на південний захід від палацу Мазепи, виявлені два фрагменти білоглиняних любок. Перший (23 x 13 мм, діаметр отвору для чубука 8 мм) – частина для кріплення чубука зі слідами від скріплювання двох половинок, виготовлених у формі. Другий фрагмент – кругла чашечка довжиною 43 мм (зовнішній діаметр 25 мм, внутрішній діаметр 14 мм). Верхня частина відокремлена від нижньої уступом. Поверхня орнаментована рядами паралельних ліній [8, 21–26]. У 2010 р. у прирізці до траншеї № 2 були виявлені фрагменти чашечки (34 x 40 мм) білоглиняної люльки з геометричним орнаментом [15, 64].

У резиденції І. Мазепи мешкали офіцери гетьманської гвардії (сердюки) та козацька старшина, що виконували гетьманські доручення. І. Мазепа влаштовував пишні прийоми, на які, крім української еліти, запрошувались іноземці. Люльки могли потрапляти до Батурина як з території Гетьманщини так і з Криму, Європи та Росії. Можна припустити, що певна їх кількість вироблялась батуринськими гончарями. Подальше вивчення цієї групи археологічних матеріалів дозволить вирішити питання розвитку і поширення тютюнопаління та різних форм любок у Гетьманщині.

Джерела та література

1. **Батурин: сторінки історії: Зб. док. і матеріалів** / Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2012.
2. *Безіна Л.* Козацькі люльки в зібранні Дніпропетровського історичного музею // **Вісник Дніпропетровського університету**. Вип. 10. Дніпропетровськ, 2002.
3. *Біляєва С.* **Слов'янські та тюркські світи в Україні: з історії взаємин у XIII–XVIII ст.** Київ, 2012.
4. *Васюта О., Кобець О., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Ситий Ю., Черненко О.* Науковий звіт про археологічні роботи 2001 р. на території смт Батурин Бахмацького району Чернігівської області // **НА ІА НАНУ**. 2002 р.
5. *Васюта О., Коваленко В., Кондратьєв І., Коновченко І., Моця О., Овчаров М., Парацій В., Ситий Ю.* Науковий звіт про археологічні роботи 1996 р. на території смт Батурин Бахмацького району Чернігівської області // **НА ІА НАНУ**. 1996 р.
6. *Качан В., Балакін С.* Керамічні люльки XVIII ст. з розкопок на території Києво-Печерської лаври // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.** Вип. 19. Київ, 2010.

7. Коваленко В, Ситий Ю. Батурин, відкритий археологами // **Батуринська старовина: Зб. наук. пр., присвячених Батуринській трагедії**. Київ, 2008.
8. Коваленко В., Кондратьєв І., Моця О., Петраускас А., Сарачев І., Ситий Ю. Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території смт Батурин Бахмацького району Чернігівської області та археологічні розвідки на Чернігівському Задесенні // **НА ІА НАНУ**. 1996 р.
9. Коваленко О. **Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини)**. Опішне, 2008.
10. Мироненко Л. Будівля початку XVIII ст. на подвір'ї резиденції гетьмана І. Мазепи на Гончарівці // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей**. Вип. 23. Київ, 2014.
11. Мірошниченко О. Керамічні люльки XVII–XVIII ст. з Глухова // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.** Вип. 18. Київ, 2009.
12. Пищенко В. Дослідження рову Батуринської Цитаделі // **Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Мат. ІХ Міжнародної студ. наук. археологічної конф. (Чернігів, 16–18 квітня 2010 р.)**. Чернігів, 2010.
13. Ситий Ю., Бондар О., Коваленко В., Коротя О., Кравченко О., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Осадчий Є., Сита Л., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького району Чернігівської області у 2008 р. // **НА ІА НАНУ**. 2009 р.
14. Ситий Ю., Васюта О., Даменцева О., Кобець О., Коваленко В., Комар О., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Хамайко Н. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького району Чернігівської області в 2003 р. // **НА ІА НАНУ**. 2004 р.
15. Ситий Ю., Дем'яненко Д., Євтушенко О., Луценко М., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького району Чернігівської області у 2010 р. // **НА ІА НАНУ**. 2011 р.
16. Ситий Ю., Васюта О., Єгорова Н., Кобець О., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Солобай І. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького району Чернігівської області у 2004 р. // **НА ІА НАНУ**. 2005 р.
17. Ситий Ю., Васюта О., Єгорова Н., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Скороход В., Солобай І., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького району Чернігівської області у 2005 р. // **НА ІА НАНУ**. 2006 р.
18. Ситий Ю., Васюта О., Коваленко В., Кондратьєв І., Коновченко І., Моця О., Мудрицька Г., Овчаров М. Науковий звіт про археологічні роботи у 1997 р. на території смт Батурин Бахмацького району Чернігівської області // **НА ІА НАНУ**. 1998 р.
19. Ситий Ю., Дем'яненко Д., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Пищенко В., Сита Л., Скороход В. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького району Чернігівської області у 2011 р. // **НА ІА НАНУ**. 2013 р.
20. Ситий Ю., Єгорова Н., Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Непомящих В., Сита Л., Скороход В., Шарпата Д. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького району Чернігівської області в 2006 р. // **НА ІА НАНУ**. 2007 р.
21. Ситий Ю., Луценко Р., Мезенцев В., Мироненко Л., Потапенко А., Скороход В., Сита Л., Терещенко О., Цеков А. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Націо-

нального історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького району Чернігівської області у 2013 р. // **НА ІА НАНУ**. 2014 р.

22. Ситий Ю., Луценко Р., Мезенцев В., Мироненко Л., Потапенко А., Скороход В., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького району Чернігівської області у 2012 р. // **НА ІА НАНУ**. 2013 р.

23. Толкачов Ю., Крамарова С. Глиняні люльки з розкопок на території Меджибіжської фортеці // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.** Вип. 20. Київ, 2011.

24. Чекановський А. Чміль Л. Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як на Подолі [Електронний ресурс] – Web-portal «**Восточноевропейский археологический журнал**». 2(3) март-апрель 2000 – Режим доступу: http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/chekanovsky_chmil.htm. – Назва з екрана.

25. Чекановський А. Один різновид керамічних люльок для куріння тютюну XVIII ст. // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.** Вип. 13. Київ, 2004.

26. Яворницький Д. **Історія запорізьких козаків**. Т. 1. Київ, 1990.

Список скорочень

АА УРСР – Академія архітектури УРСР
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АДУ – Археологічні дослідження в Україні
АИУ – Археологические исследования в Украине
АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної республіки
АО – Археологические открытия
АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР
АС – Археологический съезд
ВДИ – Вестник древней истории
ВНК – Всероссийская нумизматическая конференция
ВТТ – Виправно-трудоі табори
ВУКОПМіС – Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (Харків–Київ)
ВХУ – Вестник Харьковского государственного университета
ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України (Київ)
ГУДБ – Головне управління державної безпеки
ДАКО – Державний архів Київської області
ДАЛО – Державний архів Луганської області
ДАК – Державний архів міста Києва
ДНАББ ім. В.Г. Заболотного – Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека ім. В. Заболотного (Київ)
ДПУ – Державне політичне управління
ЕТЦ – Енциклопедія трипільської цивілізації
ЗОО – Записки Одесского археологического общества
ЗРАО – Записки Русского археологического общества
ІА АН УРСР – Інститут археології АН УРСР (Київ)
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України (Київ)
ІМК – Інституту історії матеріальної культури (Київ)
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Київ)
Известия ИАК – Известия Императорской археологической комиссии (Санкт-Петербург)
КГБ – Комитет государственной безопасности (Комітет державної безпеки (СРСР))
КЗ ВУАК – Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету (Київ)
КВО – Київський військовий округ
КНУ – Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
КОПМіС – Комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини
КПСС – Коммунистическая партия Советского Союза (Комуністична партія Радянського Союзу)
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР (Київ)
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
КСИА – Краткие сообщения Института археологии (Москва)
Комінтрен – Комуністичний інтернаціонал
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья (Одеса)
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині (Львів)
МІДЦ – Музей історії Десятинної церкви (Київ)
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР (Москва)
НА НМІУ – Науковий архів НМІУ
НА ІА НАНУ – Науковий архів ІА НАНУ
НА НХМУ – Науковий архів НХМУ
Нарком – Народний комісар
НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки
НКО – Народний комісаріат освіти

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКПІКЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
НМІУ – Національний музей історії України (Київ)
НММХ – Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків (Київ)
НТШ – Наукове товариство ім. Т. Шевченка (Львів)
НХМУ – Національний художній музей України (Київ)
од. зб. – одиниця зберігання
РА – Российская археология (Москва)
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК УСРР – Рада народних комісарів УСРР
РМ УРСР – Ради Міністрів УРСР
СА – Советская археология (Москва)
САИ – Свод археологических источников
СГАИМК – Сообщения Государственной академии истории материальной культуры
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа
Труды ГИМ – Труды Государственного исторического музея
ХНУ – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна
ЦВК – Центральний виконавчий комітет
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Київ)
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України (Київ)
ЦДАМЛМ України – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (Київ)
ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у м. Києві
ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)
ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ЧК – Чрезвычайная комиссия (Надзвичайна комісія)
УДБ НКВС УРСР – Управління Державної безпеки НКВС УРСР
УРСР – Українська Радянська Соціалістична республіка

Відомості про авторів

Бардік Марина Афанасіївна – старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Безкоровайна Юлія Григорівна – завідувач сектора відділу археологічних фондів Національного музею історії України.

Бібіков Дмитро Валентинович – молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Богдалов Антон Геннадійович – завідувач відділу «Україна у 1990-х рр. – початку XXI ст.» Національного музею історії України.

Бойко-Гагарін Андрій Сергійович – провідний науковий співробітник відділу музеєзнавства Національного музею історії України, кандидат історичних наук.

Боровець Павло Григорович – аспірант кафедри археології Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Буняк Олена Петрівна – завідувач сектора відділу «Україна в новітню добу 1917–1990 рр.» Національного музею історії України.

Бут Юрій Павлович – художник-реставратор відділу реставрації пам'яток Національного музею історії України.

Вакуленко Ліана Василівна – провідний науковий співробітник відділу нумізматики, фалеристики, медальєрики та боністики Національного музею історії України, доктор історичних наук.

Войтюк Олексій Петрович – старший науковий співробітник Комунального закладу «Рівненський обласний краєзнавчий музей» Рівненської обласної ради.

Грицик Юрій Олександрович – науковий співробітник відділу археологічних фондів Національного музею історії України.

Гуртова Вікторія Леонідівна – старший науковий співробітник відділу «Україна у 1990-х рр. – початку XXI ст.» Національного музею історії України.

Діденко Сергій Васильович – завідувач сектора відділу археологічних фондів Національного музею історії України.

Дубіцька Валентина Вікторівна – завідувач сектора відділу нумізматики, фалеристики, медальєрики та боністики Національного музею історії України.

Дубяга Андрій Павлович – Донецький національний університет.

Дудко Олексій Сергійович – краєзнавець (м. Чернігів).

Завальна Оксана Миколаївна – старший науковий співробітник Національного музею історії України.

Зоценко Іван Володимирович – молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Зразюк Зінаїда Олексіївна – завідувач відділу нумізматики, фалеристики, медальєрики та боністики Національного музею історії України.

Івакін Всеволод Глібович – старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.

Іванченко Володимир Валентинович – завідувач сектора відділу «Україна в новітню добу 1917–1990 рр.» Національного музею історії України.

Каряка Олександр Віталійович – завідувач Науковим архівом Інституту археології НАН України.

Комар Олексій Вікторович – старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, провідний співробітник Музею історії Десятинної церкви, кандидат історичних наук.

Крижановський В'ячеслав Олегович – молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Кучерук Олександр Сергійович – завідувач відділу «Музей української революції 1917–1921 років» Національного музею історії України.

Лук'янов Олександр Іванович – старший науковий співробітник відділу «Україна в 1990-ті рр. – початку XXI ст.» Національного музею історії України.

Мезенцева Ірина Вікторівна – старший науковий співробітник відділу найдавнішої історії Національного музею історії України.

Мироненко Тамара Іванівна – старший науковий співробітник відділу документально-речових фондів Національного музею історії України.

Оленич Андрій Миколайович – молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Омельчук Володимир Васильович – старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, кандидат історичних наук.

Пефтіць Дмитро Миколайович – провідний науковий співробітник Музею історії міста Києва.

Пукліна Ольга Олександрівна – завідувач відділу археологічних фондів Національного музею історії України.

Пуля Ірина Миколаївна – старший науковий співробітник відділу «Україна в 1990-ті рр. – початку XXI ст.» Національного музею історії України.

Радієвська Тетяна Миколаївна – старший науковий співробітник відділу археологічних фондів Національного музею історії України.

Рафальська Ганна Володимирівна – старший науковий співробітник відділу «Україна в новітню добу 1917–1990 рр.» Національного музею історії України.

Родіонова Олена Станіславівна – старший науковий співробітник відділу нумізматики, фалеристики, медальєрики та боністики Національного музею історії України.

Романік Аліна Миколаївна – науковий співробітник відділу «Україна в 1990-ті рр. – початку XXI ст.» Національного музею історії України.

Сорокіна Світлана Анатоліївна – старший науковий співробітник відділу археологічних фондів Національного музею історії України.

Срібна Марія Андріївна – провідний науковий співробітник відділу «Україна в 1990-ті рр. – початку XXI ст.» Національного музею історії України, кандидат історичних наук.

Стрельник Марина Олександрівна – завідувач відділу найдавнішої історії Національного музею історії України.

Стрельник Ольга Олександрівна – старший науковий співробітник відділу найдавнішої історії Національного музею історії України.

Філіпова Ганна Володимирівна – аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Форманюк Тетяна Миколаївна – старший науковий співробітник відділу документально-речових фондів Національного музею історії України.

Ходак Ірина Олександрівна – науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, кандидат мистецтвознавства.

Хомчик Марина Андріївна – старший науковий співробітник відділу археологічних фондів Національного музею історії України.

Чекурков Василь Серафимович – здобувач Рівненського державного гуманітарного університету, керівник клубу «Юний археолог» Рівненського Палацу дітей та молоді.

Чміль Леся Володимирівна – науковий співробітник Інституту археології НАН України, провідний науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви, кандидат історичних наук.

Шелехань Олександр Володимирович – молодший науковий спеціаліст наукових фондів Інституту археології НАН України, магістр історії.

Юхно Федір Анатолійович – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (м. Батурін).

Якубенко Олена Олександрівна – провідний науковий співробітник відділу археологічних фондів Національного музею історії України.

Яненко Анна Сергіївна – провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, кандидат історичних наук.

АНОТАЦІЇ

Тетяна Радієвська

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДОБИ КАМЕНЮ В АРХЕОЛОГІЧНОМУ ЗІБРАННІ НМІУ

Нові надходження до фондової групи «Доба каменю», які поповнили музей за останні роки, не тільки збагатили археологічну збірку НМІУ, але й надали можливість глибше розкрити окремі теми експозиції залу «Кам'яна доба на території України».

Ключові слова: доба каменю, колекція, наукові реконструкції

Олена Якубенко

АНТРОПОМОРФНА ПЛАСТИКА З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ КОЛОМИЙЩИНА ІІ

Вводиться до наукового обігу комплекс антропоморфної пластики з колекції НМІУ, що походить з розкопок 1939 року на трипільському поселенні етапу В/ІІ Коломийщина ІІ поблизу села Халеп'я Київської області, проведених Трипільською експедицією під керівництвом Т. С. Пассек. У п'яти розкопаних наземних житлах та так званій «кухонній купі» було знайдено 57 статуеток (цілих та фрагментів), з них 10 були опубліковані раніше, 47 публікуються вперше. Серед них – схематизовані жіночі та чоловічі статуетки, переважно стоячі на одній конічній ніжці з виділеною ступнею, а також сидячі з одною ногою та двома розділеними ніжками. Дана публікація дозволяє виявити деякі невідомі раніше ознаки статуеток та конкретизувати відомі. Наявні дві розписні фігурки, що фіксують зв'язки з володимирівською та канівською групами трипільського населення. В цілому комплекс відтворює становлення традицій трипільського населення коломийщинської групи Середнього Подніпров'я у антропоморфній пластичі, які продовжуються в пізніших пам'ятках Коломийщини І.

Ключові слова: поселення, Коломийщина ІІ, житло, антропоморфна пластика, статуетки

Андрій Дубяга

КОЛЕКЦІЯ КАМ'ЯНИХ СОКИР КАТАКОМБНОЇ СПІЛЬНОТИ З ФОНДІВ СЛОВ'ЯНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Відсутність консолідованого погляду щодо значення кам'яних сокир в похованнях катакомбної спільноти викликає жваві дискусії в наукових колах. Тому ця тематика не втрачає актуальності. В фондах Слов'янського краєзнавчого музею зберігається доволі велика колекція кам'яних сокир, їхніх заготовок та фрагментів, відомості про які ще не введено в науковий обіг, або введено частково. Ці артефакти є інсигніями влади та підкреслюють прижиттєве становище похованого.

Ключові слова: кам'яні сокири, Слов'янський краєзнавчий музей

Сергій Діденко, Олександр Шелехань

НОВІ ЗНАХІДКИ СКІФСЬКИХ АРХАЇЧНИХ КИНДЖАЛІВ У ЗІБРАННІ НМІУ

В статті проаналізовані неопубліковані раніше екземпляри клинкової зброї VII–VI ст. до н.е., які зберігаються у фондах Національного музею історії України. Знахідки представлені депаспортизованими екземплярами та матеріалом із збірки О. Бобринського. Скоріше за все,

всі вони походять з дореволюційних досліджень курганних старожитностей Середнього Подніпров'я. Приведені аналогії з закритих комплексів свідчать про те, що депаспортизовані знахідки можуть датуватися достатньо широко, у межах століття.

Ключові слова: меч, кинджал, ранньоскіфський час

Юрій Грицик

ДО ПИТАННЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ КІНСЬКОЇ ВУЗДИ ІЗ КІСТЯНИМИ ЕЛЕМЕНТАМИ ЗІ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ БІЛЯ СЕЛА БУДКИ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті розглядаються функціональні кістяні елементи вузди коня із ранньоскіфських курганів біля с. Будки Роменського району Сумської області. Окреслюється коротка історіографія спроб реконструкцій. Подається графічна реконструкція можливого вигляду вузди та описується механізм дії.

Ключові слова: вузда, кістяні псалії, кістяні елементи вузди, скіфські кургани біля села Будки

Ольга Пукліна

СКЛЯНИЙ ПАРФУМЕРНИЙ ПОСУД З ОЛЬВІЇ ІЗ ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена скляним парфумерним посудинам римського часу з Ольвії із зібрання Національного музею історії України. Ця категорія матеріалу складає переважну більшість скляних виробів археологічної колекції. Різноманітність форм дозволяє припустити виготовлення даної групи посуду в різних склоробних центрах Римської імперії.

Ключові слова: антична культура, Ольвія, скляний посуд, парфумерія

Ірина Мезенцева

ТЕРАКОТИ З РОЗКОПОК ОЛЬВІЇ У КОЛЕКЦІЇ НМІУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПОЗИЦІЇ)

В експозиції НМІУ представлена значна добірка теракот VI–V ст. до н.е., значна частина яких походить з Ольвії (суч. с. Парутине Миколаївської обл.). Більшість теракот місцевого виробництва і виготовлені за тими ж технологічними і стилістичними принципами, що й в Греції, Малій Азії та античних містах Північного Причорномор'я. В роботі розроблено класифікацію представлених в експозиції теракот за хронологічними групами.

Ключові слова: теракоти, пластика, Ольвія, античні міста Північного Причорномор'я

Марина Хомчик, Юрій Бут

КАМ'ЯНІ ВИРОБИ АНТИЧНОГО ЧАСУ У ЗІБРАННІ НМІУ

Національний музей історії України володіє цікавими колекціями античного часу. Велику кількість матеріалу одержав музей більше чим за 100 років існування. На цей час вони налічують понад 20 тис. од. зб. Нині тільки кам'яних виробів античного часу в музеї близько 300 од. зб. Це фрагменти надгробних стел, постаментів з присвятними написами, фрагменти декретів, які є водночас ще й епіграфічними пам'ятками; речі щоденного господарського вжитку; фрагменти різноманітних архітектурних деталей культових та громадських споруд та інші предмети. На

деяких експонатах є залишки фарби. Думка що до безбарвності античного мистецтва існувала до середині XIX ст., а потім вона почала змінюватись. Однак тільки завдяки сучасним технологіям дослідникам античності вдалось виявити склад пігментів та відновити первинний вигляд деяких предметів. Зібрання виробів з каменю складає частину сучасної музейної колекції античного часу Національного музею історії України.

Ключові слова: Ольвія, Пантікапей, Тіра, кам'яні вироби, вапняковий підп'ятник, гончарний круг, вагові гири, енкаустика

Ольга Стрельник

ПРИВІСКИ ІЗ РАДИМИЧСЬКИХ КУРГАНІВ ПОБЛИЗУ С. АНТОНІВКА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КОЛЕКЦІЇ НМІУ

Статтю присвячено публікації колекції бронзових привісок (XI ст.) з радимичських курганів біля с. Антонівка Суразького повіту Чернігівської губернії, що походили з розкопок П. М. Єременка 1894 р. і зараз зберігаються в Національному музеї історії України. Крім типових і поширених повсюдно в слов'янських землях круглих підвісків, лунниць, бубонців тут було знайдено оригінальну бляху з кінноголовою підвіскою та дрібні привіски головного убору. Більшість артефактів публікується вперше.

Ключові слова: бронзові привіски, радимичі, кургани, лунниці, бляха

Марина Стрельник, Юлія Безкоровайна

ДАВНЬОРУСЬКІ ПІДВІСКИ-АМУЛЕТИ ЗАКЛИНАЛЬНОЇ МАГІЇ (X–XIII ст.): ЇХНЄ МІСЦЕ В КОСТЮМІ ТА СЕМАНТИКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НМІУ)

Бронзові підвіски-амулети у вигляді мініатюрних побутових речей – ключів, ложок, ковшів, гребінців, гольників були тісно пов'язані з релігійними уявленнями слов'ян і побутували на Русі в XI–XIII ст. Часто вони об'єднувалися спеціальними ланцюготримачами в набори, які набували властивостей могутнього талісмана-оберега, покликаного виконувати захисні функції. Є подібні старожитності і в зібранні Національного музею історії України (18 од. зб.). В статті подано характеристику цих предметів, розглянуто територію поширення, їх місце в костюмі та семантику. Більшість речей публікується вперше.

Ключові слова: слов'яни, підвіски-амулети, заклиналина магія, вірування, оберег

Олексій Дудко

ДАВНЬОРУСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ В СЕЛІ СМЯЧ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ЗНАХІДКАМИ З КОЛЕКЦІЇ ЩОРСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На матеріалі археологічних знахідок з колекції Щорського історичного музею досліджується давньоруське поселення, розташоване у с. Смяч. На підставі датування за морфологічними ознаками вінець та місцем їх знаходження зроблено спробу визначити територію давньоруського поселення та її динаміку протягом X – першої половини XIII століття.

Ключові слова: Щорський історичний музей, Чернігівщина, село Смяч, Давня Русь

Олена Родіонова, Тамара Мироненко

**КИЇВСЬКЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО ШОКОЛАДНО-ЦУКЕРКОВОЇ
ФАБРИКИ «ВАЛЕНТИН ЄФІМОВ» ЗА МАТЕРІАЛАМИ НМІУ**

Київська кондитерська фабрика – одне з найстаріших підприємств міста, яке протягом всього періоду існування лише з незначними перервами залишалась провідним постачальником солодкої продукції не тільки у Києві, але й далеко за межами держави. Експонати з музейної колекції дозволяють висвітлити історію знаменитої своїми виробами київської шоколадно-цукеркової фабрики Валентина Єфімова та металообробних фабрик фірм «Жако і Ко» та «М. Кока і М. Бірман» – постачальників пакувальних матеріалів.

Ключові слова: фабрика, акція, пакувальні матеріали.

Ганна Рафальська

**З ІСТОРИЇ ОДНОГО ЕКСПОНАТА
(ПЕРЕХІДНИЙ КУБОК м. КИЄВА З ФУТБОЛУ КІН. 1940 – 1950 РР.)**

За допомогою музейного експоната досліджено одну зі сторінок історії київського футболу – розіграші Кубка Києва 1949–1957 рр.

Ключові слова: футбол, Київ, Кубок

Марія Срібна

**НАРУКАВНІ ЕМБЛЕМИ ДОБРОВОЛЬЧИХ БАТАЛЬЙОНІВ
З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НМІУ**

У статті на основі фондової колекції Національного музею історії України аналізуються нарукавні емблеми добровольчих батальйонів, які беруть участь у воєнних діях на Сході України. Висвітлено значення малюнків на нарукавних знаках та проаналізовано різностороннє ставлення населення до певних батальйонів.

Ключові слова: Національний музей історії України, добровольчі батальйони, емблематика, геральдика, фалеристика, АТО

Ірина Пуля

**МОРСЬКЕ СУДНОПЛАВСТВО У ТРАНСПОРТНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОДЕСЬКОГО, ІЛІЧІВСЬКОГО ТА МАРІУПОЛЬСЬКОГО
МОРСЬКИХ ТОРГОВЕЛЬНИХ ПОРТІВ У ЗІБРАННІ НМІУ)**

У статті наведено результати дослідження сучасного становища морських торговельних портів. Охарактеризовано економічну, технічну та правову специфіку функціонування морських портів України. Визначено коло проблем, що запобігають ефективній конкурентній боротьбі з портами інших країн.

Ключові слова: морське судноплавство, Україна, Національний музей історії України

Олександр Лук'янов

**БАТАЛЬЙОНИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБОРОНИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ
АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ
(НА ОСНОВІ МАТЕРІАЛІВ, ПЕРЕДАНИХ БІЙЦЯМИ 11-ГО БАТАЛЬЙОНУ
«КИЇВСЬКА РУСЬ»)**

У статті досліджується формування батальйонів територіальної оборони навесні 2014 року. Здійснена спроба визначити основні проблеми щодо забезпечення та комплектування батальйонів територіальної оборони та їх роль у захисті територіальної цілісності України у 2014 році. У статті розглядається участь територіальних підрозділів у проведенні антитерористичної операції на Сході України.

Ключові слова: батальйони територіальної оборони, Україна, АТО, Національний музей історії України

Аліна Романік

**ФЕНОМЕН ВІЙСЬКОВОГО КАПЕЛАНСТВА В ЗОНІ БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ УКРАЇНИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НМІУ)**

У статті аналізується місце і роль церкви в військових подіях на Сході України в період АТО. Простежуються форми і методи роботи капеланів з військовими. Окреслюється внесок кожної християнської конфесії в капеланську роботу.

Ключові слова: капеланство, капелан, УПЦ КП, УГКЦ, протестантизм

Вікторія Гуртова

**МАРКИ ПОШТОВІ 1923 р. ЯК ЗАСІБ БЛАГОДІЙНОЇ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ
В УКРАЇНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НМІУ)**

В нашій історії є одна серія поштових марок, створених для України. Марки використовували як благодійний внесок для допомоги населенню, яке постраждало під час першого голоду 1921–1923 рр. Більшовицька влада приховувала як голод на Україні, так і допомогу, яку їй надавали. Тож історія створення, розповсюдження та доля авторів на довгий час були маловідомі.

Ключові слова: філателія, Національний музей історії України, голод 1921–1923 рр., Україна

Тетяна Форманюк

**РЕЛІГІЙНІ СВЯТА УКРАЇНЦІВ НА ПОШТОВИХ КАРТКАХ ТА МАРКАХ
У КОЛЕКЦІЇ НМІУ**

В статті йде мова про річний цикл українських православних свят, відображених на поштових марках, конвертах та художніх картках з колекції Національного музею історії України.

Ключові слова: релігійні свята українців, поштова марка, поштова вітальна картка, поштовий конверт

Тетяна Форманюк

ШЕВЧЕНКІАНА НА МАРКАХ ТА ПОШТОВИХ КАРТКАХ З КОЛЕКЦІЇ НМІУ

В статті представлений короткий екскурс про поштову друковану продукцію: марки, конверти, художні картки, які присвячені Т. Г. Шевченку і були надруковані з 1919 по 2014 р.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, поштові марки, поштові картки, поштові конверти, автопортрет, перші поштові марки України

Олена Родіонова

ОСОБИСТІ ПЕЧАТКИ ВИДАТНИХ ДІЯЧІВ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. ЗІ СФРАГІСТИЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ НМІУ

У публікації висвітлюється київський період життя і діяльності трьох видатних особистостей – представників культури і науки середини ХІХ – поч. ХХ ст., печатки яких зберігаються в музейній збірці.

Ключові слова: особисті печатки, печатка-факсиміле

Антон Богдалов

ПРАПОРИ З КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНИ (М. ПРАГА) В КОЛЕКЦІЇ НМІУ

У статті визначена приналежність та історичне значення трьох прапорів з колекції «Музей визвольної боротьби України» (м. Прага): «Українського Запорізького полку» (1917), «Кооперативних курсів української селянської спілки» (1920-ті рр.), «П куреня українських пластунів юначок ім. Л. Українки» (1931), що сьогодні є частиною колекції НМІУ. Досліджена діяльність установ та організації, що пов'язані з наявними музейними артефактами.

Ключові слова: НМІУ, Музей визвольної боротьби України, прапори, вексилнологія

Зінаїда Зразюк, Ліана Вакуленко

МОНЕТИ АНТИЧНИХ МІСТ ТІРИ ТА НІКОНІЯ В НУМІЗМАТИЧНОМУ ЗІБРАННІ НМІУ. КОЛЕКЦІЯ В. ГРІНЬКОВСЬКОГО

У статті йдеться про поповнення нумізматичного зібрання НМІУ колекцією В. Грінковського, який збирав її протягом 30 років, обстежуючи узбережжя Чорного моря. Колекція містить рідкісні та, навіть, унікальні екземпляри монет античних міст Північного Причорномор'я. Найбільш цінними серед них є монети, карбовані в містах Тіра та Ніконій. Саме знахідки цих монет є свідченням існування античних міст вже в ранній період у IV–I ст. до н.е. У статтю включений каталог монет Ніконія та Тіри, що зберігаються у фондах НМІУ.

Ключові слова: колекція В. Грінковського, Тіра, Ніконій, монети, карбування

Андрій Бойко-Гагарін

МОНЕТИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ БОЛГАРІЇ В КОЛЕКЦІЇ НМІУ

В статті детально описані мідні монети Другого Болгарського царства, що зберігаються в НМІУ, а також подана історична довідка про монетну справу царства.

Ключові слова: НМІУ, Друге Болгарське царство, нумізматики

Валентина Дубіцька

**ГРОШОВИЙ ОБІГ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XIV–XVI ст.
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АНАЛІЗУ СКЛАДУ СКАРБІВ З НУМІЗМАТИЧНОГО
ЗІБРАННЯ НМІУ)**

В статті проведений аналіз складу скарбів зі збірки НМІУ, датованих XI–XVI ст. Автор дослідила близько 20 знахідок. До них увійшли: Сосниця, 1911, (Чернігівська обл.), Китаєво, 1924 (Київ), Гвіздів, 1876 (Київська обл.), Борщів, 1948 (Київська обл.), Тараща, 1897 (Київська обл.), Черкаси, 1895, Стара Буда, 1863 (Черкаська обл.), Василиця, 1921 (Черкаська обл.), Красне, 1891 (Рівненська обл.), Брозине, 1958 (Житомирська обл.), Закутинці, 1883 (Житомирська обл.), Хрінники, 1897 (Рівненська обл.), Кам'янецький повіт, 1839 (Подільська губ.), Радомишль, 1929 (Житомирська обл.), Тарасовичі, 1928 (Київська обл.), Лісконоги, 1929 (Чернігівська обл.), Березань, 1957 (Київська обл.), Київський, 1860 (садиба Стародубцева), Басихіно, 1888 (Чернігівська обл.).

На основі досліджень складу та топографії названих скарбів складено кількісну та якісну характеристику грошового обігу на українських землях вказаного періоду. Серед них виділені ті, що мають в своєму складі в більшості західноєвропейські, золотоординські, удільні руські та московські монети. Окремо автор акцентує увагу на скарбах з монетами місцевого карбування. Вони розглянуті як найкраща ілюстрація історичних подій на території України, які були прокоментовані з точки зору грошового ринку та торгових відносин.

Ключові слова: грошовий обіг, монети XIV–XVI ст., скарб

Олексій Комар

ДО ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ ГРОШОВИХ ЗЛИТКІВ КИЇВСЬКОГО ТИПУ

У статті критично проаналізовано сучасні дані про датування срібних шестикутних злитків київського типу. Надійно датовані скарби першої пол. – середини XII ст. з Мишоловки і Бурге включали лише злитки чернігівського типу, що є технологічними і морфологічними протипамами злитків київського типу. Поява останніх можлива не раніше другої пол. XII ст., а верхня межа побутування приходиться на початок XIV ст.

Ключові слова: нумізматики, Київська Русь, Київ

Володимир Омельчук

УЧАСТЬ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В ОБРАННІ АРХІМАНДРИТА КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ЗА ПРАВЛІННЯ К. РОЗУМОВСЬКОГО

У статті досліджуються особливості участі козацької старшини в обранні архімандрита Києво-Печерської лаври за правління К. Розумовського. Автор звернув увагу на намагання К. Розумовського та його оточення повернути прерогативи Гетьмана та козацьких адміністративно-судових органів у церковній сфері. Ця участь, попри свій формальний характер, засвідчувала зростання статусу козацького керівника та легітимізувала його роль у політико-правовій моделі Гетьманату. Козацька старшина брала участь у обранні лаврських архімандритів Луки Білоусовича та Зосими Валькевича. Традиція легітимізації очільником держави обрання церковних ієрархів у Гетьманаті почала формуватися вже на початку Національної революції середини XVII ст. Тісні зв'язки козацької старшини із духовенством зумовлювали жваве обговорювання нею наболілих церковних проблем. Не випадково, обмеження права на вільне обрання духовних осіб російською владою викликало неабиякий суспільний резонанс у середовищі української еліти.

Ключові слова: К. Розумовський, Києво-Печерська лавра

Марина Бардік

**ДО ІСТОРІЇ ОНОВЛЕННЯ УСПЕНЬСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ
У 20–30-х рр. ХІХ ст.**

Доповідь присвячена невідомим історичним фактам оновлення Успенського собору Києво-Печерської лаври у 20–30-х рр. ХІХ ст. На основі архівних джерел розкритий процес оновлення монументального живопису та ікон, створення нових живописних композицій, оновлення шат ікон Великого іконостаса. Введено в обіг нові відомості про художників, майстрів, благодійників, зусиллями яких відбулося оновлення головного храму Лаври.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, Успенський собор, монументальний живопис, іконостас, ікона

Олександр Кучерук

**ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ДІЯЛЬНОСТІ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918)**

В статті розглядається питання функціонування української мови в Українській Народній Республіці доби Центральної Ради. На законодавчому рівні Рада закріпила статус української мови як державної, докладала багато зусиль для впровадження повноцінного її функціонування на усіх рівнях. Автор аналізує законодавство УНР і подає конкретні приклади його запровадження.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, мовне питання, українська мова

Олена Буняк

**ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПЛАН РЕКОНСТРУКЦІЇ МІСТА КИЄВА 1935 р.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ)**

У статті розглянуто основні напрямки реконструкції та будівництва в Києві, визначені Генеральним планом 1935 р., та представлено матеріали з експозиції НМІУ, які відображають вищезазначену тему.

Ключові слова: Генеральний план, Київ, столиця, реконструкція, будівництво

Павло Боровець

**НІМЕЦЬКІ АРХЕОЛОГІЧНІ АЛЬБОМИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.
У ФОНДАХ КАФЕДРИ АРХЕОЛОГІЇ КНУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Стаття присвячена німецьким археологічним альбомам кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., які зберігаються у фондах кафедри Археології КНУ імені Тараса Шевченка. Подається історична довідка щодо створення альбомів, висвітлюються особливості їх виготовлення, тематики викладених в них досліджень, а також яким чином вони опинилися в Україні.

Ключові слова: КНУ імені Тараса Шевченка, Німеччина, археологія

Ірина Ходак

ІКОНА «СВ. ЮРІЙ-ЗМІЄБОРЕЦЬ» XVI ст. З КОЛЕКЦІЇ НМІУ: ІСТОРІЯ ПРИДБАННЯ

Статтю присвячено історії придбання ікони «Св. Юрій-змієборець» XVI ст. з колекції Національного музею історії України. На основі шести епістолярних джерел, уперше введених у науковий обіг, з'ясовано, що її надбав 1913 року О. Майданюк на прохання завідувача історичним і етнографічним відділами Київського художньо-промислового та наукового музею Д. Щербаківського.

Ключові слова: Національний музей історії України, іконопис, XVI ст.

Володимир Іванченко

**СИЛЬВЕСТР СИЛЬВЕСТРОВИЧ МАГУРА – ДОЛЯ АРХЕОЛОГА
У ЧАСИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ**

У статті на основі раніше неопублікованих документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Галузевого державного архіву Служби безпеки України розповідається про долю репресованого у 1930-ті роки вченого-археолога Сильвестра Магури, який був працівником Державного історичного музею Києва (нині Національний музей історії України).

Ключові слова: С. Магура, Національний музей історії України

Світлана Сорокіна, Оксана Завальна, Тетяна Радієвська

**МУЗЕЙ ДО- І РАННЬОЇ ІСТОРІЇ У КИЄВІ (1942–1943):
СТРУКТУРА ТА ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД**

В окупованому Києві Центральний історичний музей продовжив свою діяльність під назвою Музей до- і ранньої історії. Для роботи з колекціями залучалися місцеві науковці та технічні працівники. В архіві НМІУ зберігається значна добірка документів щодо кадрового складу співробітників цього музею. У статті вперше опубліковано близько 20 документів з архіву НМІУ та зібрано інформацію про 40 співробітників музею.

Ключові слова: Центральний історичний музей, Музей до- і ранньої історії, окупація Києва

Анна Яненко

**СВЯТОГІРСЬКИЙ ФІЛІАЛ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО
ЗАПОВІДНИКА «ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙНИЙ ГОРОДОК»**

У статті розглядаються деякі аспекти утворення і діяльності Святогірського філіалу державного історико-культурного заповідника «Всеукраїнський музейний городок» на початку 1930-х рр. Вводиться до наукового обігу лист наукового співробітника Олександра Михайловського до Петра Курінного, директора ВМГ, з приводу проблем, які виникли під час утворення нової структури заповідника – Вседонбаського антирелігійного музею.

Ключові слова: Всеукраїнський музейний городок, П. Курінний, О. Михайловський, Вседонбаського антирелігійний музей

Олександр Каряка

**М. О. МАКАРЕНКО ТА ПЕРШІ СПРОБИ ПЕРЕТВОРЕНЬ
В ОЛЬВІЙСЬКІЙ ЕКСПЕДИЦІЇ**

Стаття присвячена висвітленню головного кола проблем, що були пов'язані з процесом організації робіт Ольвійської експедиції у перші роки радянської влади, та визначенню ролі вітчизняного дослідника професора М. О. Макаренка у викритті та розв'язанні цих проблем.

Ключові слова: М. О. Макаренко, Ольвійська археологічна експедиція

Ганна Філіпова

**РОЛЬ О. МЕНШИКОВА У РОЗБУДОВІ КИЄВА В ПЕРШІЙ ЧЕТВЕРТІ XVIII СТОЛІТТЯ
(НА ПРИКЛАДІ ПАМ'ЯТОК НАЦІОНАЛЬНОГО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА)**

Статтю присвячено діяльності російського державного діяча О. Меншикова в Києві з 1706 до 1720 р. Виконуючи накази Петра I, він обирав місце для зведення фортифікацій, займався оновленням оборонної системи міста за європейським зразком. Цікавим та недостатньо вивченим фактом з біографії Меншикова є те, що він мав відношення до відновлення Києво-Печерського монастиря після пожежі 1718 року.

Ключові слова: Київ, Києво-Печерський монастир, О. Меншиков, XVIII століття

Дмитро Пефтіць

**МАТЕРІАЛИ ДОБИ БРОНЗИ ТА РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ
З РОЗКОПОК НА г. ЮРКОВИЦІ**

Статтю присвячено матеріалам з розкопок на г. Юрковиці, які відносилися до часів, що передували існуванню зарубинецького поселення. Знахідки доби ранньої бронзи віднесено до Київської групи пам'яток типу Ісковщина. Ранньозалізна доба представлена керамікою, типовою для північних пам'яток чорноліської культури, а також посудом підгірцівського типу.

Ключові слова: доба бронзи, Київ, археологія

Андрій Оленич, Дмитро Бібіков

**КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ГОНЧАРНОГО ГОРНА
З ПОСАДУ ДАВНЬОРУСЬКОГО ВИШГОРОДА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ 2013 Р.)**

В статті дано характеристику керамічному матеріалу з заповнення гончарного горна першої половини XI ст., дослідженого в 2013 р. на посаді давньоруського Вишгорода.

Ключові слова: гончарний горн, кераміка, керамічне виробництво, давньоруський Вишгород

Всеволод Івакін, Дмитро Бібіков, Іван Зоценко

**КОЛЕКЦІЯ МЕТАЛЕВИХ ВИРОБІВ
З РОЗКОПОК ВИШГОРОДСЬКОГО ГОНЧАРНОГО ПОСАДУ 2013–2015 рр.**

В статті аналізуються металеві предмети, знайдені за три польові сезони археологічних робіт на посаді Вишгорода. Найбільший інтерес становлять деталі ремінної гарнітури, прикраси, натільні хрестики, монета та плomba. Наряду з виробами місцевого походження, трапляються й імпорتنі. Виявлені матеріали свідчать про матеріальну та духовну культуру населення

Вишгородського посаду, значно доповнюючи наявні дані про соціально-економічний розвиток пам'ятки.

Ключові слова: Вишгород, Давня Русь

В'ячеслав Крижановський

ЗАЛИШКИ ДАВНЬОРУСЬКИХ БУДІВЕЛЬ, ЗНАЙДЕНІ ПІД ЧАС РОЗКОПОК ПО ВУЛ. МИХАЙЛІВСЬКІЙ, 10-12 У М. КИЄВІ

У даній статті представлені результати рятівних археологічних досліджень за 2006 та 2014 рр., які проводилися на території земельної ділянки, призначеної під забудову, що знаходиться по вул. Михайлівській, 10–12, у Шевченківському районі м. Києва. В результаті розкопок було виявлено та досліджено залишки трьох господарчих будівель давньоруського часу, які датуються XI – серединою XII ст. Такі дані можуть бути використані для статистичного аналізу щільності заселення цієї території за доби Київської Русі, а також як доповнення до вже існуючої археологічної карти м. Києва.

Ключові слова: Київ, Київська Русь, археологія

Василь Чекурков, Олексій Войтюк

АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОЗКОПОК Є. ПЛАМЕНИЦЬКОЇ НА ТЕРИТОРІЇ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЗАМКУ В 1973–1975 РР.

Стаття присвячена результатам здійсненої авторами на протязі 2011–2013 рр. камеральної обробки археологічних матеріалів, датованих литовським періодом та отриманих в результаті експедицій Є. Пламеницької, проведених у 1973–1975 рр. на території Замкової гори у м. Кременець Тернопільської області.

Ключові слова: археологія, Кременець, Є. Пламеницька

Леся Чміль

ДО ПИТАННЯ ПРО ГОНЧАРНЕ ВИРОБНИЦТВО НА СТАРОКИЇВСЬКІЙ ГОРІ У XVI–XVII ст. (ЗА МАТЕРАЛАМИ РОЗКОПОК 1936 Р.)

Під час розкопок на Старокиївській горі у 1936 р. під керівництвом Т. Мовчанівського було досліджено залишки печі, атрибутованої автором розкопок як гончарний горн XVI–XVII ст. У статті розглядаються та аналізуються всі дані про цей об'єкт, що наявні у збереженій звітній документації про ті розкопки (щоденники Т. Мовчанівського, Н. Барішевської, В. Гончарова, альбоми фотознімків).

Ключові слова: Т. Мовчанівський, Київ, археологія, керамічне виробництво

Федір Юхно

КОЗАЦЬКІ ЛЮЛЬКИ З БАТУРИНА

У статті розглядаються глиняні люльки, які були виявлені під час археологічних досліджень на території охоронних зон НІКЗ «Гетьманська столиця». Здійснена класифікація знахідок за формою, матеріалом та орнаментациєю. Зроблено порівняльний аналіз люльок із резиденції І. Мазепи з матеріалами решти території міста та іншими пам'ятками.

Ключові слова: Батурин, люлька, тулійка, чашечка

SUMMARIES

Tetiana Radiievska

NEW STONE AGE ACQUISITIONS FOR THE NMUH ARCHAEOLOGICAL COLLECTION

The new acquisitions to the Stone Age collection, which museum received during recent years, has not only enriched the archaeological collection of NMUH, but also enabled the deeper manifestation of some themes in the exhibition «Stone Age in Ukraine».

Keywords: stone age, collection, scientific reconstructions

Olena Yakubenko

ANTHROPOMORPHIC FIGURINES FROM THE TRYPILLIAN SETTLEMENT KOLOMYYSCHYNA II

The complex of anthropomorphic figurines from the NMUH collection is introduced here into scientific circulation. These statuettes are originated from the excavations of the Trypillian settlement Kolomyyschyna II (stage B/II) near the village Khalepya, Kyiv region, which were conducted by the Trypillian expedition under the guidance of T.S. Passek in 1939. In 5 unearthed ground-based dwellings and so-called «kitchen piles» 57 intact and fragmentary figurines were discovered. While 10 of them were published before, 47 are promulgated here for the first time. Among them there are schematized male and female statuettes, which stand on single conical leg with detailed foot. Also among them are sedentary figurines with one leg or two split ones. This published work allows to reveal some unknown features of statuettes and to define concretely the attributes, which have been already known. Moreover, two painted figurines are present, which indicate the connection with Khaniv and Volodymyriv groups of Trypillian population. In general, this complex demonstrates the establishment of Trypillian traditions of anthropomorphic plastic art in Kolomyyschyna group of Middle Dnieper Region. These traditions were continued in later sites of Kolomyyschyna I.

Keywords: Trypillian settlement, Kolomyyschyna II, dwelling, anthropomorphic figurines, statuettes

Andrii Dubiaha

STONE AXES COLLECTION OF CATACOMB CULTURES FROM SLOVIANSK REGIONAL NATURAL HISTORY MUSEUM COLLECTION

The lack of a consolidated view on the significance of the stone axes in the Catacomb culture burials stimulates lively discussions among the scholars. The topic therefore has not lost its relevance. The Slovyansk Regional History Museum houses quite a large collection of the stone axes, its moulds and fragments, information of which have not yet been introduced to academia at all or have been partly introduced. The stone axes are insignia of power and underline the status of the deceased during his lifetime.

Keywords: stone axes, Slovyansk Regional History Museum

Serhiy Didenko, Oleksandr Shelekhan

NEW FINDS OF THE ARCHAIC SCYTHIAN DAGGERS FROM THE NMUH COLLECTION

In the article unpublished specimens of bladed weapons, dates to 7th – 6th centuries BC, from the National Museum of Ukrainian History collection are analyzed. The finds feature uncatagolised

examples and artifacts of O. Bobrynsky's collection. They have been probably found during pre-revolutionary excavation of the burial mounds in the Middle Dnipro region. Analogies from the intact complexes show that uncatalogised finds may be dated quite wide, up to a century.

Keywords: sword, dagger, Early Scythian Time

Yurii Hrytsyk

ON THE QUESTION OF RECONSTRUCTING THE BRIDLE WITH BONE ELEMENTS FROM SCYTHIAN BURIAL MOUNDS NEAR BUDKY VILLAGE (SUMY REGION)

The article considers functional bone elements of the bridle from early Scythian burial mounds near Budky village, Romny district, Sumy region. Short historiography of reconstruction attempts is outlined. Graphical reconstruction of plausible shape is shown and mechanism of its action is described.

Keywords: bridle, bone cheek-piece, bone elements of bridle, Scythian burial mounds near Budky village

Olga Puklina

GLASS PERFUME BOTTLES FROM OLBIA FROM THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY COLLECTION

The article is dedicated to perfume glass vessels of the Roman time from Olbia in the collection of the National Museum of Ukrainian History. These objects compose the majority of glass artifacts from the museum archaeological collection. Diversity of forms allows us to assume a production of this glass vessels group at various glassmaking centers of the Roman Empire.

Keywords: ancient culture, Olbia, glass vessels, perfumery

Iryna Mezentseva

TERRACOTTA SCULPTURES FROM OLBIA EXCAVATIONS IN THE NMUH (BASED ON EXPOSITION MATERIALS)

NMUH displays a wide range of terracotta figurines of the 6th – 5th centuries BC originated from Olbia (modern Parutyne village of Mykolaiv region). The majority of terracotta figurines were produced locally. They are manufactured by the same technological and stylistic principles as similar ones in Greece, Asia Minor and ancient cities of the Northern Black Sea coast. The classification of terracotta figurines from the NMUH exposition based on chronological groups has been elaborated in the article.

Keywords: terracotta figurines, plastic arts, Olbia, ancient cities of the Northern Black Sea coast

Maryna Khomchyk, Yurii But

STONE ARTEFACTS OF ANTIQUE PERIOD IN THE NMUH COLLECTION

The National Museum of Ukrainian History houses interesting collections of the Ancient Period. Museum has acquired a large amount of materials for more than a hundred years of its existence. The collections currently reckon up more than 20 thousands of items. There are only about 300 stone

artifacts of the Ancient Period in the museum so far. These are fragments of tomb steles, pedestals with dedicatory inscriptions, fragments of decrees, which are also epigraphic monuments; things of everyday household life; samples of various architectural details of religious and public buildings and other items. There are remains of paint on some exhibits. The opinion of ancient art as achromatic one had lasted until the middle of the 19th century, then it started to change. But only due to modern technology, researchers have identified a compound of ancient pigments and restored the original state of some items. The assemblage of stone artefacts is a part of the current National Museum of Ukrainian History collection of the Ancient Period.

Keywords: Olbia, Panticapaeum, Tyras, stone artefacts, limestone step-bearing, pottery wheel, scale weights, encaustic

Olga Strelnyk

**PENDANTS FROM RADYMYCHI BURIAL MOUNDS NEAR ANTONOVKA VILLAGE
(CHERNIHIV REGION) FROM THE NMUH COLLECTION**

The article is devoted to publications of archaeological collection of bronze pendants from Radymychi burial mounds near Antonivka village, Surazkiy district, Chernihiv region, found during M.P. Yeremenko's excavations in 1894. The collection is kept in the National Museum of Ukrainian History so far. Besides round and crescent pendants and bells as well, which were typical and widespread within Slavic lands, an original round plague with a horse-shaped pendant and small headdress pendants were found in the burial mounds. Most artifacts have never been published before.

Keywords: bronze pendants, Radymychi, burial mounds, crescent pendants, plague

Maryna Strelnyk, Yuliia Bezkorovaina

**ANCIENT RUS PENDANTS-AMULETS OF SPELL MAGIC (10–13TH CENTURIES):
POSITION IN THE COSTUME AND SEMANTICS
(BASED ON THE NMUH MATERIALS)**

The bronze pendants–amulets in the form of miniature everyday items (such as keys, spoons, scoops, combs, needle cases, and so on) are closely connected with Slavic religious beliefs and were in use in Rus in 11th-13th centuries. They were united, by means of special chain holders, in a set and, thus became powerful protective amulets. There are 18 items in the Museum's collection that are similar to these artifacts. The article considers these items, the territory on which they were used, their place in costumes, and semantic meanings. Most part of the artifacts has never been published before.

Keywords: Slavs, pendants-amulets, spell magic, beliefs, protective amulet

Oleksii Dudko

**ANCIENT RUS SETTLEMENT IN SMIACH VILLAGE BY THE ARCHAEOLOGICAL
MATERIALS OF SHCHORS HISTORICAL MUSEUM OF CHERNIHIV REGION
COLLECTION**

Basing on the archeological finds from the collection of the Anchors Historical Museum, the article explores an Ancient Rus settlement in Smiach village. The author tries to determine the territory of Ancient Rus settlement and its dynamics during the 10th – the first half of 13th centuries due to the dating of rims' morphological characteristics and the place where pottery was found.

Keywords: Shchors Historical Museum, Checking region, Smiach village, Ancient Rus

Olena Rodionova, Tamara Myronenko

**KYIV JOINT-STOCK COMPANY OF 'VALENTYN YEFIMOV' CHOCOLATE CANDY
FACTORY BASED ON THE NMUH MATERIALS**

Kyivan confectionery is one of the oldest enterprises that over the whole time of its existence, despite insignificant pauses, remained the leading provider of the sweets not only in Kyiv but far beyond the state. Exhibits of the museum collection allows us to reveal the history of Valenty Efimov's Kyiv chocolate and candy factory, famous for its products, and of metal factories 'Jako and Co' and 'M. Koka and M. Birman', providers of packing materials.

Keywords: factory, shares, packing materials

Hanna Rafalska

**ON THE HISTORY OF ONE EXHIBIT
(LATE 1940S – 1950S KYIV FOOTBALL CHALLENGE CUP)**

One of the aspects of the Kyiv football history – Kyiv Challenge Cup in 1949-1957- has been examined using the museum exhibit.

Keywords: football, Kyiv, Cup

Mariia Sribna

SLEEVE EMBLEMS OF VOLUNTEER BATALLIONS FROM THE NMUH COLLECTION

Based on the National Museum of Ukrainian History collection, the article analyzes sleeve emblems of volunteer batallions, which partake in hostilities in Eastern Ukraine. The meaning of sleeve emblems' images has been revealed and population's manifold attitudes to some batallions have benn analyzed.

Keywords: National Museum of Ukrainian History, volunteer batallions, emblems, heraldry, faleristics, ATO

Iryna Pulia

**MARITIME SHIPPING IN UKRAINIAN TRANSPORT SYSTEM
(BASED ON ODESA, ILLICHIVSK AND MARIUPOL SEAPORTS MATERIALS
OF THE NMUH COLLECTION)**

The article considers the results of the current state of seaports study. Economic, technical and legal issues of Ukrainian seaports' functioning have been described. A range of challenges confronting effective competition with seaports of other countries has been defined.

Keywords: maritime shipping, Ukraine, National Museum of Ukrainian History

Oleksandr Lukianov

**TERRITORIAL DEFENCE BATTALIONS DURING THE ANTITERRORIST OPERATION IN
THE EAST OF UKRAINE (UPON THE MATERIALS HANDED OVER BY 11TH BATTALION
'KYIVAN RUS' FIGHTERS)**

The article examines the formation of territorial defense battalions in the spring of 2014. The author tries to define main problems of supplying and recruiting of the territorial defense battalions and their

role in protecting the territorial integrity of Ukraine in 2014. The article considers their participation in hostilities in the area of antiterrorist operation in the Eastern Ukraine.

Keywords: territorial defense battalions, Ukraine, ATO, National Museum of Ukrainian History

Alina Romanik

**MILITARY CHAPLAINCY PHENOMENON IN THE EASTERN UKRAINE COMBAT ZONE
(BASED ON THE NMUH COLLECTION MATERIALS)**

The article analyzes the place and role of the church in hostilities in the Eastern Ukraine during the ATO. It also traces the forms and methods of chaplain's work with the soldiers. The article defines the contribution of every Christian denomination into chaplain's work.

Keywords: chaplaincy, the chaplain, the UOC KP, UGCC, the protestants

Viktorija Hurtova

**1923 POSTAL STAMPS AS A RESOURCE FOR FAMINE CHARITY IN UKRAINE
(BASED ON THE NMUH MATERIALS)**

There are series of postal stamps created for Ukraine in our history. Marks were used as charitable contribution to help the population suffering during the first famine in 1921–1923 s. The Bolshevik government concealed both the fact of famine in Ukraine and an aid received. So the history of creation, distribution and authors' destiny was almost unknown for a long time.

Keywords: philately, National Museum of Ukrainian history, 1921-1923 famine, Ukraine.

Tetiana Formaniuk

**UKRAINIANS' RELIGIOUS HOLIDAYS ON POSTAL STAMPS AND POSTCARDS
FROM THE NMUH COLLECTION**

The article considers an annual cycle of Ukrainian Orthodox holidays that are shown on postal stamps, envelopes and postcards from the collection of the National Museum of Ukrainian History.

Keywords: Ukrainian religious holidays, postal stamp, postcard, postal envelope

Tetiana Formaniuk

**SHEVCHENKIANA ON POSTAL STAMPS AND POSTCARDS
FROM THE NMUH COLLECTION**

The article describes printed postal products, namely stamps, envelopes, postcards dedicated to Taras Shevchenko, a famous Ukrainian poet and artist, and were printed from 1919 till 2014.

Keywords: Taras Shevchenko, postal stamps, postal envelopes, postcards, self-portrait, first Ukrainian postal stamps

Olena Rodionova

**PERSONAL SEALS OF OUTSTANDING UKRAINIAN ARTISTS AND SCIENTISTS OF MID-
19TH – EARLY 20TH CENTURIES FROM THE NMUH SPHRAGISTICS COLLECTION**

The article reveals the Kyiv Period in the life of three outstanding personalities – scientists and public figures, which seals are housed in the museum collection.

Keywords: personals seals, facsimile seal

Anton Bohdalov

**FLAGS FROM THE LIBERATION STRUGGLE OF UKRAINE MUSEUM (PRAGUE)
IN THE NMUH COLLECTION**

The article identifies ownership and historical significance of three flags from the Liberation Struggle of Ukraine Museum (Prague) collection, that is «Ukrainian Zaporizhzhya Regiment» (1917), «Cooperative courses of Ukrainian peasant unions» (1920s), «L.Ukrainka Ukrainian Plast the second battalion of young ladies» (1931). The flags now are the part of the National Museum of Ukrainian History collection. The author examines the activity of institutions and organizations related to the museum artefacts.

Keywords: NMUH, Liberation Struggle of Ukraine Museum, flags, vexillology

Liana Vakulenko, Zinaida Zraziuk

**ANCIENT CITIES OF TYRAS AND NIKONION COINS
IN THE NMUH NUMISMATICS COLLECTION. V. GRINKOVSKYI COLLECTION**

The article deals with an addition to the museum numismatics collection due to the Grinkovskyi collection. He had gathered it for thirty years investigating the Black Sea coast. The collection includes rare and even unique examples of ancient coins of the Northern Black Sea cities. The most valuable among them are coins minted in the cities of Tyras and Nikonion. These coins are evidence of the emergence of ancient cities already in the early period of IV–I century BC. The catalogue of Nikonion and Tyras coins, housed in the museum, is included into the article.

Keywords: Grinkovskyi collection, Tyras, Nikonion, coins, coinage

Andrii Boiko-Gagarin

MIDDLE AGES BULGARIA COINS IN THE NMUH COLLECTION

The article describes the copper coins of the Second Bulgarian Empire in the collection of the National Museum of Ukrainian History and also gives a historical reference about the empire's coinage.

Keywords: NMUH, Second Bulgarian Empire, numismatics

Valentyna Dubitska

**MONEY CIRCULATION IN THE LANDS OF UKRAINE
DURING 14TH – 16TH CENTURIES
(ACCORDING TO ANALYSIS OF THE TREASURES FROM THE NMUH COLLECTION)**

The article analyzes the treasures from the NMUH collection dated by 14th–16th centuries. The author studied about 20 finds: Sosnytsia, 1911 (Chernihiv region), Kytaevo, 1924 (Kyiv), Hvizdiv, 1876 (Kyiv region), Borshchiv, 1948 (Kyiv region), Tarascha 1897 (Kyiv region), Cherkasy, 1895, Stara Buda, 1863 (Cherkasy region), Wasylycia, 1921 (Cherkasy region), Krasne, 1891 (Rivne region), Brozyne, 1958 (Zhytomyr region), Zakutyntsi, 1883 (Zhytomyr region), Hrinnyky, 1897 (Rivne region), Kam'yanetskyi povit, 1839, Radomyshl, 1929 (Zhytomyr region), Tarasovychi, 1928 (Kyiv region), Liskonohy, 1929 (Chernihiv region), Berezan, 1957 (Kyiv region), Kyiv, 1860 (Starodubtseva's mansion), Basyhino, 1888

(Chernihiv region). The article gives quantitative and qualitative descriptions of money circulation within Ukrainian lands due to the study of treasures' composition and topography. Treasures that include the Western European, Golden Hord, Rus and Moscow coins are emphasized. Besides, the author focuses on the treasures consist of the local minted coins. They are considered as the best illustration of historical events in Ukraine, having been commented from the money market and trade relations perspective.

Keywords: money circulation, 14th–16th centuries' coins, treasure

Oleksii Komar

NOTES TO THE PROBLEM OF KYIV TYPE MONETARY INGOTS DATING

The article analyzes critically current data on the dating of the Kyiv type hexagonal silver ingots. Treasures dating by the 1st half and mid-12th century from Burge and Mysholovka contained the Chernihiv type ingots only, which were technological and morphological prototypes of the Kyiv type ingots. The emergence of the Kyiv type ingots was possible only in the 2nd half of 12th century and the use of ingots lasted until early 14th century.

Keywords: numismatics, Kyivan Rus, Kyiv

Volodymyr Omelchuk

PARTICIPATION OF COSSACK STARSHYNA GOVERNANCE IN THE ELECTIONS OF KYIV-PECHERSK LAVRA ARCHIMANDRITE DURING K. ROZUMOVSKYI REGENCY

The article examines the Cossack participation in the election of Archimandrite of Kiev-Pechersk Lavra during the reign of Kyrylo Rozumovskiy. The author drew attention to the endeavour of Kyrylo Rozumovskiy and his milieu to return prerogative of the Cossack Hetman, administrative and judicial authorities in the ecclesiastical realm. This participation, in spite of being formal, is evidence of increasing of the Cossack leader status and legitimization of its role in the political and legal realm in the Hetmanate. Cossack starshyna took part in the election of the monastery archimandrites Luke Bilousovych and Zosima Valkevych. The tradition that Hetman legitimize the election of the Church leaders began to emerge at the beginning of the National Revolution in the mid-17th century. Close relationships between the Cossack starshyna and the clergy resulted in lively discussion of urgent ecclesiastical problems. It is not by chance that the restriction of their right to elect freely the clergy, made by Russian authorities, became a major focus of public attention within Ukrainian elite.

Keywords: Kyrylo Rozumovskiy, Kyiv-Pechersk Lavra

Maryna Bardik

TO THE HISTORY OF KYIV-PECHERSK LAVRA ASSUMPTION CATHEDRAL RENEWAL IN 1820–1830S

The report is devoted to the unknown historical facts of the renewal of the Kyiv Pechersk Lavra's Assumption Cathedral in 1820–1830s. Based on the archival sources, the study reveals the process of murals and icons renovation, creation of new art compositions, renewal of icons' settings within the Great Iconostasis. The new data about the artists, masters, charity providers, who had contributed to the renewal of the main cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra, have been introduced to academia.

Keywords: Kyiv-Pechersk Lavra, Assumption Cathedral, murals, iconostasis, icon

Oleksandr Kucheruk

**THE QUESTION OF UKRAINIAN LANGUAGE FUNCTIONING
IN THE CENTRAL COUNCIL OF UKRAINE ACTIVITIES (MARCH, 1917 – APRIL, 1918)**

The article discusses Ukrainian language functioning in the Ukrainian People's Republic over the rule of the Central Council. The Council strengthened the status of Ukrainian as the state language at the legislative level, and made efforts to implement fully its functioning at all levels. The author analyzes the UPR legislation and presents specific examples of its implementation.

Keywords: Central Council of Ukraine, language issue, Ukrainian language

Olena Buniak

**GENERAL PLAN OF KYIV RECONSTRUCTION IN 1935
(BASED ON PERIODICAL PUBLICATIONS MATERIALS)**

The article considers the basic trends in reconstruction and construction in Kyiv due to the General Plan of 1935. Materials from the NMUH exposition representing the subject are introduced.

Keywords: General plan of Kyiv, capital, reconstruction, construction

Pavlo Borovets

**GERMAN ARCHAEOLOGICAL ALBUMS OF THE LATE 19TH – FIRST HALF 20TH
CENTURIES FROM TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY COLLECTION**

The article is devoted to the German archaeological albums of the end of 19th – 1st half of 20th centuries, which are housed in the collections of Taras Shevchenko National University of Kyiv Department of Archaeology. The article provides the historical overview regarding the creation of the albums, features of their development, the topics of researches as well as how they appeared in Ukraine.

Keywords: Taras Shevchenko National University of Kyiv, Germany, archaeology

Iryna Khodak

**‘ST. GEORGE THE DRAGON SLAYER’ ICON OF 16TH CENTURY
FROM THE NMUH COLLECTION: THE STORY OF ACQUISITION**

The article is dedicated to the story of acquisition of the ‘St. George the Dragon Slayer’ icon (16th century), which is now the part of the National Museum of Ukrainian History collection. Based on six epistolary sources published for the first time, the article shows that O. Maydaniuk obtained the icon in 1913 at the request of D. Shcherbakivskyi, a Head of Historical and Ethnographic Departments of the Kyiv Museum of Art, Industry and Science.

Keywords: National Museum of Ukrainian History, Icon painting, XVI century

Volodymyr Ivanchenko

**SYLVESTR SYLVESTROVYCH MAGURA: ARCHAEOLOGIST'S FATE
IN THE GREAT TERROR TIMES**

The article considers the fate of archaeologist Sylvester Magura, repressed in the 1930s, who was an employee of Kyiv State Historical Museum (now the National Museum of Ukrainian History), based on earlier unpublished documents of the Central State Archive of Public organizations of Ukraine and Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine.

Keywords: S. Magura, National Museum of Ukrainian History

Svitlana Sorokina, Oksana Zavalna, Tetiana Radiievskia

**THE PREHISTORY AND PROTOHISTORY MUSEUM IN KYIV (1942–1943):
STRUCTURE AND STAFF**

The Central Historical Museum continued to function under the name 'The Prehistory and Protohistory Museum' during the occupation of Kyiv. Local scholars and technicians were involved in the work with collections. In the NMUH archive, the significant amount of documents about staff of the museum is maintained. In this article nearly 20 documents from the NMUH archive have been published for the first time and the information about 40 employees is assembled.

Keywords: Central Historical Museum, Prehistory and Protohistory Museum, occupation of Kyiv

Anna Ianenko

**SVIATOHIRSK BRANCH OF 'ALL-UKRAINIAN MUSEUM TOWN' STATE HISTORICAL
AND CULTURAL PRESERVE**

In the article certain aspects of establishment and activity of Sviatohirsk branch of State Historical and Cultural Preserve «All-Ukrainian Museum Town» at the beginning of the 1930s are examined. A letter from a research fellow Oleksandr Mykhaylovskiy to a director of «All-Ukrainian Museum Town» Petro Kurinnyi about different problems emerging during building a new structure of the Preserve – All-Donbas Antireligious Museum – is introduced in academia.

Keywords: Ukrainian museum town, P. Kurinnyi, O. Mykhaylovskiy, Donbass Antireligious museum

Oleksandr Kariaka

**M.O. MAKARENKO AND THE FIRST ATTEMPTS OF TRANSFORMATIONS
IN OLBIA EXPEDITION**

This article highlights the main complex of problems connected with an organization of Olbian expedition in the first years of the Soviet period and examines the role of professor M.O. Makarenko, a Ukrainian researcher, his discovering and solving out of the problems.

Keywords: M.O. Makarenko, Olbian archaeological expedition

Hanna Filipova

**O. MENSHIKOV'S ROLE IN KYIV DEVELOPMENT DURING
THE FIRST QUARTER 18TH CENTURY (BASED ON THE NATIONAL KYIV-PECHERSK
HISTORICAL AND CULTURAL PRESERVE MONUMENTS EXAMPLE)**

The article is devoted to the activities of Russian statesman O. Menshykov in Kyiv from 1706 to 1720. Carrying out the orders of Peter I, he chose the place for the construction of fortifications and was occupied with the renewal of the city defense system according to the European model. An interesting and poorly understood fact in Menshikov's biography is that he was involved in the restoration of Kyiv-Pechersk monastery after the fire in 1718.

Keywords: Kyiv, Kyiv-Pechersk monastery, O. Menshykov, 18th century

Dmytro Pefits

**BRONZE AND EARLY IRON AGE MATERIALS
FROM YURKOVYTSIA HILL EXCAVATIONS**

The article deals with materials from the excavations in Yurkovytsya Hill related to the period before the existence of settlement of Zarubyntsi time. Finds of the Early Bronze Age are related to monuments of the Kyiv group of Iskovshchyna type. Early Iron Age is introduced by pottery typical for northern sights of Chornoliska culture and of Pidhirtsivskyi type as well.

Keywords: Bronze Age, Kyiv, archaeology

Andrii Olenych, Dmytro Bibikov

**CERAMIC COMPLEX OF THE POTTERY KILN FROM ANCIENT VYSHGHOROD POSAD
(BASED ON 2013 EXCAVATIONS MATERIALS)**

The article describes ceramic materials of the pottery kiln dated by the first half of 11th century, having been researched in 2013 in the ancient Vyshgorod posad.

Keywords: pottery kiln, pottery, ceramic manufacturing, Vyshgorod of Ancient Rus

Vsevolod Ivakin, Dmytro Bibikov, Ivan Zotsenko

**METAL ARTEFACTS COLLECTION FROM THE EXCAVATIONS OF VYSHGHOROD
POTTERS' POSAD IN 2013–2015**

The article analyzes metal artefacts found during three field seasons of archaeological excavations of Vyshgorod posad. Details of belt sets, adornments, crosses, a coin and a stamp are the most interesting artefacts. Along with the products of local origin, there are also imported ones. Materials are evidence of material and spiritual culture of the Vyshgorod posad population, adding significantly to the existing information about the socio-economic development of the city.

Keywords: Vyshgorod, Ancient Rus

Viacheslav Kryzhanovskiy

**ANCIENT BUILDINGS REMAINS FOUND DURING EXCAVATIONS
AT 10–12 MYKHAILIVSKA STREET IN KYIV**

The article discusses the results of the rescue archaeological excavations in 2006 and 2014, which were held on the territory being intended for building and located on the street Mykhaylivska, 10–12, in the Shevchenkivskyi district in Kyiv. Excavations resulted in discovering and researching the remains of three auxiliary buildings of ancient time dated 11th–12th centuries. Such data can be used

for the statistical analysis of the population density of this territory of during the of Kyivan Rus and as addition to the existing archaeological map of the Kyiv city.

Keywords: Kyiv, Kyivan Rus, archaeology

Vasyl Chekurkov, Oleksii Voitiuk

**ARCHAEOLOGICAL SOURCES FOR THE LITHUANIAN-POLISH PERIOD,
BASED ON THE RESULTS OF KREMENETS CASTLE TERRITORY EXCAVATIONS
BY E. PLAMENYTSKA IN 1973–1975**

The article addresses the results of laboratory work of the archaeological materials dated the Lithuanian period made by authors during 2011–2013. Materials have originated from E. Plamenytska's expeditions, conducted in 1973–1975 on the Castle Hill territory in Kremenets, Ternopil region.

Keywords: Archaeology, Kremenets Castle, E. Plamenytska

Lesia Chmil

**POTTERY PRODUCTION ON STAROKYIVSKA HILL IN 16-17TH CENTURIES
(BASED ON EXCAVATION MATERIALS FROM 1936)**

During the Old Kyivan hill excavations of 1936 led by T. Movchanivskiyi, the remains of a kiln were investigated and dated to the 16th-17th centuries. The author reviews and analyses all data on the object saving in the excavation reports (T. Movchanivskiyi's, N. Baryshevska's and V. Goncharov's diaries and photo albums).

Keywords: T. Movchanivskiyi, Kyiv, archaeology, ceramic production

Fedir Yukhno

COSSACK PIPES FORM BATURYN

The article considers clay pipes discovered by archaeologists on the territory of NHCP «Hetman's Capital». Classification of finds on the basis of their shapes, materials and of ornamentation is given. The comparative analysis of pipes from the territory of Mazepa's Residence with materials found at other parts of the town and other relics is made.

Keywords: Baturyn, pipe, tuliika, little cup

Наукове видання

Науковий вісник Національного музею історії України

Засновник та видавець
Національний музей історії України

Збірник наукових праць

Випуск 1
Частина перша

Науково-допоміжна група:
О. Артюх (літературне редагування),
К. Костогриз, К. Цибенко, автори статей (переклад англійською),
С. Купрієнко (комп'ютерне верстання),
Д. Цепкова (комп'ютерний набір)

Адреса редакції:
Україна, 03001, Київ 001, вул. Володимирська, 2
Тел.: (+380-44) 278-43-76; (+380-44) 278-65-45
Факс: (+380-44) 278-43-23
E-mail: nmiu.conference@gmail.com

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор.
Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування
матеріалів за погодженням із авторами. Усі права застережені. Передруки
і переклади матеріалів збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.